

سعید بخشا

دیکس دیپاں دامال

دیس دیاں واراں

خالی

دیس دیاں واراں

پہلی جلد

سعید بھٹا

پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لیٹرونج، آرٹ اینڈ کلچر

پہلی وار: 2007
مکھ چتر: صابر نذر
مُل: 400 روپے
چھاپہ خانہ: شرکت پریس لہور

ISBN: 978-969-9199-02-8

پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لیگنوج، آرٹ اینڈ کلچر
1- قذافی سٹیڈیم فیروز پور روڈ، لہور۔
042-9232167-70

وجاہت مسعود دے ناں

خالی

سارنی

9	ڈاکٹر شائستہ نزہت	مڈھلی گل
11	سعید بھٹا	ہتھلیاں واراں
20	میر بہرام	نورے چدھر ڈی وار 1
69	میاں جانی	نورے چدھر ڈی وار 2
110	میر چوغطہ	بھٹیاں بلوچاں دی وار
178	میر چوغطہ	بھٹیاں نسوآئیاں دی وار
269	میر چوغطہ	للیریاں منکسیاں دی وار
305	میر چوغطہ	للیریاں اعواناں دی وار
345		حوالے / حاشیے
358		انتظامی تے مالی اصطلاحاں
363		اوکھے لفظاں دے معنے
399		سوے
404		ناں
429		قوماں وڑھیاں
437		تھاں
446		نقشے
448		ضمیمہ

خالی

مڈھلی گل

سُچے منکھ دے من اندر لی چنگ جردوں بھانیر بن کے مچدی اے تاں اوہ
سے نوں گجھ دین جوگا ہوندا اے۔ ایہہ گل مفاداں نوں اک لا کے جنون دے پنیڈے
پیاں ای جمدی اے۔ کم دا جنون سونے تے سہاگے وانگ ہوندا اے۔ ڈاکٹر سعید بھٹا
دے کم تے جنون نوں ویکھ کے پتا لگدا اے کہ اوہ اک غیر معمولی لکھاری ہون پاروں
کسے تعارف دے محتاج نہیں۔ اوہناں کھوج دے کھیتز وچ ویلیوں اگے نکل جان دی
”سزا“ ایس طرح کئی کہ اپنے سودھے تے کھو جے ہوئے کم نوں ہمیش شک دی اکھ
نال ویکھیا، جیہدے پاروں اوہناں دے کم وچ پرفیکشن آئی۔ اوہناں ہتھلی کتاب توں
پہلاں ”کمال کہانی“ جیہی کلاسیکی حیثیت دی کتاب سودھ کے پڑھن ہاراں نوں اچنبھے
وچ پا دتا۔ ”دیس دیاں واراں“ اوہناں دی کئی ورھیاں دی محنت دا نتیجہ اے۔ ایہدی
پہلی جلد وچ ستارھویں صدی توں لے کے اُنہویں صدی تک دے شاعراں دیاں چھ
واراں شامل نئیں۔ ایس پدھر تے پہلی واری نرول کھوج دا کم تہاڈے سامنے آ رہیا
اے۔ ایہناں واراں وچ پنجاب دی تاریخ، وسیب، وسوں تے رہتل دے جیہڑے نقش
اُگھڑے نئیں، اوہ اسانوں اج اپنی پہچان لئی پریردے نئیں۔ وارکاراں تے کھوجی دی
بولی سکھراں نوں چھوہ رہی اے۔ ایہنوں پڑھ کے اک سوال ضرور پیدا ہوندا اے کہ
ایس طرح دا سلیکھ اج دے ترقی یافتہ دور دے وجوگیاں لکھاریاں دے نصیب وچ

کیوں نہیں؟

پنجاب انسٹی ٹیوٹ آف لنگویج آرٹ اینڈ کلچر نے بڑے اچھے نال ایس
کتاب نوں چھاپن دا پر بندھ کیتا اے۔ ایس ادارے دا سبھ توں وڈا مقصد ای ایہہ
اے کہ اوہ پنجابی بولی نال جُویاں ساریاں صنفاں نوں چھاپ کے لوکائی سامنے لیان دا
آہر کرے۔ ”دیس دیاں واراں“ پہلی جلد ایس آہر دی پہلی کئی اے۔ آس اے تہانوں
پنجاب انسٹی ٹیوٹ آف لنگویج آرٹ اینڈ کلچر دی ایہہ سوتنی لکھت پسند آوے گی تے
ادارہ انج دیاں سنجیدہ لکھتاں تہاڈی سیوا وچ پیش کردا رہوے گا۔

ڈاکٹر شائستہ نزہت

ڈائریکٹر

ہتھلیاں واراں

وار پنجابی دی اجیہی بنتر ہے جینے پنجاب دی ہزاراں ورھیاں دی تارنخ،
وسیب تے جیون نوں اپنے کلاوے وچ لیا ہویا ہے۔ وار دی مڈھلی ریت بارے ایہی
دسیا جاندا ہے کہ جدوں پرانیاں سمیاں وچ کوئی سورما آوندی واہر نوں ڈکن کان پڑ وچ
نتر دا تاں ڈھاڈھی بھٹ وی اپنے پر بھ نال ہوندے۔ اوہ واہر دے نال اُچی آواز وچ
واراں گاوندے۔ ایہناں واراں وچ سورمے دے وڈکیاں دے کارنامے ہوندے،
جیہناں پاروں اوہدا حوصلہ ودھدا۔ اٹاں وچ نگاریاں دی گونج، سُمباں دا کھڑکار، کماناں
دی کڑک تے ہتھیاراں دی کاٹ دے سماں نوں سرکھنڈی تے نشانی چھنداں راہیں
محفوظ کیتا جاندا۔ وارکار جنگی منظران نوں اکھراں دا بانا پوا کے امر کر چھڈدے۔
ایہدے مگروں دھارمک تے شنگار سی رنگ وچ وی واراں رچیاں جاون لگ پیاں،
پر ایہناں نوں وی بیر سی سبھا پاروں ای واراں من لیا گیا۔ اسیں بیر سی واراں نوں دو
ھسیاں وچ ونڈ سکدے آں۔ پہلیاں واراں اوہ ہن جیہناں توں بدیسی دھاڑاں دے
ہلیاں دا پتہ لگدا ہے۔ دوجیاں واراں وچ دیسی قبیلیاں دی کھیہہ بازی دی سُوہ لگدی
ہے۔ ایہناں دوواں قسم دیاں واراں وچ پنجابی جیون دیاں مورتاں امر ہن۔ ہتھلیاں
واراں دیسی قبیلیاں دیاں لڑائیاں بارے ہن۔ اسیں استھے ایہناں دا مختصر ویروا دیندے
آں۔

ایہناں واراں دا مُڈھلا گن اپنے سے دی عکاسی ہے۔ ”نورے چدھر ڈی وار“ اورنگ زیب دے سے دی بیتی ہے۔ ایس وار وچ ایس گل دی دس پیندی ہے کہ گھوہ دی ٹیکنالوجی آون نال قبیلے باریں وچ پکیاں تھاہاں بنا رہے ہن۔ ہُن جن لاون دی تھاویں گھوہاں لاگے بھگیاں پے رہیاں ہن۔ دریاواں دے کنڈھیاں دی واہی تے بارشی پانی راہیں اُگے فصل دی تھاویں رزق دا نواں وسیلہ گھوہ بنے ہن۔ انج مغل شاہی وی ہالہ تراون باریں تیکر اپڑی ہے۔ مغل نواب کیویں وڈھی لیندے ہن تے پکس مقابلے راہیں دیسی بندیاں وچ ویر دا بی بیجدے ہن؟ زمیناں دی ونڈ دے قانون کیہ ہان؟ شریکے دا مول کیہ ہا؟ ورگیاں گلاں نتاریاں گئیاں ہن۔ میر چوغطہ دیاں واراں وچ سکھ مسلاں دا باریں ول ودھن، بار دے قبیلیاں نال سنگ کسنگ تے وت دیوان ساون مل تے مولراج دے عام جیاں نال ویہار دی دس پیندی ہے۔ دیوان ساون مل تے راجا گلاب سنگھ دے ساڑے پاروں سنگھم واسی قبیلیاں اُتے کیہ اثر پیندے ہن۔ انج دیاں مہین گلاں وی نتار دتیاں گئیاں ہن۔ ایہہ میاں جانی تے میر بہرام ورگے وارکاراں دی ریت سانجھ دا ای سٹا ہا کہ اوہناں دے مگروں پنجابی وچ نجابت ورگا وارکار جمیا۔

ایہناں وارکاراں نرا سمکالی سورم گتی نوں ای نہیں نزواریا سگوں اپنے سے توں پہلاں دیاں سورمیاں دی وی دس پائی ہے۔ ایہناں دیاں تلمیحاں وچ شہادت خان لکھیرا، چودھری جھامب، خان شہیر ڈھڈھی، سائل خان، لودی ککا، سید خاں گکھڑ، موج دین کاٹھیا، اگر خان، گڑھ ربے دا مرداد تے مانک مومنانا ورگے پنجابی پاتراں دا ویروا ملدا ہے۔ اساڈے وارکار کسے ہیئت دے مارے ناہن، جیہڑے لاگلے دیاں دی تاریخ راہیں اپنے سورمیاں دا مہاندرا اُگھاڑ دے۔ اوہ اپنی تاریخ تے سورم گتی ریت وچ رچے ہوئے ہان۔ ایسے پاروں پہلاں دی تاریخ بارے وی سوچن کان پریردے

ہن۔

اُنہویں صدی دے مُڈھلے دہاکیاں دا پنجاب بلدی دے بُتھے اگے آیا ہویا
ہا۔ ایسٹ انڈیا کمپنی ہندوستانی صوبیاں اُتے مل ماردی ہوئی پنجاب دیاں حدیں تیکر اپڑ
گئی ہا۔ اوہناں نوں کلکتہ توں خیوا تیکر راج قائم کرن دا سُننا پورا ہوندا نظریں آ رہیا ہا۔
نپولین دی روسیاں ہتھوں بھاج مگروں روس وچکار لے ایشیا تے ہتھ صاف کردا ہویا
افغانستان دیاں کندھاں لاگے ہندوستان دی دولت اُتے چھہ لائی بیٹھا ہا۔ انج
چڑھدیوں برطانیہ تے لہندیوں روس پنجاب نوں گھیرا گھتی بیٹھے ہان۔ ایس سہ دے
وارکار میر چوغطہ ہوراں پنجاب دے شہراں وچ بن والے اسلحے دا ویروا دتا ہے کہ
اودوں شاہ ولایت، لالو واہد، مٹھن کوٹ، ملتان تے بنوں دیاں تلواراں دی منگ ہوندی
ہا۔ تلواراں دے پھل گجرات دے کاریگراں دے سراہے ویندے ہان۔ ماجھی سالم تے
بھٹی دے چک وچ سانگاں، تے برچھے مَن وچ بندے ہان۔ تپکاں لہور، جھنگ تے
بھکھر دیاں سُچیاں ہوندیاں ہان۔ اوہناں دے گنڈے تے بنڈاں کان بہاولپور، جہلم
تے پٹیالہ مشہور ہان۔ پہاڑی علاقیاں وچ بارود بندا ہا۔ تلواراں برچھیاں اُتے چاڑھن
والے اُچھاڑ جھنگ وچ بنات دے کپڑے راہیں بنائے جاندے ہان۔ انج جاپدا ہے کہ
پنجابی آون والے ہڑھ توں اویسے ناہن۔ ستارہویں صدی توں اُنہویں صدی عیسوی
تیکر سورے کیہو جیسے ہتھیار ورتیندے ہان۔ ایہناں دے ناواں توں ای اسلحے وچ ویلے
دے نال آون والیاں تبدلیاں دا اندازہ لایا جاسکدا ہے۔ جیویں چھوی، بھلہا، گہاڑا،
سیلھا، برچھا، سانگ، کٹار، کاتی، نیزہ، توگ، تلوار، تیر، ترگش، ڈھال، سپر، مشری،
کرمانی، میان، کمان، سرواہی، کھنا، بندوق، بگ، توپ وغیرہ۔

بک وڈے وارکار دی کلا دا ایہہ گُن ہوندا ہے کہ اوہ کئی کامیابی نال لڑائی
دے منظران نوں اُلکدا ہے۔ ایہہ چتر جنے جیوندے جاگدے ہوسن وار اوئی ای پڑھن

سُنن والیاں نوں پوہسی۔ اساڈے وارکار ایس کلا وچ سچھل تھئے ہن۔ اوہناں گولی نال ڈگی گھوڑی نوں ناڑیوں ڈھٹھی پیرنی، نیزے دے جُٹے وچ گھسھن نوں باشک ناگ دے تریل وچ ترن، سر وچوں رت وگن نوں چونیاں اُتے عطر پھیل چھڑکن، تلوار دے میان وچوں نکلن نوں باہنی دا گنگا وچوں بھا کے باہر آون، گولی نال ڈگے اسوار نوں آتن وچ مجرا کرن، سورے دی جوانی نوں کستوری دا بھار آکھن، یودھے دی دکھالی منگو دا شینہ ڈھیاں تراہ، دھاڑ دے ہلے نوں بازاں دا بیٹریاں اُتے حملہ، لہو وگن نوں گنگو نال تشبیہ، لوٹھاں دے ترفن نوں مجھ دا پانی وچ ترن، کنڈ وچ تلوار لگن نوں اڑھکاں دا موراں تے ترٹ، وڈھے ہتھ نوں ترینگل دی ڈاہی آکھنا، واہر دے سن نوں میل دا کھانے توں رُس پونا تے سورے دے تھڑکن نوں گجری دے سروں گڈوا کمبنا آکھیا ہے۔ ایہناں تشبیہاں تے امجری توں چنھاں دا جیون آکھیں اگے جھمر مارن لگ پیندا ہے۔

وارکار دا ہک منصب زچکھی ہون ہے۔ اوہ کسے وی جُہ دا واسی ہووے، پر اپنی کلا نال نیاں کردا ہے۔ اساڈے وارکاراں چدھرڑاں، ماہیاں، بھٹیاں، بلوچاں، نسوآنیاں، للیریاں تے اعماناں دے پاتراں نوں زچکھی ہو کے اُساریا ہے۔ سورمیاں دی چڑھتل، ہتھیار دا ورتارا تے رن وچ بہادری دے کارنامیاں نوں دکھاون سسے کسے دا کچھ نہیں پُوریا۔ وارکاراں جتھے نایکاں دیاں تھوڑاں ویکھیاں ہن اوٹھوں وی کئی کترا کے نہیں لنگھے سگوں پوری ایمان داری نال اوہناں دا مہاندرا وی ساہنے لیاندا ہے۔ ہتھلیاں واراں وچوں دو واراں نورے چدھرڑ بارے ہن۔ انسانی وسیب دے مڈھلے سمیاں توں ای زر، زن تے زمین کان لڑائیاں تے جنگاں ہوندیاں آئیاں ہن۔ نورا اپنی پتی کان پتیراں نال لڑدا ہے۔ نورے دی ورودھی دھر دا ساگ ماہیاں نال ہے۔ ماہیاں دا دُھن کھیوا ہے۔ اوہناں دا 1745ء تیکر ساندل بار وچ عروج رہیا۔ ایس

سے اوہناں راوی چھان دے قبیلیاں نال جو دھروہ کیٹے اوہ گلاں اتھتے دوہراون دی تھاہر نہیں۔ اوہ پنجابی لوک ادب دے پرتی نائیک ہن۔ ماہنی نورے نوں وی مرادنا چاہندے ہن۔ ماہنیاں موہرے بہادری نال کھلو جاون ای نورے نوں لوکائی دا من بھانا پاتر بناوندی ہے۔ میاں جانی ہوراں زکھی ہوکے ایس پاتر دیاں تھوڑاں ول وی دھیان دیوایا ہے۔ نورا ڈھاک چاویں بال نوں قتل کردا ہے یاں کیے جپے اگے سلاری سٹ کے جان بخشی کراوندا ہے تاں وار کاراں نورے دے ایس کوچھ نوں وی بیانیا ہے۔ ”بھٹیاں بلوچاں دی وار“ وچ بلوچ کٹو، موہلے دے بھٹی نوں پناہ دے کے قتل کر چھڈیندے ہن۔ بھٹی کھائی دے کوٹ اُتے ہلا کر کے سٹے پئے بلوچاں نوں مار چھڈ دے ہن۔ ”بھٹیاں نسوآئیاں دی وار“ وچ داد، پناہ دا بھٹی منت کریندے بگے نسوآنے نوں فائر کریندا ہے۔ نسوآنے زیادا نسوآنا بھٹیاں کولوں صلح کر کے چھڈاوندے ہن تے وت لڑ پیندے ہن۔ وارکار بھاویں بھٹیاں دی جُوہ دا ای ہے، پر اوس نیاں دی ترکڑی ڈولن نہیں دتی۔ انج دے داء پیچ ویاں وچ چل ویندے ہوسن پر سورما اوہی ہوندا ہے، جیہڑا اوکھے ویلے وی ڈھلیاں انسانی قدراں نوں ہتھوں نہ چھڈے۔

اساڈے وارکار ایس گل دا ڈونگھا شعور رکھدے ہانن کہ آل دوالے دے ادارے کیہ کردار ادا کر رہے ہن۔ میر چوغطہ ہوراں دا ہک من بھادنا پاتر دیوان ساون مل ہے۔ ساون مل اپنے نیائیں سبھا پاروں لوک پاتر دی تھاں ملی بیٹھا ہے۔ میر چوغطہ ہوراں اوہدے نیاں نوں سلاہیا ہے۔ جے ساون مل دا پتر مولراج انیاں کردا ہے تاں اوہدے مکھڑے اُتوں وی گھنڈ لاہیا ہے۔ اوہناں ساون مل دے کارداراں بارے وی جانکاری دتی ہے کہ کیویں وڈھی لیندے ہان۔ نورے چدھرڑ دیاں واراں وچ مغل نواباں نوں وی وڈھی لیندیاں دکھایا گیا ہے۔ انج نیاں انیاں دوواں دے چتر پڑھن

ہاراں دے ساہمنے آویندے ہن، جیہڑے سیراں نوں سہ بارے سچیت کردے ہن۔
ہتھلیاں واراں وچ پنجاب دے دریا، گھاہ، بوٹے، جنور، روہی، تھل، بیلے،
پھاڑ تے دوجی فطرت بندے دی ساہ نال لیندی ہے۔ جی تے دھرتی وچ
وکھریاں نہیں۔ ہر شے دا وجود ہے تے اوہ نال آدری ویندی ہے۔ جنور دی بندے
نال سانجھ جگت موضوع ہے۔ خورے انسانی وسوں وچ کائی اجیہی تھاں ہووے جتھے
جنور نال موہ نہ ہووے۔ میر چوغطہ دیاں واراں وچ مجھ نال پنجابی دے موہ دیاں کئی
سُندر مثالاں ملدیاں ہن۔ انج جاپدا ہے کہ پنجابی ریت آریائی تے مسلم متھالوجی نال
ہزاراں ورھیاں توں کھیندی ہوئی اے وی نویں نروئی ہے۔

ایہناں واراں دا ہک وڈا گن ایہہ وے کہ اتھے سیراں دی حاضری موجود
ہے۔ وارکار آپوں ای سوال کردا ہے تے وت اوہدا ویردا دیندا ہے۔ ایہدا کارن نرا
گل دی دلچسپی ودھاوون ای نہیں سگوں سیر ای واراں دے پارکھ ہن۔ اوہ وارکار دی
کیمتی گل دا بچ کچ گندے ہن۔ انج جیہڑا وارکار دھڑے بندی دا شکار ہووے یاں
انیاں دا سولہا گاؤے اوہنوں لوکائی وچ گل ای کوئی نہ کرن دیندا۔ واراں توں اڈ دوہے
پنجابی ادب وچ وی سیراں دی حاضری دکھائی دیندی ہے۔ انگریزی راج وچ
پروہڑیاں بولیاں دی چڑھ مچی تے اوہناں دی ویکھا ویکھی اساڈے لکھاری وی وجوگی
لکھت لے کے پڑ وچ نترے۔ ایس سہ ہک ہور وڈی تبدیلی چھاپے خانے دی آئی۔
ایہدے نال شاعر تے سیر دا ساٹکا وی بدل گیا۔ سیر ہن شاعر دا قاری ہا۔ قاری تے
شاعر وچکار بازار ہا۔ چھاپے دے طفیل بھاویں شاعری بابلی وکی ہوئی، پر ہن اوہدا مول
’وست‘ بن گیا۔ شاعر اتھے بلھے شاہ تے وارث شاہ وانگوں جیوندا جاگدا پاتر بن ای نہ
سکدا۔ انگریزی راج سہ ایہہ دھروہ ہویا کہ پنجاب واسی دوجیاں بولیاں دا ادب
نصاباں وچ پڑھدے۔ جدوں اوہ اپنیاں بولیاں ول پرتدے تاں سکھائی والیاں

بولیاں دیاں سچیاں نوں ای ادب دا نور مُنارا من بہندے۔ اوہناں دی وچار دھارا تھلے
پنجابی ادب ہونکدا رہ جاندا۔ اُنج ایہہ واراں اسانوں سیر تے شاعر دی جیوندی جاگدی
سانجھ والا سما وی چیتے کراوندیاں ہن۔

ہتھلیاں واراں وچوں میاں جانی دی وار توں اڈ باقی پنجاں واراں نال ’وچار‘
دتا گیا ہے۔ اُنج تاں وار پوویں شعری صنف ہے پر ایس ریت دا پہلا کارن ایہہ دے
کہ جے چھہاں دے میراٹی ویہت یاں راوی دی جوه وچ وار پڑھدے تاں اوہناں
سیراں نوں وار دا پچھوکڑ دسنا ضروری ہوندا۔ تدوں ای اوہ وار وچ رچ وں سکدے۔
دُجا ایہہ کہ آون والیاں پیڑھیاں اگے اوہ تصویر نہیں ہوندی تے سورمیاں دے جے
جائیاں نوں وی بہت گچھ وِسر گیا ہوندا ہے۔ ایس پاروں ’وچار‘ راہیں گل نتار کے مگروں
اٹاں پڑھیاں جاندیاں۔ ایہہ ’وچار‘ جیوندی جاگدا مکالمہ ہوندا ہے۔ اساڈی جاچے گل دا
ایہہ ڈھنگ وڈے وڈے نثر لکھاریاں نوں وی گھٹ ای نصیب ہوندا ہے۔

ہتھلیاں واراں وچوں ستارھویں صدی دے وار کار میاں جانی دی
”نورے چدھر ڈی وار“ سینہ بہ سینہ ٹری آوندی ہائی تے ایس ایہہ وار سرفراز میراٹی،
موضع سرو والا، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ کولوں 26 دسمبر 2001ء نوں فیتہ بند کیتی۔
سرفراز ہوریں میاں جانی دی دہویں پیڑھی ہن۔

میر بہرام تے میر چوغطہ دیاں واراں چوغطہ خان ہوراں کولوں نقل کیتیاں
ہن، جیہناں دا واسا پپیل بھٹا، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ ہے۔ چوغطہ خان ہوراں
دے وڈکیاں وچوں میر بہرام، میر معظم تے میر چوغطہ ہوریں ترائے پنجابی شاعر
ہوئے ہن۔ میر بہرام ہوراں ”نورے چدھر ڈی وار“ لکھی۔ میر بہرام دے پُتر میر
معظم ہوراں ”بھٹیاں لکاں دی وار“ تے ”مہر مگل دی وار“ لکھیاں۔ میر معظم دے پُتر
میر چوغطہ ہوراں ”بھٹیاں بلوچاں دی وار“، ”بھٹیاں نسوآنیاں دی وار“، ”للیریاں

منکیاں دی وار‘ تے ’’للیریاں اعواناں دی وار‘ لکھیاں۔ ایہہ واراں میر چوغطہ ہوراں دے پوترے میاں باز ہوراں نوں زبانی یاد ہائن۔ مہیں باز ہوریں چنگے چیتے تے ٹھہاویں گل پاروں چنھاں اُتے ہائن۔ اوہناں دی پنجابی شاعراں وچوں مولوی دلپذیر بھیروی نال گوڑھی یاری ہائی۔ لوک کتھی کمال دین مہیں باز وانگر گل کرن دی کوشش کردا ہا۔ مہیں باز ہوراں بڈھے وارے ایہہ واراں اپنے پوترے چوغطہ خان نوں 1942-43ء وچ لکھوا دتیاں ہان۔ اوہناں دیاں لکھوائیاں واراں وچوں ’’بھٹیاں بلوچاں دی وار‘ 29 اپریل 1942ء نوں قلم دی نوک تیکر اپڑی تے ’’للیریاں منکیاں دی وار‘ 4 مئی 1942ء نوں لکھی گئی۔ دو جیاں واراں نال دیہاڑ تے مہینے دا نزوار نہیں۔ اوہناں علاقے دے کئی زمینداراں بارے یادداشتاں وی اپنے پوترے چوغطہ خان نوں لکھوائیاں۔ چوغطہ خان ہوراں 1942-43ء وچ لکھیاں واراں دا دو واری اُتارا کیتا۔ انج ایہہ ترینیا اُتارا ہے، جیس توں اسیں نقل کیتی ہے۔ اسیں اوہناں دی ہتھ لکھت دا عکس ضمیمے وچ دے دتا ہے۔ ایہناں اُتاریاں ویلے اوہ دو واراں ’’بھٹیاں میکاناں دی وار‘ تے ’’سید بہرام دی وار‘ پہلے رجسٹراں توں نہ اُتار سکے۔ ہُن پہلے دوویں رجسٹر ضائع ہو چکے ہن۔ ایس پاروں ایہناں واراں بارے کائی کپی تھتھی گل نہیں کیتی جاسکدی۔ اتھے ایہہ گل کرنی کتھاویں نہ ہوسی کہ شاعراں نے ایہناں واراں دا سرناواں پوڑی دتا ہے جیویں ’’نورے چدھرڑ دی پوڑی‘ وغیرہ۔ پنجابی ادب وچ وار دا لفظ پرچلت ہوون پاروں اسیں وار لکھ دتا ہے۔

چوغطہ خان ہوریں پہلاں پہل ایس گل دے حق وچ ناہن کہ ایہہ واراں چھاپے چڑھن۔ جدوں اسیں 1991ء وچ اوہناں دے خاندان دے شاعراں دیاں لکھیاں واراں بارے پچھیا تاں اوہناں اساڈے سوال دے جواب وچ دسیا کہ ایہہ واراں میر معظم ہوراں دیاں لکھیاں ہوئیاں ہن۔ اسیں اوہناں دیاں دتیاں معلومات

مطابق ”کلیات شاہ عظیم“ وچ ایہی جانکاری دے چھڈی۔ اسیں ایس بھلیکھے پاروں ڈاڈھے پچی آں۔ ہُن ایہہ قلمی واراں پڑھن مگروں ہر گل نثار دتی گئی ہے۔ پنجابی دُنیا میاں باز تے چوغطہ خان ہوراں دی تھورایت ہے کہ اوہناں اٹھارھویں اُنہویں صدی دا ایہہ انملا پنجابی ورثہ سانجھی رکھیا۔ اوہناں دے خاندانی ریکارڈ موجب میاں باز ہوراں دی تاریخ وفات یکم ستمبر 1948ء ہے۔ چوغطہ خان ہوریں 2 جنوری 1925ء نوں جمے تے 18 جون 2007ء نوں ایس جگ توں چلانا کر گئے ہن۔

ہتھلیاں واراں دی سودھ تے ویروے کان اسیں نجم حسین سید، محمد سلیم الرحمن، ڈاکٹر جسوند سنگھ، غلام حسین ساجد، اسلم کولسری، امجد سلیم، خاقان حیدر غازی، راء شیر محمد بھٹی تے راء ثناء اللہ بھٹی ہوراں دے دیون دار آں، جیہناں دے بھجواویاں پاروں اساڈیاں راہواں سوکھیاں ہو گئیاں۔ ڈاکٹر شائستہ نزہت ہوراں دیاں چٹا وینیاں نہ ہوندىاں تاں خورے ایہہ کم ہور وی کئی ورھیاں تیکر نہ نیڑ سکدا۔ شبنم اسحاق، شفق رشید تے فیصل جپا ہوراں کمپوزنگ توں پروف ریڈنگ تیکر میرا ہتھ وٹا دیا۔ حماد الرحمن تے یاسر دیوان اشاریہ بناون وچ مدد کیتی۔ میریاں دُعاواں دے تمبو ہمیش اوہناں دے سراں اُتے تنے رہسن۔

ستارھویں توں اُنہویں صدی وچ رچیاں ایہہ ان چھپیاں واراں پنجاب دا انملا ورثہ جان کے پنجابیاں دے ہتھیں اپڑاون دا چارہ کیتا ہے۔ پڑھن ہار جے میریاں بھلاں تے تھوڑاں ول دھیان دیویں تاں اوہناں دا تھورا سرمٹھے اُتے۔

جے یار فرید قبول کرے

سعید بھٹا

نورے چدھر ڈی وار 1

میر بہرام ہوراں دے وڈ وڈیرے موضع گل، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ دے رہن والے ہاں۔ اوہ پنجابی لوک ادب دے مشہور پاتر نورے چدھر ڈی جدی میراٹی ہاں۔ جدوں چھہاں دے کنڈھے (پپل بھٹا، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ) تے مشہور بزرگ حضرت حافظ دیوان چشتی قادریؒ ہوراں ڈیرا لایا تاں تورا چدھر ڈی وی اوہناں دا مرید ہو گیا۔ نورے چدھر ڈی اپنے جدی نوکر میر بہرام نوں حضرت حافظ دیوان ہوراں دی سیوالی گھلیا۔ چوغطہ خان ہوراں اساڈے اک سوال دے جواب وچ دسیا:

”میر بہرام اودوں لوہڑتا ہا۔ نورے چدھر ڈی اپنے مرشد دی سیوا کان اوہنوں گل توں پپل بھٹا گھلیا۔ نورے آکھیا: ایہہ تہانوں پیا پیویندا رہسی۔“ (1)

حضرت حافظ دیوان ہوریں ستارہویں صدی عیسوی وچ ہوئے ہن تے میر بہرام اودوں لوے چھوکرے ہاں۔ میر بہرام ہوراں ”مدح حضرت حافظ دیوان“ وچ اوہناں دے صاحبزادیاں دیاں صفتاں گنوائیاں ہن تے اوہناں دے وڈے پتر حضرت شیخ عبداللہ ہوراں نوں پگ دی مہارکھ دتی ہے۔

شیخ عبداللہ تاں نوری، رب دی حضوری، کمائی تاں پوری،

روزہ صبری، پگ دی مہارکھ، ٹکا دستار دا (2)

انج ایہہ سہج سبھا اندازہ لایا جا سکدا ہے کہ اوہ حضرت حافظ دیوان دے

پتراں دے ہانی ہوسن۔ (3)

میر بہرام ہوراں دی ”نورے چدھر ڈی وار“ توں شہادت خان لکھیرا تے

نورے چدھر ڈی دے بیلپ دی دس پیندی ہے۔

ساٹوں جھیرا جھیرے، دریا ٹھیلے کانگ

نورا کھلے دولت تے یار بیگ، نال بھرا سلطان

آکھیں شہادت خان نوں، میرے دُعا سلام (4)

شہادت خان لکھیرا دی ستارھویں صدی عیسوی دا پاتر ہاتے دارا شکوہ نوں

اوپنے اورنگ زیب دے مقابلے تے پناہ دتی ہا۔ اک لوک کہانی وچ ایہدا ویروا انج

ملدا ہے:

”زمانہ اورنگ زیب بادشاہ دا ہے۔ بادشاہ دارے نوں

ماریا، سکے بھرا نوں۔ شاہ دارے نال جنگ ہوئی اورنگ زیب

دی۔ شاہ دارا نہٹا، ایہہ جا وڑیا کمالیے، شہادت خان لکھیرے

کول۔ اوس نوں آکھیوس، ”میں دارا ہاں۔ میرے واسطے دنیا اتنی

ہو چکی ہے کہ کدائیں لکن دی واہ نہیں۔ جے انعام لیں تاں مگر

جاسوس چڑھے ہوئے ہین۔ انعام بڑے ملسنی۔ میں باغی بادشاہ

دا ہاں۔ جے اللہ واسطے چاں بہائیں تاں دن محشر دے خدا دے

دربار توں درجہ لے لوں۔“ (5)

”پنجاب ڈسٹرکٹ گزٹیرز: منٹگری ڈسٹرکٹ“ (6) تے ”دی پنجاب چیفس“

(7) وچ سعادت یار خان دا ویروا آوندا ہے۔ خورے اوہو پاتر لوک بولی وچ شہادت خان بن گیا ہے۔

میاں جانی دی لکھی ”نورے چدھر ڈی وار“ وچ کئی تاریخی پاتراں دا ویروا ملدا ہے۔ جیویں جھنگ دا اٹھواں سیال حکمران جہان خان چدھر ڈاں تے ماہیاں دی صلح کراون دی کوشش کردا ہے۔

سنیا جھنگ جہان خان، آ ڈھکیا اپرت
 بکو پنڈا ساس ماس، خون ہکا رت
 گھلیا لکھیا جہان خان، پروانہ ہتھ
 چاچے جوں لکھیا ڈٹھا، نندل میں مت (8)
 نواب جہان خان سیال ماہیاں تے چدھر ڈاں دی صلح کراون وچ سہل نہیں
 تھیندا۔ جدوں ایہناں دوواں قبیلیاں دی تباہی دی خبر جہان خان تے اپڑدی ہے تے
 اوہ جھوردا ہے۔

خان لگی حیرانگی، ہویا مشتاق
 بھڑے ماہنی جیت مال، کر کھوٹے ساک (9)
 بلال زبیری ہوراں جھنگ دے اٹھویں سیال حکمران جہان خان دی وفات دا
 سال 1700ء دسیا ہے۔ (10) ایس توں ایہہ گل نتردی ہے کہ نورا چدھر ڈ 1700ء
 توں پہلاں ای ماریا گیا ہاتے اودوں میر بہرام ہوریں میس جوان ہوسن۔
 میر بہرام ہوراں دے سے بارے اک ہور ڈھکدا گوڑ وی لایا جاسکدا
 ہے۔ اوہناں دے پوترے میر چوغطہ ہوراں پنجابی وچ کئی واراں لکھیاں جینناں دے
 وچ مہاراجا رنجیت سنگھ، دیوان ساون مل تے دیوان مولراج دا ویروا ملدا ہے۔
 ”بھٹیاں، بلوچاں دی وار“ دا اک پاتر راء صاحب بھٹی دیوان ساون مل دی کچہریوں

جھٹ کے آوندا ہے تاں میر چوغطہ اوہنوں مہارکھ دیندا ہے۔

چوغطیا صاحب آئے دیاں لکھ مہارکھاں، رب توں لیوم مگ (11)
”امپرل گزٹیر آف انڈیا پنجاب“ وچ لکھیا ہے:

"After the death of Ranjit Singh, however, quarrels took place between Sawan Mal and Raja Gulab Singh; and in 1844 the former was fatally shot in the breast by a soldier." (12)

دیوان ساون مل 1844ء وچ قتل ہوندا ہے تے اوہدی کچہریوں پر تے راء صاحب نوں میر چوغطہ دی مہارکھ ایس گل دا ثبوت ہے کہ اوہ 1844ء دے نیڑے تیڑے جیوندے ہون۔ میر بہرام دے پوترے دے 1844ء دے دوالے جیون توں ایہہ تھوہ لگدا ہے کہ میر بہرام ہوراں حیاتی دیاں مڈھلیاں بہاراں ستارھویں صدی عیسوی وچ تے اٹھارھویں صدی وچ لما جیون جیوے ہون۔ انج اوہناں دی وفات 1750ء دے لاگے ای ہوسکدی ہے۔

میر بہرام ہوراں ”نورے چدھرڑ دی وار“ توں اڈ اپنے مُرشد دی عقیدت وچ ”مدح حضرت حافظ دیوان“ دی لکھی۔ ایہہ مدح ”پنچم“ لہور نومبر، دسمبر 2002ء وچ چھپ چکی ہے۔ میر بہرام ہوراں دا کو پتر میر معظم ہائی تے اوہ وی وار دا شاعر ہائی۔ اوہناں دے پوترے میر چوغطہ ہوراں پنجابی وچ کجھ واراں لکھیاں۔ اوہناں دی اولاد ہن وی پپیل بھٹا، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ وچ وسدی ہے۔ (13)

ایس وار دے پاتراں دی جوہ جھنگ دا ضلع ہے۔ چدھرڑ قبیلے دے سردار چودھری جھامب دے بارھاں پتر ہان تے اوہ آپوں ڈپھری، تھانہ بھوانا، تحصیل

چنیوٹ، ضلع جھنگ دا واسی ہا۔ وار دے چدھرڑ پاتر چودھری جھامب دے پوترے پڑپوترے ہن۔ وار دے مکھ پاتر نورے دی وردھی دھر دے چدھرڑاں بھتے، تاجے، کرلی دا سانگا کھیوے دے ماہنی سیالاں نال ہے۔ کھیوا چدھرڑاں دے پنڈاں دے لاگے ہے تے ماہنیاں دا دھن ہے۔ نورے دے ہتھوں پھستوبل خان ماہنی تے اوہدے پتراں توں محبت خان ماہنی مارے جاندے ہن۔ ماہنیاں تے چدھرڑاں دا اخیر لایدھ شیخن، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ وچ ہوندا ہے۔ ایہہ پنڈ چھھاں دریا دے اُبھر دے تے لہندے کنڈھیاں اُتے ہن۔ کھیوا تحصیل جھنگ وچ آوندا ہے تے وار وچ دسے دو بے پنڈ تحصیل چنیوٹ وچ آوندے ہن۔

”چودھری جھامب دی وار“ وچ ورتیاں کجھ ٹکناں توں اوہدے سے دا سچ

سبھا اندازہ ہوندا ہے:

سور خداوند بادشاہ، سچ موہن گائے
اکبر تے سلطان محمود، رل کھانے کھائے
اکبر دے گھر جہانگیر، سلطان دا موج دریائے
دیکھ کے اگلے سانگ نوں، پیار ودھائے
استنبولوں بادشاہ، ڈالی گھلائے
اگے چودھری جھامب، کول سد بہائے
کدے تساں ہے جاوئا، ہو کدوں آئے
اسیں ہاں استنبولوں، دلی سدھائے
ڈالی ہے بادشاہ دی، کھانے لکھ سوائے (14)

ہک لوک کہانی وچ چودھری جھامب دا ویروا آوندا ہے کہ چودھری جھامب جہانگیر (1605-1627ء) دی قید وچ ہے۔ بادشاہ اعلان کراوندا ہے کہ کوئی اوہدے

پہلوان مرلیے دا مقابلہ کرے۔ چودھری جھامب آکھدا ہے کہ میرے پترجمین خان نوں
 بلواؤ۔ (15) ایس توں جا پیدا ہے کہ چودھری جھامب ستارہویں صدی دے مڈھلے
 دہائیاں وچ گراڑی عمر دا ہوسی۔ چودھری جھامب دے بارہاں پترہن، جیہناں دا ویروا
 وچار راہیں وارکار نے وار دے مڈھ وچ دتا ہے۔ نورا چدھرڑ، چودھری جھامب خان دا
 پوترا ہے۔ جیہڑا اپنے پتریاں کرلی، مسن تے تاجے نوں قتل کر کے اپنا حصہ لیندا ہے۔
 میاں جانی دی لکھی ”نورے چدھرڑ دی وار“ وچ اک تک انج ہے۔

یارو سو جا سلطان، لکھیا اورنگ (16)

اتلی تگ توں نظریندا ہے کہ نورے دے پتر یار بیگ نوں ”شجاع“ دا خطاب
 اورنگ زیب لکھ کے گھلیا ہا۔ اسیں پہلاں میر بہرام دی جیونی وچ نواب جہان خان
 دے حوالے نال لکھ آئے ہاں کہ وار دے پاتراں دا سما ستارہویں صدی دا اخیر لا دہاکا
 ای بندا ہے۔

نورے دے پتریاں دا ساٹکا کھیوے دے ماہنی سیالاں نال ہے۔ نورا
 پہلاں پختوہل خان ماہنی نوں قتل کردا ہے تے پھیراودے پتر محبت خان ماہنی نال
 اخیر لے یدھ وچ ماریا جاندا ہے۔ ماہنی سیالاں بارے ”تاریخ جھنگ سیال“ وچ لکھیا
 ہے:

”کھیوا خان کے بعد اُس کا بڑا لڑکا شہمیر خاں۔ اُس
 کے بعد شہمیر خاں کا لڑکا ملک علی خاں۔ اُس کے پیچھے اُن کا لڑکا
 فتوح خاں پھر صاحب خاں اُن کا لڑکا کھیوا کی ریاست پر قائم
 ہے۔“ (17)

ستارہویں صدی دے جھنگ دی پشو پال وسوں ہے۔ گکڑیاں قبیلیاں ہٹھاڑ
 دی بھوئیں اُتے ای مل ماری ہوئی ہے۔ ڈنگر، پشو ای مال ہے۔ ہٹھاڑ وچ دریا دی

سبیل اُتے ای واہی ہوندی ہے۔ ایہہ واہی دی ان کھاؤن جوگی ہے۔ چرائی دیاں ساویاں جُوہاں اُتے مل ای تگڑیاں دی ہوند دا نشان ہے۔ برصغیر پاک و ہند وچ بھاویں ترک شاہی دے آون نال ای بلداں والا گھوہ (persian-wheel) آ گیا ہائی، پر پنجاب دیاں باریں وچ ستارھویں صدی عیسوی وچ ایہدے گھرے دسدے ہن۔ چیتن سنگھ ہوراں عرفان حبیب دے وچاراں دی ویاکھیا کردیاں لکھیا ہے:

"Habib argues that the persian-wheel was introduced in India during the Turkish conquest. He traces its origin and diffusion outside India as well as the development of the different components that go into its construction. From its introduction, therefore, until the seventeenth century, sufficient time elapsed for the spread of the persian-wheel to large parts of Punjab."(18)

جھنگ دے کئی قبیلے تیرھویں توں ستارھویں صدی وچ ای پکے ٹکانے بنا رہے ہن۔ وسوں وچ ایس تبدیلی دا کارن گھوہ ہے۔ چھاں دے دوالے تے باریں وچ گھوہ کھٹی رہے ہن۔ پشو پال وسوں نوں قبیلیاں اکا تاں نہیں چھڈیا، پر نال نال واہی دا مہاڑ پانی پاروں بنیا ہے۔ وارکار دے آکھن موجب:

”نواب صاحب! تروٹاں بھریاں۔ جنگل آباد کیتن۔

اودوں کڑانا حد تے ہے۔ ایدوں سلیمان حد تے ہے۔ توں سردار
ہیں ہک جنگل لکھ کے دتی جا۔ آباد کرلے۔ آباد کیتی ہوئی کیوں
منگدا ہے۔“ (19)

ستارھویں صدی عیسوی وچ جنگل آباد کیتے جا رہے ہن تے ایہدا کارن
بلداں والا گھوہ ہے۔ پنجاب دیاں باریں مکمل طور تے انگریزی راج وچ ای آباد
ہوئیاں، پر ستارھویں صدی دے جھنگ وچ تاں بلداں والا گھوہ ای وڈی ٹیکنالوجی
ہے، جیہڑی بارشی فصلاں تے ہٹھاڑ دی واہی توں اڈ رزق دا نواں وسیلہ پیدا کردی
ہے۔

گھوہاں دی واہی پاروں پکے ٹکانے بن رہے ہن۔ ایس توں پہلاں تاں
کسے ہک جوہ چوں ساوِل مکدی ہے تاں جن اگانہہ ٹر جاندا ہان۔ پٹو پال وسوں وچ
چرائی دیاں جوہاں ای قبیلیاں دی مک دیاں حدان ہان۔ واہی نال لہور، دلی دے
شاہاں نوں ہالہ دینا پیندا ہے۔ جیہناں تگے تارنے ہن اوہناں نوں مالکی دی چتا وی
گھیردی ہے۔ اجے ایہہ مالکی ذاتی ملکیت وچ نہیں بدلی۔ مغل راج وچ نواباں،
فوجداراں نوں جاگیراں دے دان ملدے ہن، پر پرانیاں جوہاں وچ بیٹھے قبیلیاں
بارے راج ویہار وکھرا ہے۔ اوہناں نوں جدی جوہاں چوں پٹیاں نابری تھی سکدی
ہے۔ ایس پاروں اوہناں دی سرداری نوں ای سروپے نال سجا دتا جاندا ہے تے ہالہ
سوکھ نال تردا رہندا ہے۔

کس زمیندار نے رَکنا ہالہ دیونا ہے تے اوہدے کئے گھوہ پئے وگدے ہن۔
ایتھوں ای تیر میر والی پرت جمدی ہے تے شریکے دا مڈھ بجھدا ہے۔ شریک تاں سانجھی
دار ہے تے لوک سیانف موجب سبھ توں وڈا شریک رل جمیا ہے، جیسے جائیداد وچوں
پتی ونڈنی ہے۔ انج جائیداد دی ونڈی ای شریکا ہے۔ جائیداد تے دولت ای وڈپ دے

نشان ہن۔ زمینداری دسوں وچ زمین ای سبھ کجھ ہوندى ہے۔ انگریزی راج توں پہلاں زمین پرائیویٹ ملکیت ناہی ہوندى۔ زمین دا مالک بادشاہ ہوندا ہاتے اوہ نواباں نوں جاگیراں وٹدا تے تگلڑے زمینداراں دی جدی جوہاں وچ سرداری من لیندا۔ ایہناں قبیلیاں وچ اگے وراثتی زمین ونڈی جاندی۔ مغل راج سے زمیناں دے حق دا قانون کھو وکھرا ہا۔ جیویں راجدھانیاں دے دوالے یاں جتھے شاہی پکڑنگڑی ہوندى ہا اوہ جاگیراں جدی ناہن ہوندىاں۔ دیسی قبیلیاں وچ زمین دے وراثتی ہون دا ویروا ”ہیر وارث شاہ“ وچ وی آوندا ہے۔

وڈھی دے کے بھوئیں دے بنے وارث، بنجر زمین رنجھیے نوں آیا اے (20)
ایہہ وراثتی وٹد برابر ناہی ہوندى سگوں ”پگ“ آلے بھرا دا باہلا حصہ ہوندا ہا
تے دوجیاں دا گھٹ۔ چودھری جھامب دے بارہاں پتراں چوں تئاں تے پگ آئی
ہے۔ انج چودھری جھامب دی سرداری دے وارث تن ہن تے دوئیاں نوں ماڑا موٹا
حصہ ای ملدا ہے۔ وارکار دے آکھن موجب:

”نورے آکھیا، نواب صاحب! ترتی پتی میری ہے۔
دلی دا دفتر چاں ویکھ۔ جے ایہناں دے پیوواں نوں سراپا آئن،
جے ایہناں دے پیوواں نوں کنگن آئن تاں میرے پیو نوں وی
آئن۔ جے ترتی پتی نہیوں دیندا۔ بارہاں پیتاں آلے قائم
پیٹھن۔ گن کے دتی جا۔“ (21)

راج تے پگاں منگیاں نہیں ملدیاں۔ ایہناں دے دعویداراں نوں پک ہوندا
ہے۔ وارکار دے آکھن موجب:

جیہڑے تلواروں نکھتے ودھ کے، پگ اوہناں دا وٹدا (22)
پگاں تے سرداریاں دی ہک ہور ٹیکی سانگے ہن۔ سانگیاں دی لج قبائلی تے

جاگیرداری نظام دا ہک وڈا دھرا ہن۔ پونجی وادی وچ وی پی۔ آر ورگے نسنے اکسیر ہوندے ہن، پر سانگیاں والا گورھ نہیں ہوندا۔ ایہہ سانگے وڈیاں دے وڈیاں نال تے وچکار لے میل دے اپنے جیہاں نال ہوندے ہن۔ جے کدی وچکار لے میل دا جی اتلیاں نال کائی سلاما لیکئی کڈھ لوے تاں اپنیاں نوں پیا جگھدا ہے، پر وار وچ تاں ساریاں دھراں ای ٹنگڑیاں ہن تے ایہناں دا بار وچ صدیاں تیکر وچکا رہیا ہے۔ وارکار دے لفظاں وچ:

”کنیں دیہاڑے ہوون بجن ونڈی گئے۔ برادری ونڈی گئی۔ قبیلے ونڈی گئے۔ تاجے کا قبیلہ پنڈی آ لے بھٹی، بھٹیاں دی وی رت۔ طاہرانا قبیلہ کھیوے آ لے ماہنی، ماہنیاں دی وی رت۔ سلیمے کا قبیلہ رشید پوریے سیال، جیسے رشید پوریے ٹکیاں توں تداہاں پئے سمھلن، جیسے سلیمے کے تداہیں پئے سمھلن۔“ (23)

انج دی ہک تصویر اوس ویلے اگھڑی ہے جدوں نورے دی ورودھی دھر نواب نوں وڈھی دیندی ہے۔ نورا اپنے سانگے دار شہادت خان لکھیرے کولوں مدد منگدا ہے۔

”یار بیگ آکھیا: بابا! ایس نواب دے نال شہادت خان لکھیرے کمالیے آ لے دا بڑا سانگا ہے۔ نورے آکھیا: یار بیگا! اج دی گھڑی شہادت خان لکھیرا سانگا جانے یا نہ جانے۔ دن بھلے تاں متر وی بھلے۔ بجن کورا بھانڈا ہوندا ہے کھڑکا کے چھوڑیے۔“ (24)

ستارھویں صدی دیاں باریں وچ ہالہ کنا ہوندا ہا تے ایہہ کیوں تردا ہا۔

ایہدے بارے کوئی کچی تھتی گل نہیں کیتی جاسکدی۔ مغل راج سے ہالہ دی قانونی حیثیت وکھو وکھو صوبیاں وچ اڈری ہا۔ مغل ہندوستان دی واہی نیجی تے ہالہ بارے لکھیاں کتاباں وچ تاں پنجاب دا ویروا ٹاواں ٹاواں ای لکھدا ہے تے پنجاب دیاں باریں بارے معلوماتاں نہ ہوں دے برابر ہن۔ چیتن سنگھ ورگے مورخ موہرے وی بار بارے مواد ناہی۔ وارکار نے نکیاں دی وصولی بارے لکھیا ہے:

”نکے دلی ادا ہوندے ہان۔ چھیویں مہینے نواب چڑھدے ہان۔ نکے اگاڑے جاندے ہان۔۔۔ جوں بھرنا لہور دا پے گیا۔ انائی لگ جاوے۔ بھرا ہمت اچ ہوں۔ سلیم کمزور ہو جاوے۔ سلیمے پتی سٹ گھتی۔ بھراواں چالئی۔“ (25)

وار دی کہانی موجب تاں نواب دلیوں لہور تے پھیر بار وچ آوندا ہے۔ ہالہ اگاڑن کان دلیی کارندے ای ہوندے ہان تے خورے دلی دا نواب ہالہ پڑتالن ای آیا ہے۔ وار دے وچارتوں ہک گل سدھ ہوندی ہے کہ جیہڑے جی زمین نوں آباد کرن گروں ہالہ ناہن تار سکدے، اوہناں دا ہالہ دوجیاں توں اگاڑ کے زمیاں اوہناں نوں دے دتیاں جاندیاں ہان۔ چدھرڑاں دی لڑائی دا مول وی ایہوا گل ہے۔

چڑھدے دا اکھان ہے کہ وڈیاں بندیاں کول خالی ہتھ نہیں جائی دا۔ اُنج تاں شاہی نظاماں وچ تھنے سوغاتاں عام جیہی گل ہوندی ہے۔ بادشاہاں توں ٹری ریت نکے سرکاری کامیاں تیکر رچی ہوندی ہے، پر شاہ جہان تے اورنگ زیب دے سے تاں ایہہ ریت سکھراں نوں چھوہن لگ پیندی ہے۔ محمد اطہر علی ہوراں اورنگ زیب دے سے ایس ریت دا ویروا دتا ہے۔ اوہناں دے لفظاں وچ:

”اُمرا جب بھی کوئی خاص رعایت شہنشاہ سے حاصل کرنا چاہتے تب بھی نذر پیش کرتے تھے۔“ (26)

”پیش کش کے علاوہ نذر تھی۔ 1700ء میں اورنگ زیب نے حکم صادر کیا کہ سب پیش کش جو نقدی میں دی جاتی ہے نذر کہی جائے۔“ (27)

”نذر“ جیہٹوں پنجابی وچ وڈھی آکھیا جاندا ہا۔ جے نواباں، منصب داراں تے عہدیداراں نوں شاہی دربار وچ نذر، نذرانے دینے پوندے ہاں تاں اوہ لوکاں دا لہو چوسدے ہاں۔ بادشاہ وی ایس رمز دے بھیتی ہاں، پر اکھ ٹوٹن وچ ای سبھ بھلیاں ہاں۔ وار وچ نواب دی وڈھی یاں نذر دا ویروا تکو۔

”چدھرڑاں آکھیا : ہزار روپیہ نذر لے تے نورا مار۔
نواب آکھیا، لکھ دیہو۔“ (28)

”چوکیاں کھلوتین۔ مہتابیاں پیاں بلدین۔ شمعداں پئے بلدن۔ دے کے وڈھی کھراڈھی ستے پئے نواب نوں دے کے مروڑا پٹ جگایا۔“ (29)

”آہدن: بندے دا مل لکھ روپیہ۔ لکھ تاں لیندوں۔ میرا تاں توہیں مل ونجا چھڈیا ہے۔ ہک ہزار لیا ای میرے مارن دا۔ چار ہزار لے لے مینوں مارن دے۔ نواب آکھیا، لکھ دے۔“ (30)

وڈھی دی چوکی رقم اگاڑن کان مغل نواب دیسی لوکاں نال مہین سیاست کردے ہاں۔ جتھے ویر وروددھ ویکھیا اوتھے ”نذر“ لے کے دوجی دھرنوں نواباں دے کارندے مکا چھڈ دے ہاں۔ اجوکی بولی وچ پلس مقابلہ سمجھ لوو۔ اساڈے وارکار موجب تاں نواب دوواں دھراں توں وڈھی لیندا ہے۔ جیہڑا مرگیا اوہدی مکان کاہیں دیونی ہے تے جیہڑا پچیا اوہ نواب دا خاص زمیندار تھیا۔ مغل نواباں دے ایہناں کارنامیاں نوں مکھ رکھریاں ای میاں جانی آکھیا ہا۔

بھڑ دے ماہنی جیت مال، کل نچی گنگوں (31)

وار دے وچارتوں پتہ لگدا ہے کہ ستارہویں صدی دے دلی دے نواب یاں
بیوروکریسی دیسی بندیاں نال ہندی بولی بولدے ہان۔ وارکار نے پوریاں دے مونہوں
نکلے ٹاویں لفظاں نوں ورت کے بار واسیاں نوں ہسایا ہے۔

”کہاں نورا، سلیمے دا، کہاں نورا، سلیمے دا۔“ (32)

”یہ بات شہادت خان آلی کہیں سکھائی۔“ (33)

”کیا کم کیا نورے، سلیمے دیا۔“ (34)

”ہٹ جا چھاس کی آفات، تیرا سلام معاف۔“ (35)

وار پوپوں شعری صنف ہے، پر چھاس دے میراٹی وار پڑھن سے نثر وچ
گل سمجھاندے ہن تے اوہدے مکروں اٹاں پڑھدے ہن۔ ایس نثر، گل یاں دیکھیا لئی
”وچار“ دا لفظ ورتیا ویندا ہے۔ ایس ریت دا پہلا کارن تاں ایہہ وے کہ جے چھاس
دے میراٹی ویہت یاں راوی دی جوہ وچ وار پڑھدے تاں اوہناں سنیراں لئی وار دے
پاتراں دا پچھوکر دسنا ضروری ہے۔ تدوں ای اوہ وار وچ رچ وں سکدے ہن۔ دو جا
ایہہ کہ ویلا بیتی نال آون والیاں پیڑھیاں اگے اوہ تصویر نہیں ہوندی تے وار دے
پاتراں دے جے جانیاں نوں وی بہت کجھ وِسر گیا ہوندا ہے۔ ایس پاروں وچار راہیں
گل نثار کے مکروں اٹاں پڑھیاں جاندیاں ہن۔ ایہہ وچار جیوندا جاگدا مکالمہ ہوندا ہے
تے وچار وچ سنیراں دی حاضری تھاں تھاں دسدی ہے۔ اساڈی جاچے گل دا ایہہ
ڈھنگ وڈے وڈے نثر لکھاریاں نوں وی گھٹ ای نصیب ہوندا ہے۔ اسیں پہلاں
وارکار دی جیونی وچ متھ آئے ہاں کہ وارکار 1750ء دے لگ بھگ ای مرہا ہوسی، پر
وچار بارے ایہہ گل نہیں آکھی جاسکدی کیوں جو نثر پیڑھیو پیڑھی شعر وانگوں چیتے دا
حصہ نہیں رہندی۔ میاں باز نے 1942-43ء وچ جدوں ایہہ نثر لکھوائی ہا تاں وچوں

چونہ پڑھیاں دا کھپا ہا۔ اُنچ وچار وچ ورتی سیانف میر بہرام دی ای ہے۔
 ”اساڈے علاقے اچ ترائے گھر زمیندار ہن۔ ماہنی کھیوے
 دے، سلیمے کے چدھرڑ، نوٹھینہ دے سید۔“ (36)

نواب ولی داد خان سیال ماہنی سیالاں کولوں کھیوا 1745ء وچ کھس لیا
 ہا۔ (37) اوہدے مگروں ماہنیاں دی کدی چھھاں اُتے ساکھ نہیں رہی۔ نوٹھینہ دے
 سیداں اُتے وی انگریزی راج توں پہلاں عروج رہیا ہے۔ انگریزی راج وچ سلیمے
 کے چدھرڑاں دی وی کائی اجیہی ساکھ نہیں دسدی۔ انگریزاں دے سے چنیوٹ دے
 ایہناں علاقیاں وچ ہور دھراں سرکڈھدیاں دسدیاں ہن۔ جے ایہہ سیانف وارکار دی
 نہ ہوندی تاں راوی میاں باز اپنے سے دے وڈے زمینداراں دے ناں گنواندا۔ ایس
 توں ایہہ سٹانکلدا ہے کہ وچار وچ ورتی سیانف تے اسلوب میر بہرام دا ای ہے۔

متن

1

وچار: چودھری جھامب، جھل دے تے پگ ہوئی ہے۔ بارہاں پتر ہوون
چودھری جھامب، جھل دے دے۔ کیہڑا کیہڑا؟ ہسو وی جھامب دا، ندو وی جھامب
دا، وریو وی جھامب دا، خانو وی جھامب دا، عیسیٰ وی جھامب دا، موسیٰ وی جھامب دا،
چندا وی جھامب دا، پھٹنا، طاہر دا، طاہر وی جھامب دا، تاجا، حمین دا، حمین وی جھامب دا،
نورا سلیمے دا، سلیم (سلے+ما) وی جھامب دا۔ چودھری جھامب موت دا پیالہ پی جاوے۔
بترٹ چدھرڑکی پے جاوے۔ ڈولا جاوے۔ چدھرڑکی بارہاں چوں ترینیں تے پگ آ
جاوے۔ ترینیں نوں خدا یمن چاں بخشیا۔ اودوں آگئی طاہر تے اودوں آگئی سلیمے
تے۔ نکلے دلی ادا ہوندا ہان۔ چھیویں مہینے نواب چڑھدے ہان۔ نکلے اُگاڑے جاندے
ہان۔ دلی دے دفتر تے ناں چڑھیا ہويا ہووے تاجا تخت پور، خون پور دھوکھر۔ دھوکھر،
بُونگا تے گل سلیمے نوں ڈھبی جاوے۔ ڈپھر کے تے بیر آلا ونڈ تاجے نوں ڈھبی
جاوے۔ کمری ونڈ طاہر نوں ڈھبی جاوے۔

جوں بھرنا لہور دا پے گیا۔ انائی لگ جاوے۔ بھرا ہمت ایچ ہوں۔ سلیمہ کمزور ہو جاوے۔ سلیمے پتی سٹ گھتی۔ بھراواں چالئی۔ آپ ایچ تاں بھرا نبھا جاوے۔ کچھے پتریر ہو جاوے۔ طاہر دے گھر پھٹتا ہووے۔ حمین دے گھر تاجا ہووے۔ سلیمے دے گھر نورا پیدا ہووے۔ کیہا نورا؟ دھاڑ وی نورے دی۔ پائنا وی نورے دا۔ نورا جوانی آ چڑھیا، مدیں آ چڑھیا۔ اپنا ہوکا تے اپنی دُہائی نورے آ پھیری۔ جتھے کتھے نورا آکھے، ”بھراواں او! پتی دیہو چاں۔“ بھرا آکھن، ”تیرے پیو سٹی ہے۔“ نورا آکھے، ”پیو سٹی ہے پتی میں منگناں ہاں، دیہو چاں۔“ کنیں دیہاڑے ہوں بجن ونڈی گئے۔ برادری ونڈی گئی۔ قبیلے ونڈی گئے۔ تاجے کا قبیلہ پنڈی آ لے بھٹی، بھٹیاں دی وی رُت۔ طاہرانا قبیلہ کھیوے آ لے ماہنی، ماہنیاں دی وی رُت۔ سلیمے کا قبیلہ رشید پوریے سیال، جیسے رشید پوریے سیال ٹکیاں توں تداہاں پے سمھلن، جیسے سلیمے کے تداہیں پے سمھلن۔ نورے کول کیہ برکت؟ چار نورے ہو ریں بھرا ہائے۔ کیہڑا کیہڑا؟ نورا، سلیمے دا، سلطان، سلیمے دا، مرجا، سلیمے دا، صادق، سلیمے دا۔ پنج نورے دے پتر۔ کیہڑے کیہڑے؟ یار بیگ، نورے دا، خضر، نورے دا، دُلا، نورے دا، لکھا، نورے دا، جسرت، نورے دا۔ جیویں یار بیگ پگڑا بدھا، خضر وی پگڑا بدھا، جسرت وی پگڑا بدھا۔ چھیواں بھتریا سلطان دا پتر دولت ناں ہاس۔ دو جنوے پتریلے ہاس کلو تے پیر خان۔ ہُن نورے ہتھ پکے چاں گھتے۔

کنیں دیہاڑے ہوں لہور دے اچوں نواب دی آمد ہو پوے۔ پہلا دروازہ لہور دا چنیوٹ، چنیوٹ آ کے نواب دے دھونسے دوں، دوں آ کیتی۔ پھتوہل خان ماہنی ورتے زُعم بچ ہووے۔ پھتے، طاہر دے نوں وی لے لے۔ تاجے، حمین دے نوں وی لے لے۔ کرلی، مسن دے نوں وی لے لے۔ جا کے نواب دا سلام چاں کریں۔ کچھری لگی ہوئی ہے۔ نواب بولیا: ابے پھتوہل خان ماہنی، پھتتا، طاہر دا، تاجا،

حمین دا، کرلی، مسن دا، علاقے اچ خیر ہے۔ چدھرڑاں آکھیا، ”صاحب! تیرے راج بھاگ نوں علاقے اچ خیر ہے۔“ پھتوہل خان ماہنی بولیا: جناب لحاظ پئے کریندن۔ اوڈھر پئے کریندن۔ خدا تینوں دتی زمین۔ تیرے کیتی سوحوالے۔ زمین نوں وڈا دکھ ہے۔ نواب آکھیا، ”نواباں دیاں ہون زمیاں۔ ٹکے ادا ہون دلی۔ کیا دکھ ہے زمین نوں؟“ پھتوہل خان ماہنی آکھیا، ”ہک نورا چدھرڑ ہے۔ نہ وسدا ہے نہ ون دیندا ہے۔“ نواب آکھیا، ”کتنے نورے دے لشکر ہن۔ کتنے کوٹ ہن۔ کتنے قلعے ہن۔ کائی ایڈی بلا ہے نورا؟“ پھتوہل خان ماہنی آکھیا، ”نہ کوئی کوٹ پس، نہ کوئی قلعہ ہے۔ دو پیڑھی جیڈے پس ٹھٹھے۔ پنج پس پتر۔ ہک پس بھتریا۔ دو جٹ مار خورے رکھے ہوئیں۔ جو کوئی لٹڈا، جو کوئی ادھر وکڑ، جو کوئی بدخواہ، اوہدے کول ہے۔ کئے ٹھٹھا لٹ لے ویندا ہے کئے بلیدا گھٹ لے ویندا ہے۔ نہ وسدا نہ ون دیندا۔“ نواب آکھیا، ”جے میں اوس نوں اپنے پوتے تے اپنے بلے چاں لائیں مت کوئی تہانوں گھاٹا آوے۔“ نواب بولیا: اے آباد خان، سٹھ اسوار دا جتھے دار ہووے۔ اوس آکھیا، ”جی۔“ نواب آکھیا، ”جاؤرا سنے پتریں بنھ لے آ۔“ چڑھ بنہ آباد خان۔ مغلاں دی آمد، دریا دی آمد، جتج دی آمد، منگتے دی آمد کوئی کوئی ڈکیندا ہے۔ بھوئیں دور، بھوئیں دور، ”کہاں نورا، سلیمے دا، کہاں نورا، سلیمے دا؟“ نورا گھر نہ ہووے۔

نورے دا پتر یار بیگ کماں تے ٹریا مل پوے۔ دیرے لوا دیوے۔ ہٹیاں حوالے چاں کرے۔ دودھ، پٹھے، خاطر داری یار بیگ کیتی۔ دینہہ لہہ گیا۔ اتوں نورا آ گیا۔ نورے آکھیا، ”یار بیگا! کیہ گل ہے۔ کیوں لتھا ہے جتھا؟“ یار بیگ آکھیا، ”بڑی گل ہے۔ نواب آلتھا ہے چنیوٹ۔ پرسو کے داد کے چڑھ گنن۔ اوٹھوں چاں چاڑھیا نیں۔“ نورے آکھیا، ”او یار بیگا! پتر وی بیٹھے ہو۔ بھتر یے وی بیٹھے ہو۔ پتر یے وی بیٹھے ہو۔ جھیرے نوں لا بیٹھے ہاں ہتھ۔ بانہہ دیو وکیں۔ ٹکے دیو وکیں۔ مہیے بیٹھے ہو

کیہ کریئے؟ بول کھاں یار بیگ وڈا توں ہیں۔ تیری کیہ صلاح ہے؟“ یار بیگ آکھیا، ”بابا! نواب کانگ دا پانی ہے لگھ ویسی۔“ ”توں بول خضر تیری کیہ صلاح ہے؟“ خضر آکھیا، ”بابا! توں ہمتال ہیں۔ اوہناں تے پگ ہوئی تاں کیہ۔ ساتھ پگ ہوئی تاں کیہ؟“ ”کیہا جھیرا گھتیا ہئی؟“ ”نورے آکھیا، ”توں بول دولت بھتریا تیری کیہ صلاح ہے؟“ ”دولت آکھیا، ”چاچا! میتھوں پکھنا ہے نا نواب ستا پیا ہے چنیوٹ۔ پٹھان ستا پیا نیں ایتھائیں۔ داد کے وی ستے پین چنیوٹ۔ چنیوٹ جا کے کڈھ ڈیہیے۔ مار گھتے یاں مر رہیے۔ گل ہک پاسے لگے۔“ ”نورے آکھیا، ”دو تکرار ہن۔ مینوں نواب پچھا دتا تاں وی تہاڈا پیر جم گیا۔ بے مینوں دلی بنھ کے لے گیا۔ کچھ تئیں کریسو دعویٰ۔ اوہ تہانوں گھوہ سٹین۔ تئیں آکھسو اساڈا پیو وی ایسے راہ تے مویا ہا۔“ ”سٹھ روپیہ لے کے نورا پٹھان دے اگے رکھے۔ پٹھان آکھیا، ”یہ کیا؟“ ”نورے آکھیا، ”صاحب نذر۔“ ”پٹھان آکھیا، ”کیسی نذر؟“ ”نورے آکھیا، ”خان صاحب! ایتھوں نہیں پکھوڈ کیاں، اتوں ماریں کورڑے۔ مینوں ایتھے وی موت حرام دی دس دی پئی ہے۔ اوتھے وی موت حرام دی ہے۔“ ”پٹھان دانا ہا۔ پٹھان آکھیا، ”نوریا سٹھ وی ویندا، جٹ وی ویندا۔ کچھری ویندیاں تیرا کوئی ضامن نہ ہوسی۔“ ”اگے چڑھ بیٹھا نورا، کچھ چڑھ بیٹھا جتھا۔ چنیوٹ گگن۔ کچھری لگی ہوئی ہے۔ چوکیدار بولیا ”نواب صاحب! نورا، صدر سلیم دا، نذر دولت سلام۔“ ”نواب بولیا:

آبے پتیارا، مارا خورا، توں نورا پانی
 نہ وسیں نہ وسن دیویں، آباد کر نہ جانی
 بُرد کرینائیں ماملا، تروڑ رکھنا ہیں باقی
 تینوں گھلیساں لہور، پا پنجرے پھاسی

وچار: نورا حیران ہو گیا۔ ہک میرا بُت ہے ست ایس ناں رکھ لین۔ نہ میں
 ڈٹھا ہو یا نہ ایس مینوں ڈٹھا ہو یا۔ ایہہ میرے ناں نواب دی نہیں پئے رکھے۔ ایہہ
 ایہناں شریکاں، بھراواں پئے دن۔ شریکاں، بھراواں ہوندیاں طعنے پچاؤن، سوختے
 پچاؤن، راٹھاں دے پتراں دا کم نہیں۔ نورے آکھیا:

تہانوں پون مہماں، نت چوتھی چنڈے
 دہشت تپ تہاڈا، لکھ کوئی نہ دُنکے
 راکھے گھر بہایو، گولے تے لُنڈے
 پچھوں آن مُبھارکھاں، کر خوشیاں پُھنڈے
 کہ نواباں دے پتر، غنڈے

وچار: پچا جاون، گھسا جاون، داناواں دا کم ہیں۔ ”ہور کر، ہور کر۔“ نواب
 آکھیا، ”کچہری برخاست، پرسوں سلیمان دی ماڑی حاضر ہو جو یائے۔ تہاڈا جھیرا بھن
 چھوڑیاں۔“ سلیمان دی ماڑی جھیرا جاوے پٹی۔ سلیمان دی ماڑی نواب صاحب آ
 گئے۔ آوندیاں نال پھتوہل خان ماہنی جھیرے دی مِثل نواب اگے رکھی۔ اتوں نورا
 سلام آ کرے۔ نواب نوں چنیوٹ آ لے جواب دی کاوڑ ہائی نورے دے اُتے۔ جیس
 ایلے نورے دری تے پیر رکھیا نواب وج کے بولیا نورے دے اُتے۔

تپ کچہری نواب دی، جواب کچے ڈر تے
 تیری خاطر نوریا، آپ آئیم چڑھ کے

لُوکاں تیریاں سُنیاں توڑ لہور دی چھڑ کے
 اٹھیا ملک فریادی، ظلم تیرا جر کے
 گھتیا بترٹ چھھاں نوں، جیوڑا تھڑ کے

4

وچار: ”بیٹھ جا چھھاں کے وگڑے ہوئے اتھے بیٹھ جا۔“ جواب جوں ہے
 گرم دا سرد تے سرد دا گرم۔ نورے ہتھ چاں جوڑے۔ نورے آکھیا:

زِیں فرش خدا دا، مگلاں دا حکام
 حصہ منگناں اپنا، چوکی دھرت انعام
 ترتیں ترہائیں پگ ہے، بارھاں پیتاں جھام
 ٹکیاں نوں پھر نہ آوندا، دیواں لٹ ملتان؟
 کہ توں سردار سلامتی، آپو اپنا دام

5

وچار: نورے آکھیا، ”نواب صاحب! ترتی پتی میری ہے۔ دلی دا دفتر چاں
 ویکھ۔ جے ایہناں دے پیوواں نوں سر پا آئیں۔ جے ایہناں دے پیوواں نوں کنگن
 آئیں تاں میرے پیوواں وی آئیں۔ جے ترتی پتی نہیوں دیندا۔ بارھاں پیتاں آلے
 قائم پٹھن۔ گن کے دتی جا۔ نواب تکیا بھتے تے تاجے نوں“ دُتسیں کیہ آہدے تے
 ایہہ کیہ آہدا؟“ اوہناں دی واری آگئی۔

گن پھٹتا تے تاجا نی بولے، ماہنی رکھ گواہ
 صاحب جیہڑی پیو پُتریلے کر گئے، ٹرے اوسے راہ
 جے بھرنا پیا لہور دا، بیٹھے سٹ بھرا
 دفتر چاں سمھالیو، دلیوں آئے سرپا
 اساں زمیں لئی تول کے، دوڑے مل وکا
 کہ کھٹ کے ہور بنا لے، آپو اپنی جاہ

6

وچار: ”نواب صاحب! تروٹاں بھریاں۔ جنگل آباد کیتن۔ اودوں کڑانا حد
 تے ہے ایدوں سلیمان حد تے ہے۔ توں سردار ہیں ہک جنگل لکھ کے دتی جا۔ آباد کر
 لئے۔ آباد کیتی ہوئی کیوں منگدا ہے؟“ نواب آکھیا، ”کچھری برخاست پرسوں پیش
 ہوں۔“ خلقت آپو آپ ٹر پئی۔ پھتوہل خان ماہنی کچھری دا بھومیا ہویا ہے۔ پھتے،
 طاہر دے نوں وی لے لئے۔ تاجے، حمین دے نوں وی لے لئے۔ کرلی، مسن دے
 نوں وی لے لئے تے ماڑی دُوئے دروازے چوں لگھ کے آ کے نواب دا گوڈا نپ
 لین۔ ”نواب صاحب! ہکے اسانوں بہا ہکے اسانوں ٹور۔“ نواب آکھیا، ”تسیں کیوں
 بہندے ہو؟“ چدھر ٹاں آکھیا، ”ہزار روپیہ نذر لے تے نورا مار۔“ نواب آکھیا، ”لکھ
 دیہو۔“ جیس ایلے ہزار لکھن لگے۔ اُتے مہراں لگن لکیاں پھتوہل خان ماہنی آ گیا۔
 ”ترائے ہزار کر کے لکھو۔“ پھتے، طاہر دے آکھیا، ”ترائے کیوں لکھینا ہیں؟“ پھتوہل
 خان آکھیا، ”یار بیگ بیس پتر، دولت بیس بھتریا۔ اوہ نورے دے نال مارے تاں
 نورا ماریا۔ تسیں نورا مار گھتسو۔ اوہ تہانوں مار گھتسن۔“ سمجھا کے پھتوہل خان آکھیا:

کوئی گھلن پہلوان میدان اچ، شریک پگ توں کھہندے
 جے پوتے پدھ لمیرے، کھلو آپن رہندے
 ترائے ترائے تسیں سردار، تلکے نیسے سماندے
 پہلوں مارو نورا، تد لے مل دی مہنگے
 وت سمیٹو دولت تے یار بیگ، تد ہو بہندے
 بھر بیڑا ٹھیلو پور دا، جا لکسی ماہنگے
 اچ تھڑکیا ہے نطقوں، وت پچھوٹانندے

7

وچار: کچھریاں اچ کھوٹ تے دھروہ پہلے دینہہ دا لگا آوندا ہے۔ کوئی
 نورے دے کن اچ کُنیا ہے ”توں مری گیا ہیں؟“ ”کیوں؟“ اکھے، ”اوہ تیرے
 مارن دا ہزار روپیہ چٹی لکھ کے دے آئَن۔“ اوہ اپنے دیرے تے گیا۔ نورے نوں
 پتراں بھتریاں پچھیا ”بابا! توں گیا ہائیں کچھری۔ توہیں کیویں کیتیاں۔ بھراواں کیویں
 کیتیاں۔ نواب کیویں سنیاں؟“ نورے آکھیا، ”یار بیگا!“

جھیردا سمجھ نواب، وڑ تمبو نوں گیا
 نورے دلوں پچھاتا، گل جیویں کیویں پیا
 لے وڈھی طمے لو بھیا، کول ماہنی سو رہیا
 دولت آکھیا: یار بیگ دے آکھے لگ، کیہ مل لے لیا
 بدھے ہتھیں مریاسے، دینہہ شریکاں نوں ڈھیہا
 جے گھتسی بند لہور دی، کھا جاسی لیہا

جے پتیوں کیتوس تارک، پچھے جیون کیہا
اگدوں لڑ پواہیں، صلاح پکی ایہا

8

وچار: ایہہ تاں منصوبہ کر کے سیس جاوَن۔ جیس ایلے جھیریاں دیاں نگران
مک جاوَن، نیندراں کسیاں ہو جاندین۔ کوئی وقت رات دا یار بیگ نوں جاگ ہوئی۔
دیکھے نہیں تاں نورا بیٹھا ہے۔ یار بیگ آکھیا، ”بابا! کیوں بیٹھا ہیں؟“ نورے آکھیا، ”یار
بیگا! نیندر تہانوں یاد ہے۔ دسنبہ ہودنا ہے نواب اساڈے اُتے ہلا کر اونی ہے۔ پتر اوہ
جیہڑے سکھ بہین۔ پتر اوہ جیہڑے نہیں تے ٹرین۔ پتر اوہ جیہڑے ڈھٹھے چھپر چین۔
بھیڑے پتر نالوں چھڑ کھٹایا چنگا ہے۔“ یار بیگ آکھیا، ”بابا! ایس نواب دے نال
شہادت خان لکھیرے کمالیے آلے دا بڑا سانگا ہے۔“ نورے آکھیا، ”یار بیگا! اج دی
گھڑی شہادت خان لکھیرا سانگا جانے یاں نہ جانے۔ یار بیگا! دن بھلے تاں متر وی
بھلے۔ سجن کورا بھانڈا ہوندا ہے کھڑکا کے چھوڑیے۔ چڑھ پو یار بیگا! جا کمالیے۔“ یار
بیگ آکھیا، ”میں نہیں جاندنا۔“ ”کیوں؟“ ”نکراں ملیاں ہوئیں۔ پچھے پے جاوے
لڑائی۔ میلکھ آکھسی کدے ہاؤں؟ میں آکھساں مینوں بابے کم گھلیا ہو یا ہا۔ میں نہیں
جاندنا۔“ نورے آکھیا ”جا دولت نوں جگا لے آ۔“ دولت آیا۔ نورے آکھیا، ”دولت۔“
اکھے، ”جی۔“ ”توہیں کمالیے جاو نا ہے۔“ دولت آکھیا، ”چاچا! پنجاں پتراں ہوندیاں
توں مینوں کئی رلے کھوینا ہیں۔ تیرے پتر آہدن: دولت ایچ کیہ خوبی ہے؟ توں آہنا
ہیں جتھے دولت بھترے کم آونا ہے اوتھے پنجاں پتراں کم نہیں آونا۔ جتنے تائیں نواب
لتھا پیا ہے تیتھوں پاسے میں کدائیں نہیں ویندا۔“ سلطان ہووے سلیمے دا پتر، نورے

توں وڈا۔ ایس نوں نورا خط لکھ دیوے۔ نہیں دیاں پریتاں کم آوندین۔
 ساگوں جھیرا جھیرے، دریا ٹھیلے کانگ
 نورا گھلے دولت تے یار بیگ، نال بھرا سلطان
 آکھیں شہادت خان نوں، میرے دُعا سلام
 لہوروں نواب ہے کڑپیا، دہشت سر ودان
 گن بھراواں چاڑھیا، دھوکھر کر قلام
 اگانہ وی عمل چھڑین، ساگوں ایس جہان
 دشمنان تے رنج نہ ہوونا، سچاں تے ارمان

9

وچار: خط جا دیوے سلطان، سلیمے دا۔ زبانی آکھیوس، ”اجیہا تاں بھرا دیندا
 ہانیا سلام۔ کجے جاسیں مریندے تے کجے جاسیں پُوریندے تے۔ چوگرد کٹک تے
 وچلے سنھ اجیہا ویڑھی گئے ہاں۔“ شہادت خان آکھیا، ”میں کیہ کراں؟“ اکھے،
 ”چڑھ میرے نال۔“ شہادت خان آکھیا، ”میں نہیں آوند۔“ ”کیوں؟“ اکھے، ”اوہ وی
 تراہے گھر تساں جیہے امید آ لے ہن۔ میتھوں بے حیائی تے بے ملاحظی نہیں ہوندی۔“
 سلطان چپ کر گیا۔ سیت ہک ہوئی تاں شہادت خان آکھیا، ”سلطان! مونہہ بھیڑا نہ کر،
 جیہڑا تساں سلیمے کا مطلب ہے خط اج پورا ہو ویسی۔“

خط لکھے نواب آل، شہادت خان لکھیرا
 دُعا سلام تے سوئنی، دعویٰ ایہہ بھیرا
 توہیں نورا نہیں ونجوانا، نہ آکھنا کیہڑا

چُن قطاراں چوں کڈھیے، ایہہ جوان چنگیرا
 اکھ مہار سو ادب دی، ایہہ سلامی ہے تیرا
 ہک دینہہ کم وی آوسیا، جے پدھ پوی لمیرا
 اوہ تاں دشمن نی ایس دے، ایہہ سجن ہے میرا
 اوہ ان حق کر جاندے، ایہہ ماسی ویڑھا
 آپے سمجھ پچھان کے، بھن چڑھنا ای جھیرا

10

وچار: خط لے کے آ جاوے سلطان، سلیمے دا۔ نورا خط لے کے ٹر پیا۔
 جاوے نہیں تاں نواب سٹا پیا ہے۔ چوکیاں کھلوتین۔ مہتابیاں پیاں بلدین۔ شمدان
 پے بدن۔ دے کے وڈھی کھراڈھی سٹے پئے نواب نوں دے کے مروڑا پٹ جگایا۔
 نواب جاگیا۔ نورے خط اگے سٹ گھتیا۔ نواب خط پڑھیا۔ نواب دی ویسر نکل گئی۔
 نواب آکھیا، ”یہ بات شہادت خان آلی کہیں سکھائی؟“ نورے آکھیا، ”جی اپنے مطلب
 سکھائی۔“ نواب دوآ خط چاں کڈھیا۔ نواب آکھیا، ”نوریا! اللہ نہ مارے تاں بندہ کیکن
 مارے۔ ایہہ ویکھ تیرے مارن دا ہزار روپیہ وڈھی لکھ کے دے گئیں پھتوہل خان ماہنی،
 پھتتا، طاہر دا، تاجا، جمین دا، کرلی، مسن دا۔ دینہہ ہونا نہیں تاں تیرے اُتے ہلا چاں
 کراونی ہا۔“ نورے آکھیا، ”بیڑا ٹھل جاوی اول تاں تیتھے پیا ہا جھیرا، جھیرا بھندوں۔
 توں ہاؤں سردار میں ہاؤں تیری رعیت۔ دُنیا دے پیا سیں طمے۔ مینوں کیتا اوچڑا۔
 آہدن: بندے دا مل لکھ روپیہ۔ لکھ تاں لیندوں۔ میرا تاں توہیں مل ونجا چھڈیا ہے۔
 ہک ہزار لیا ای میرے مارن دا۔ چار ہزار لے لئے مینوں مارن دے۔“ نواب آکھیا،

”لکھ دے۔“ نورے وی چونہ ہزاراں دا خط لکھ کے دے چھوڑیا۔ اوہ رگن جاوَن ہور،
نورا رگن جاوے ہور۔

دینہہ کچہری لگی۔ نواب آکھیا، ”ابے پھتوہل خان ماہنی، پھتا، طاہر دا، تاجا،
حمین دا، کرملی، مسن دا، نور، سلیمے دا۔ دلیوں چڑھیا ہاں نہ کوئی شطرنج کھیڈن آلا لدھا
ہے۔ نہ کوئی گنچھا کھیڈن آلا لدھا ہے۔ نہ کوئی چوہڑ کھیڈن آلا لدھا ہے۔“ ہورتاں
کوئی رہیا بولنوں۔ نورے آکھیا، ”جی چھڑ جانے ہاں ڈھکیاں نال۔ کوڈیاں ہوندین
تاں چنگی گل ہے نہیں تاں گکڑے بھن مون چتا کھیڈ دے ہاں۔ اسیں کیہ جنائیں
شطرنج کھیڈ، اسیں کیہ جنائیں گنچھا۔ چھاں دا بولن، چھاں دا ہڈھاوَن، کوئی چوہڑ دا
ہتھ کھیڈ پوسائیں۔“ چوہڑ جاوے وچھ۔ نواب تے نور ایللی بن بیٹھے۔ پھتوہل خان
ماہنی تے پھتا، طاہر دا ایللی بن بیٹھے۔ تاجا، حمین دا تے کرملی، مسن دا کول چالا دَن لگ
پے۔ سو سو روپیہ بازی چاں لین۔ ہک وی داء تے بر سے دی بازی نواب تے نورے
جت لئی۔ دوئی وی داء تے بر سے دی بازی نواب تے نورے جت لئی۔ آہن: نورے
نوں حضرت شاہ علیؒ دا ہتھ پھریا ہویا ہا۔ مٹھیوں آئی ہوئی شے کائی ناہی ڈکیندی۔ تریخی
بازی دے وچ نورے ڈالاں سٹ گھتیاں۔ نورے آکھیا، ”صاحب! شریعت وچ شرط
لینی حرام ہے، پر چھوڑنی وی حرام ہے۔ لے لینے واسطے خدا دے چاں دپے۔ کجھ گناہ
دور ہو جاندا ہے۔ توں تاں سردار ہیں شرط لیسیں یاں نہ لیسیں۔ جھیرا وی رکھ۔ چوہڑ
وی رکھ۔ مینوں تاں اگے پتی نہیں پے دیندے۔ ایہہ ڈیڈھ سو روپیہ مینوں لے کے دتی
جاہو۔“ نواب آکھیا، ”ابے! پھتوہل خان ماہنی، پھتا، طاہر دا، تاجا، حمین دا، کرملی، مسن
دا، نور شرط دے پیسے منگدا ہے۔ شتاب دسو۔“ پھتوہل خان ماہنی آکھیا، ”صاحب!
ایہہ کیہ جانے کچہریاں اچ بہہ۔ ایہہ کیہ جانے کچہریاں اچ الا۔ جے میں جاناں ہا
نواب دے گوڈے کول شرط پیا لینا ہاں۔ گلیاں دے وچوں دہ اٹھ پھدھائی لے آواں

ہا۔ جے میں جاناں ہا نواب دے گوڈے کول شرط پیا لینا ہاں کھیوے شہر چوں چار تھیلیاں چوائی لے آواں ہا۔“ نورے آکھیا، ”اٹھاں نوں پونی وٹو مار لے جانی۔ کھیوے نوں پونی کھرل لٹ لے جانی۔ شرط دے پیسے کتھوں ترسیں؟“ پھتوہل خان ماہنی آکھیا، ”اٹھ وی میں ہاں دے مریوں، کھیو وی میں ہاں دالٹی جاوے۔“ نورے آکھیا، ”اوروں سن! اماں حواتے باوے آدم مال وٹد نہیں دتا۔“ چڑھ جاوے ماہنی نوں کاوڑ۔ مارے پڑتھے وچ ہتھ چھک کے تلوار نواب دے ہتھ اچ چاں دیوے۔ ”صاحب! ہزاراں توں نہ دیواں۔ لکھاں توں نہ دیواں۔ ایہہ تلوار تیرے ہتھوں گہنا ہے۔“ جیس ایلے تلوار نواب دے ہتھ آئی تلوار بھاہ بھاہ کیتی ہے۔ نواب آکھیا، ”واہ واہ گیٹیاں واہ واہ بنھال ہے۔“ تلوار مڑ پھتوہل خان لے لئی۔ اوہ سلاہون لگ پیا۔ نال بیٹھا ہا کرلی، مسن دا، اوہ سلاہون لگ پیا۔ گھوڑے دی تعریف، گھرو دی تعریف ودھا کے کرنی، پت ودھا دیندی ہے۔ نورے دے مونہہ تے اگھڑنا، شینہ دے مونہہ تے اگھڑنا۔

سوڑا بیٹھا ہا نور، سلیجے دا۔ کجھ منگن، کجھ دے کے مروڑا تلوار نورے کھس لئی۔ نورے آکھیا، ”تلوار دیونی ہائی پھتوہل خان نواب دے ہتھ۔ وت لینی ہا میں۔ تلوار تاں تساں سلھا سلھا کے اودائیں غرق چاں کیتی ہے۔ تلوار میں تائیں تاں آون دیہو۔ سونے روپے دا ہس گھڑا کے کھوٹی دے گل چاں گھتے اوہ وی سوہنی پئی لگدی ہے۔ جے سونے روپے دا ہس گھڑا کے گداں دے گل چاں گھتے اوہ وی سوہنا پیا لگدا ہے۔ تلوار ترھیں کوڈیاں دی وی نہیں۔ نہ کوئی واڈھ ہس۔ نہ کوئی گھڑا ہس۔ تلواریں ہوندین دو قسم دیاں۔ بکے ہوندین شاہ ولایت دیاں بکے ہوندین بجلی دیاں۔ بجلی دیاں تلواریں نہیں گھڑیدیاں، بجلی دا پانی چڑھیا ہوندا ہے۔ تلوار کسے کم دی نہیں۔“ پھتوہل خان آکھیا، ”توں تلوار بہادر کدو کا بنیا وتا ہیں۔ تیتھے تلوار دا قدر وی یاد نہیں۔“ نوراکیہ

کرے؟ بکل وچوں چاں کڈھے کھی باہی۔ ”ایدوں ویکھ بھائی۔ ترائے سو پھٹ بانہہ دے اُتے کھلا ہے۔ تلوار میان چوں کڈھی ہے۔ دُشمن کول ہویا ہے، اوہدے سراج ماری ہے۔ دُشمن کول نہیں ہویا، اپنی رت چکھا کے میان اچ تھیکی ہے۔ توں آہناہیں تلوار چنگی ہے۔ میں آہناں تلوار بھیرڈی ہے۔ میں تاں تلوار ازیناں۔“ گتے ہتھ پھبا کے، مارے تلوار بھتوہل خان ماہنی نوں، سری نواب دے اگے۔ دوئی تلوار مارے تاجے، حمین دے نوں، سری نواب دے اگے۔ تریئی مارے کرلی، مسن دے نوں، سری نواب دے اگے۔ چوتھی تلوار ہک پیر شطرنجوں تے ہک اتانہہ۔ نورے تلوار پھتے، طاہر دے اُتے تول کے، پھتے منت تے منت، ہاڑے تے ہاڑا کیتا۔ پھتے آکھیا:

ایڈا امبر پاڑیا ای، چار کیتے نی حصے
ایڈا پربت تول کے، پیر رکھسیں کتھے
نورے آکھیا:

اوہ کم سمیٹیا نہ آکھی، جے رہ جاوے تندا
جیہڑے تلواروں نکھتے ودھ کے، پگ اوہناں دا ونڈا
نت نت دی شرکت نالوں، پرے مٹ جاوے دھندا

11

وچار: مارے تلوار پھتے طاہر دے نوں، سری نواب دے اگے۔ سریاں توئیں توئیں پٹیاں کرین۔ لوتھاں، وحدہ، وحدہ، پٹیاں کرین۔ نواب دی کچھری آہی، عطراں دیاں خوشبوئیں، عنبراں دیاں خوشبوئیں پٹیاں آون۔ جیس ایلے چار سریاں تے چارے دھڑ آپو آپ جا پئے۔ نواب دے فرشتے چھوڑ گئے۔ نواب آکھیا، ”کیا کم کیا نورے،

سلیمے دیا۔“ نورے آکھیا، ”تہاڑی بیج بُری۔ اساڑی لے بُری۔ جے توں کائی بُھسیں
نواباں آلی بیج نہ توں اسمان دی چھپاکی ہیں، نہ توں زمین وچ وڑ جاسیں۔ میں ہکا شرط
بدھی تینوں نال رلیساں۔“ نواب آکھیا، ”یہ کیوں ماریا ہے۔ یہ کیوں ماریا ہے؟“

نیت بندے دا مُل، بیج مُل گڈیا چایا
مُل بندے دا لکھ، توہیں ہزار بنایا
نہ اوہناں بھار سیہاتا، نہ میرا وایا
رل بہن نہ دیندا ماہنی، ساتھ رلایا
ہٹ دیرا چنیوٹ کر، نذرانہ لے سوایا

12

وچار: نورے آکھیا، ”ایتھوں چڑھ۔ چنیوٹ جا لہہ۔“ نواب چڑھ وگیا ماڑی
تے۔ نورا کھلوتا ہاپٹھ۔ نورے نوں دلیل گئی۔ ہے کٹک، جیہڑا چونہ ہزاراں دا خط لکھ
دتا ہویا ہے۔ ایس میتھوں منگیو نا۔ ایکھن جاندے نواب نوں نورا چک ملیا۔ نورا منگے
خط۔ نواب خط کیویں دیوے؟

چدھرڑاں نوں جھیرا زمین دا، نواب بنائی ہے کھچ
نورا وی کیتا ہس مارنا، ہزار وی بیٹھا ہے وٹ
اُنھ حیاتی پاڑیوں کڈھیا، سائل ہوئے ہتھ بھج
چڑھیا نواب ماڑی تے، نورا منگے خط
بھیں چیتا گیا نواب دا، جیسوں کڈھیا سٹ
کھادھا اوہ آکھیے، جیہڑا جاوے بیج

وچار: آدھی جاندے نواب نوں نورا چک ملیا۔ نورے آکھیا، ”صاحب! جیہڑا
 چونہ ہزاراں دا خط ہے اوہ دے کے جادنا۔“ جوں نواب جیب اچ ہتھ ماریا خط سٹ
 گھتیا۔ نواب آکھیا، ”ہٹ جا چھاں کی آفت۔ تیرا سلام معاف۔“ نورا باہر نکل آیا۔
 نورے آکھیا، ”او یار بیگ، خضر، جسرت، دولت، کلو تے پیر خان، واگاں وٹو تے
 چڑھو۔“ یار بیگ آکھیا، ”پیوتوں گیا ہاؤں کچھری توہیں کیویں کیتیاں۔ نواب کیویں
 سنیاں۔ بھراواں کیویں کیتیاں؟“ نورے آکھیا، ”پگاں دے کرنے دعوے آپوں اُچیاں
 بھراواں دے نال۔ کجھ اج کیتیاں، کجھ چوہیں دیہاڑیں، کجھ دیہاڑیں۔ ایہہ
 جھیرے سوکھے ہتھیں نہیں بھجدے۔ ہُن واگاں ولو تے چڑھو۔“ آنکھن دھو کھر۔
 دھو کھر پٹے۔ کُل پٹے۔ مگنی پٹے، کھیوے پٹے، جھنگ پٹے۔ چنیوٹوں جا کے نواب
 سنتری گھل دیوے چونہ ہزاراں کان، تے نورا جواب کر کھائے۔

نورے آل آیا ہے سنتری، پیسے کر تیار
 ہنڈیاں دے شہاں دیاں، شتاب چنیوٹ تار
 صاحب! تلکے پین سُنجے، رنڈنیں ہوئیں چار
 اوہ جاسن دلی فریادی، اوتھائیں ہوسی نروار
 تے ٹکے تپاس لکھ دے، آپ بنیم مختار
 دلیوں آہوس خیر نال، دیساں نال پیار
 نواب ڈٹھے پیسے خواب اچ، اُگھر گئی نیندر شتاب
 چڑھیا نواب لہوروں، نہ اُروار نہ پار

وچار: ایہہ تاں چار مار گتھے نورا۔ میراٹی نوں تعریف کرنی آ جاوے۔ کچہری
وی تعریف، چوڑ دی تعریف، تلوار دی تعریف، وہونی کیہ گانوے؟

ڈوگھے اچ مُگلاں دے، نواب لائی کچہری
دیک راگ کوکت دا، فرمائش کیتی سو بھاری
نارو پاسنا مرداں، جوگنی کل کھلاری
اوہناں جھیرا پتی دا، بیٹھے میز کھڈاری
اندر بھیر اتوں بھائی، نظر ویہدے گہری
دیندے ہک دُوئے نوں، آپو اپنی واری
آئی وی ہتھ نورے دے، تلوار نورے ماری

چوڑ کیتی، کھیڈ گئے سیانے
چوڑ ہک بجھارت ہے، کوئی کر کے آس پچھانے
اُچی ہے دلیل بندے دی، ڈھاہے کے جا حیرانے
نورا شرط دے پیے منگے، تلوار بنائی نیں گہنے

پاٹریوں تکھی تلوار، ماہنی رتجھ گھڑائی
 راند دوکان تے، کل سرن چڑھائی
 اوہ چکے وانگ دی بجلی، میلکھ بہوں سلاہی
 چوہیں توں واری پنچویں، ہتھ نورے دے آئی
 ”میں سکھنی کدی نہ تھیکیا، ضرور رت چکھائی“
 ماری سو پھتوہل خان نوں، خوب لالی چائی
 دوئی ماری سو تاج، حمین دے نوں، تریں کرلی نوں،
 چوتھی پھتے نوں ساہویں، مونہہ راٹھاں دے آئی
 آپ گھتیا نیں جھیرا، آپ ہتھ چُکائی
 ڈریے راٹھاں دی لے توں، آپے ہوسی کائی
 گھڑپنیاں تے جوگنیاں لے ٹریاں وائی
 سچ آکھے بہرام ڈھاڈھی، سچ لائی

وچار: ایہہ تاں چارے بُرج ڈھاہے نور، سلیے دا۔ پگ بنھ بہہ چدھرڑکی
 دی۔ پھتوہل خان ماہنی دا پتر محبت خان دایاں دے گھر پیگھے اج رہ جاوے۔ سیال
 ابدال جوانی چڑھیا۔ مدیں آ چڑھیا۔ شراہاں دے گھٹ کیفاں دیاں پنکاں، گھوڑیاں
 تے چڑھن، محبت کول پیدھے آن ہوون۔ پھتوہل کھاتو (خاتون) محبت دی ماں تے
 نورے دی پتر بہین۔ پھتوہل کھاتو آکھیا، ”میتھے امرتی دا بیج ہے۔ مت کوئی ایس

دے کنیں بلبل چاں گھتے، تیرا پیو تے ماما نورے مار گھتے۔“ منع کر دیوے۔ محبت خان دو تلوار بہادر چاں کول رکھے۔ کیہڑا کیہڑا؟ عمراناں ویہنی، گاگر کاوا۔ جو چنگا گھوڑا، جو چنگا ہتھیار اوہناں نوں دیوے۔ چلھے دی غیرت نائی تے میراٹی نوں بہوں ہوندى ہے۔ دلاورا ناں میراٹی محبت دا ست پیڑھیا جدی میراٹی۔ اوس آکھیا، ”محبت خان! جٹ کھوئے تے کیوں بدھے ہوئے نی۔“ محبت آکھیا، ”ایہناں تلوار دا پیڑا چایا ہویا ہے۔“ میراٹی آکھیا، ”جتھوں ٹکی کھاویں نکر دتا کر۔ پہلا پیالہ شراب دا دتا کر۔ ہک ویلے دھیان دی کن اچ گل سنی کر۔ اوتھے تلوار مریاں نہ اسمان جھلیسی نہ زمین جھلیسی۔“ میراٹی دی نوکری لگ گئی۔ میراٹی آکھیا، ”تلوار دی لوڑ پوسی نہ پوسی، گھر کھاونا آیا ہے۔ ایہہ تاں رج کے کھوسائیں۔“

ہک دیہاڑے محبت خان شکار چڑھیا۔ اگوں تتر اڈیا۔ محبت خان آکھیا، ”او عمر! او گاگر! او دلاورا! مارو تیر۔“ گاگر تیر ماریا تیر چک گیا۔ محبت خان کیہ کم کیتا۔ ہک وی گھوڑے نوں چا ہک۔ دو آوی، ترینیا وی۔ گاگرے آکھیا، ”میرے گھوڑے نوں چا ہک کیوں ماریا ہی؟“ ”او گڈے! ماریں تیر جاوے گھس۔ تیتھے کیہڑی امید ہے؟“ احمق دی گل سینے اچ لت۔ گاگر آکھیا، ”توں کیہ لگیں، راگ کیہ لگے۔ توں کیہ لگیں باز کیہ لگے۔ کیوں؟ توہیں تاں ویر لینا ہا پیو تے مامیاں دا۔“ ”میرا پیو تے مامے کہیں مارن؟“ ”اوہ پیٹھن اچ تائیں رواٹ وی کہیں نہیں کیتا۔“ ”پک۔“ اکھے، ”ماں توں جا پچھ۔“ محبت خان نوں شکار بھل گئے۔ باز بھل گئے۔ لگا آیا اکھے، ”اماں! میرا پیو تے ماما کاہیں مارن؟“ اکھے، ”اپنی موتے موئن۔“ محبت چھکی تلوار ”دس اماں! نہیں تاں میں سرکپناں۔“ ایس جاتا پک لے آیا ہے۔ ”آپ اچ بھرا بولے ہان۔ نورے دے ہتھوں مری گئے ہان۔ جیندا تیر لگ پوے۔ جیندی تپک لگ پوے۔“

نورا بیٹھا ہا۔ اگے یار بیگ، خضر، جسرت، دولت، کلو تے پیر خان بیٹھے۔

نورے آکھیا، ”او یار بیگا! طاہرانا میراٹی آوندا پیا ہے۔ ایہدی خاطر تواضع کرنی۔“ میراٹی آیا۔ اوس آکھیا، ”السلام علیکم چودھری نور خان۔“ نورے آکھیا، ”ولیکم۔“ چودھری آکھیا، ”بہو۔ نکلی کھا۔ حقہ چھک۔“ میراٹی آکھیا، ”نہ پھکنا حقہ۔ نہ کھاوئی نکلی۔ کل ٹریا ہام منکینویں۔ راتیں ہاس کھیوے۔ جیہڑا محبت ماہنی ہے اوہ ویر چناری بیٹھا ہے۔ اج کہ بھلکے تیرے سرتے۔“ نورے آکھیا، ”چھڑی کڑ دیون آیا ہیں۔ توں اسانہہ جیڈا سرہائیں کائی مت دیویں ہا۔“ میراٹی آکھیا، ”ساری رات اللہ دی متیں دتین۔ ماہنی کائی نہیں منی۔“ ایہہ گل کر کے میراٹی منگینی لگا گیا۔ نورے کیہ کیتا؟ پیر وی چاں سدے۔ مرشد وی چاں سدے۔ برادری وی چاں سدے۔ اوہ آئے۔ اوہناں پچھیا، ”کیہ گل؟“ نورے آکھیا، ”تساں ساری چھہاں میرا ناں رکھیا ہو یا پاپی، پتیارا، مارا خورا۔ ہُن مڑ محبت لیندا پیا ہے ویرتساں آکھنا ویکھ رنڈن سوانی تے چھوہر نال متھا چاں لایوس۔ ہن کیہ کراں؟“ کسے آکھیا، ”پیر مرشد میلا لے جا۔“ کسے آکھیا، ”دھیان دھیانی میلہ لے جا۔“ نورے آکھیا، ”ہسھے رکھو چاں۔ میں آپ جاناں۔ اگانہہ بیٹھی ہے بھین۔ میں تاں چلھے تے جا کے، چار گلاں نیویاں کر کے، روڈسک کے میں تاں ٹھپ کرا آوساں۔“

نورا لیلاں گھوڑی تے چڑھ کے جاوے کھیوے۔ ”چھپوس“ محبت خان ہے؟“ اگلیاں آکھیا، ”شکار چڑھ گیا ہے۔ اوس دا اپنا جن، اپنی بار، کدی آنکلا ہے۔ کدی دہ دہ دیہاڑے اودائیں رہندا ہے۔“ نورے سوچیا۔ جتنے تائیں بھنیا تے میں مونہہ دروہیں نہ ہوویے نہ کسے بندے کھیوے دے پنی واگ نہ کسے دیونا حقہ۔ میلا (میل) ہووے تاں قدم اگانہہ لگا جاواں۔ نورے بارنوں مونہہ چاں دھریا۔ ویکھے نیں پنے گھوڑے۔ براتاں لین آلے نال وگے آوندن۔ جیس ایلے نورے بار دے وچوں مونہہ کڈھیا۔ کسے آکھیا، ”واہ واہ گھوڑی، واہ واہ اسوار۔“ جھونپ کے محبت خان ماہنی آکھیا،

”ایہہ تاں نورا ہے۔ لہہ آؤ نوکراں، نفراں او۔ ڈھوڈھیندے آہے اسمان تے خدا دتا
ہے زمین تے۔ شابش۔“ نورے آکھیا، ”گلاں کرنیاں ہان ہور، آ کرنیاں پئین ہور۔“
ویری ڈٹھے ویریاں، مونہہ کوڑھے اکھیں گھریاں سوڑیاں آکے نورے آکھیا:

جیہدا ہووے دیونا، نہ وٹا لاوے
میں حصہ منگناں اپنا، بھرا بنھن دعوے
کرے پیار اوہناں دا، بھر تھبا کلاوے
بھریا تھبا نہ آکھے، چونہ چوں ہک جاوے
جے توں منگیں بھتوہل، کتھوں آوے؟
کہ گھل دے بندہ، جیہدا توڑ لیاوے

18

وچار: نورے آکھیا، ”نہ اپنی عمر ونجا نہ میری ونجا۔ نہ تیرے گیاں بھتوہل
خان آوندا ہے۔ نہ میرے گیاں آوندا ہے۔ واسطہ خدا دا من تے کھلو رہو۔“ ماہنی
آکھیا:

تجھے جو جیہدا دیونا، ہس قرض پرایا لایے
ویری جو تچ نہ بگھیے، لا گلیں کیوں وسایے
مردے نوں مول نہ چھوڑیے، دھروہ تیگ قندھار گایے
مرد اوسے نوں آکھن، جے چایے تاں توڑ نبھایے

نورے آکھیا گل کلوکی، توہیں اج سمبھالی
گھوڑے یا منیا، رگ نانے ہاری
واگ مروڑی چودھری، جیویں باز بدھی تاری
دھرت بلائی ہے گھوڑیاں، وچ ساندڑ باری
پہلی ساگ تان ویہنی، تک کنڈ ابھاری
نورے سنے جوان نوں، تلواری ماری
خیریں آیا ہے چودھری، پیر کیتی ہے یاری

وچار: ہٹ کے نورے تلوار ماری ہے ویہنی نوں۔ ویہنی دا سر پکی گیا۔
گھوڑے دی ترکل پکی گئی۔ ایکھن کلک استھائیں کھلو رہیا۔ نورا لگا آیا دھوکھر۔ گھوڑی
بھنے دھر۔ آ کے سنا وی پیا ہیں۔“ کہیں آکھیا، ”ویر دی خیر کر آیا ہئی۔ عمر ویہنی وی مار
آیا ہے تے اوس دی گھوڑی وی مار آیا ہے۔ ایہہ تان نواں ایرا رکھ آیا ہے۔“ چڑھ
جاوے یار بیگ نوں کاوڑ۔ ”بیڑی ٹھل جاوی۔ ہرلیں وی تیرا ویر۔ کھریں وی تیرا
ویر۔ گھراچ وی تیرا ویر۔ دس تان سہی کوئی اساڈا بجن وی ہے؟ جے بھرا مارے ہانی
تان ماہنی ناہیا مارنا۔ جے ماہنی ماریا ہانیا تان بھرا ناہنی مارنے۔“ نورے آکھیا، ”یار
بیگا! سلیمان دی ماڑی دی توں مینوں مت پیا دینا ہیں۔“

چدھرڑاں نوں جھیرا زمیں دا، پتیاں دا نروار
 اپٹھا ترینگل ہے ماہنیاں، اُچی نظر شتار
 بہن نہ دیون رل کے، پھیٹی گھتن ریہار
 ہوڑیم پھتوہل خان نوں، وسدیاں نہ اجاڑ
 ترلا لیا ہے جند دا، مار وی گتے موں چار
 پاٹے پتھر نہ سپدے، جتھے ویہہ جاوے تلوار
 جیندیاں دے جلیجے، مویاں دے بنجھن کار
 سنیا آکھاں، اکھیں ڈٹھا، طع گہنے دی سار

21

پہلا راج ماں پیو دا چنگا، جیہڑا سرتے چھتر جھلارے
 دوآ راج بھیناں بھراواں، کنڈی زور بھارے
 پتر سپتر جیندے ہوون، نویں بخت لیارے
 ساد سواد اقبال جوں اکٹھا، ہک دوئے توں وارے
 جے گھروں بھرا وکھرے ہوون، کھو جیڈ ونڈارے
 کنا مار تلوار تے حصے، نکھڑن بھرا پیارے
 راج پیارے نی راجیاں، ویر دُپریار
 لڑائی تے جوڑ نہ کوئی، سے بڈدے ڈٹھن تارے

وچار: جیس ایلے یار بیگ جواب دتا نورے نوں۔ نورے کیہ کیتا؟ اپنے سر توں پگ لاه کے یار بیگ دے سر تے دھریوس چاں۔ ”لے یار بیگا! ویر کرنا ہئی تاں ویر کر۔ جے خیر کرنا ہئی تاں خیر کر۔“ پیغمبر دی کچہری چوں حکم آ گیا یار بیگ دے سر تے پگ دا۔ پہلا کم یار بیگ چاں کیتا کہ باہمن تے میراٹی دوویں چاں سد یوس۔ یار بیگ آکھیا، ”جا ہو کھیوے۔“ ”کیوں؟“ ”خضر خان دی دھی، یار بیگ دی بھترئی، نورے دی پوتری، محبت خان، بھتوہل خان ماہنی دا پتر۔ میتھوں جھنگ دا ویر نہیں چیندا۔“ جاوَن باہمن تے میراٹی۔ محبت خان ماہنی کچہری لائی بیٹھا ہے۔ وچ کچہری جا کے ”مبھارکھ مبھارکھ۔“ اگلیاں آکھیا، ”کیہ ہا کیہ؟“

چدھرڑاں گھلیا میراٹی، ہتھ کیسر ٹکا
 نیاں محبت خان نوں، گھر پیٹھیاں دتا
 توں دوہترا اسیں نانکے، جان ہووے ہکا
 رُجھ گیا سے ویر اج، کیہ وٹیا ڈٹھا
 پتر سُپتر وی آکھین، جیاں نوں حصہ
 مڑ بہاں رل کے، ہٹا کاوڑ متا

وچار: محبت خان کیہ کم کیتا؟ منجیاں گھتا دتیوس باہمن تے میراٹی نوں۔ راتیں جو کوئی بھرو دا پوتر ہا، سارے چاں سد یوس۔ اوہناں آکھیا، ”کیوں سدیا ہے؟“ محبت خان ماہنی آکھیا، ”اوہ پیٹھن باہمن تے میراٹی ٹکا لے کے۔ تہاڈی صلاح تے

گل رکھی ہے۔ جے آہدے ہو ٹکا لیناں۔ آہدے ہوتاں نیہموں لیندا۔“ ماہنیاں آکھیا،
 ”توں وی آہمو ساہمنا ساک آکھ گھل۔“ محبت خان ماہنی آکھیا، ”میں تاں چونہہ خوناں
 چ لیا ہے۔“ ماہنیاں آکھیا، ”یار بیگ تے اسیں اگے قبیلہ ہاں۔ پرنا دتیوس تاں پرنا
 دیسائیں۔ گلے نوں گلہ، وادنوں واد۔“

پچھے خان محبت، سد ماہنی ذات
 چدھرڑاں گھلیا میراٹی، جناوت سیاپ
 دسو صلاح کھاں تسیں، کیہ گھیلے آکھ
 سانوں وٹا کیہڑا، گھر اُچا ڈماک
 مہارکھ یار بیگ نوں، آہمو ساہمنے ساک
 پوند چنگا ہویا تیتھوں، گن ماہنیاں کیتا آپ

24

وچار: میلکھ آکھے، ”واہ یار بیگا!“ یار بیگ چپ چاں وٹی۔ ترینیا دیہاڑا ہویا
 تاں نورے آکھیا، ”یار بیگا! جیہڑا کم آپ کرے، مڑ پچھو تاویے کیوں؟“ یار بیگ آکھیا،
 ”توں ہیں پیو میں ہاں پتر۔ جیہڑا میں ایہہ ہکارا ساک دتا ہے نالے اوہناں وٹا لا گھلیا
 ہے، ایہہ ساک توڑ نہیں چڑھدے۔ جے میں ہن جواب دیواں تاں میلکھ آکھسی
 پچھو تاں ہے۔“

خوشیاں ہونیاں دھوکھر، شدیانے و جے
 چن گھلیا ہے ماہنیاں، دینہہ ڈھبے وڈے
 سنیا یار بیگ، گل دل نہ لگے

ہن دیواں پرتا، میکھ کملیاں سدے
جیویں رب رضا دی، کون کجھے اگے

25

مشکل کچھری دا بولنا، کوئی بول وی جانے
دشمن دا مونہہ بند کر، اپنا عرض دکھانے
دانا وی آکھیے، جیہڑا کم بھلک دے جانے
سگھڑ اوس نوں آکھیے، کر کے آس پہچانے
کم برابر اوہے چڑھدے، جیہڑے رب بھانے

26

وچار: دھوکھر خوشیاں ہو جاوَن۔ مہارکھاں ہو جاوَن۔ میکھ آکھے، ”واہ یار
بیگ۔“ کنیں دیہاڑے ہووَن اوہو نواب راندی دا راندی، پھڑ پھوٹی دا پھڑ پھوٹی۔ اگے
لئی پیلی من وت لے لئے اولی من۔ پیتاں آلا گھوہ، ککر شیخن دے اُتے آ کے نواب
دے دھونسے دوں دوں آکیتی۔ نورا چڑھیا ادا ہا عنایت پور تے میاں مہرن دیاں
دھہریاں کول ستاں اسواراں نال۔ ستاں اسواراں توں باجھ نورا نہ چڑھدا۔ کون کون
ہوندے ہان؟ ترائے پتر، چوتھا بھتر نیا، دو جنوے، ستواں آپ۔ جیس ایلے نورے
دے کنناں تے دھونسے دا الاء پیا۔ نورے آکھیا، ”او یار بیگا! ایہہ کیہ ہے؟“ یار بیگ

آکھیا، ”پیو کوئی فقیر فقرا پیدا ودا ہوئی۔“ نورے آکھیا، ”نہیں اوئے! مینوں پرسوں کہیں دسیا ہے نواب چڑھیا ادا ہے۔ اگے لئی ہاس پیلی من و ت لے لئی اولی من۔ بھیں آؤ سلام کریے۔“ یار بیگ آکھیا، ”نہ پیا ہے کم نہ جاوَن دتا ہے۔ لنگ تے لنگ دھر کے سٹے پئے ہاں۔“ نورے آکھیا، ”اوہناں پتراں چوں کجھ نہیں لہدا، جیہڑے بوٹیاں دے مڈھ لگدے ودے ہووَن تے آکھن میری کدن تاریک (تاریخ) ہے۔ پتر اوہے جیہڑے نواب دے گوڈے کول بیٹھے ہووَن۔ اتوں آیاں ہویاں سبھ سلامی پئی ہووے۔ بھیں آؤ۔ یار بیگ! سلام پہلا۔“ جیویں نواب نوں نورے سلام کیتا نواب چاء چاء کیتی۔ دریاں گھتا دتیاں۔ منجیاں گھتا دتیاں۔ ویکھ کے چاء چاء نورے دی، محمد شاہ نو تھینہ دا سردار، بھاری گدی دا سائیں، روبرو بیٹھا ہووے۔ سیداں دے ان سہنے، سیداں دے گھٹ، سیداں دیاں شرکتاں۔ اساڈے علاقے انج ترائے گھر زمیندار ہن۔ ماہنی کھیوے دے، سلیمے کے چدھرڑ، نو تھینہ دے سید۔ محمد شاہ، نواب نال مشورہ کر کے محبت خان ماہنی نوں خط چاں لکھائے۔ جیس کچھری چ تیرا پیو تے ماو لے نورے مارن، او سے کچھری چ نورائے پتریں مریندا ہے۔ جے توں آکھیں کیتن ساک تے چائَن قرآن شریف۔ تیل نال بانہہ چاں چوڑیے تے تِلاں دی کھوٹی چ چاں گھتیے۔ جتنے تل بانہہ نال چمبون او تنے قرآن چا کے ویری مارنا آیا ہے۔

پیر منصوبہ اٹھایا غم دا، ستی کل جگا
 سلام محبت خان دا، وِسرے یاد انا
 نورائے سنے پتریں، کچھری روہ ودھا
 ویکھ کے خط چڑھنا، پیو دا ویر اُگا

وچار: خط گیا محبت خان تے۔ گل تاں ٹھیک ہے۔ کل کیتن ساک۔ چان
قرآن شریف۔ خط دے پچھلے پاسے محبت خان لکھیا۔

پہلوں ونج آکھیں بندگی، ہتھ قد میں لا
سجن تینوں کر جاندا، عاقبت دا خیر خواہ
اسیں سمیٹے ہاں آپ اچ، نیت جگ سنا
پانی دے وچ سوٹا، گھلیا پیر وگا
سیتے ڈلے ادھر وڑن، آپو آپ جدا
پرتے توں رنج نہ ہوونا، عاقل وڈا دانا

وچار: خط آیا محمد شاہ تے۔ آکھیوس: نیت وی ظاہر کیتی۔ ہتھ کجھ نہ آیا۔ جے
پچھری چوں دوویں گھر خیریں جاوون تاں میری عمر گل ہو جاسی۔ جے لڑکے مر گیا دوا
گھر تاں پچھے ڈرا ووسی۔ جے دوویں گھر لڑکے مر گئے تاں نو تھینہ سدھاں ہو ویسن۔
خط دے پچھلے پاسے محمد شاہ مڑ خط چاں لکھے۔ چار طعنے چار سوختے۔ کبیر چھک کے مڑ
لکھیوس چاں۔

نہ لہنا ہووے نہ دیونا، خوناں دا ہاوا
پتر بنایا کپتر، وکھ وڈا لاوا
پتر نورے دا یار بیگ، مٹا دتوس دعویٰ
کیتے ساک وی آہمو سائمنے، چار خون وڑاوا

کنکوں بنے نہ جودر، کیہ کرے کراوا
 تیرے سانگوں وٹا جھلیا، میلکھ بناوا
 بنیوں نورے دا چیلمی، نپ بیٹھوں پاوا
 دُنیا چھوڑ فقیر توں، دم اللہ باوا

29

وچار: محمد شاہ لکھ گھلیا۔ جیہا ساک دتا ہئی تیا لیا ہئی۔ ایس گل نالوں تراشی
 لے کے خنگاہ مل بہو۔ محبت خان تے خط گیا۔ اوس آکھیا، ”گل سچی ہے۔“ جیہڑی
 بھیہر اج ماہ ملی آلی خنگاہ تے پئی ہے ایہہ ماہنیاں آلی بھیہر ہے۔ ایہہ پئی ہوندی ہا
 برج تے۔ پٹن گھوڑے جھٹے ہوندے ہان۔ بھیہر تے چوب لگ جاوے ہا، گھوڑے
 تھاناں تے دڑو آ مریندے ہان۔ چارے کم مقدار ہین۔ کیہڑے کیہڑے؟ کیف دی
 شتار، کنجری دا یار، باہری دا شکار، پٹنی دا اسوار۔ محبت خان کھیوے شہر اچ ہوکا چاں
 دیوایا۔ ترائے روپے اسوار۔ پنج روپے پیادہ مارلیساں، جیہڑا پٹن توں اوہراں نہ ملیا
 تاں۔ محبت خان گھوڑے تے چڑھ بہہ۔ بھرا، بھتریے، رعیت، وسیا سلامی پئی
 ہووے۔ کوئی ساگ رلیندا آوے۔ کوئی ڈھال جھپیندا آوے۔ چڑھی، چڑھی۔ خان
 کتھے جاونا ہے؟ محبت خان آکھیا، ”نواب لتھا پیا ہے پیتاں آلے کھوہ تے۔ میں پیا
 ویناں۔ اگانہہ ہین نورا، یار بیگ، خضر، جسرت، دولت، گلو تے پیر خان۔ جیندی
 ڈھکدی نے آؤ۔ جیندی نہیں ڈھکدی نہ آؤ۔“ پیر سوریندا کھلو رہے تے دُعا خیر چاں
 آکھو۔ ”جے ماما مار کے میں آواں کھیوے، سو دا کڑاہ، نیاز پنجاں تناں دی آونڈیاں
 واسطے اللہ تعالیٰ دے۔“ جیہڑے دانا ہان اوہ حیران ہو گئے۔ چپ کر گئے۔ جیہڑے

اساں ورگے مکھے ہان اوہناں آکھیا، ”جیہڑا ودھیا پیا ہوسی مڑ مڑ کھوسائیں پئے۔“
 پھتوہل کھاتو بیٹھی ہا ماڑی تے اوس آکھیا، ”کیہے بھیہریں تے دھونسے چاں وگوائے
 سو۔“ اوہناں آکھیا، ”پار ہے پیتاں آلا گھوہ۔ اوتھے لتھا پیا ہے نواب۔ اگانہہ ہین نورا،
 یار بیگ، جسرت، خضر، کلو تے پیر خان۔ اگوں آکھیا سو سو دا کڑاہ، اللہ واسطے نیاز
 پنجاں تنان دی آن ونڈیاں۔“ پھتوہل کھاتو ماڑی توں لہہ آوے۔ پترنوں چاں
 سدے۔ جھبو نپ کے گلاں کرین۔ نوکریں، نفریں آکھیا، ”پچھانہہ بھوں اللہ بھوئیں جن
 گھر آوسی۔“ محبت جھبو واگاں کھس لے تے زار و زار چلیاں جاون چدھرڑ دیاں۔

تیاری کیتی ہے ماہنیاں، کر اکھ تیارے
 واہرو ڈھول وگایا، مار نگارے
 اج سد محمد شاہ دا، خط پڑھ اتارے
 دیہو حاضری نواب دی، پتن پبارے
 اج میل محبت خان دا، تھال چیکو کھارے
 ساہ جواناں دے پُج گئے، ازل کیہ کرے کارے

30

کھیوا تخت ہے ماہنیاں، خان محبت بدھی ہے پگ
 سیال دا چھوہ نہ بڈے کہیں تے، جوانی چڑھیا مد
 چدھرڑ نفران نوں ہوڑیا، ویر نہ ودھے شد
 میرا آکھیا ایہہ کیہ جاندے، ایہہ پیکی رگ
 اگے خان پھتوہل ماریا، محبت سنیا اج

اوہناں نوں چڑھاں مار تے، ڈکار پیواں رنج
 محبت دھنی تلوار دا، یار بیگ جواناں دی حد
 گاگر کاویں دسیا، تیرا پیو تے ماوے، نورے مارے گج
 اپٹھا چاں گیڑیاں، کاٹھ جاسن بھج
 ویر لئیں بھتوہل خان دا، ماہنی بناں تد
 سو روپیہ پیر دا، نیاز دیساں جگ

31

وچار: جے پتن دے نیڑے آیا محبت خان تاں آکھیوس، ”دادا دلاورا! توہیں
 تلوار نورے مامے نوں مارنی۔“ میراٹی آکھیا، ”پر بھا! واء ہئی، سودا ہئی۔ تلوار نورے
 نوں نہیں وگدی۔“ محبت خان آکھیا، ”توہیں ساری عمر گھر لٹیا تے کھادھا۔ جے توہیں
 تلوار مامے نورے نوں نہ ماری ملھیاں دے کھتیاں اُتے، اڑھکاں واہریاں دے پچھے
 خوار کر کے مریساں۔“ میراٹی پیا ماریا ہا گُوڑ۔ گُوڑ دا مارنا، کوٹھے دا بھجنا۔ میراٹی آکھیا،
 ”مریساں تلوار۔“ پتیاں آ لے کھوہ دے نیڑے آیا تاں محبت خان دے دھونسے دوں
 دوں آکیتی۔ نواب آکھیا، ”کیا ٹھٹ کیا ہنگامہ؟“ محمد شاہ آکھیا، ”جیہڑے تیرے کول
 پیٹھن کوئی چونہ ڈلیاں آلا، کوئی پنجاں ڈلیاں آلے۔ جے چڑھی چاں کریں چھاں
 دیاں گھرواں دا نتارا ہو ویسی۔“ نواب وی چڑھ بیٹھا ہے۔ چدھرڑ وی چڑھ پیٹھن۔ سید
 وی چڑھ پیٹھن۔ آ کے ہاٹھ ہو گئی نورے دے کول۔ محبت خان ماہنی ہک وی گھوڑے
 نوں چابک، دو آوی گھوڑے نوں چابک، ترینیا وی چابک۔ گھوڑا تولیدا اگانہہ لگا
 جاوے۔ نورے آکھیا، ”او یار بیگا! خضر، جسرت، دولت، کلو، پیر خان ٹورو کوئی گھوڑی

سدھی۔“ یار بیگ آکھیا، ”پیو! گھرو سیال ابدال ہے۔ تین ایہناں گلاں چ کاہیں گھتیا ہے۔“ نورے آکھیا، ”نہیں او یار بیگا! جیہڑا ایس میرے کول آکے چا بک ماریا ہے۔ ایہہ تاں میرے سینے چ تراڑ تراڑ لگا ہویا ہے۔“ نورے کیہ کیتا؟ لیلاں گھوڑی تے چڑھ کے، جا کے محبت دے کول ہک وی گھوڑی نوں چا بک، دو آوی چا بک، تریبیا وی چا بک۔ گھوڑی تولیدا اگانہہ لگا جاوے۔ محمد شاہ نواب نال صلاح کیتی۔ چڑھی اسواری تے نورا نہیں مریندا۔ نواب نوں لے کے تمبوچ وڑ جاوے۔ ترانے سر پا کدھی لے آیا۔ ہک چاں دھریوس ماہنی دے سرتے۔ دو آچاں دھریوس نورے دے سرتے۔ تریبیا دھرے یار بیگ دے سرتے۔ ”چدھرڑاں تے ماہنیاں او! سرپاواں دا نزوار پچھو۔ جیہڑا نورے نوں دتا سو، چدھرڑکی دا سردار کر کے دتا سو۔ جیہڑا سر پا ہے یار بیگ نوں، دانائی دا کر کے دتا پس۔ نواب میتھوں پچھیا ہے ایہہ دوویں گھر لڑکے دو تک ہو گئے ہان۔ ہن کیہ حال ہے؟ میں آکھیا ہے یار بیگ پاٹا ہویا سی چھوڑیا ہے۔ نواب آکھیا۔ یار بیگ جیہا دانا، یار بیگ جیہا اتھار نہ اگے ہویا ہے نہ ہوونا ہے۔ تسیں آپ اج رس کے کھلو گئے ہو۔ اج نواب دے ہتھوں نیت خیر وی آکھو۔ جیہیاں وی پائیو۔ نکلیاں وی کھاؤ۔“ نیت خیر اکھا کے، جیہیاں پوا کے، نکلیاں کھوا کے، محمد شاہ آکھیا، ”اج تہاڑے دل ہک ہو گئیں۔ اج چوڑ لٹک دیسی۔“ چوڑ گھتیں لگے تاں محبت خان آکھیا، ”او دادا دلاورا! توہیں چوڑ کھیڈ دیاں تلوار مامے نوں مارنی۔“

میراٹی بھان چاں بھنیا۔ پنچھی چھبی روپیاں دی پوشاک کر لئیوس۔ پندرہاں سولھاں روپے میراٹی جیب اج چاں گھتے۔ تلوار مار کے گیوس کھیوے، اتنیاں مہارکھاں ڈھی ویسن۔ جے استھائیں مری گیوس تاں جدے لہنا گیا اودائیں دیونا گیا۔ میراٹی پہلی گوجھی سپاہیاں دی کول آیا۔ اکٹھے پنج روپے دتیوس۔ اوہناں آکھیا، ”بھارا زمیندار ہے لہور جیڈی تھار دا۔“ لئی لئی توڑ کچھری لے گئے۔ جے اگانہہ جاوے نہیں تاں چوڑ

پچے کھیڈ دن۔ اٹ پٹن بزار کھلے ہوئے۔ ڈھال تلوار نورے دے مگر کھلی ہے۔ فرشی پکھا نواب دا میراٹی چا کے جھلن لگ پیا۔ جے نور اگیٹ رکھن لگے تاں سر نورے دا ویہلا ہو جاوے۔ محبت خان آکھیا، ”او دادا دلاورا! گھت کھاں سوٹا۔“ میراٹی آکھیا، ”واء ہئی، سودا ہئی۔ پرمی میرے کول نہیں تیری کھوہ نہ مرسی۔“ محبت آکھیا، ”جیہا تہا ہئی۔“ جوں نور اڈالی لین لگا تاں میراٹی ہیلی لے کے تلوار نورے نوں دے ماری۔ مار کے تلوار میراٹی گھری چاں کیتی۔ بوٹیوں پار، جھاڑیوں پار، دریاؤں پار، وہندا کھیوے۔ مہرپٹیاں نوں آکھیوس، ”مبھارکھ ہے نیں۔ میں نورے نوں تلوار مار کے آیا ہاں۔“ مہرپٹیاں آئیاں پھتوہل کھاتو کول۔ ”اسیں مکان آئیاں کھلیاں۔ تیرے بھرا نورے نوں دادا دلاورا تلوار مار کے آیا ہے۔ اساڈی مکان جھل۔“ پھتوہل کھاتو آکھیا، ”میرا بھرا مری جاوے۔ ماہنی خیر نال آون۔ نہ میں اوہدی بھین نہ اوہ میرا بھرا۔“

مہرپٹیاں ٹرن مکاناں، جھل توں نورے دی بھین
 ”ماہنی آون خیر نال، کیویں کراں بھرا دے وین“

32

دلاورا دیوے مبھارکھاں، مار آیا ہاں چودھری نور
 ”سے واری ماریا سنیا، میلکھ بنایا ہے کوڑ“
 وائیاں نہ رہندیاں گجھیاں، جوگنی بھنیاں دور
 کھیوے چڑھیا چن خوشی دا، ویکھے میلکھ ضرور

دھروہ نو تھینہ جمیا، کھیوے سلیم مت
 ماہنی ماہنو کھاوے، کسب جہاں دا بچ
 میراٹی ویندا چھوڑیے، اساڈے کیہ آوندا ہتھ
 ماریے محمد شاہ نوں، گھتیا جیس بترٹ
 نہ اوئے سید نوں کجھ نہ آکھنا، مہابا نبی دا تک
 ہکے بھریے گھٹ نواب دا، لہوروں نہ چڑھے وت

وچار: ماہنی محبت خان نوں آکھن، ”توں جا کھیوے۔ سو دا کڑاہ ونڈ۔ چدھرڑ
 جانن تے اسیں جانیے۔“ محبت خان آکھیا، ”ہک ہڈی توں باجھ میں نہیں جاندا۔“ پن
 پیر کے محبت نوں پچھانہ کھلرین۔ ایدوں آ کے یار بیگ سد مارے محبت نوں۔ محبت
 ونکارے یار بیگ نوں۔ اودوں بھجدا آیا خضر، نور دا۔ خضر آکھیا، ”یار بیگا! تھنے دا پڑا چا
 یا ماہنیاں دا پڑا چا۔“ یار بیگ آکھیا، ”وڈا وی میں ہاں۔ ملویر پھوپھیر وی میں ہاں۔
 محبت جانے تے میں جاناں۔“ امڈیاں یار بیگ دے تلوار ماری محبت نوں۔ یار بیگ
 آکھیا محبت نوں، ”توں گھوڑے تے ہیں۔ میں پیٹھاں پیا ہاں۔ تیرا میرا کیہ ہے؟“
 محبت گھوڑے توں لہہ آیا۔ اودوں بھجدا آیا خضر۔ خضر آکھیا، ”کیہ کیتیاں یار یا!“ یار
 بیگ ہبلی لے کے، سینے دا زور، پیاں دا زور محبت نوں ماریوس تلوار۔ اودے محبت پیا
 پھڑ کے، اودوں یار بیگ پیا پھڑ کے۔

یار بیگ آکھیا ”چدھرڑ آئے نی بھٹڑ کر، دھروہ ملیا سجاناں
جاناں نہ پاپے محبت خان، تپا وت ونڈی کھیوانا“

35

بھجن آلے ڈھوڈھ لے یار بیگا، سُنیا جگ کہانی
اسیں کچھانہہ قدم نہ ہٹدے، راتک ذات وی ماہنی
نکڑے ہونڈیاں کدی نہ ہٹیا، کچھ وکھ میرے ہانی
اساں کھیوا رکھیا تلوار تے، ساندڑ بار وی مانی

36

وچار: دوا بندہ گیا کھیوے۔ ست چدھرڑ ستر ماہنی لڑکے غرق ہوگئیں۔
بھٹوہل کھاتو آکھیا، ”اٹھنیو مہرٹیاں او! اج پیکا ساہورا وین کراں۔“
ہل ون بھیناں ہل، پتر نہ ڈھیندے مانگوں، بھوئیں لکھ کروڑیں مل
پتر نورے دے یار بیگ، خضر، حسرت، دولت، کھوتے پیرخان، جیویں چبے، گلاب دے پھل
جسھاں دے نوکر وچھیندے چاننیاں، اوہ دھرتی پئے رل
ست چدھرڑ تے ستر ماہنی، گئے ہک ترکڑیں تل
ہل ون بھیناں ہل، جیہے پٹے دھوکر تے کھیوے، جیہے کھری تے گل

نورے چدھر ڈی وار 2

میاں جانی ہوراں دے وڈ وڈیرے کوٹ وساوا، تھانہ بھوانا، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ دے رہن والے ہان۔ اوہناں دے وڈکیاں وچوں اک جی دیاں چھ انگلیاں ہان، جیہنوں حضرت نانگ سلطان ماچھیوال (ضلع جھنگ) والے پیار توں چھانگا سدیندے ہان۔ ایس پاروں اوہناں دی اڑل چھانگا پے گئی۔ اوہناں دے وڈکیاں وچوں شیخ ستراناں دے اک بزرگ ہوئے ہن، جیہناں دا مزار، ماڑی بکے دی، تھانہ بھوانا، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ وچ ہے۔ شیخ سترانا ہوراں دا بکو پتر میاں موہن ہائی، جیہڑا پنجابی دا شاعر ہا۔ میاں موہن پنجابی وچ ”چودھری جھامب دی وار“ لکھی، جیہڑی اے تیکر سینہ بہ سینہ ٹری آوندی ہے۔ اتھے ایس وار دیاں کجھ اٹاں ویکھو:

سور خداوند بادشاہ، سچ موہن گائے
اکبر تے سلطان محمود، رل کھانے کھائے
اکبر دے گھر جہانگیر، سلطان دا موج دریائے
ویکھ کے اگلے سانگ نوں، پیار ودھائے
استنبولوں بادشاہ، ڈالی گھلائے
اگے چودھری جھامب، کول سد بہائے
کدے تساں ہے جاونا، ہو کدوں آئے

اسیں ہاں استنبولوں دلی سدھائے
 ڈالی ہے بادشاہ دی، کھانے لکھ سوائے (1)
 مینیں موہن دے گھر میاں جانی ہو ریں جے تے اوہناں دی لکھی ”نورے
 چدھر ڈی وار“ نامنا کھٹی۔ اوہناں دی حیاتی بارے بہتی جانکاری نہیں ملدی۔ سرفراز
 ہوراں دے آکھن موجب:

”میاں جانی ایہہ پوڑی (وار) نورے چدھر ڈی حیاتی وچ ای لکھنی
 شروع کردتی ہاتے ایہدیاں مڈھلیاں اٹاں اوہناں نورے نوں گل وچ
 سنائیاں وی ہاں۔“ (2)

ایس وار دا ہک پاتر جہان خان سیال چدھر ڈاں تے ماہنیاں وچکار صلح دی
 کوشش کردا ہے، پر اوہ وت وی بھر پیندے ہن تے اوہناں دا وڈا جانی نقصان ہوندا
 ہے۔

خان لگی حیرانگی، ہو یا مشتاق
 بھرے ماہنی جیت مال، کرکھوٹے ساک (3)
 ”تاریخ جھنگ“ دے لکھاری بلال زبیری ہوراں جھنگ دے اٹھویں حکمران
 سیال جہان خان دا مرن ورہا 1700ء دسیا ہے۔ (4) ایس توں نظربندا ہے کہ
 چدھر ڈاں تے ماہنی سیالاں دا اخیر لایڈھ 1700ء توں پہلاں ہو یا۔ اساڈے راوی
 سرفراز ہوراں جیویں دسیا ہے کہ مینیں جانی وار دیاں مڈھلیاں اٹاں نورے نوں
 سنائیاں۔ مڈھلیاں اٹاں وچ نورے دی جوانی سے دی کہانی ہے تے ماہنیاں نال
 اخیر لے یڈھ وچ نورا وی مریندا ہے۔ انج ایہہ وار ستارہویں صدی دے اخیر لے
 دہاکے تیکر مکمل تھی گئی ہوسی۔ ہو سکدا ہے کہ اوہناں نورے دے کسے ہور یڈھ بارے
 دی وار بنائی ہووے، جیہڑی اوہناں نورے نوں سنائی ہوسی۔ انج نورے بارے کجھ

ہوراں واراں وی لکھیاں گئیاں۔ جیویں ایہہ تگ ہے ڈھوڈھ سلیم مارے بھاویں آپ
جائیے مر۔ ایہہ تگ میر بہرام تے میاں جانی دوواں دی نہیں۔

راہے نور نول نوں، سچ کہاں نا چھوڑ (5)
اُتلی تگ توں وی لگدا ہے کہ وارکار نے سورے دے ساہمنے اوہدی جوانی
سے دی شکست تے ظلم والیاں اٹاں اوہدے موہرے ای پڑھیاں ہون گئیاں، جیہناں دا
ویروا اساں اگے دتا ہے۔

نورے چدھر ڈے مارے جاون تے ماہنیاں دے سترجیاں دے قتل مگروں
میاں جانی ایہہ وار مکمل کیتی تاں ستارھویں صدی دے چنھاں وچ ڈھم گئی۔ سرفراز
ہوراں دے آکھن موجب:

”چدھر ڈاں تے سیالاں دی لڑائی ہوئی تے چدھر ڈی دو پارٹیاں
ہو گئے۔ اوس ایلے اوہناں آکھیا دادا جانی نہ گنجیوے تاں ویر نہیں مکدا۔
نورے دے پتراں وچوں خضر دادے جانی نوں کوٹ وساوے توں اُچال
کے بھوڑانی چھڈیا۔“ (6)

کوٹ وساوا دریا چنھاں دے اُبھر دے والے پاسے ہے تے ایس جوبہ تے
اودوں ماہنیاں تے اوہناں دی دھر دے چدھر ڈاں دا عروج ہا۔ چنھاں دے لہندے
پاسے والے پنڈاں وچ نورے دے مریون مگروں وی اوہدے پتراں دا بھرم بھاء
رہیا۔ ایسے پاروں اوہناں اپنے وارکار نوں ایس پاسے لیاندا۔ اُتلیاں وچاراں توں سچ
سبھا پتہ لگدا ہے کہ وار ایہناں قبیلیاں دے یڈھاں دے نال نال لکھی گئی ہے تے
لوکائی وچ ایہدی ماننا وی ضرور ہائی، جیس پاروں دوجی دھرنوں وارکار نوں قتل کرن دی
سجھی ہوئی۔

میاں جانی ہوراں ایس وار وچ اپنے لئی میر، میاں، ڈھاڈھی تے جانی دے

لفظ ورتے ہن:

میر میاں الحان چوں، آواہن وانی (7)

پڑھ ڈھاڈھی اٹ چتار، اگے داتیاں (8)

ڈھاڈھی اٹ چتاری، اگے داتیاں (9)

وکیہ جانی گہنیا، سرپٹ اُتا ہاں (10)

سور خداوند بادشاہ، سچ جانی گائے (11)

وارکار دے اپنے وچاراں توں پتہ لگدا ہے کہ اوہ وار گاکے پڑھدے ہاں
تے اوہناں دے سیر لوکائی تے سورے دوویں ہوندے ہاں۔

میاں جانی ہوراں دا ہکو پتر عنایت ہا تے اوہدی اولاد ہُن موضع سرو والا،
تخصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ وچ وسدی ہے۔

وار دی کہانی انج ہے کہ چودھری جھامب ڈپھری، تھانہ بھوانا، تخصیل چنیوٹ،
ضلع جھنگ دا واسی تے چدھر ڈپھری دا سردار ہے۔ اوہ اپنیاں دھیاں پُتراں دا وٹا سٹا
کھیوے خان ماہنی نال کردا ہے۔ جھامب دی دھی راستی کھیوے دے پتر نال ویاہی
جاندی ہے۔ راستی دا پتر پھتو ہل خان جمدہ ہے۔ ایہہ طاہر خان چدھر دی دھی
پھتو ہل کھاتو نال پریندا ہے۔ انج طاہر خان دی اولاد تے کھیوے خان ماہنی دی اولاد
دی گورھ ہوو وددھی ہے۔ نورا، طاہر خان دا بھتریا تے سلیم (سے + م) دا پتر ہے۔
ایہہ اپنے پتریاں نال لڑدا ہے تاں ماہنی سیال طاہر انیاں دی دھڑ کر دے ہن۔ لڑائی
وددھی ہے تاں نورا پھتو ہل خان ماہنی تے اپنے پتریاں نوں قتل کر چھوڑیندا ہے۔
نورے دا حمایتی سداد، پیرو دا ہے، جیہڑا نورے جنا ای وڈا ہتھیارو ہے۔

نورے دے ہتھوں تاجا چدھر وی مریندا ہے تے پھیر اوہدے ڈھاک
چاویں پتر پیروج نوں وی مار چھڈ دا ہے۔ پیروج دی ماں تے تاجے دی سوانی بیوی

بھنؤ، رب رنگ رتی فقیرنی ہے۔ (12) ایس پاروں جپا قبیلے دے تن جی کیا، خیروتے
ملکو نورے دے خلاف اُٹھدے ہن، تاجے دا پتر گہنا وی نال رل جاندا ہے۔ اوہ
نورے چدھرڑ دے سچے بازو سداد، پیرو دے نوں قتل کردے ہن۔ گہنا خان، نورے
دے بھرا مر جے نوں مریندا ہے۔ نور ا چدھرڑ کیے جے اگے سلاری سٹ کے جان بخشی
کراوندا ہے۔ تاجے کاہک ونگارا بکھوللیرا ماریا جاندا ہے۔

بھتوہل خان ماہنی دے قتل مگروں اوہدا بھرا جکھتیار خان کھیوے دی ریاست
دا وارث بندا ہے۔ ادووں بھتوہل خان دا پتر محبت خان نکڑا ہوندا ہے۔ محبت خان اپنے
چاچے نوں مار کے کھیوے دی ریاست دا مالک بن بہندا ہے تے اوہ پیو دا ویر چتاردا
ہے۔ نور اپنے جیوندیاں ای قبیلے دی سرداری یار بیگ پتر نوں سونپ دیندا ہے۔
یار بیگ ویر دی خیر کرن لئی محبت خان نوں ساک آکھ گھلدا ہے، پر ماہنی وی اگوں
ساک دیون دی صلاح کر دے ہن۔ ایہہ گل جھنگ دے اٹھویں حکمران سیال
جہان خان تے اپڑدی ہے تاں اوہ خوش تھیندا ہے تے نورے نوں ویر ملکن دی مہارکھ
دیندا ہے۔

دو قبیلیاں دی ایہہ صلح محمد شاہ نو تھینہ ممرالے والے نوں وارا نہیں کھاندی
تے اوہ نورے چدھرڑ نوں وساہ کے اپنے کول رہاوندے تے نال ای ماہنیاں نوں
خبراوندا ہے۔ ایس گل دی سُوہ نورے نوں لگدی ہے تاں اوہ اوٹھوں گھر پرت جاندا
ہے۔ محمد شاہ جدوں سمجھدا ہے کہ اوہدا منصوبہ ناکام تھی گیا ہے تاں اوہ جھنگ دے
حکمران جہان خان نوں آکھدا ہے کہ تسیں صلح کرواؤ۔ جہان خان دے آکھن تے
شیجن، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ دے میلے دے موقعے تے دیہاڑ متھ لئی جاندی ہے۔
ماہنی تے محمد شاہ منافقت دی صلح کر دے ہن تے جدوں نور ا صلح مگروں محبت خان نال
شطرنج کھیڈ رہیا ہوندا ہے، تاں ماہنیاں دا نوکر دلاور میراٹھی نورے دا گاٹا تلوار نال لاہ

لید ا ہے۔ ماہنی نورے دے پتراں تے ہلا کر دیندے ہن۔ خضر توں اڈ نورے دے پتر، پتریلے مارے دیندے ہن۔ ایس یدھ وچ شیخن دا سلطان شاہ، نورے دے پتراں دی دھڑ کردا ہے تے انج ستر ماہنی سیال قتل ہوندے ہن تے ست چدھڑ مردے ہن۔ محبت خان ماہنی دی ماں دے وین سُنن ہاراں دے مناں وچوں رُگ بھر لیندے ہن۔

نورا چدھڑ ستارھویں صدی دے پنجاب دا مشہور لوک پاترہا۔ اوہدیاں واراں تے کہانیاں لوکائی وچ پرچلت ہن۔ اوہدے دو سمکالی شاعراں میر بہرام تے میاں جانی ہوراں اوہدیاں واراں لکھیاں۔ میاں جانی اپنی عمر پکھوں میر بہرام نالوں تیبہ کو ورھے وڈیرڈا ہوتی۔ اسیں اتھے دوواں واراں دا لکرواں تول کر دے ہاں۔

میر بہرام دی لکھی ”نورے چدھڑ دی وار“ 43-1942ء وچ کھڑے دے روپ وچ سانجھ لئی گئی ہاتے ایہدے نال نثر وچ ”وچار“ وی دتا گیا ہے۔ ایس ”وچار“ وچ چدھڑاں دے پکھوڑ توں لے کے اوہناں دیاں لڑائیاں دا مول زمین دی ونڈیکر ہر گل مہین سوجھ نال نثار دتی گئی ہے۔ ”وچار“ وچ ستارھویں صدی دیاں باریں وچ زمیناں کیویں آباد ہو رہیاں ہن۔ مغلاں دے کارندے دیسی لوکاں نال کیہ ورتارا کریندے ہن تے پھیر ہالہ کیویں تر دا ہے، دا ویروا ملدا ہے۔ ایہناں گلاں ول تاں ستارھویں صدی دے مورخاں وی اپنی نال نہیں ڈٹھا۔ انج وار دے ”وچار“ وچ تاریخی تے وسیعی مورتاں آون والے سمے دے مورخاں کان پورنیاں دا کم دے رہیاں ہن۔

میںیں جانی دی ”نورے چدھڑ دی وار“ ساری شاعری وچ ہے تے ایہدے نال وچار نہیں۔ ایہدے وچ ہر گل شاعری راہیں ہوئی ہے۔ ایس وار وچ نورے چدھڑ دی دھر دے نواب جہان خان سیال دا ویروا وی آوندا ہے تے مائنی سیالاں دی

سوچھ دے اندرو نے تیکر جھات پائی گئی ہے۔ ایہدے وچ چیاں دے قبیلے دا ویروا دی ملدا ہے، جیہڑے اپنے راٹھو دی مثال ہن۔

میر بہرام دی وار وچ نورے چدھرڑ دے پاتر دیاں گھاٹاں دا ویروا نہیں ملدا تے دوہے چدھرڑ کیویں ویرگھال دے ہن، ایہدا پتہ وی نہیں چلدا۔ مینیں جانی دی وار دا مڈھ ای ایتھوں بچھدا ہے۔

بیوی راسی ویاہی ہے چندلے، جیویں کابل چگتی (13)

راسی صاحبان دے وٹے والی ہاتے انج چھاں واسیاں اگے ہک پیڑھی پہلاں دی وی تصویر اُبھر آوندی ہے۔ نوراً چدھرڑ ہک معصوم جی پیروچ نوں قتل کردا ہے، جیہڑا بیوی بھسوا پتر ہے۔ نوراً ہک لڑائی وچ کیے چپے اگے سلاری سٹ کے اپنی جان بچاوندی ہے۔ انج نورے دے پاتر دیاں تھوڑاں ول وی پڑھن ہاراں دا دھیان جاوندی ہے، پر میر بہرام دی وار وچ اوہدیاں گھاٹاں توں پردہ نہیں چکیا گیا۔

ایس وار دی اخیرلی جھاک وڈی دردیلی ہے۔ چدھرڑ صلح ہو جان پاروں بے ویسرے ہوندے ہن، پر ماہنی منافقت کر کے لڑ پیندے ہن۔ ماہنی نورے دے چھ پُتراں، پُتریلیاں تے بھتریاں نوں مارن وچ پھسل تھیندے ہن، پر ستر ماہنی وی مارے جاندے ہن۔ اجیہے سے 77 جیاں دا ماریا جانا اہم واقعہ ہے، پر میر بہرام ایس لڑائی دے نقشے نہیں اُگھاڑدا۔ میاں جانی اخیرلا یڈھ وڈی سیانف تے کامیابی نال وکھاوندا ہے۔ انج یڈھ دیاں تصویراں اکھیں اگے جھمر پاون لگ پیندیاں ہن۔

ایس وار دا ہک سرکڑھواں پاتر پھتوہل کھاتو ہے۔ ایہہ طاہر خان چدھرڑ دی دھی ہے۔ پھتوہل خان ماہنی دی سوانی ہے۔ محبت خان دی ماں ہے۔ ایہہ نورے چدھرڑ دی پتریر ہے۔ پھتوہل کھاتو دا ویاہ تاں ماہنیاں ول کردتا جاندا ہے، پر اوہدا وسیا کوئی نہیں۔ ایہدا خصم تے بھرا دوویں نورے دے ہتھوں مریندے ہن، پر کیوے وچ

وت دی مان دادکیاں تے پیکیاں دا ہے۔ ایہدا پتر دی نورے دے پتراں ہتھوں مری
 جاندا ہے۔ جدوں ایہہ پتر دی لاش تے وین کر دی ہے تاں وت وی پیکے گھرنوں مندا
 نہیں بولدی سگوں پتر دا تے پیکا وین اکٹھا کر دی ہے۔ چنھاں دی کدھی تے پھتوہل
 کھاتو دا وین لوک گیتاں وانگوں مشہور ہے تے دوواں وار کاراں نے اینہوں بیانیا
 ہے۔ میاں جانی دے لفظاں وچ:

تھوڑے ویکھ سلیم کے، کیوں پیوں محبت توں بھل
 توں انج ہے محبت مانہیاں، جیوں باگیں کچکدا بھل
 توں تارا ترٹائیں امبروں، آپیاں دھرتی تے رُل
 اگے چدھرڑ ہین صدر سلیم کے، تیری کیتی دا پایا نیں مل
 یارو بیٹا نور نول دا، اوہ کنڈے لتھا تُل
 مارے نور، محبت خان کی، آ پئی چھاویں ہُل
 تسیں پٹو وَن چدھرڑیں مہرٹیاں او،
 جیہا پٹنا کھیوے تے جیہا گُل (14)
 میر بہرام ہوراں پھتوہل کھاتو توں ایہہ وین انج کروایا ہے۔

ہُل ون بھیناں ہُل، پتر نہ ڈھیندے مانگوں بھاویں لکھ کروڑیں مل
 پتر نورے دے یار بیگ، خضر، جسرت، دولت، کلو تے، پیر خان، جیویں چجے
 گلاب دے بھُل

جھاں دے نوکر وچھیندے چاننیاں، اوہ دھرتی پئے رُل
 ست چدھرڑ تے ستر ماہنی، گئے ہکے ترکڑیں تُل
 ہُل ون بھیناں ہُل، جیہے پٹے دھوکھر تے کھیوے جیہے کلری تے گُل (15)
 پھتوہل کھاتو پنجاب دی اجیہی دھی دا پاتر ہے، جیہڑی ہر دکھ سہہ کے وی پیکیاں نوں

پوجدی رہندی ہے۔

ایہہ دوویں واراں اڈھائی تن سو ورھیاں تیکر سینہ بہ سینہ چلدیاں رہیاں ہن
تے اسیں پنھاں دے میراٹیاں کولوں سن کے پہلی واری چھپوا رہے ہاں۔ ایہہ پنجابی
بولی دا املا بھنڈار ہن تے ستارھویں صدی دے جھنگ تے پنجاب دا کھرا مہاندرا
وکھانڈیاں ہن۔ ایہناں واراں وچ کئی پاتر ایچے وی آئے ہن، جیہڑے ستارھویں صدی
عیسوی تیکر تاں لوکائی دے مونہہ چڑھے ہوئے ہاں، پراج اکھوتی تاریخاں وچ ایہناں
دی کافی اگھ مہر نہیں لگدی۔

خط لکھے نواب آل، شہادت خان لکھیرا

دُعا سلام تے سوچنی، دعویٰ ایہہ بھیرا (16)

ڈھڈھی خان شہیر وانگ، گھت بیٹھا یوس

کلتر سائل خان دا، بھرپور لگھایوس (17)

گجے محبت ماہیاں، وانگ لودی سکے (18)

انج ایہہ واراں اسانوں پہلے دی بیتی ول وی سوچن تے اُلا ردیاں ہن۔

کال تے نارد ہندو متھالوجی دے انجیے دیوتے ہن، جیہڑے انسانی لہو وگن
تے لڈیاں پاوندے ہن۔ پنجابی دیاں باہلیاں واراں دا مڈھ تاں بچھا ای ایہناں
پاتراں دی ہوند پاروں ہے۔ نورے چدھرڑ دیاں واراں وچ لڑائی دے کارن تاں
تاریخی ہن، پرکال تے نارد لڑائی سے آڈھکدے ہن۔ میر بہرام دیاں اٹاں ویکھو۔

نارد پاسنا مرداں، جوگنی کل کھلاری (19)

گھڑ پنیاں تے جوگنیاں، لے ٹریاں وائی (20)

میاں جانی ہووے ہندو متھالوجی تے دیسی ریت نوں ڈوگھیا ئی نال جاندے
ہن۔ اوہناں دی وارمتھالوجیکل پکھوں وی بہتی امیر ہے۔

بھڑدے ماہنی جیت مال، کل تتھے ڈھکی
 رت پیون، ماس کھاون نوں، نیڑے لئی
 جکھ، کنگل بیتال بھوت، لے نارد ٹھی
 سرھیوں سایہ ونکیا، رت پوریاں سکی
 ویری ڈٹھے ویریاں، مسلت چکی (21)
 ایہہ دوویں وارکار وار دے متھالوجیکل پاتراں راہیں اپنی گل وچ سواد پیدا
 کردیندے ہن۔

مہیں جانی دی وار 63 پوڑیاں وچ لکھی گئی ہے تے ایہدیاں نکاں 446
 ہن۔ میر بہرام دی وار وچ 36 پوڑیاں تے 211 نکاں ہن۔ انج مہیں جانی دی وار
 دا متن میر بہرام دی وار نالوں دوگنا ہے۔ مہیں جانی ہوراں دی وار وچ سرکھنڈی تے
 نشانی دوویں چھند ورتے گئے ہن تے ایہہ اوہناں دی وار ریت توں جانکاری دا
 بھرواں ثبوت ہے۔ میر بہرام ہوراں نرا نشانی چھند ای ورتیا ہے۔ پنجاب دیاں باریں
 وچ وار لئی پوڑی دا لفظ ورتیا جاندا ہے تے ایہہ نورے چدھر ڈ دیاں پوڑیاں ای مشہور
 ہن۔ اسیں ایہناں دا سرنالواں ”نورے چدھر ڈ دی وار“ کہتا ہے۔

متن

1

بیوی راستی ویاہی ہے چندلے، جیویں کابل چگتی
اوس پتر پھتو بل جائیا، اُمر اوں دی بھتی
خان آپ وڑے آپ نکلے، اجل دھرتی
بھئی نورا، صدر سلیم دا، دل گھوڑا گھتی
مست ہاتھی بادشاہ دا، پلیندا وتی

2

کوک کچھری نوری، تیریاں لہور کہاں
نورے نوں ملدن بھومیے، ہتھ بدھی باہاں
کون رگھڑ، کون بھومیا، جیہدی کوک سبہاں
نورا، صدر سلیم دا، مالم بادشاہاں

3

بھڑدے ماہنی جیت مال، سردول متاع
 دوویں تختوں چودھری، دوویں دل گاہ
 سدا، پیرو دا چودھری، کڈھ لیندا گاہ
 جیڈا جھامب، اروڑ دا، تیڈ نورے راہ

4

راہے نور نول نوں، سچ کہاں نا چھوڑ
 کرت کرن سدا دی، میر لکھ کروڑ
 ماہنی جیت مال دا، وج تخت لہور
 لیا دست نول خان، کستوری بوڑ

5

اوس ہتھ کستوری بوڑیا، نور گودھے مہار
 اگو تے جھل، جھامب جیڈ، لکھوں مقدار
 سنیا نور نول دا، وج لنگوں پار
 دادے ویسے، جھامب دا، پر ہتھ چتر
 جیس دن لیونیں پھتا، پھتوہل، کرلی تے تاج خان،
 سلیمان دے محل، مونہہ تے گاہندے مار

پیا پھتو بل ماریا، ڈنگ سدو آنی
 ایہہ ماہنی، بھرمی، کوڑھی، روج تریونہہ سیلانی
 ڈھاہر، ونجر، ماہنی، ہوٹھ جھورانے گھانی
 میرک، مسن تے پہاڑ، ڈنڈ پتھیریانی
 حرماں پئی ہرولی، سستی کھیویانی
 سر کھلائے ہن پیسیاں، ترٹی اول سانی
 بھنے چوہڑے کھومویں، دند کھنڈی کھانی
 نیر سرے تے گاڈرے، ہے وڑہیوں اڈانی
 اوہ پٹ پٹ کڈھن میڈھیاں، پھاٹن نگرانی
 اوہ تروڑن دھڑیاں گتیاں، ہے رنگ چوہانی
 ہار، ہمیلاں، لمبڑاں، نتھوں گرہیانی
 نتھوں تلیر باہیاں، موتی کیہ شانی
 سبجیں موتی کھلے، کیہی نشانی
 چھٹے جن جوار دے، چا دتے کرسانی
 جیویں کپر پینگھن بیڑیاں، ٹھاٹھیں نشانی
 میر میاں الحان چوں، آ واہن وانی
 محلاں رنگڑی گرلاون، جیوں کونجاں اسمانی

منصوبہ کیتا چیاں، پیروج دا ویر چتاریا
 خط لکھے بیوی بھسوں جوں، اوس گہنا خان ونگاریا
 گھت جماونے جاگ جوں، دہی دا مٹ ابھاریا
 نہ بہیں وے ہٹ مل کے، چٹھ آویں خان کراریا
 لگھ آیا چندل بیٹ وی، اوس چودھری مرجا ماریا

خط لکھے بیوی بھسوں جوں، ہتھ قاصد پھڑیا
 اوہ پوہتا مرے خان تے، مار تیگیں ڈلیا
 سر وڈھیوس نوسطان دا، نور اگے دھریا
 چکے شینہ سردول وی، منگینی وڈیا
 منگینی کوٹ قندھار جوں، آ نورے ولیا
 نورے، صدر سلیم دے، شیر پنجرے کڑیا

پڑھ ڈھاڈھی اٹ چتار، اگے داتیاں
 اوہ کوٹاں دے سردار، چودھری جھامب کے

اوہ کیا مہر سکار، دہنی تیگ دا
 باز پیا اڈ اڈار، پتر جمال دا
 آیا دلیں ونکار، بکھو چودھری
 اوہ پالے قول قرار، نکے دے پوترے
 نورے دھروہ تلوار، چھنڈی زور نال
 وت چھاتیوں لگھی پار، بابیں وڈھ کے
 سداد، شبیگ، ستار، دلاں دے چونویں
 سر سداد دے بھار، وانگوں دھول جوں

10

ڈھاڈھی اٹ چتاری، اگے داتیاں
 خان گولے کی سرداری، آد قدیم دی
 نورا سچی داڑھی، صدر سلیم دا
 اوس کیٹے مار ستھاری، ماہنی جیت مال
 چھجا لئی کچھری، دتا چوہری
 کیے دی آمد بھاری، کسے نہ ڈکی آ
 آیا ڈنڈ ابھاری، وانگن شیر جیوں
 لئیوس مل سلاری، نور نول توں
 اگے ہاتھ کراری، خان جمال کی
 ویراں دی پنجالی، گل سداد دے

سداد وی تیگ سمھالی، گھڑی دوکان دی
 بہہ اُستاد سنواری، چاڑھی مشکلی
 پھٹ نہ کیلتے کاری، سداھا سار نہ
 پتراں اُچی بالی، خان ادھم دیاں
 سر چھتر نبی دی یاری، مدد مرتضیٰ
 آئے دھروہ تلواریں، ساہویں دلاں نوں
 سداد توں منگدے واری، فتح خان دی
 واہ توڑ نبھائی یاری، سمو خان کیاں
 کر سودے گلن وپاری، ہتھو ہتھ جوں

11

پڑھ ڈھاڈھی اٹ سنائی، اگے داتیاں
 جو کچھ کرے الہی، سر پر ہوسیا
 چپیاں کیتی دھائی، کر سموہ جوں
 خیرے نوں دُہائی، لکھاں جوان جوں
 چنگ تیگ کیے ہے چائی، ذمہ نور دا
 آ خیرو بھاجی لای، خان پیروج دی
 ٹوپے دی بھر لئی پائی، آکے چپیاں
 بیوی بھنو نوں وڈیائی، دیو مبارکاں

12

دوہاں دلیں مقابلہ، نت وتے نور امالیا
سمو کیاں تے خان برہان، رل ویر بھراواں گھالیا
اوہناں ویر لیا فتح خان دا، چھ لاه کے بارہاں چاڑھیا
پڑھ تداں مبارکاں گہنے تے جانی بیگ نوں، چک دھوکھر نورا واڑیا

13

جکے فت پھتوہلوں، سچ ناں گنایوس
ملک علی، شہمیر دا، سر بھار اٹھایوس
تمک سدووال دا، دے گھانیاں وایوس
ڈھڈھی خان شہمیر وانگ، گھت بیٹھا ہایوس
کلتر سہائل خان دا، بھرپور لگھایوس

14

بکیتی دھکے ملک علی، شہمیر دی، پگ بدھی جکے
جکے توں کبے ملتان، لہور تھڑے
پوترے ویسے، جھامب دی، بھاہ وانگ بھڑے
پھتتاں ساہن سریک دے، پیٹ دھروہ رڑے

بچھ محبت ڈھویس، آوے وجی تے
 محبت توں جھگڑ پترے ساہمنہ، ٹھاہ کار کڑے
 خان محبت جھگڑ کے، وریام پلے
 رعیت تیری تے توں خصم، کون تینوں ڈے
 پگ تمھارے باپ دی، ملوم خلقے
 خان محبت جھگڑ کے، دربار نہ جھکے
 پکڑ کہاویں جکھتیار خان، اکھ پھور پلے
 گجے محبت ماہنیاں، وانگ لودی ککے
 ہائیں سارا کھتوس، وریام پلے
 صفت کرن خان دی، وچ حاجی کے
 کھیوے وانگ محبتوں، پنچند دھڑے
 چھوٹا ہویا خان وی، کوہ چاچے سے

15

نورا زور بادشاہ، وڈ یارو ڈھول
 تیرے گل وڑین گجیں، نورا بہلول
 میں ویر چناراں باپ دا، ویکھ ہاتھیں کول
 میں دھرتی تے اسمان چوں، لیساوں گول
 نہ او لوہڑیا ! ڈر وڈے رب تھیں، الا نہ بول

16

نہ او ماما ! لوہڑے سوئی آکھین، جیہڑے دودھ پیون جھگا
ملک علی، شہمیر دی، سر میرے پگا
بک اٹھیواں جھل چوں، شینہہ کبیر بگا
میں سگند خدا دی، سن مام ابھگا
میرے نت گھرن دربار تے، سر مانے دھرگا
کھوج پھتوہل باپ دے، آساؤں لگا

17

آ او محبت بھنیا! جیس دیہاڑے متھے آوسیں، تیرا آدریساں
چنن چوگ ارگ دے، چاں کنگو چھڑکیساں
دھرو میانوں سار دی، مزمانی دیساں
خضر، دولت، لکھمیر، عبدلوں، ٹھٹی جا ویساں
وگھ گر جاکھ آیا، کیوں مونہہ موڑیساں
جیہی دتی ہام تیرے باپ نوں، ساہ پنوں دیساں

18

ماما مرن قبول ہے، میں جے تینوں ماراں

سائیں، تیکیں، برچیں، چھوئیاں، لُجھ گھٹ کٹاراں
ستی، کھیوا، مہنگرا، داد، سدو تاراں
گلاں جو میں تے تیریاں، ہوسن درباراں
ایسی مار مراہیں جو لے، اک تہی واراں

19

میں نورا صاحب نبیؐ داء، انصاری جابر
چڑھ ندھے آ کے، شاہ مرد اکابر
جیویں دلی کیتا ہا نال چکیتیاں، لہور مقابل
میں توہیں چدے ہوونا، آرام نہ آبر
مُجتا بھنیا ! تینوں تس دن جھلسی، یار بیگ اکابر

20

آ او ماما یار بیگ اکابر، اشرف ہے گھر جاون تیرے
میں وی جانناں چدھرڑاں دی ذات چوں، ہک ہتھ اُتیرے
میں وی پھرناں رات دینہہ، بیگ ہندی ہیرے
میں لیاں پھتوبل، بیگ نوں، داء آوی میرے

21

نہ او بھنیا ! آئی باجھ نہ مرسیا، یار بیگ نہنگ
یارو سو جا سلطان، لکھیا اورنگ
وڑتل خضر خان دی، شہزادہ بنگ
عبدالغنی لطیف کے، کوٹ کھلن پننگ
مجلس گہنے تے جانی بیگ دی، مت گھتیں جنگ
محبتا بھنیا ! بلی نند آوسنی، خیر سر اچ منگ

22

توں صاحب نبی دا، راجے جیس بدھی
ٹھل جہاج سمندروں، آ لائیم کدھی
آہیں سارا کھتروس، وریام پنڈھی
میں توہیں جدے ہوونا، پگ ہیمنوں بدھی

23

سور خداوند بادشاہ، وڑ چھل گواہاں
ویکھ جانی گہنیا، سر پٹ اُتاہاں
باپ اساڈے نوں مار کے، لٹ لیا اساہاں

اساں من پوجے اپنے، ہور کہیں اکھاہاں
جیت نول وساہیے، سو لنگ گھتاہاں
جے گڑ دتیاں ماریے، کیوں ویوہ دیواہاں
مے نور نول نال، کر ساک بھڑاہاں

24

ساجے ساک نول نال، جانی پردھان
نورے میل نہ ہاں تے، خاص مسلمان
نوریا گلاں گجھ اہولیاں، اگے فرقان
آؤ بیٹا فتح خان دا، سرخرو میدان
اوہ گلاں کرے بھلیریاں، جھنگ سنیا خان

25

سنیا جھنگ جہان خان، آ دُھکیا اُپرت
ہو پنڈا ساس ماس، خون ہکا رت
گھلیا لکھیا جہان خان، پروانہ ہتھ
چاچے جوں لکھیا ڈٹھا، نندل میں مت
چودھری پیر رکپے دیونا، ویکھ دیویں خط

26

ڈٹھے گھٹ نول خان، کیوں گھتے موآ
کیس پوجا جھنگ دا، پہن چنن چوآ
چڑھدے خلق نول نوں، آ دتوئیں ڈھوآ
نورے ونڈیا خلق نال، کہ احسان اڑوا

27

بیگ اُسارے ہويا، مجلس پچندا
نورے دے گھر یار بیگ، جیویں رام، جسرت ہندا
بیگ اساں البت اوتھے ہوونا، جتھے خان ہوندا
کھیوے دے دربار تے، نت راہ رکھندا
تیرے ہتھوں ماہنیاں، نت سبھا بندہ
چودھری کیہ مسلت نال اُلاگھنا، نت گھر خیریں سندا

28

چاول کسے نہ ، جھب لنین گچاگ
سنو پر جا کن دے، مٹ ہوون اکاب

چدھرڑیں صدر سلیم کے، مگلیں ممرالے
 بیٹے نور نول دے، آدی ٹنگسالے
 خضر، جسرت، لکھمیر، عبدلوں، وریام ہٹھالے
 دینہہ دینہہ نور، بیگ نول، اسمان اُلارے
 یارو ہویا چودھری، متھے بھگالے
 باپ سدھور چڑھایا، چوہترے مگالے
 وداع کریندا چلیا، بیگ بانہہ اُلارے
 چڑھ لت رکیب دے، سور لنگ چھترالے
 جتھے بی بی سردول، لاه ڈکے پالے
 ملے نول جہان خان، جھنگ سیالاں آلے
 میں سنیا گھر پیٹھیاں، آتہی ڈھالے
 چاچا تیتھے دشمنان، گتھے گُرا لے
 خان محبت تے یار بیگ، بھنویے تے سالے

منگن ہارے بیگ نول، گاون پرہات
 نورے دے گھر یار بیگ، ہے ساری کرمات
 بیگ تیتھے ست کھنے چودھرائی دے، رب ہندی دات
 کوٹیں آون فوجدار، ودھیں گجرات

جتھے چین سانور تے کنچل مروڑ، فیل وڈی ذات
 اوہ بہن دلچیں اُمرے، کر بہن جمات
 جتھے مہر مُگل تے کارکن، بھر جٹن واٹ
 پیل چلائن داعیاں، سبھ من طاعت
 لشکر یارو بیگ دے، کل بھرن صفات
 اُمرے پرچن بیگ توں، ہک تہی بات
 یارو کے چودھریاں چوں، یار بیگ الائے گھات

31

گھات الائے یار بیگ، چنگا ہوسی
 اُگو تے جھل، جھامب چوں، نورا تریوہی
 اوہناں دو دو تریونہ نول تے، مڑ دھروہ کیوئی
 واگھا ایڈی وڑتری، چیر لگھ گیوئی
 آہدے: اسیں لینے بکس بھرا نال، یار بیگ وڈیوئی

32

یارو جیڈا چودھری، ہور نہیں کوئی
 جھنگ مجلس خان دی، نورے سنیوئی
 کہ ڈپھر کے یار بیگ، مسلت ہتھ ہوئی

33

سن اُسارا بیگ دا، جھنگ نورے باوے
نورے مجلس خان دی، آرام نہ آوے
مینوں رخصت دے جہان خان، جے اللہ بھاوے
متاں ماہنی تے وسے یار بیگ، لے بازی جاوے

34

نہ او چاچا ! بازی بیگ نہ دیسا، مسئلہ ہتھ پورا
مینوں خطرہ نشاء جوان تے، سن چاچا نورا
توں پیو تے داد سلیم خان، جھامب سگھر چورا
چاچا ! یارو مونہہ آیا سار دا، پُور کرے تاں نورا

35

توڑے بیگ تاں نوریا، کول ہوندیوس بھائی
صدر، سمو تے شیر خان، ور جاگا چائی
کلو، دولت تے پیر خان، سردول ہوائی
جہاں گلیں میں بیگ نال، مجلس پکائی
جہان خانا گزرے ہوئے کم دا، پھیر ہتھ نہ آئی

پتھیریانے سردول، وڑیے ست جنجیں
 توں کیہ دینائیں ویریا، چڑھیا مشکنجیں
 اساں شیرو آوندیاں، پی کر ہوئی ہے تھنجیں
 چاچا ! جیس دینہہ پچاڈھی آیا، توں گھر ونجیں

پتھیریانے سردول، وڑیے ست جچی
 دینہہ دینہہ کوڑ کریندیاں، آ ہوئی ہے سچی
 ماہنی تے جیت مال دی، کل سچی نچی
 محمد کلیں کدائیں، مسلت ہتھ گھٹی
 فصل چکاؤن چڑھیا، لہوریں نئی
 پہلوں لائیوس کلری، من تہی چٹی
 خضر چڑھیا کچھویں، ارزانی گھٹی
 چڑھیا رات گزار کے، راء حسن بھٹی
 لینے ہکس بھرا نال، یار بیگ انٹی

38

سور خداوند بادشاہ، سچ پڑھاں وچار
مگل ابھردیوں تے دھمیوں، ہویا اسوار
شہنائیاں تے مرلیاں، دھنسیں دھسکار
نچے، جھنڈے، بانسر، چھین گنار
چڑھیا نور ترک نال، ہو جھجھوں جھار
یارو چدھرڑ کھلی بندیں آیا، باگ ماہنے ہار

39

بھڑدے ماہنی جیت مال، کل نچی گنگوں
بولے بول ٹول نوں، کر خیز ترنگوں
نورے گھٹ نہ ساگرو، سیال بہائی ہے کنگوں
سرے کسائے سردول، پی پھل پننگوں
بیٹے نور ٹول دے، کیوں گھسن ڈھنگوں
حسن سکھرا امام، ویکھ بہشتوں منگوں

40

لنگ پیوئیں موت دا، کچ واپیں کتھا

جھنگلوں چڑھیا نور خان، تولے ابھرتھا
 بیٹے ملے نول نول، لا پیریں ہتھا
 پوہتا نہیوں کلری، بادشاہی جٹا
 محمد شاہ کے کھوٹے وساہ تے، چودھری نو تھینہ لٹھا

41

لٹھا نور وساہ تے، جن کے حاجی
 مسلمان نبی دا، خاص پاک نمازی
 مینیں دے الاء تے، میں ہوواں راضی
 میاں تڑت نول نول، ٹھوہ روٹی سازی
 لکھے لکھ تجس ، دوڑ ایس پازی
 خبر محبت خان، پچاپوس تازی
 ویلا آ محبتا، لے ساروں بھاجی
 میں چا قرآن وساہیا، نور ویسا غازی

42

وسیا نور قرار تے، بادشاہی ریتا
 دوآ محمد شاہ وگایا، ماہنو سکریتا
 اوس ہتھ محبت خان دے، کھڑیا لکھیا دتا

لکھیا خان پڑھایا، درمیان مسیتا
 اوس نفر سدائے چو نوں، یار بلی نیتا
 اوہ نہاتا گھڑی ولٹ کر، کڈھ میل پلپیتا
 اوس کپڑ پہنا من بھاؤندا، پٹ سدھے سیتا
 پکڑ سواری سرے دی، سو لاہو پیتا
 خان محبت چڑھن نوں، ٹھوہ آہر کیتا

43

بھینا چڑھیا محبت دھرتے، مسلت ہتھ پورا
 آدی لتھے چودھری، البت ضرورا
 خان محبت بھوچریں، نوتھینہ ہے نورا

44

بھڑدے ماہنی جیت مال، وریام پکیٹ
 وگدا آیا بھوچریں، لگھ چندل بیٹ
 رات گزاری شوق نال، آسائش لیٹ
 سون نہ دیوے خان نوں، دوت لگی تریٹ
 زور محبت مرن نوں، آ دتی پسلیٹ

45

سور خداوند بادشاہ، سچ جانی گائے
جتھے آل رسول دی، اوتھے وی جائے
اگے خان محبت دھروہ دے، شطرنج وچھائے
ماہنی آپ نہ ہوسنی، باجھوں ازماے
مرد ہوئے یار بیگ، اج سیال سمین آئے

46

بھڑدے ماہنی جیت مال، کل تتھے ڈھکی
رت پیون، ماس کھاون نوں، نیڑے لکی
جکھ کنگل بیتال بھوت، لے نارد تھی
سرھیوں سایہ ونکیا، رت پوریاں سکی
ویری ڈٹھے ویریاں، مسلت چکی

47

مسلت چکی تے مونہہ ملے، کون ملیاں چھڈے
زور محبت آیا، وانگ دھرانو تڈے
اگے گج نول سلیمے، آن چیرسیا چڈے

نہ کر دھروہ محبتا، مت آوی ہڈے
خضر، یار بیگ نال، شاہ شیخن دے تڈے

48

بھینا ! چڑھیا محبت دھروہ تے، کاپیں واک رہائی ہے
پہلوں ماداں ورجیا، وت پھتاں مائی ہے
پھتاں آکھے خان نوں، بچہ وت ایڈا چاہیے
ست کھنے چودھرائی دے، سر نال ہڈھایے
تنسا کیوں گلاچے، تھوریرا ای کھایے
چدھرڑ ہے شینہہ دا شکار، مت بہتا ویایے

49

سور خداوند بادشاہ، رب کردا آپ کماں نوں
محبت ویر چتارے باپ دا، بہہ کردا یاد مویاں نوں
نت کھلا اڈیکے نور نوں، جیویں ویکھے لوک چناں نوں
چڑھ آئن صدر سلیم کے، آ چڑھیائے چن رمضانوں
اوہ ملسن سجن سبناں، جیویں سکے ویکھ سکیاں نوں
اوہ ملسن ملویر، پھوپھیر، جیویں پروانے ویکھ شمع نوں
مرد ہويا ہے یار بیگ، اج مشکل ہويا ہے تسانوں

کمریاں اگے چھاترٹ، جن شینہاں واگ
 آکھے نور، سلیم دا، سن بیگ ابھاگ
 ویکھ کنھاں دے سراں تے، آ بولی ہے دھراگ
 ہوون رل کے کاہے، لہوری ٹھگ
 جہاں ظاہر ہتھیں تسیاں، گل گجھے ترگ
 نیہوں رہندا ہوڑیاں، نہ نانا کی رگ
 لئی لوڑیناں یاربیک، کھیوانی پگ

نہ او باوا ! پگ مبارک اپنی، درگاہوں آئی
 حکم خدا رسول دے، توہیں آپ بھائی
 اساں جُڑ چلائیں مار کے، موڈھے ڈڈھیا
 اساں حرف کراہیں روبرو، مستی مردیا
 چوترے سبے آیا، نور خان جن متھا لائی
 نوکر چاڑھن سورے، سردول ہوائی
 اوہندی صورت تے پوشاک دا، کجھ کہیا نہ جائی
 جامے، نیچے، چولنے، پٹ سُدھے دھائی
 کسب دوپٹا مملوں، شالاں دریائی
 ڈھالاں جدر کاتیاں، رومال وڈیائی

دھنواں ترگش، سپرا، سان تیگاں لائی
 سنجیں، پنجنیں، پچریں، سو لاہو آئی
 بیٹھے ہوون کاہلے، مجلس بنائی
 نانے، مامے تے بھانجے، ویر ماسٹر ہائی
 ماسٹر، پھمھمھ، ماولے، سوہرے جوائی
 متھے تڑھی تے پیٹ دھروہ، واتوں مٹھیاں
 بیٹھے نور نول نوں، دلاور میر وگائی

52

بھڑدے ماہنی جیت مال، سیال بہائی ہے سینا
 نورے دے گھر یار بیگ، جیویں چنن ملدیا
 ہتھوں پارو بیگ دیئوں، راٹھاں ہو جینا
 یارو لکھمن دیوتا، ہنونت بلینا
 مار دوگھٹ جو جھاڑیوں، دہسر لینا
 وجھ وئی دا بادشاہ، مستان ہتھینا
 پرنس جے نورے باپ دے، بگ گج اٹھینا
 اگے بیگ اُتاولا، ہور تھاؤں پینا

تیگاں بیگ وگائیاں، سچ آئیاں کار
 اُبھردیوں تے لہندیوں، سنیا سنسار
 نور، محبت ٹکرے، شیخن وچکار
 ڈھاڈھ بلن کرمانیاں، کتنی مدار
 لئی کریے مشری، وڑ ماہنے ہار
 یارو دے تن چھنڈیوس، رن دست اُبھار
 کبھی نشانی گھاہ دی، واچیں وچار
 جن رنجانا امب دا، ٹاہل اوس دا کار

بھڑدے ماہنی جیت مال، گڑھ شیخن شاہ
 ڈھاڈھ بلن کرمانیاں، کبھی سناہ
 لئی سچے ہتھ یارو مشری، سر آوی بھاہ
 جسر دے تن چھنڈیوس، سمب شیر سنباہ
 وینی، پنجا، پیرکھیت، نشانی کاہ
 جن راہک ترینگل سٹیا، کھلواڑا گاہ

سبے بیگ اٹھیا، لے پیو دا ظن
 نورے دے گھر یار بیگ، جیویں راؤ دے کرن
 یارو دھروہی مٹری، دھون اوندا گن
 ہفت تنھاں تیگ نال، بھلا گردن
 بھلا خضر بیگ نمرودا، پے جاندا بن
 تیگیں وڈھیا آریے، ہوئی دو کھن
 اوس دھری محبت خان نوں، چھوہ لٹھی کن
 جن گلنگ تریکیا، ادھ وچوں چن

پیو پرنایا کامریاں، سبے اٹھے
 جھل جھلاون سردول، کیوں مڑن اپٹھے
 پھپھے آئے ویتے، تلواریں جٹے
 انج بھڑے چگتے قزلباش، خرساںوں گٹھے
 سر دھڑ باہیں گنے، دے ویریں گٹھے
 جن جہاج فرنگیاں، دے بازی مُٹھے
 تیگاں بیگ وگائیاں، دوویں تیگاں رُٹھے
 پہلی ہڑبے آہری، تیگ دوئی سو پٹھے

57

چدھڑیں صدر سلیم کے، مگلیں مرا لے
بیٹے نور نول دے، آدی ٹنگس لے
خضر بھچھ بھڑایا، یار بیگ چھتر لے
چھبی تیگاں چھنڈیاں، خضر دھڑیا لے
ست محبت خان نوں، اٹھیں کلوڑے
ویکھاں حرف قرآن دے، چھ بارھاں ڈھالے

58

تپک محمد بیگ دی، کسے رنگ وچپی
سکہ کپر گھتیوس، دے دارو بھکیئی
کوہی میر شکار دی، اڈ چھسی اتہی
نارد کُوت چھڑکیا، روندی ڈسکیئی
پھیر بھتار نہ چاڑھی آ، روندی اٹھسی

59

نور، محبت ماریا، گھت کیہی اڑی
اوتھے یار بیگ وانگ، ہور کیہڑا لڑی

خضر کھڑی خان دی، گردانوں گھڑی
جن وجھ منارا توڑیا، ویراں دی جھڑی

60

جھڑی وسینی اُٹھینا، ہاتھی مستان
ختم محبت ماہنیاں، علموں فرقان
کر کے دھروہ نول، لدھس میجان
تیلکیں بدھا کامریاں، ہویا حیران

61

خان لگی حیرانگی، ہویا مشتاق
بھڑے ماہنی جیت مال، کر کھوٹے ساک
نت نول نہ ماریے، بھنیوے واک
اج ہوندے کول نول دے، جیت مال کجاک
جسٹر، کاویں تے کلواڑ، آدی زور ناک
اج گئے محبت نوں چھوڑ کے، ماہنی لٹاک
چودھری دلاں دا سرخرو، دولت اُشٹاک
دولت نواب نوں چھنڈی آ، کنڈ دوئی پٹھاک
بھسھر وڈھن مشریاں، وڈھ کرن جھراک

جوگی بھگوے کپڑیں، ستے نندراک
 جواناں دی رت پھٹوں اُچھل، کبھی ڈماک
 چندل نور، سلیم دا، جیویں شامل ٹاک
 بھڑے چدھرڑ تے ماہنی، جیویں نیانی ہے ٹھاک

62

سور خداوند بادشاہ، رب کم کریندا ہر دے
 پیدے کیتوس پنج تن، جیہڑے ساقی حوض کوثر دے
 سید آل رسول دی، اپے شان اماماں دے بردے
 پیڑ تازی آندن نفراں، پیر دے رکیبن دھردے
 اوہناں نوں لاج ہے حضرت شاہ دی، گڈھیں گھت سیدہن لڑدے
 اوہ وانگ محمد حنیف، تیگاں دھروہ دلاں نوں وڈدے
 اوہ بیٹے شاہ سلطان دے، نیت آئن حرف شکر دے
 اوہناں لک ولایاں مشریاں، گھڑیاں دوکان منجر دے
 اوہناں دھروہ میانوں کڈھیاں، جیویں شب رات مساہرے بلدے
 اوہناں ستر ماہنی ماریا، پچھ لیکھے جا دفتر دے
 کلو، دولت تے پیر خان، ہان غلام امر دے
 وطن اوہناں دا ڈھاک، مسافر پنچھی سر دے
 بیٹے نور نول دے، چک لاپنے بیٹھے گھر دے
 رہیا دل ارمان جوں، ناہن زور بھراویں پھر دے

اوہ پئے ملوکاں ہاڑ وچ، پیالے پی صبر دے
 لوٹھاں تڑپھن رت وچ، جیویں مجھ پانی وچ تردے
 بھدھ سیداں پربت گیڑیا، توڑ خبراں کوٹ زور دے
 اوہناں گھستی دُھم کہا جوں، بھنے شیشے عطر گر دے
 کنتھ اڈیکن رانیاں، کرلاون کھڑیاں در تے
 ہک گوڑھے رنگ سہاگنیں، بت روئے سنگ مرور دے
 گل لٹکن زلفاں کالیاں، جیویں کنڈل ناگ بشیر دے
 وین کریندیاں پیماں، سہاگ ترٹیانیں ور دے
 فتح کھاتو سوڑاں ڈھیاں، نہ ایڈے تاء قبر دے
 اوہندا پھپھر سازگاں سلھیا، کون سیوس پھٹ جگر دے
 واہ ملیوس لیکھ نصیب جوں، لکھے ہوئے نیں کم پرور دے
 اوہ کونجاں وچ ہوا دے، کرلاون وین قہر دے
 ٹرے صراف جہان توں، کون پیسی مل گوہر دے
 کر وداع ٹریا کاہن جوں، سنج کوچے پئے مقہر دے
 اوہ کوئل ہونیاں گویاں، بھنے کباب اندر دے
 کر سودے لین وپاریاں، پے خالی بھار شتر دے
 جیویں سوداگر کچ دے، وچ ٹرن بھار عطر دے
 مجھ تڑپھن ون پانیاں، جیویں سکے نین ترور دے
 اوہ لبن پون سہاگنیں، جیویں پون خیال ابر دے
 گزری رت بہار دی، لگھ گئے نیں دن چیتر دے
 پیا وچھوڑا سجاں، میل ہوسن روز حشر دے

تھوڑے ویکھ سلیم کے، کیوں پیوں محبت توں بھل
 توں انج ہے محبت ماہنیاں، جیویں باگیں کچکدا پھل
 توں تارا ترنائیں امبروں، آ پیائیں دھرتی تے رُل
 اگے چدھرڑ ہین صدر سلیم کے، تیری کیتی دا پایا نیں مل
 یارو بیٹا نور نول دا، اوہ کنڈے لتھا نل
 مارے نور، محبت خان کی، آپئی چھایں ہل
 تئیں پٹو ون چدھرڑیں، مہرٹیاں او،
 جیہا پٹنا کھیوے تے جیہا گل

بھٹیاں بلوچاں دی وار

ایس وار دے کوی میر چوغطہ ہوراں دا دادا میر بہرام موضع گل، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ دا واسی ہا۔ جدوں ایس جوہ وچ چھھاں دے مشہور بزرگ حضرت حافظ دیوان ہوراں ستارہویں صدی عیسوی وچ پپلی والے پتن (اجوکا پپیل بھٹا) تے ڈیرا لایا تاں موضع گل دا زمیندار تے پنجابی لوک ادب دا پاتر نورا چدھرڑ اوہناں دا مرید ہویا۔

”اُن دنوں اس علاقہ پر نور چدھرڑ کی حکومت تھی۔ نور چدھرڑ، شہادت خان لکھیرے کا ہم عصر اور قریبی دوست تھا۔ پنجابی لوک کہانیوں کے مطابق جب دارا شکوہ نے اپنے چھوٹے بھائی اورنگ زیب عالمگیر سے شکست کھائی تو شہادت خان لکھیرے کے ہاں پناہ لی تھی۔ ستارہویں صدی عیسوی کے یہ کردار شہادت خان لکھیرا اور نور چدھرڑ، حضرت حافظ دیوان کے ہم عصر تھے۔“ (1)

نورے چدھرڑ نے اپنے مرشد حضرت حافظ دیوان ہوراں دی سیوا کان ہک نوجوان سیوک میر بہرام نوں اوہناں دے کول گھلیا۔ چوغطہ خان ہوراں دے آکھن موجب:

”ایہہ تہانوں پیا پیویندا رہسی۔“ (2)

میر بہرام ہوریں پنجابی دے شاعر ہان تے اوہناں دی لکھی ”مدح حضرت حافظ دیوان“ تے ”نورے چدھرڑ دی وار“ لوک مانتا کھٹ چکیاں ہن۔ اوہناں دا پتر میر معظم وی شاعری کردا ہا۔ میر چوغطہ ہوریں میر معظم دے گھر پپیل بھٹا، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ وچ جسے۔ پیو دادے ولوں شاعری ورثے وچ ملی۔ اوہناں ”مدح حضرت حافظ دیوان“، ”بھٹیاں بلوچاں دی وار“، ”بھٹیاں نسوآئیاں دی وار“، ”للیریاں منکسیاں دی وار“ تے ”للیریاں اعواناں دی وار“ لکھیاں۔

میر چوغطہ ہوراں دی جیونی بارے بہت گھٹ معلوماتاں ملدیاں ہن۔
چوغطہ خان دے آکھن موجب:

”میر چوغطہ نے حضرت حافظ دیوان دے چوتھے گدی
نشین پیرزادہ میاں غلام حسین بھٹا ہوراں دے ہتھ تے بیعت
کیٹی۔“ (3)

ایس وار وچ اوہناں اپنے مرشد دا ناں کدھرے وی نہیں ورتیا، پر ہک تگ
وچ مرشد ناں عقیدت دا اظہار ملدا ہے:

سوراں میں سچے رب نوں، پیر کیچن یاد (4)

وار وچ پیرزادہ میاں غلام حسین بھٹا ہوراں دے نئے بھرا پیرزادہ میاں شاہ
نواز بھٹا ہوراں دا ویروا ملدا ہے، جیہناں نوں قادو کے بھٹیاں بلوچاں ول میلا گھلیا ہا
کہ کسے طرح لڑائی اگانہ نہ ودھے۔

میلا گھلیا بھٹیاں، خیر شاہ تے شاہ نواز

توں پیر امیر برابری، بھٹیاں وچ سرتاج (5)

ہتھلی وار دی کہانی موجب بھٹیاں نے کھائی دا کوٹ سمت 1895 بمطابق

1838ء وچ ماریا۔ (6) بلوچاں نے ایس قلام دی عرضوی ملتان دے گورنر دیوان ساون مل اگے کیتی تاں دیوان نے راء صاحب نوں کجھ ڈن لا کے چھڈ دتا، جیہدا ویروا وار دیاں اخیر لیاں اٹاں وچ لبھدا ہے۔ جدوں راء صاحب گھر پرتیا تاں میر چوغطہ ہوراں اوہنوں مبارکھ دتی، جیہدا ہک مصرع انج ہے۔

چوغطیا! صاحب آئے دیاں لکھ مہارکھاں، رب توں لیوم منگ (7)
اُتلے وچاراں نوں مکھ رکھیاں ایہہ پتہ گدا ہے کہ میر چوغطہ ہوویریں
1838-39ء وچ شاعری کر رہے ہان۔ انجیں وانگوں اوہناں دیاں کجھ ہورتگاں توں
وی اوہناں دے سہ بارے دُھکویں گوڑ لائے جاسکدے ہن جیویں تھلویاں دو تگاں
ہن:

بنگلیوں نکی چالان، بھوگ ٹرے نی بند (8)

کجھ نہ دیندے کلک، گھل پلٹن بھاری (9)

بنگلا شبد دی بنتر توں وی ایہہ بھانور پیندی ہے کہ ایہہ بنگالی زبان دا ہے۔
کئی لغتاں تے کوٹھاں وچ وی ایہو نرواریا گیا ہے۔ ”دی اوکسفرڈ انگلش ڈکشنری“ وچ
لکھیا ہے:

"Bungalow:(bangeleu).orig.Anglo-Indian...

a one-storied house (or temporary building, e.g. a summer-house), lightly built, usually with a thatched roof. In modern use, any one-storied house." (10)

پلیٹس نے ہندوستانی لفظ مندیاں دسیا ہے:

"Bangla: A thatched house, a 'Bungalow';

summer house; Cottage; -a sort of
betel-leaf or pan."(11)

کاہن سنگھ نابھا ہوراں دے وچار موجب:

”بنگلا: چار پاسیوں ہوادار مکان، جیس دے چوپھیر
برآمدہ ہووے۔ ایجیہ مکان پہلاں بنگال وچ بہت بنے سن، ایس
واسطے عمارت دی سنگتیا بنگلا ہوگئی ارگریزاں نے Bungalow
شبد ایہتھوں ہی بنایا ہے۔“ (12)

انگریزاں دا برصغیر وچ پہلاں پہل واہ بنگالیاں نال ای پیا۔ اوہناں دے
چھتے مکانات نوں ویکھ کے انگریزاں ایجیہ موسی مکان بنائے ہوسن۔ پنجاب اُتے قبضے
مگروں اتھتے لاکڑیاں کان بنائیاں عمارتاں نوں بنگلا، کوٹھی تے ریسٹ ہاؤس آکھیا گیا۔
بھاویں بنگلا دا دھاتو دیسی ہے، پر انگریزی راج وچ ای ایہہ پنجابی شہزادلی دا حصہ بنیا۔
1857ء دی جنگ آزادی بارے لکھے ڈھولیاں وچ وی بنگلا دی ورتوں ملدی ہے۔
نفراں مورنی پیڑ لیاندی، کھل لیا پہن پوشاک نوں
بنگلے اپڑ آیا، جھب مُکا سفر دی واٹ نوں (13)

نبی بخش اگواہی آکھیا: آپاں سید والا لٹ لواہیں،
اتھتے انگریز نوں بنگلے آن اُسارے (14)

رائے پیا آکھے: ہک دیہاڑے پونا بنگلے آلی کوٹھی نوں،
ڈھکاں لے جاوئیاں نالے (15)
”دی اوسفر ڈ انگلش ڈکشنری“ وچ چالان نوں ہندی لفظ منیا گیا ہے:

"Chalan: 1858 SIMMONDS Dict. Trade, Chalan, Chillaum, Chulan, a common Indian name for an invoice, pass, voucher, or way bill."(16)

ایچ۔ ایچ۔ ولسن ہوراں وی چالان دا دھاتو ہندی لکھیا ہے:

"CHALAN, CHULAN, also CHALAN, corruptly, CHELLAUN, CHILLAUN, CHULLAUN ... A document sent with goods, treasure, or individuals; an invoice, a voucher, a pass, a passport. The post office list of letters forwarded..."(17)

بول چال دی ورتوں وچ اچے وی چالان شبد اوس لکھتی حکم کان ورتیا جاندا ہے، جیہدے تحت کسے جی نوں تھانیوں جیل گھلیا ونجے۔ اسداڑے وارکار نے ایہہ حکم بنگلیوں نکلن دی دس پائی ہے، جیس پاروں بند بھوگی گئی ہے۔

پلاٹون بارے ”دی اوکسفرڈ انگلش ڈکشنری“ وچ انج دس پائی گئی ہے:

"Platoon: ... A small body of foot-soldiers, detached from a larger body and operating as an organized unit; variously applied: ... half a company, a squad, a tactical formation preserved in some

armies for purposes of drill, etc. Revived in the British army for an organizational unit (usu. a quarter) of a company of infantry. Also used for comparable organizational units in other armies."(18)

پلٹن، پلاٹون دا ای تقسم یاں تدبھو ہے۔ ایسٹ انڈیا کمپنی اٹھارھویں صدی وچ ای ہندوستانی راجیاں تے نواباں نال جنگاں شروع کردتیاں ہان۔ وٹ انگریزاں تے پنجابیاں دیاں مدکی، پھیرو، بدووال، سہراؤں، ملتان تے چیلیانوالا دیاں لڑائیاں تاں کس پنجابی نوں وِسرائیاں ہونیاں ہن۔ انج پلٹن دا لفظ اودوں عام ورتیندا ہوسی۔ ہک وارکار توں تاں اُنج وی آس رکھی جاندی ہے کہ اوہ آل دوالے بیتے ایہناں تاریخی واقعیاں توں چنگا جانو ہوسی۔ اُنہویں صدی دیاں کئی واراں وچ پلٹن دا لفظ ورتیا گیا ہے۔ میر چوغطہ ہوراں دیاں واراں وچ بنگلا، چالان تے پلٹن توں چیتے دا مہاڑ ایدھر ای ویندا ہے کہ اوہناں انگریزی راج دے مڈھلے ورھے ویکھے ہون۔

میر چوغطہ ہوراں اپنے لئی میر تے ڈھاڈھی دے اکھر ورتے ہن تے گجھ ٹکاں وچ اپنا ناں وی تخلص پاروں ورتیا ہے:

دلاں وی دوہاں مقابلہ، میر اکھر میلے (19)

برجوں آوندیاں دی ڈھاڈھی توں دے نشانی، کھمب وی جیویں دریا دی،

کھمباں نال اُلا رے دے ڈھاہندیاں (20)

چوغطیا جھاں دا ساتھی ایمان، تے ساگانج روشن جہان وچ،

کلمہ کریسی چھکارے (21)

میر چوغطہ ہوراں دا اکو پتر مسندا ہاتے پھیرا وہناں دا اگے ہک پتر میاں باز

ہا۔ میاں باز اپنی گل کتھ تے چنگے چیتے پاروں چھاس اُتے لچنڈ ہا۔ پنجابی دے مشہور لوک کتھی میاں کمال دین ہوراں وی گل دا ڈھنگ تے چچ اوہناں توں ای سکھیا۔ میاں باز ہوراں بڈھے وارے اپنے پوترے چوغط خان نوں سبھ واراں لکھوا دتیاں۔ ”بھٹیاں بلوچاں دی وار“ اوہناں 29 اپریل 1942ء نوں اپنے پوترے چوغط خان نوں لکھوائی، جیناں دے کولوں اسیں نقل کیتی ہے۔ (22)

ایس وار دا موضوع بھٹیاں تے بلوچاں دے یدھ ہن۔ وار دا مڈھ تاں روایتی رنگ وچ کال تے نارد دے پاتراں توں ای بچدا ہے۔ کال ہک ڈھواکمان دا گھلدی ہے تے جیہدے توں احمد خان بلوچ واسی چھتا، تھانہ قادر پور، تحصیل، ضلع جھنگ تے جھنڈا بھٹی واسی موہلے دا کوٹ، تھانہ قادر پور، تحصیل، ضلع جھنگ دے ویر دا مڈھ بچدا ہے۔ جھنڈا بھٹی بلوچاں دیاں ٹھٹیاں اُتے ہلا کردا ہے تے احمد، لال دا بلوچ تے نیازی، اگر دا بلوچ مارے ویندے ہن۔

جھنڈا بھٹی وی تلوار دے پھٹ پاروں گھر آ کے مردا ہے۔ چوغط خان ہوراں دے آکھن موجب:

”سمت 1887 وچ احمد، لال دا تے نیازی، اگر دا

بلوچ مارے گئے۔“ (23)

ایس واقعہ مگروں دوواں قبیلیاں دے جی یدھ وچ سیر پاوندے ہن تے اوہ ہک دوجے دے پنڈاں اُتے نکلے وڈے اٹھ ہلے کردے ہن۔ اوڑک بھٹی کھائی دا کوٹ (ضلع خوشاب دا پنڈ) اُتے ہلا کر کے بلوچاں دے سرکڈھویں سرداراں میر تے امیر نوں قتل کر چھڈ دے ہن۔ گہنا خان بلوچ دیوان ساون مل اگے نیاں لئی کوکدا ہے۔ چوغط خان ہوراں دے آکھ موجب:

”بھٹیاں نے کھائی دا کوٹ سمت 1895 وچ ماریا۔“ (24)

ایہناں اٹھیاں ورہیاں وچ ایہ لڑائی ویہت تے چنھاں دے ویر دا رنگ وٹا
 جاندی ہے۔ بھاویں دوواں قبیلیاں دے آگواہی اگوائی کردے ہن، پر دوجا وسیبا وی
 ایس اگ وچ سڑدا رہندا ہے۔ وارکار دے لفظاں وچ:
 مارے موہلے دے کوٹ دیاں خبراں، کوٹیں، جلیھے، ٹھٹھے، بھوڑانی، دھڑکار (25)
 باقر دی ٹھٹی نوں پاسنے، اُٹھی ہے ویہت کُرا (26)
 ”پنجاب ڈسٹرکٹ گزٹیرز: جھنگ ڈسٹرکٹ“ وچ بھٹیاں دے پنڈاں بارے
 لکھیا ہے:

"The Bhattis own a block of villages
 between the Shah Jiwana villages in
 Jhang and the Lali villages in the Chiniot
 Tahsil, all on the west bank of the river;
 only three Bhatti villages are in the Jhang
 Tahsil. "(27)

بلوچاں دے پنڈاں بارے ”پنجاب ڈسٹرکٹ گزٹیرز: جھنگ ڈسٹرکٹ“ وچ
 انج ویر دا ملدا ہے۔

"There is a considerable number of
 Baloches in the district, but, with one or
 two exceptions, all their villages lie to the
 west of the Chenab. Above Kot Khan, the
 old limit of the Sial country, the Baloch
 villages are numerous on both sides of

the Jhelum, but below on the left bank
there is not a single Baloch village
properly so called." (28)

وار دے کوی نے وچار راہیں ہک ہک ہلے دا ویروا دے دتا ہے ایس لئی
اتھتھے اوہناں واقعیان نوں دوہراون دی لوڑ نہیں۔

ایس وار دا کوئی مرکزی پاتر نہیں سگوں اٹھاں ہلیاں وچ دکھو دکھ پاتر آوندے
ہن تے اپنی بہادری دے گن دکھا کے اوہلے ہو جان دے ہن تے پھیر اوہناں دی تھان
دوجا پاتر لے لیندا ہے۔ وار دا لکھاری بھاری آپ وی چنھاں دا واسی ہے، پر اوہ
زچکھی ہو کے پاتر اُساردا ہے۔ جے اوہ بھٹیاں دے سورمیاں دی وڈیائی دے گن گاوندا
ہے تاں بلوچاں نال وی وکھرے توں کم نہیں لیندا۔ اوہ احمد خان بلوچ دی بہادری نوں
انج سراہندا ہے۔

توگ وی احمد خان دا اُرکیل، میدان دلاں وچ لاکھ دا
اوہ گھڑیا لوہار ٹمن دے، ہتھ ڈھوا وڈا فرماش دا
اوس نوں جڑیا چھڑ وی قیمتی، پھل رُک فولاد دھات دا
اوس نوں لٹکے پھٹمن ریشمی، ہریڑ بیڑا خاص بنات دا
وکھالی آپ بلوچ دی، پہاڑ منصب نال سیاپدا
مستک بھاگ دیدار وی، جیویں چن چودھویں رات دا
خان گھت دوتھڑ تولیا، چکارا چانن لاٹ دا
ماریا سو حاکے نوں تک کے، کر گوت نکلیا ماس دا
دے نشانی کھا ڈھاڈھیا، جن توتا خوریندہ باگ دا
تروڑ گچھا، کھادس دھراکھ دا

جن اپڑیا شینہ وی مار تے، کر کلاچا تے مغز دماغ دا
 پڑ فتح وی احمد خان نوں، کون مٹی خان حیات کا (29)
 وار وچ کوی نے بھٹیاں دے ہک پاتر راء لطف دی بہادری دے سوہلے
 ایس طرح گاویں ہن:

راء لطف نی ہے تلوار، تے سچیاں بھٹی دل دا، اوہ گھڑی بھی مٹھن کوٹ دے،
 اُستاد بہہ چونیاں پکارے
 راء کر بسم اللہ تے لئی ہے نپ، فلک وی آئی آسمان توں،
 جن جیویں بدلوں چکارے
 دو ماریوں میر، امیرنوں نال تدبیر، نکھیرے کرم دے، لتھے وںجارے
 تریں چھنڈی سوتک فقیرنوں، چوتھی ملکہ میرنوں،
 پنجویں عجمت برج نوں مارے
 راء ڈھوڈھیندا احمد تے گہنا، تے لہنا منگدا لطف، قدم لگھ دھریوں ودھارے
 دو ماریوں محمد، خیرے کے نوں تک، تے جھٹ بازاں دا کر اپڑیا،
 کوٹ دے پوہتا کنارے
 تلوار مریندیاں گئی ہے تڑٹ، تے چھٹ گئی سوہتھ چوں،
 دوس جا دتا سولوہارے (30)

ایس لڑائی دا اخیر سلطان کے بھٹیاں ہتھوں ہوندا ہے۔ اوہ بہادر ہون دے
 نال نال نگھے سیانے وی ہن۔ ایس ٹبر دی دانائی دیاں گلاں اج وی چنھاں اُتے مشہور
 ہن۔ راء صاحب جدوں ویکھدا ہے کہ گہنا خان بلوچ سوائی دے پیسے جھنگ دے حاکم
 مولراج نوں نہیں دے سکيا تے خوشاب دے ہک پنڈ کھائی دے کوٹ وچ ڈیرا لا لیا سو
 تاں اوہ کھائی اُتے ہلا کروا دیندا ہے۔ اوہنوں پک ہے کہ ہن جھنگ تے ملتان دے

حاکم ایس وکھ پاروں بلوچاں دا ساتھ نہ دیسن۔ اجیہے موقعے اُتے کوی راء صاحب
دے پاتر دے کئی گجھے پکھاں توں پردہ اٹھاندا ہے۔

راء صاحب تے علم فرنگ، تے سنھ جاٹس ویردا،

سد لطف، سجاول نوں راء، کٹو چترے (31)

توں وند نہ دینا نیں صاحب، نیوں کریں تعظیماں (32)

فیوڈل وسیب وچ انج دا سچ بولنا کوئی سکھالی گل نہیں ہوندی، پروار وچ پوری
دیانتداری نال جتھے سورمے دے گناں نوں دکھالیا ہے اوہ تھے اوہدے سبھا دے دوجے
پکھاں اُتے وی چائن پایا گیا ہے۔

وارکلا دا ہک وڈا گن چتر اُلکین ہوندا ہے۔ پاتراں دی لڑائی دا منظر اکھراں
راہیں دکھاونو کلا دی بڑی وڈی خوبی ہے۔ ایس کلا وچ اوہی کوی سہل تھیندا ہے، جیہڑا
وسیب تے جیون وچ رنگیا ہووے۔ ساڈے کوی نے جنے چتر اُلکے ہن ایہہ کوئی
ماگویاں زباناں دی نقل نہیں تے نہ ای پنجابی واراں دے ہنڈھے ورتے ہن۔ اوہناں
جیہڑے چتر اکھاں اگے لیندے ہن، اوہ چھھاں دے جیون دا ہک وڈا انگ ہن،
جیہناں نوں کمال اُستا کاری نال کلا دا حصہ بنایا گیا ہے۔ اوہ گولی نال ڈگی گھوڑی نوں
ناڑیوں ڈھٹھی پیرنی، نیزے دے جتھے وچ کھسھن نوں باشک نانگ دے تریل وچ
ترن، سر وچوں رت وگن نوں چونیاں اُتے عطر پھیل چھڑکن، تلوار دے میان وچوں
نکلن نوں باہمی دے گزگا وچوں ہا کے نکلن، گولی نال ڈگے اسوار نوں آتن وچ مجرا
کرن، سورمے دی جوانی نوں کستوری دا بھار آکھن، یودھے دی دکھالی ویری لئی منگو دا
تراہ، دھاڑ دے ہلے نوں باز دا بٹیریاں اُتے حملہ کرنا تے لہو وگن نوں گنگو نال تشبیہاں
دیتاں ہن تے انج جیوندا جاگدا پنجابی جیون اکھاں اگے پھر جاندا ہے۔ اتھے کجھ چتر
دیکھو۔

اوہناں دھرے وی احمد خان نوں، بانٹک ناگک وی تزدن ترلیے (33)

کپڑے رت لٹھیڑے خان دے، پُونے بھتے تاں عطر پھللیے (34)

تلواریں وی لمباں چھوڑیاں، ڈیوے بلدے جیویں شہراتاں (35)

گیڑ پر بت دتا ہے خان، وڈھ چنن رُکھ نوائے (36)

سنھ وی جیویں محل نوں، واہ لائی چور (37)

حلوائی جیویں کڑاہ چوں، تل کڈھے پکوانا (38)

کٹو وی بھار کستوری دا، لُٹ کٹک بلوچاں دا جاندا (39)

چوباں وی جیویں دادراں، سُمبیں چھڑن دھرتیاں (40)

مر جے دتیاں دکھالیاں، شینہہ ڈٹھیاں منگو نوں تراہ (41)

جن ناڑیوں ڈھٹھی ہے پیرنی، ترٹ گئی سوازل دی ونگ (42)

جن گنگو سوہندا نوشیاں، خان نوں رت جھبارے (43)

وار دے کوی دا ہک منصب مورخ دا وی ہے۔ ہک سچے وارکار توں آس رکھی
جاندی ہے کہ اوہ تاریخ دا ڈونگھا شعور رکھدا ہووے۔ ایس وار راہیں سانوں بہت
سارے ایسے پاتراں دا پتہ لگدا ہے کہ جیہڑے اُنہویں صدی دے پنجاب وچ اوپرے
ناہن۔ ایہہ وکھری گل ہے کہ اساڈیاں روایتی تاریخاں ایہناں دے بارے چپ دی
بُکل ماری بیٹھیاں ہن تے پنجاب دے سیانے اج تیکر اپنی تاریخ دے پٹیاں نوں جھاڑ
نہیں سکے۔ اتجھے کجھ ٹکڑاں ویکھو:

ونج پچھ بھروانے تے کاٹھیے، جھل بیٹھے نی مہر چماتا (44)

جیویں محبت تے آئیے یار بیگ، پاچھیاں ملے سدھرائے (45)

کہ جا پچھ جہال کسمانے، جتھے ویر کیتن دیرے (46)

راواں دے پاگھاں دیرے، تے اُپیرے جیویں کھراں عدل چکن،

قیمتی دکنی پلاواں ہرکارے (47)

جیویں سید خان گکھڑ، شہادت خان کمالیے، موج دین کاٹھیا،

کمین دلاسمھالیے، برابر چواہاں، پگ بولی مقدار دی (48)

تاریخاں دے مونہہ چڑھے پاتراں بارے وی اوہناں نریاں سرسری گلاں
نہیں کیتیاں سگوں اجیہیاں معلوماتاں وی دتیاں ہن، جیہڑیاں تاریخ دے پڑھن ہاراں
نوں جھوندیاں ہن۔ انگریزاں نے جنے وٹکریاں نال ایس دھرتی دیاں تاریخاں لکھیاں
ہن اوہ عالماں توں پر وکھیاں نہیں، پر اجیہے ویری وی دیوان ساون مل دے راج نوں
سراہندے ہن:

"The whole country had almost assumed the aspect of a desert from frequent warfare and spoliation; but Sawan Mal induced new inhabitants to settle in his province, excavated numerous canals, favoured commerce, and restored prosperity to the desolated tract. After the death of Ranjit Singh, however, quarrels took place between Sawan Mal and Raja Gulab Singh; and in 1844 the former was fatally shot in the breast by a soldier" (49)

ایس وار دا لکھاری، دیوان ساون مل دے راج بارے لکھدا ہے:

”اُتوں حاکی ساون مل دی آجاوے۔ آٹیوں وال پیا کڈھے۔ دودھ چوں

پانی۔ شینہ تے بکری رل کے چرے دیوان کے راج اچ۔“ (50)

اوہ ایس سگوس وچارنوں نکاں وچ انج بیاندا ہے:

تیرا تپ کمال زورال ہے، شینہ بکری رلا چرائی (51)

راج وی ساون مل دے، پہن کنواریاں ٹرن پشینہ (52)

کشمیر دے گورنر راجا گلاب سنگھ تے ملتان دے گورنر دیوان ساون مل دی جیہڑی کھیہ بازی ٹر رہی ہا، اوس پاسے وی مہین اشارے ملدے ہن۔ ایہناں گلاں توں نظر آوند ا ہے کہ اساڈا وار کار کسے ہیٹا دا ماریا ناہی کہ اوہ ولایتی شاہاں دے عدل گنوندیاں لاگلے دیساں دے سورمیاں دی بہادری نوں اگھاڑ کے اپنے پا تراں دا مہاندرا بناوندا۔ اوہناں بہتیاں تلمیحاں اپنے دیس دی تاریخ وچوں ای لئیاں ہن۔

ہتھلی وار دیاں کئی نکاں توں پنجاب دے شہراں تے قصبیاں بارے جانکاری ملدی ہے کہ اُنہویں صدی وچ شاہ ولایت، مٹھن کوٹ، ملتان تے بنوں دیاں تلواراں دی منگ ہوندی ہا۔ تلواراں دے پھل گجرات دے کاریگراں دے سراہے جاندے ہان۔ ماجھی سالم وچ سائگاں تے برچھے ٹمن وچ بندے ہان۔ پکاں جھنگ تے بھکھر دیاں سُچیاں ہوندیاں ہان تے اوہناں دے کنڈے تے بنڈاں لئی بہاولپور، جہلم تے پٹیالہ مشہور ہان۔ پہاڑی علاقیاں وچ بارود بندا ہا۔ تلواراں، برچھیاں اُتے چاڑھن والے اُچھاڑ جھنگ وچ بنات دے کپڑے راہیں بنائے جاندے ہان۔ زری دے کپڑے خوشاب وچ بندے ہان۔ ایہناں وچاراں توں سچ سبھا اندازہ لایا جاسکدا ہے کہ پنجاب دے ہر پنڈ تے شہر وچ دستکار موجود ہان، جیہناں دے ہنر دی سمکالی سلاہنا کردے ہان۔

منثوی دا شاعر جدوں ہک گل مکمل کردا ہے تاں اوہدے مگروں بہتا امر سچائیاں راہیں اوس بھاونا دا سا کڈھ دیندا ہے۔ وار دے کوی ”مقولہ شاعر“ دے

سرنائیں نہیں لیاوندے۔ اوہ تُردی اٹ وچ ای بیرسی بھاونایاں ویر کردھ دی جبلت
 بارے اجیہیاں اٹل سچائیاں لکھ جاندے ہن کہ جیہڑیاں اکھاناں دا روپ وٹا جاندیاں
 ہن۔ اساڈے وار کارکول وی کئی اجیہیاں تکاں لبھدیاں ہن، جیہناں توں اوہناں دے
 جیون نوں کھلی اکھیں تنکن دا پک ہوندا ہے۔ خورے ایہناں تھلویاں اٹاں نوں ویر وروdd
 دی اک وچ دھکھن والے چوکھا مان سکن۔

ویر بھڑاس تندور دی، جیویں تیخ دے مونہہ کباب (53)

جتھے ویہہ تلوار دو کندھے، وت کیہڑا ساٹگا (54)

جگر جھاں دے وڈھین، بہن نہ دیندی ہاہ (55)

اُچا بول نہ بولے، مت آوے جرنّا (56)

بھلیاں داسیون راہ ہے، انجاناں توں پاٹا (57)

وار دے شاعر کول لفظاں دا کھلا ڈلھا بھنڈار ہے تے اوہناں نے نرول
 چھیاں دی بولی وچ ای وار لکھی ہے۔ جے کدھرے عربی، فارسی دے اکھر آئے وی
 ہن تاں اوہ وی کسے اوپریویں باجھوں۔ اُنج وی فارسی سینکڑیاں ورھیاں تیکر پنجاب دی
 راج بولی رہی ہے تے پنجاب دیاں باریں تیکر ایہدا اثر پینا انہونی گل وی ناہی۔
 لہندے دے وارکاراں دا ہک خاص گن ایہہ وی رہیا ہے کہ اوہ جدوں واراں گاوندے
 تاں ”وچار“ راہیں پہلاں پوری گل کھولدے تے پھیر اٹاں پڑھدے۔ ایس وار وچ
 ورتے وچاراں توں اُنہویں صدی دی پنجابی نثر دا چنگا بھلا نمونہ سانھیا گیا ہے۔
 ایہتھوں ای ایہہ سدھر جمی ہے کہ جے اسیں ایہناں خزانیاں نوں ہُن وی سانھ لے
 تاں خورے پنجابی نثر دا سروپ بن سکے۔

متن

1

وچار: سچ ناں خدا دا، خدا دے نبی دا، بلوچ تے بھٹی ہوون بنے سواندری۔
دھڑ، حمایت تے سانگ ہونے ہو۔ ہکسے تھالی وچ رل کے کھاوون۔ کل ڈھوا دے گھلے
کمان نوں۔ وچلے سنھ آن کے کمان فساد گھٹ دیوے کسے وجہ نال۔

واہ	رضائین	تیریاں،	توں	پاک	خدایا
پیدا	کیتا	سو	یار	نبی نوں،	خاص نور جنایا
توشہ	نبی	سو،	وجی	لے	آیا
رُتبہ	جنت	خاتون	نوں،	داج	داون پایا
شہادت	حسن،	حسین	نوں،	یزید	رد ہٹایا
کھنا	حضرت	شاہ	تے،	مار	کفر دبایا

رب سیاپے قدرتیں، کیا کراں بیان
 پیار بلوچاں تے بھٹیاں، رل تھالی کھان
 اوہ سندھ سُہاوی دے لاڈلے، وطن کیچ مکران
 ہوت، بلوچ برابری، نہ سہندے طعن
 اوہناں بٹا بھٹیاں نال بھی، ویہت کرن حکام
 بھٹی راجے بھٹنیر دے، اُچے شان میزان
 اوہ صوبے ندی پنجاب دے، معلم کل جہان
 ہک ڈھوا وڈا چنھاں، کل گھلی کمان
 اوس دتا گھت فساد وی، کوئی انھیر طوفان
 بیر بونجا تے جوگنیں، لکھ دھرے اُستاد دُکان
 اوس دے گوشے تے چُٹھے موکلے، نارد چُٹھ رلائی آن
 اوہ بھرے وی تیر کلائییاں، سجدے نون امام
 اوہ سوہندی ہتھ بھٹی دے، ہووے میلکھ حیران
 دربار جہانیاں پیر دے، جھنڈا کرے سلام
 ہوئی سُدھ بلوچ نوں، کمان چائی احمد خان
 ایڈا ای طور بلوچ دا، نہ رہیا ہوش دھیان
 کل کھلاری ہے خان جی، گھت دیساں راند
 ہکو جیڈے مٹ نی، پک پے پہلوان
 بھلکے چُکھساں آکے، ٹپ چڑھے میدان

وچار: زُعم آیا ہو یا بلوچ، بھٹی دے ڈیرے توں کمان چالے، احمد خان۔ بھٹی
 دے مونہوں نکلیا ”خان! توہیں مندا کیتا ہے۔ میرے ڈیرے توں کمان چالئی آ۔ میں
 بھلکے پہر دینہہ دے تیتھوں کمان آ پکھساں۔“ خان دا آنا لہر لگھیا کھلوتا ہووے۔
 خان آکھیا، ”توں بھلکے پہر دینہہ دا کارا کرینا ہیں۔ میں بھلکے پیشیں دینہہ تائیں
 اڈیکساں، جے توہیں میتھے آونا ہووے تاں۔“ جھنڈا، قادو دا آوے رات دے ویلے۔
 ٹکی نہ کھاوے۔ موہلے توں بے بہریاں اَرٹ دے اُتے دھاڑ چاں کھلی کرے۔

بھٹیاں دھاڑ دھنوائی چونویں، ڈھولاں نوں گھائیاں
 گدھیں ٹرے ہاں گھت کے، احمد میلیں توں سائیاں
 اوہناں ٹھٹیاں نوں دتن پاسنے، مار وگاڑیاں اگے نیں لائیاں
 کوکاں وی چھیڑواں گھتیاں، خبراں خاناں تے آئیاں
 بہہ چوکیں نھاتے خان وی، گھت دھیاں تے دودھ ملائیاں
 اوہناں کپڑے انوائے قیتی، زری، بادل تے پٹ دریائیاں
 ہتھیار وی پیدھے نیں سار دے، تلواریں نیں لک ولایاں
 اوہ گھڑیاں وی شاہ ولایت دیاں، پیون گھٹ لہو ترہائیاں
 سانگاں وی بھٹی دے چک دیاں، دُکانیں نیں سرن چڑھائیاں
 بھج طیلیں وڑے میرانور، تازنیں پاگھو چھڑائیاں
 چڑھے رکپے لت دے، توڑوں واگاں نیں چائیاں
 چڑھیاں بلوچاں دی ڈھاڈھی توں دے نشانی،
 کوٹاں نوں سوہندے کنگرے، ساون بدلاں جیوں لہائیاں
 اوہناں متھے ڈٹھن بھٹیاں، مک ہاٹھاں ہن آئیاں

دلاں وی دوہاں مقابلہ، میر اکھر میلے
 مسو، کٹو، خضرا تے صاحب، چارے نپ کے آئن سیلھے
 قادو کے دھنی تلوار دے، باگیں وی دسدن کیلے
 ڈھوئے وی ملے ویاہ دے، سدھے گھڑے وی سار صقیلے
 جھل سیلھا گیا بھون، مل ماریا سو آہلے دے صاحب تریلے
 اوہناں دھرے وی احمد خان نوں، باشک ناگ وی تردن تریلے
 جن کپر پیا جہاز نوں، دے وجھ مہانا ٹھیلے
 وڈھ سیلھے تاں دتن خان، جیویں سدھوریا ہاتھی،
 بھن تاک تے کوٹاں نوں پیلے
 کپڑے رت لتھیڑے خان دے، پُونے بھئے تاں عطر پھیلے

وچار: متھے آٹکرن۔ مقابلے آن ہوون، احمد، جھنڈا، جھنڈا کریندا آوے۔
 جھنڈا، احمد، احمد کریندا آوے۔ چار جنے آ کے بلوچ نوں ساہویں سیلھے چاں دھریں۔
 سیلھے بلوچ دے پنجر چوں لگھ جاون۔ جھاگ کے سیلھے مارے تلوار احمد، لال دا،
 جھنڈے، قادو دے نوں۔

تلوار وی احمد خان دی، بہہ اُستاد دُوکان بنائے
 اوس دا پھل وی رُک فولاد دا، واڈھ بجلی دی پان چٹھائے
 ساہواں تاں آیائے جھنڈے نوں، جھاگ سیلھے تاں خان بلائے

اوس گھٹ دوہتر ماریاں، وڈھ اندر کھوائے
 جیویں نورنی سچ تے، پہن سوہے تے زیور سو پائے
 جن نہا مکھتی باہمنی گنگ دے، جپ کے نام تک لوائے
 گیٹر پرہت دتا ہے خان، وڈھ چنن رُکھ نوائے
 جیویں محبت تے آئیے یار بیگ، پا چھیاں ملے سدھرائے
 کینی وچ جن شراب دے، کر کھیوے پنگ سوائے
 اُتوں ماریاں کٹو تے خضرے تلواریں، کر دراز ترہوز نکھڑائے
 حوراں لگہیدیاں ہن خان نوں، ملائک لہہ جنازے تے آئے
 سچ دی وئی ہے خان وی، واہ تلوار تاں مار دکھائے

6

وچار: ایہہ تاں احمد تے جھنڈے دا مقابلہ ہووے۔ نواباں دی بیج، راٹھاں
 دے لے۔ راٹھ دے ہتھیں تھوڑا ٹکا آ جاوے آہدا ہے: کچھے کائی پئی ہوسی۔ جواناں
 دے ہتھ کھل پون۔ چھانا کھلوتا ہووے بلوچاں دے پھیرو۔ بوگھاناں ماچھی بھٹیاں
 دے پھیرو۔ اٹھائے ٹپک۔

تپک وی بوگھے ماچھی دی، شہر بنی ببور
 اوس نوں کوٹھی دھری اُری، لپ دارو کھاندی ہے زور
 ماری سو تک چھانے نوں، بھن پنجر اپڑی سو توڑ
 ہاں کلیجہ تے بگیاں، کر کھادھے سو سوڑ
 سنھ وی جیویں محل نوں، واہ لائی چور

سوداگر جیویں ونجارے، کر نکلے خرید پشور
ازل وی پیالہ ملک نوں، پرے سٹیا سو روڑھ

7

وچار: نیازی، اگر دا بلوچ بھینیا خان حیات دا۔ اوس تے آ جاون چارے
گدڑی بھٹی، بنواں کٹو، موہلے دا۔ تلواریں دی کٹ گھتن جیویں ساون ماہ تلے اُتے
بدل نیوں ویدا ہے۔

سنیا ہويا واچنا ڈھاڈھی، سچ زبانوں میں آکھاں
اُڈی ہے کل پریشری، مک آئیاں ہاٹھاں
بھیڑ بلوچاں تے بھٹیاں، ویر چھوڑیاں لاٹاں
مسو، کٹو، خضرا تے صاحب، لڑائی لڑن بند جماعتاں
اوہناں ماریاں نیازی خان نوں، کھڑکار آئے وچ کاٹھاں
تلواریں وی لمباں چھوڑیاں، ڈیوے بلدے جیویں شبراتاں
خان نیازی نوں اٹھیاں، ساون بدلاں مینہ برساتاں
دریا وی وڑھا رت دا، ملاح ویکھ کھلوتے ہاتھاں
بھج جج نوں پوتے خان وی، پڑھ ستے نی فرض رکاتاں
جیہڑے تاں محب حسین دے، شہید ملدن لے کے واچاں
مارے احمد، نیازی، اگر دے دیاں خبراں، جھنگ تے چھتے ہن واٹاں

وچار: احمد، لال دا بلوچ بھینیا خان حیات دا مری جاوے۔ نیازی، اگر دا بلوچ، بھینیا خان حیات دا مری جاوے۔ تلوار جھنڈے، قادو دے نوں کھا جاوے۔ اٹھویں دیہاڑے جھنڈا گھر آ مرے۔ اودوں خان حیات تے خبر جاوے ایدوں موہلے تے خبر آوے۔ موہلا سدیندا ہووے خان حیات نوں پتریا تے خان حیات سدیندا ہووے موہلے نوں بھتریا۔ تقصیر ڈیرا پئی کرے ہکسے گھر آن کے۔ تلوار فساد گھت دیوے۔ موہلا منت تے ہاڑا خان حیات دھر کر گھلے۔ توں احمد چاں وسار، میں جھنڈا چاں وساراں، تیری میری عمر خراب نہ ہووے۔ انجاناں توں پاٹ پوے، بھلیاں نوں سیونا آ جاوے۔

ویر ہوئے زمیں دی کنڈ تے، ٹر موہلے تے آوے
 موہلا کرے جو آدر ویر دی، کل نارد وی سے بہاوے
 ودھے کے میڑھ چھیاں دی، گھت چندل تے دعوے
 گلاں وی موہلے دیاں سالم دیریں، بہہ راٹھ کریندن چاوے
 موہلے تے خان حیات وی جیندیاں، رہ گئے بھلاوے
 لکھی قلم درگاہ دی، کائی پاس نہ جاوے

ساگ موہلے خان حیات کا، سنھ کہیں نہ جاتا
 آکھ موہلے گھلیا خان نوں، میل پاڑا توں چاچا
 لتھی ہے کل کڑانیوں، آ رہی نوراتا

جھٹ جالیوس لکس تے لالینے، رج پتوس چاکھا
 مڑ بہاں رل کے، گھت وپے ڈاکا
 احمد تے جھنڈا برابری، گھٹ لہن نہ ماسا
 بھلیاں دا سیون راہ ہے، انجاناں توں پاٹا
 جیویں ڈھاہ دریا دی، ویر سراں دا گھاٹا
 ونج پُچھ بھروانے کاٹھے، جھل بیٹھے نی مہر چماٹا

10

وچار: ایہہ تاں موہلا اکھوا گھلے۔ داناواں دے ولدے، داناواں دے پرتے،
 داناواں دے الاون۔ خان حیات موہلے دھراکھوا گھلے۔

رہ دعوے گئے نی موہلیا، آ وچھڑی ہے باجی
 پوند کھہیریا بھٹیوں، کل سستی ہے جاگی
 ڈھیر ڈٹھا ہے تہاڈے مونہہ آلوں، ڈاڈھی ذات تہاڈی
 نیوندر ہوکائی ہے رج کے، سار گھتی بھاجی
 آ پُچھسائیں موہلے دے کوٹ وچ، رکھ اُمید اساڈی
 خیرے تے مہرے دے پوترے، ہوڑے نہ رہندن گاڈی

11

وچار: موہلیا! ڈھیر سارا پاٹ پیا، ڈھیر سارا جھل پیا۔ آکھے تے ہوڑے

بلوچاں دے پتر لگدے نہیں۔ ایہہ موہلے تے خان حیات دے سوال، جواب ہوون۔
 خان حیات دے دوویں پتر چنگے ہوون لعلیاں دی جوڑی، احمد خان تے گہنا خان۔ گہنا
 خان اتھے ہووے تے احمد خان ڈیرے منکیرے نواب دی طرف وچ نوکری جالوے۔
 پچھے گہنے خان نوں ڈوتے قضیہ پے جاوے۔ بھٹیاں نال ویر لگ جاوے۔ خط چاں
 لکھے احمد، لال دے مارے دیاں خبراں تے نیازی، اگر دے مارے دیاں خبراں۔

لکھے گہنا خان، خط احمد ول گھلے
 ورم وی احمد، لال دے، ارمان نہ ٹھلے
 متھا لگا نال بھٹیاں دے، کم پے کُلے
 ویر مواتا اسمان توں، وس کوئی نہ چلے
 پیاروں وناہ ہے ودھیا، توہیں سندھ ڈیرے ملے
 جے آویں چھتے دے کوٹ وچ، روح جاگ تسلی
 اپڑ شتاب ضرور دا، خط قاصد دے پلے

12

احمد، حیات دا نواب دے گوڈے کول بیٹھا ہووے خوشی تے خرمی وچ۔ قاصد
 پروانہ لے جاوے۔ گوت دے ہتھوں مونہوں گل نہ ہوس۔ پروانہ اگے رکھے۔ منشی
 پڑھے۔ اپن چیت دے مواتے کولوں اللہ امان پناہ دیوے۔ جیویں شیشہ عطر دا ڈلھ
 پوندا ہے۔ سا دیہاڑی رخصت لے کے احمد خان چھتے آوے۔

سوچھ کچھری نواب دی، جواب قاصد کردا
 مونہہ نہ اپڑوس گوت توں، خط اگے دھردا

بہہ گوڈے احمد خان دے، پروانہ منشی پڑھدا
 صاحب لڑے بلوچ تے بھٹی، ویر اٹھیا گھر دا
 ہک ماریا احمد، لال دا، دوآ نیازی، اگر دا
 تائی وڈی حیرانگی، خان کلمہ بھر دا
 اجن چیت سینوس، ڈلھ شیشہ پیا عطر دا
 رخصت پچھے نواب توں، لے عرصہ چڑھدا
 سا دیہاڑی خان، آ چھتے وڑدا
 چانن ساریاں بلوچاں، مہتاب ڈیوا بلدا
 تھل آرام ویہت نوں، وسواس ٹیا ڈر دا

13

رعیت تھالی، سردار سرپوش، ڈولاندی ویہت نوں دھیرک آجاوے، احمد خان
 آیاں۔ سُن کے موہلا، قادو دا میلا گھل دیوے خیر شاہ سید، شاہ نواز بھٹا، دھیاں دھینیں
 بھٹیایاں۔

میلا گھلیا بھٹیاں، خیر شاہ تے شاہ نواز
 توں پیر امیر برابری، بھٹیاں وچ سرتاج
 دھیاں دھینیں بھٹیایاں، شان عقبیت لاج
 تسیں ونج آکھو گہنے خان نوں، گزرے کم نہ کیچن یاد
 توں چاچا اسیں بھترے، بھار تینوں آپ
 احمد تے جھنڈا برابری، گن ویکھ حساب

ویر بھڑاس تندور دی، جیویں تیخ دے مونہہ کباب
آمد منگیوں خیر دی، گُہاڑا دھریوں نہ باگ

14

سمجھا کے میلے آکھیا، ”خان! گُہاڑا ہئی تلوار تے باگ ہئی آدم۔ اپنے ہتھیں
نہ گھت۔ زمین دی کھاپ دریا ہے تے آدم دی کھاپ ویر ہے۔“ آپ تاں گہنا خان
بھج آوے پر گبھرو بلوچاں ویراں دیاں پھیناں، ویراں دے دھکے نہ ڈٹھے ہوئے
ہوون۔ ایکھن خان حیات توں جواب دیوان۔ خان حیات ٹر کے میلے نوں جواب
دیوے۔

آکھیا تہاڑا لکھ لے، اُچا منصب دہن گلاب
تسیں بھلے چھان تے، شیریں زبان سواد
جے احمد بہاں وسار کے، اُلٹا میلکھ کریندا واد
ساگ وی توڑ نہ چڑھدے، جتھے گتے تلوار فساد
آخر میلن موہلیا! نیکیاں ٹکسن گناہ ثواب

15

وچار: جواب لے کے میلا گھر آوے۔ بلوچاں دیاں پتراں گھوڑیاں نوں
کیتراں، ہتھیاراں نوں مالشاں۔ موہلے دے کوٹ دے پاترے کڈھ کے چڑھن۔
داتیاں اگے منگتا، پڑھ اٹاں میر چنار دے

میر، امیر، کیر، خان احمد نہیں وسمار دے
 بیٹے خان حیات دے، صوبے وڈے مقدار دے
 ویراں دا بنھو کھاں گانا، ہتھ احمد سخی دتار دے
 سدو خیرے دے پوترے، جیہڑے گھر تلوار دے
 گامے تے فوجے خان کے، اوہ دھنی ہتھیار دے
 احمد، محمد تے خواجہ، پوترے خان دلدار دے
 سہائل، محمد، بابک دے، کون راٹھ تہاڈے بھار دے
 تیاری کیتی ہے خاناں، کڈھ پاترے رکھے نیں وار دے

16

چڑھتل کیتی ہے بلوچاں، پیڑ گھوڑے پاگھاں
 اوہناں گھتیاں چھنڈ بیراڑیاں، پھل چھوڑے باگاں
 اوہناں کپڑے انوائے زری دے، خوشاب چڑھیاں آباں
 ہتھ وی برچھے ٹمن دے، پھل بلدے وانگ مہتاباں
 سوریندے شاہ سخیڑے نوں، پیر دے رکاباں
 ناما تے گاما برخوردار دے، سب جانجی نکلن کاجاں
 اوہناں دیاں نکاں موہلے دے کوٹ تے، توڑوں چائیاں واگاں
 اگے وی ٹھٹھ ودھے کا، رب رکھیں توں لاجاں

بنتر وی موہلے دے کوٹ دی، جیویں جموں دی دھار
 تری بولیندی موہلے دی، مدے لئی سو بار
 جیویں ستوری اگر خان، موہلا کوٹیں ہے سردار
 دہشت بالے راء دی، کون کرے لتاڑ
 جھوکیں کھلوتے کلک نوں، ہوڑ رہے کلیر
 ویراں دے گھالو ہن قادو کے، ہٹ جاوے عار
 بلوچاں دتن پائے، کلک سے ہزار
 دھاڑ بہائی نیں چھچھ اج، ویڑھ گئے اسوار
 بلچلا دلی شہر نوں، چڑھے مغل قندھار
 اوہناں آوندیاں سیوا چھوڑیا، گھٹ تپکاں کڑکار
 سنہ وی زویں اسمان دے، دھوں انھیر غبار
 مو موچی، رتے دا، مار جھل برچھے، کٹونوں لیاں چاڑھ
 اوہ تاں قدیمی نوکر شیر کے، پڑوں نہ آوندے ہار
 لتھے خیرے تے گہنے دے پوترے، ہاٹھ بنھ قطار
 اوہناں نوں ورم وی احمد خان دے، تپکاں مریندے وارووار
 لکیاں ستی، سوہارے، مرادے قضائی نوں، لگھ گئیاں دوسلھوں پار
 سریں دوپہریں کوٹ، خاناں لیا ہے مار
 آیا بھمب جلتھ وچ، کمب گئے پہاڑ
 مارے موہلے دے کوٹ دیاں خبراں، کوٹیں جلتھ، ٹھٹھے، بھوڑانی دھڑکار

وچار: چڑھی سواری سوے پہر دینہ دے۔ بلوچاں تپکاں دے نال پھاہ
 پھاہ کرکے، تھینہ مار کے، لٹ کے، باہر نکل آئے، ست بندے ارگ جواناں دا بُرج
 اُتے اکٹھے ہو جاون۔ چارے گدڑی بھٹی، پنچواں کٹو، موہلے دا، چھیواں مسو جھمٹ تے
 ستواں موموچی رتے دا۔ بلوچاں آکھیا، ”بلوچاں دیاں پتراں او! تھینہ ماریا تے لٹیا
 کسے لیکھے نہیں جے برج نہ ماریئے تاں۔ جہاں احمد، لال دا تے نیازی، اگر دے مارن
 اوہ تاں سگوائیں کھلن۔“ بلوچ آ جاون تپکاں کس کے، ڈھالیں تلواریں دتھ کے، سلھے
 نپ کے، پٹھ بُرج دے بلوچ آ گئے۔ بُرج دے نال کوٹھے ہوون، بلوچ توپکی نثار
 کے لے آون۔ مار دے وچوں وگائیو تپکاں۔ پہلی تپک اٹھائے اللہ داد، پہاڑ دا بلوچ،
 موچی نوں۔ موچی بھوئیں تے آ جاوے۔

کیتے کم نہیں ہوندے، جیہڑے صاحب نوں بھاوے
 تپک وی داد پہاڑ دے دی، بہہ اُستاد دُکان کماوے
 اوس نوں کنداں تے کاغسی، لپ دارو کھاوے
 ماری سو موموچی نوں، بھتن موڈھا تے اندر وی جاوے
 لگی گولی دی ڈھاڈھی توں دے نشانی، آتن جیویں مجرا ہن سوہے ساوے
 کیتا بھیر بلوچاں، وج بھکھی، سہاوے
 بیٹا خان پہاڑ دا، تار خیرے نوں آوے

وچار: ایہہ تاں اللہ داد تپک مارے۔ وت واری آ جاوے چھٹا شاہ سید،

ماڑی شاہ شیرے دی گھر ہووس۔ پیار ہووس احمد خان نال۔ اوہ مسو جھمٹ نوں مارے۔

تیرا ای نام ستار، پڑھ جس سنایا
اچ بلوچاں سدیا، چھٹا شاہ دلاں وچ آیا
چڑھتل بھاری ہے پیر دی، سچ لوہا چایا
بندوق وی شہر سکھر دی، بہہ لوہار دوکان کمایا
ساز بناتی جھنگ دے، مل دتا سوایا
شست پکائی سو تلی تے، واہ تروڑا لایا
دارو گھت کے رنجی، پیالہ جمایا
ماری سو مسو جھمٹ نوں، گولی اندر گئی سو وڑ کے،
بیگم جیویں محل دا دروازہ لاہیا
اندروں نکلی سمب کے، سہاگ جنایا
چھٹے شاہ نوں سو بھ میدان دی، لکھانا سو ڈھابیا
پیار وی احمد خان دا، سید توڑ نبھایا

20

وچار: ایہہ تاں ٹپکاں وگ جاون۔ وت بلوچ برچھیاں تے لہہ آون۔ جتھے
دادے پوترے تے بھرا اکٹھے ہو جاون، سار دھڑیاں تل جاندہے۔ وارو وار مرین
برچھے جیویں حلوائی تل کے پکوان کڈھدا ہے۔ گاما، برخوردار دا مارے برچھا حاکے،
گدڑی نوں۔ مسو مارے تلوار محمد، بابک دے نوں۔

پتر تاں برخوردار دا، خان گاواں گاما
 برچھا کیتوس ہتھ وچ، بہہ گھڑیا لوہار دُکانا
 آیا مسو نوں ساہواں، باز تکیا طعما
 اوس گھت دوتھڑ ماریا، چیر چھڈیوس جاما
 حلوائی جیویں کڑاہ چوں، تل کڈھے پکوانا
 مسو ماری تلوار محمد، باہلک دے نوں، کر گیا سار بہانہ
 لہہ کے لڑے بلوچ بھی، مار برج تاں لیا ہے خانان

21

وچار: ایہہ تاں مارے برچھا گاما، برخوردار دا۔ وت واری آ جاوے، آپ
 احمد خان، حیات خان دا پتر مارے برچھا، حاکے گدڑی نوں۔ بھٹی دی جھلنی، بلوچ دی
 مارنی، میراٹی دی گاؤنی۔ جیڈا والیا اوڈا شان۔

جیہاں سچ کر اللہ نوں نیا، ونڈ کھاندے نی مال زکوٰۃ دا
 نبی جیہاں دا سُونہا، اوہناں ڈر نہ پُل صراط دا
 سخی، وریام، عبادتی، ترینہاں روشن جہان چراغ دا
 جیہڑے لوہے نوں آوندے ساہمنے، لگھ پیٹھن راہ وسواس دا
 لوہا پت جواناں دی، خان احمد ورثہ رکھدا ہے ذات دا
 توگ وی احمد خان دا اُکیل، میدان دلاں وچ لاکھ دا
 اوہ گھڑیا لوہار ٹمن دے، ہتھ ڈھوا وڈا فرماش دا
 اوس نوں جڑیا چھڑ وی قیمتی، پھل، رُک فولاد دھات دا

اوس نوں لٹکے پھٹمن ریشمی، ہریڑ پڑا خاص بنات دا
 وکھالی آپ بلوچ دی، پہاڑ منصب نال سیاپدا
 مستک بھاگ دیدار وی، جیویں چن چودھویں دی رات دا
 خان گھت دوتھرو تولیا، چکارا چانن لاٹ دا
 ماریا سو حاکے نوں تک کے، کرکوت نکلیا ماس دا
 دے نشانی کھا ڈھاڈھیا، جن توتا خوریندہ باگ دا
 تروڑ گچھا، کھادس دھراکھ دا
 جن اپڑیا شینہہ وی مارتے، کرکلاچا تے مغز دماغ دا
 پڑ فتح وی احمد خان نوں، کون مٹی ہے خان حیات دا

22

ات نہ کچے داریا، کرتاروں ڈرنا
 اچا بول نہ بولیے، مت آوے جرنہ
 پیر، پیغمبر، اولیے، سبھ دھرتی وڑنا
 آگت ساک نہ آہمو ساہمنے، حق لائے ترنا

23

تلواریں محمد، شہیک تے میردیاں، گھڑ استادان ہن ملتانوں آندیاں

اوہناں نوں میان سنہری، نال مُٹھیں دے جڑیاں چاندیاں
 نویں وی واڈھ جھان نوں، میجھ ماس خوراکاں ہن کھاندیاں
 لکیاں، مسو، خضرے، حاکے، امیرے نوں، وڈھ موڈھے ہن اندر جاندیاں
 کابل وی جیویں مگلانیاں، بھرمانگاں محلیں ہن بہندیاں
 نورنیاں جیویں سہانگیں، لاه دھڑیاں تے گھنڈ شرمندیاں
 خضرے ماریاں میر، خدا یار دے نوں، امروں باجھ نہ سڑیاں وہندیاں
 بُرجوں آوندیاں دی ڈھاڈھی توں دے نشانی، کھمب وی جیویں دریا دی،
 کھمباں نال اُلا رے دے ڈھاہندیاں

24

وچار: ایہہ تاں بُرج مری جاوے۔ کچھ کٹو، موہلے دا کھلا ہووے۔ موہلے دا
 پتر، قادو دا پوتر، ودھیانا بھٹی، بلوچاں آکھیا، ”کٹو لہہ آ“۔ کٹو لاہو تاں رہیا۔ محمد، دلاور
 دے بلوچ آکھیا، ”کٹو! پیو تے میرا ساں گنا جاننا ہیں؟“ اوس آکھیا، ”ہا“۔ ”ڈھال تے
 تلوار رکھ کے لہہ آ۔ تینوں میں رکھساں۔“ کٹو ڈھال تے تلوار رکھ کے لہہ آوے۔ محمد،
 دلاور دے نوں تھبا چاں پائے۔ محمد، دلاور دے بلوچ آکھیا، ”بلوچاں دیاں پتراں او!
 کچھ نہیں آکھنا۔“ پرہیں بلوچاں دی باہر چڑھے کھلوتن۔ کیہڑا کیہڑا؟ احمد خان، حیات
 خان دا، گہنا، حیات دا، سائل، بخش دا، بیگ، پہاڑ دا، داد، پہاڑ دا، گاما، برخوردار دا۔
 بلوچاں آکھیا، ”احمد خان! کٹو رکھیا ای؟“ اوس آکھیا، ”ہا“۔ اکھ، ”بس او خانا! جے کٹو
 رکھیا ای تاں دھاڑ کس تے آندی آ۔ تھینہ ماریا تے لٹیا کسے لیکھے نہیں جے کٹو نہ
 ماریے۔ میلکھ آکھسی کوٹ موہلے دا مار گئے۔ پتر موہلے دا چھوڑ گئے۔ ایہہ گل کسے

لکھے نہیں۔“ لگے جاون مزاری بلوچ وڈھ کے ٹوٹے نال ٹوٹا کٹو دا چاں کرین۔

جیویں دی رب رضا، سار اودائیں ہے وہندا
کٹو وی کٹکاں ویڑھیا، راہ ہويا سو مہنگا
بیٹا خان حیات دا، آپ احمد لاہندا
پنیا محمد، دلاور دے، نہ ڈٹھا سو رہندا
تلوار وی پختو، محمد دے دی، پھل گھر گجراتوں آندا
اوس گھت دو ہتھڑ ماریاں، کاتب جیویں کلوتر کماندا
چنن، رُکھ بیار دا، چیر سٹیوس میز تاکاں دا
اُتوں ماریاں گامے، ہوت دے، رل ونڈیا خاناں وی بھانگا
رکھ کے ناہنے مارنا، ایہہ نہ کم راٹھاں دا
یارو ویری نہ رہندے پھریاں، جھاں نوں چوہڈاں دا
میلکھ لیتا کر آکھدا، خان پکھوتاندا
جتھے ویہہ تلوار دو کندھے، وت کبھڑا ساٹگا
پڑھ نفل سدھانا راء بھی، کلمہ وات شہادت دا کہندا
کٹو وی بھار کستوری دا، لٹ کٹک بلوچاں دا جاندا

25

وچار: دھونسے تے نگارے مار کے چڑھے۔ احمد، حیات دا پڑ لے ٹرے۔
موہلے دا کوٹ نسوآئیاں نہ ماریا۔ سیالاں نہ ماریا۔ چپیاں نہ ماریا۔ وساوے آنیاں نہ
ماریا۔ موہلے دے کوٹ دے مارے دیاں خبراں بھٹیاں تے پے چاون۔ واہراں بھٹیاں

دیاں ہو جاوَن۔ کیمہدی کیمہدی واہر؟ قادو کی واہر، سلطان کی واہر، نور کی واہر۔ پہلوں
 مل پوے سلطان کی واہر۔ کریم بخش مل پوے، رجا دے آلی تے بھوسیاں پنڈیاں دے
 کول۔ کریم بخش بھیں کے دیکھے نہیں تاں سچے ہوس قطب، کھے ہوس لطف، شریکاں
 توں بے بہرا چہ اچ دھرک مارنا آ جاوَس۔ دانا بھٹی ہووے۔ واگاں چھک کے کھلو
 رہے۔ دُوئے دیہاڑے دُونیاں واہراں بھٹیاں دیاں آ جاوَن۔ واہر دی بن جاوے
 دھاڑ۔ فوجے دیاں ٹھٹیاں بھٹی مرین۔ بلوچاں نوں خدا امان تے پناہ دیوے۔ وسپا
 مری جاوے۔ دھرکھاناں آلے داتھینہ بھٹی بھین پے تے لٹ لین۔ رتن چندناں کراڑ
 ہووے، دیوان ہووے حیات کے بلوچاں دا۔ مسو، محمد یار دا بھٹی وڈھ کے ٹوٹے نال
 ٹوٹا چاں کرے۔

داتیاں اگے منگتا، میر اٹاں کتھیاں
 مارے کٹو دیاں خبراں، جاگ لدھی ہے بھٹیاں
 قادو، نور تے راء سلطان کیاں، کر واہراں اکٹھیاں
 نفران آندیاں چھوڑ کے، پیڑ تھانوں اُزبکیاں
 کھلے نی باغ بہاراں، کنڈ زیناں نیں ٹھپیاں
 پیدھے دو شالے پٹ دے، سر سوہندیاں ڈھٹیاں
 فتح وی نصرت توڑ دی، ہتھ سانگاں نیں نیپیاں
 چوباں وی جیویں دادراں، سُمیں چھڑن دھرتیاں
 جیس دینہہ چڑھیا راء کریم وی، پنڈیوں واہراں پرتیاں
 لطف نہ جھاگے ادب توں، ہاپیں نہ رہندیاں ڈکیاں
 دُوئے دیہاڑے گن کے، مارے فوجے دیاں ٹھٹیاں
 حیاتی فوجے خان کی، وسپے دیاں رتوں تیتیاں

ہاشمے تے صاجے آہلے دے، دھریک میانوں ہن کڈھیاں
کنیں بھاہ بھڑکیاں مار رکھیا نیں، کھوکر تے بھرت نوں،
وینس نوں ازل چکھائیاں چکھیاں
دھرکھاناں آلے نوں پاسنے، واہ دھاڑیں نیں گھتیاں
مسو، محمد یار دے ماریاں تلواریں رتن چندنوں، وڈھ پاسے تے پار نکھتیاں
جن کر سوہیاں اوڈھنیاں، گھت رنگن رتیاں
سوئیں کیتیاں نیں باہلیاں، کر وڈ مال نیں پیتاں
جاں جاں چھتے نہ پہنچن، چھوہ بڈے نہ بھٹیاں

26

وچار: خان حیات کا گھر ہووے چھتے۔ جھوک ہونے ہتھرادھ۔ جھوک تے
دھا کے جاون بھٹی۔ اگوں جھوک آلے سگھر چاں کرن۔ ہک کبھار مار آون۔ امیر،
سلطان دا سانگ مارے وچ دراوڑے دے۔ دوئیں کھوکر مار آون۔ بھٹی مراد لوہار مروا
آون۔

بھاڑے بھریندا ہے ہر دے، صاحب بھی بے پرواہ
ویر بھارا ہے ودھے کا گامیا، ہک دن پچھسن آ
ڈلا، سچاول، عالم تے قادا، کٹو دے لکھ بھرا
اڑیا نہ رہندا لطف، ٹپ کوٹ مرینس وی جا
جھوک نوں دتے نیں پاسنے، مڈھوں لے نیں مال اٹھا
سانگ امیر، سلطان دے دی، کاتب وی آندی کلا

ماری سو تک کبھار نوں، وچ دروازے دے رکھیا سو ڈھاہ
 ہک ٹھوکی امیر دلاں وچ، چندل دا بھٹی وساہ
 اتوں ماریاں تلواریں بھتے کھچی، روڈے واگھرے، اگ دا وی جھاکا لاه
 تپک وی حاکے ماچھی دی، وانگ تندور وی بلدی ہے بھہ
 اوس راہے وی پھولے سنگھ دے، دتے سو راہ چھڑا
 لگی امیر کھوکھر نوں دو سلھوں، دتی سو پار لگھا
 حاکم دلاں دا سرخرو، پٹ نت فتح
 دُونی چھٹی بندوق گودھے ماچھی دی، کھوکھر بھوئیں تے ڈھٹھا آ
 اوس دی کوٹھی بنتر توپ دی، بک دارو جاس سما
 گودھا سکھ انوائے پہاڑ دا، قول گولی پکا پا
 اوہ کنڈ نہ چھوڑے راء راجے دی، نوکری توڑ نبھا
 ماچھی سرخرو دلاں دا، سارے بھٹی تعریف اُگا
 سیلھا گوشے مہوٹے دا، دتا لوہار ودھا
 اوس نوں چھلے تے بند اجدھات دے، پھل، رُک فولاد رلا
 ماریا سو کھوکھر نوں تک کے، دو سلھوں دتا سو پار لگھا
 تپک وی کھوکھر دھڑ دھلے دی، بند جُڑے مکا
 لگی مراد لوہار نوں، جنگلوں نکھڑیا فقیر، اوہ پیا ہے خاک رُلا

27

وچار: کوٹ سلطان دے دا پیڑا وگے۔ مرجا سو بھی تے شکر و سنگھا اگوان

ہوون۔ قادیان دا ٹھٹا تے بھسیناں دا ٹھٹا لٹ لیاون۔

قادی وی مارن بھین پے، لے کہیاں تے گر جھاں نوں پھاہ
باقر دی ٹھٹی نوں پاسے، اُٹھی ہے ویہت گرلا
جیوایا دھرکھان محمود دا، دھر تلی تے شست پکا
ماری سو موچی نوں تک کے، بھن پنجر تے گئیوس اڈا
موچی ڈھٹھا ہے برجوں، گڈی جیویں ہوا
لج وی رندو رحمان دی، تخت بھوڑانی سو جاہ
سو بھیاں نوں سو بھ میدان دی، بولے نال مکا
مرجے دتیاں دکھالیاں، شینہہ ڈٹھیاں منگو نوں تراہ
دو ماریاں سو قادی نوں تک کے، وڈھ پاسے تے گئیاں سو کھا
اُتوں آہلے، مراد وی ماریاں، رل ویلاں گھتن بھرا
مار سیلھا گھما ای آیا، موہرے ناں گنا
بیٹا موجم ٹاوری دا، دتا سو خیر جنا
مرجے دیاں گلاں گلو تریں، راٹھاں دے وچ سراہا

28

دھاڑ دھنوائی ہے بھٹیاں، جا ویہت تے دھمے
چڑھتل راء امیر دی، باغ کھڑیا ہنے
ترائے چالے امیر دے وکھرے، ساگ، سخاوت تے ترس میلکھ سارا منے
لے پیادے چو نوں، سد بڑھن کے سنگھے

شکرو، دُلا، حاکما، ہاشما تے منجا، کون اوہناں نال کھنہ
 چوہڑ، جیون دا، شامو تے شیرا، موہری دھاڑ دے وئے
 سنگھے پیویندے پراہنیاں، بھر دودھ دے چھنہ
 باقر کی ٹھٹی نوں ویڑھ، ڈر کھادھا لے
 حاکے ماری تپک وی کس کے، جا پنجر بھسین دا بھنے
 اوس دی کوٹھی وانگ وی چاگرے، گھت سکھ تھنہ
 سپاوے وانگ وی پوڑ سانگ، محل سوہندا تھم
 بھسین وی ڈھٹھا بھوئیں تے، رت نگال اوئے
 دُلی ماری تلوار کھوکھر نوں، جوڑ سیلھا ماریا منجیں
 فتح وی راء امیر نوں، جن آئے پڈھن کے سنگھے

29

وچار: ساون بدل بول پوے۔ بھٹی منصوبہ کر کے کڑانے دی بار نوں چڑھ
 پون۔ راء موہلے، قادو دے دھر بندہ گھل دیون۔ اسیں جن چڑھے وینے آں توں وی
 جن چڑھ آ۔ موہلے دا جن چڑھ پوے، جتھے مراد آلا تے دورٹا کھوہ ہے۔ جتھے گھاہ تے
 پٹھے دیکھن اوتھائیں جن لہہ پوے۔ ہک رات وی جن نوں پے گئی۔ دوئی وی پے
 گئے۔ تریبی وی پے گئی۔ بلوچاں دے دے وچوں کرارا وسیبا ہووے جھوک دا۔
 کھوکھر، رمانے تے سنگھے بلوچاں توں بے بہرا ہیرو گھل دیون۔ جا بیلایا! جن ہیر آ۔
 ہیرو جن ہیر آوے۔ سجاول، موہلے دا ای جن وچ ہے نیں۔ قادا، سکے دا وی جن وچ
 ہے نیں۔ ہک منگو مجھیں دا، ہک وگ گائیں دا تے دو ایرّ ہے نیں۔ جیس دیہاڑے

دھاڑ آونا ہا، اوس دیہاڑے دیگر ایلے سجاول چڑھ کے سدھرائیں جا رہے۔ چو پلک کے سوندے ہائے ستر گھٹ کے۔ قادے، ککے دے آکھیا، ”ستر میں گھتیا ہے۔“ جھنڈا ناں مومن، قادے دا دایا اوس آکھیا، ”ستر میں گھتیا ہے۔“ بول پون۔ جھنڈا ہووے دایا۔ مارے قادے نوں چاٹ۔ قادا ٹھٹی نانکیاں تے جا سوے۔ دھاڑوی جانن بابلا قادا ستا پیا ہے۔ چوٹی توں گھری تائیں مومن نوں ٹگ جاون۔ نیندر دے ہتھوں خبر نہ ہوں۔ ہک گادھی مار جاون۔ ہک آہیر مار جاون۔ بہاب سنگراہستے، متعلم دے دا مار جاون۔ جن موہلے دا مرین۔

کھوکھر، رمانے تے سنگھے، اوہناں دتی دھاڑ دھنوا
 مراد، وریام تے شیرا، بہن نہ دیندا نیں مجھیں دا گھاہ
 مال ماریا نیں موہلے دے جن دا، پئی دھم کہا
 مار رکھے نیں گادھی آہیر وی، تپکاں سٹے وی پرت بھنوا
 تپک وی شیرے سنگھے دی، کسبی آندی بنا
 اوس گھٹ دوگاڑے کسی آ، دھرتلی تے شست پکا
 لگی ہے بہاب سنگرا نوں، گولی وڑ گئی سو کھا
 جن پنجرے پھاتھے شیر دی، کائی نہ لگدی ہے واہ
 تلواریں جھنڈے مومن نوں بے منے، کھا پیر گھسا
 مومن بے دلیلا، خبر نہ رہی سو کا
 مست خماری نیندر دی، ساری دھاڑ وی رہیوس جگا
 نمک حلال ہے قادو کے گھر دا، مل ستا ہے قادے دی جاہ
 جن نہ ہانے موہلیا، گھر آئن پیر منا

وچار: اگے بھٹیاں دے پتراں نوں ہووے موہلے دے کوٹ دی کاہ۔ وت جن مری جاوے۔ کاہ تے کاہ چڑھ جاوے بھٹیاں نوں۔ بھٹی کیہ کرین؟ مڑ جھوک تے دھا جاون۔ اگوں جھوک آلیاں سگھر چاں کیتا۔ ویکھن تاں اگوں مراد دھڑ دھلا کھوکر، پیڑیاں دا وٹا، ریڈھاں دا کڈھو، تلوار بہادر، دریا دھروں کنڈ پیس، تھینہ دھر مونہہ پیس۔ ڈھال تلوار کول پیس۔ جے اگوں بھٹی۔ ویکھ کے بھٹیاں دا مونہہ کھوکر دریا چاں نکیا۔ بھٹیاں آکھیا، ”بھلے بھلے پیادے تے بھلے بھلے جوان کھلوتے او۔ ایہہ مراد دھڑ دھلا نیں۔ کھوکر لینا نیں۔“ جھنگڑا بھروانا، بہاب کالو آنا دوویں مل پئے۔ سوڑے گئے کھوکر آکھیا، ”تسین تے میں بلی آں۔“ گھساویں سیلھے مار کے اوہناں آکھیا، ”کھوکر نہیں مریندا۔ کھوکر ہمت اچ ویندا پیا ہے۔“ کھوکر کیہ کرے؟ دریا چ دھرک چاں مارے۔ من پٹھ پانی ہاتھ ہووے، پرانہہ پرانہہ تار ہووے۔ ڈھال تلوار دتھ کے بتا پوندا جاوے۔ ہر کوئی کھلوندا جاوے۔ جھاں دیاں گھسیدیاں ہن زور اوہناں دے لگدن۔ آوے گلام، آہلے دا گھوڑا ویندا چاں کرے تے دھرک چاں مارے۔ گروں مکھتا ناں سہانا اوہ وی دھرک چاں مارے۔ ٹوٹے ٹوٹے کر کے دریاوے لُڈھائن۔

چڑھے نی عارف دے پوترے، وت جھوک نوں دھا
ازل وی ملک مراد نوں، پرت آندا چاں
”ایہہ جاندا مراد ہے بھٹیاں او،“ کنڈ دتی راہ
اگے کڈھی سو مجھ بھٹیاں دی، تھینہ دا جھاکا وی لاہ
مراد لکوں کڈھی ہے پٹ کے، ڈھالے ہتھ پھبا
مارن نہ ملی ملک نوں، ڈٹھوس میدان دا چاہ
ملیوس جھنگڑا بھروانا، بہاب کالو آنا، بازاں دا کر چھٹا

اوہناں دوہاں نی سلیھے مارے، آپے جان گھسا
 رکھیا نین مونہہ بھٹیاں دا، بلی دا شرم حیا
 اپڑیوس گلام، آہلے دا، سُنک گیا کھوکر دا سہا
 دہشت ویکھ تلوار دی، ماریوس دھرک دریا
 وانگ شیراں گلام ہے باہولی، ٹھیل بیڑا دتا ملاح
 جیویں مچھ نوں پیا عقاب وی، چھوڑیوس روز خدا
 اوس گھت دوتھڑ ماریا، کر بسم اللہ تے رت پکھا
 اُتوں ماریاں مکھتے سہانے تلواریں، دتا نین وڈھ لُٹھا
 گلام نوں کاوڑ ہے جن دی، مَنگے بہاب سنگرا
 بھٹی وی آیا ہے خیر نال، ہتھو ہتھ وی لیوس اُگا

31

وچار: بلوچ طعنے تے سوختے مار گھلن۔ موہلیا! ڈٹھے نی بلوچاں دے ہتھ۔
 موہلا جر نہ بکھے۔

نارد پیدھے کپڑے، کل گاوندی ہے سوہلا
 جُگاں تائیں جیویں، ذات بھٹیاں دی موہلا
 موہلا رُکھ چنھاں تے، راٹھ بہندے اوہلا
 چدے موہلے کے بھٹی، اودائیں بھارا تولا

وچار: موہلا جاوے راء زیادے احمد دے دھر۔ ”زیادیا! اگرے آلا دیہاڑا
 دے۔ بلوچ ہن نہیں بہن دیندے۔“ زیادا تے موہلا بہہ کے نیت خیر چاں آکھن۔
 بھٹیاں دے تخت دی تھاہر ہووے بھوڑانی۔ بلوچاں دے تخت دی تھاہر ہووے چھتا۔
 موہلا، قادو دا دینہہ دیریں دھاڑ ٹور کے لے جاوے چھتے دے دروازے تے۔

بہہ آپے کھیڈاں کھیڈا، کم صاحب نوں بھانے
 جیویں دلی بابر کے بادشاہ، بھوڑانی وچ ودھیانے
 عنایت، دودائی، حکیم تے حسن کے، رل چھتے تے دھانے
 چڑھے نی صاحب دے پوترے، دینہہ ٹپ عرفانے
 سدو دانے تے یارو راء کے، گل میلکھ جھاں نوں جانے
 وگے نی ڈھول گھنوناں، ہوئی سُدھ بڑانے
 احمد تے راء پہاڑ کے، آدی راٹھ جروانے
 چڑھیا زیادا، احمد دا، پنجن وانگ شیخانے
 مسو، لنگر، گوش تے مراد بھی، وانگ دس وی ٹھلھ کڑانے
 اوہناں دا چھوہ نہ بڈے کہیں تے، کھٹ سمت نانے
 سوریندے جھن تے شاہ غریب نوں، رب باہر بلوچاں نوں آنے
 چھتے تے فوجاں ہن بھاریاں، اگے بلوچ گہنیاں
 ونڈ دیسن وی بھاجی سار دی، جگ سُنسی رام کہانے

وانگ جنجاں دھاڑیں دُھکیاں، میر کرن اواجہ
 خیرے دی ٹھٹی نوں پاسنے، واہ چھتے نوں لاگا
 کٹک وانگ وناسری، کنیں ہزار پیادہ
 تپکاں دا آیا دھرڈاٹ، وانگ توپیں رابا
 آیا تھرتھل زمین نوں، اسمان گردیں مادا
 کیتا ٹھٹ بلوچاں، مل گئے درواجہ
 چڑھے خیرے تے گہنے دے پوترے، دے باہر دابا
 ٹپک لگی عمر قصائی نوں، چُج گیا سو رادہ
 دوئی لگی صابو دھرکھان نوں، اگے نالوں قدم کشادہ
 پچھیرے ہٹے بھٹی، دھر قدم کوہاڈا
 چلی دے وچوں پرتیا، دلاں دا امام زیادا
 ”کتھے بھوڑانی، بڑانا ہے بھٹیوں، کتھے گھر تہاڈا
 ایہتھوں جواہاں بھیج کے، کون لے ناں اساڈا“
 مسو، لنگر، گوش مراد بھی، نیت کھلے نی کعبہ
 لتھا خان بیگ، احمد، شیر دے دا، تار آہلا دادا
 حاکما، صابو، پناہ دے دا، عنایت کے بھٹی، جیڈ گھر طاہر تے تاجا
 لتھا دُلا، نامدار دا، جنھاں نوں سخاوت دی آبا
 لتھے آہلا تے مسو، خان دے، نارنگ کا وج دوراڈا
 لتھا بھائی خان، نواب دا، امیر، پناہ دا بھار سوہندے کاجا
 آہلا، مراد دا، جھنڈا، قادو دا، نڈھے حسنانے، لتھن جوڑ رکابا

آجم، موجم، آہلا، مسو، کرم تے گھر بلا، پوترے راء، خضر دے،
گھت دتا نین بنھ کشادہ
بھویں سو بھی حسین کے، شمیرا، جھنڈا، مرجا، حاکما، ہاشما، مراد، پناہ دا، بھٹیاں جیڈ ملاحہ
سو بھی آہدن: لے بھٹیاں او تلواریں، مارن تے کم اساڈا
اگے مریندا رکھیا کوٹ سلطان دا، جن چلایا ڈاڈھا
مراد تے مرجا ڈھالیں جھپیندے، سور بالا راجا
کھنا کھوکھر آہدا ہے، لو بھٹیوں کم پیا متشابہ
دیہاڑا موہلے دے کوٹ دا، اج ڈھینہ ہے باجا
آہلا تھابل تے موندنا موٹا، مار بھڑ دوہڑے، ول اگے لایا نین ساگا
بھویں بڑھن کے سنگھے، شکرو، ڈلا، حاکما، ہاشما تے منجا، تار بڑھن دادا
قادو، نور تے راء سلطان کے، بن کھلے وی ہاٹھ دا آگا
لتھا موہلا، ککا، کنڈا، گلام آہلے دا، امیر، محمد یار، کریم، آپ لتھا ای صاحبہ
لہہ آئے ودھے دے پوترے، جھان نوں بھوڑانی دی لاجا
کٹک بلوچاں دے، وابل، گوڈگا تے سماجھا
چلی دھاڑ نوں مراد سو بھی آہدا ہے: دھروڑ ہڈوں نہیں جاون راء زیادا
اگرے آلے دا دینہہ، دیونا ای اساڈا

34

وچار: دھاڑ جاوے چھتے دے دروازے تے حملہ کر کے۔ بلوچ باہر نکل
آون۔ بھٹی چل پئے۔ اگے بھٹی پچھوں چائی آون بلوچ۔ مراد سو بھی للکراں دیوے کیہ

بھٹیوں کتھے بھوڑانی، بڑانا۔ پاسنے تے زیادا، احمد دا ہووے۔ آکے مراد سو بھی جھبو پھدھ
 کے آکھے، ”اگرے آلا دیہاڑا دے۔“ لہہ پوے زیادا، احمد دا۔ بھٹیاں آکھیا، ”شاہ دی
 گھائیں وگا یو۔“ پرہائیں ہکر دھمال وگا ئن، ہکر دھریس وگا ئن، ہکر ودھائی وگا ئن۔
 بھٹیاں آکھیا، ”شاہ دی گھائیں نیہنے آوندی۔“ ایدوں بھجدا آیا جھنڈا پرہائیں مانکے
 پرہائیں دا پتر۔ اوس آکھیا، ”کوئی وگوائے تاں اسیں وگائے۔“ بھٹیاں آکھیا، ”اسیں
 کھلے آں۔“ پرہائیں شاہ دی گھائیں چاں وگائے۔ بھٹی ہکسے ڈھال دے مڈھ لہہ
 پون۔ بھٹی وی ہاٹھ چاں کرین۔ بلوچ وی ہاٹھ چاں کرین۔ اگے چلے ہان بھٹی مڑ چل
 پون بلوچ چاں تکین چھتا۔ چلی دے وچوں بھیں آوے احمد، باشے دا بلوچ۔ مار کے
 تلوار بھائی خان، نواب دے نوں، مار کے تلوار بلوچ خیریں جاوے۔ امر سنگھ سکھ وگیا
 ویندا ہا۔ بھائی خان وی تلواریں مارے۔ بہاب کالو آنا وی تلواریں مارے۔ مکھتا سہانا
 وی تلواریں مارے۔ سکھ کٹک گھتے۔ تپک ہوس کول۔ اگ جاوس مر۔ بھیں کے تپک
 دی ڈگوری کر کے مارے۔ اوہ چھتے دے دروازے سگھر کے جاوے۔ تریہیں شیں
 توں امان منگنی آئی ہے۔ علی پور دیاں لائیاں توں، احمد آلے دیاں بوٹیاں توں، چھتے
 دیاں سکھاں توں۔

دائیاں اگے منگتا، میر اکھر سنائے پڑھ کے
 بیٹا باشے خان دا، آپ احمد آیا تر تے
 ہتھ سوہے تلوار احمد خان نوں، اُستاد آندی گھر کے
 اوہ بنی دوکان بنوں دے، مل صیقی گرتے
 ماری سو بھائی خان نوں، وچ ہاٹھ دے وڑ کے
 دے نشانی کھاں ڈھاڈھیا، ساون جیویں مرغائی نھانکتی سرتے
 بھٹی نوں رکھاں شاہ غریب دیاں، بانہہ زور آور تے

بھٹی دھریک میانوں کڈھی آ، مثال اُٹھی ہے بل تے
ماری سو امر سنگھ نوں، نال ہمت دے پھر کے
اُتوں ماریاں بہاب تے مکھتے تلواریں، وڈھ سٹیا سڑ تے
ویکھ مڑیا قہقہہ دیوار نوں، دھنگی جیویا مر کے

35

بندہ بولیا ابھوان، آپ صاحب کجے
چڑھدے راء امیر نوں، تتر بولیا کجے
بیٹا راء سلطان دا، وچ دلاں دے گجے
ساگ وی ماجھی سالم دی، ڈھوا راء دے اگے
تازن نوں آیا چھیڑ کے، ہتھ نیپوس سجے
ماری سو نارو نوں تک کے، وچ سینے دے لگے
دے سو کر بھھاڑ وی، پاڑ کیتے سو وڈے
عزرائیل وکھالیاں رستم نوں، توڑوں آئے سو سدے
بھٹی نوں سو بھ میدان دی، بھاگ امیر کی پگے

36

وچار: اندر بلوچ تے باہر بھٹی۔ دھراہ دھراہ ڈھولاں دی پئی ہووے۔ ویڑھ
کھلون چھتے نوں۔ چوبھیروں چھتے دے اُتے واہر بلوچ کوئی نہ کرے۔ خیرے کے

بلوچ ہن۔ خیرے دی ٹھٹی قادر پور توں پیٹھ اوہناں نوں دس پے گئی۔ چھتا مری وڑی گیوہے۔ ست اسوار چڑھ بہن۔ کیہڑے کیہڑے؟ داد، پہاڑ دا، بیگ، پہاڑ دا، گاما، برخوردار دا، ناما، برخوردار دا، گہنا، قادا تے سلطان محمود۔ جے قادر پور دیاں کھجیاں بچ آئن تاں لے پاسے بھٹیاں دی پیاد کھلوتی ہے۔ اُبھے اسوار کھلوتن۔ ویڑھی کھلوتن چھتے نوں جیویں ساون بدل دی گھٹ چڑھ کھلوندی ہے۔ ویکھ کے بھٹیاں دا مونہہ بلوچ واگاں پھک کے کھلو رہے۔ دوئیں بلوچ نتر آون۔ کیہڑا کیہڑا؟ اللہ داد، پہاڑ دا، گاما، برخوردار دا، ساوے توگ ہتھ بچ ہوون۔ نتر آون۔ اوتھوں للکراں دیون۔ بھٹیوں شالبش شالبش۔ بھٹیاں آکھیا، ”ساویاں توگاں آ لے بھوڑانی، بڑانے تائیں نہیں جاوَن دیندے۔ تو پکی کڈھو“۔ دو تو پکی کڈھ لیاون۔ گہنا ماچھی مر جے ماچھی دا پتر۔ دینا کھار بڑانے دے وچوں۔ وگائیو تپکاں۔ جوں گہنے وگائی گامے نوں گامے دی گھوڑی میدان اج رڑھدی جا پئی۔ جوں دینے اٹھائی ساوی دیاں کنناں دیاں پرملوں لے کے گولی دھرتی ڈنڈ جا کڈھیا۔ بھٹیاں آکھیا، ”کیہ دینیا! تیری کدی ناہی ہتھی“۔ دینے آکھیا، ”میں کیہ کراں ہا میتھے اپنی ناہی۔ مینوں راجے، حشمت دے گھوڑی آلیوں کڈھ دتی ہائی“۔ اللہ داد کیہ نکک گھتے؟ گامے خان دے اُتے گھوڑی چاں پھیرے، جیس ایلے گاما بنیوں نکلے۔ اللہ داد مگر چاں گھتے۔ جا چھتے دے دروازے لاہے۔ پھیر اللہ داد گھوڑی ہکلیاں چاں گھتے۔ دوئیں بھٹی تو پکی ہوون۔ سجاوَل، موہلے دا، راجا، حشمت دا، دوویں دوگاڑے کس کے مرین۔ ہک لگ جاوے بلوچ دے موڈھے بچ۔ دوئی لگ جاوے گھوڑی دیاں بھجیاں بچ۔ جتھے گولی لگی ہائی اوتھے رشک کے تنگ آ جاوے۔ گھوڑی ذرا نہ جنائے۔ چھتے دے دروازیوں اگانہہ جا جند دیوے۔

بھانا تیرا چاہیئے، سبھ کم خدا دے
تپک گہنے ماچھی دی، اُستاد آندی بنا کے

اوہ گھڑی دُکان بھکھر دے، ہتھ لئی سو چا کے
 اوس نوں چاٹاں لائیاں پتلی، بند دھرے جڑا کے
 اوس نوں سوہن سپاوے جواہری، کاتب دھرے نوا کے
 ماری سو گامے خان نوں، دھرتلی تے شست دھرا کے
 خان پچیا تے تازن نوں تنگ دی، بھن اندر گئی سو کھا کے
 جیویں سہیلی سمب ساویاں، ترٹ گئی سو پنگھ ہوا تے
 جا ڈھٹھی سرے میدان دے، رخصت لئی سو خان پہنچا کے
 گہنے نوں سو بھ میدان دی، محرم، مستی توں، قدم دھریوس لگھا کے

37

نارد پیدھے کپڑے، کل چھوڑی ہے جھنڈ
 ویٹھ وی چھتے دے کوٹ نوں، لے بھٹی گھتن شطرنج
 تپکاں راجے تے راء سجاول دیاں، بن آئیاں قیمت نی جھنگ
 اوہناں نوں کنڈے بہاولپور دے، جہلم چڑھے نی بند
 اوہناں دیاں کڑچولیاں خاص بنات دیاں، پھوک نفروں رکھن چھنڈ
 اوہناں گھت دوگاڑے ماریاں، شیر بچے چھٹے ننگ
 ہک لگی پہاڑ دے داد نوں، دوئی رسی دے تنگ
 تری چھٹی بندوق دینے کھار دی، کنال دیاں لے پرامبالاں، جا دھرتی پیلی سوڈند
 جن ناڑیوں ڈھٹھی ہے پیرنی، ترٹ گئی سو ازل دی ونگ
 گڈی جیویں ہوا نوں، بھن چراغ وی لیا پتنگ

ہسی رہی وچ میدان دے، پی کیف سُنے ملنگ
کہ داد نوں اللہ رکھیا، گھر گیا شیرینی وٹ

38

سگھر کیتن بھٹیاں، کر ٹھٹ اکٹھے
ڈھول وی گل خوشحال پرہائیں کے، واہ سنگ پلتھے
جمالا، نیرو تے چنگی، دل بھٹیاں پتے
احمد، محمد، نورا، جیوا تے جھنڈا، ہتھ لاڑھے رتے
اوہناں چاڑھ وگائے ماہلڑے، وچ سنیا خلقے
عنایت، دودائی، حکیم تے حسن راء کے، آپ ہتھ لیتھے
ہوئے بدل اناڑے سار دے، مک آئے متھے
مونہہ دکھایا بھٹیاں، خان پچھیرے ہٹے
آجم، موجم تے صاحب، سلطان دا، ملاج جہاز دے، بھج چڑھن پتے
ہاکاں مسو، احمد دے دیاں، کملی دیاں واگاں نے
کملی بھرے کلاوے، وانگ مونی دھر کے
چار گھوڑیاں رہیاں وچ میدان دے، سریوں اسوارنی پتے
تلوار زیادے راء دی، وانگ بجلی بھکھے
ماری سو تک بلوچ نوں، پرت خطہ سٹے
تس دینہہ راہے اموآنیاں نوں، جا ٹھٹ بلوچاں دا چھتے
دھاڑیں دے نوشے صاحب تے موہلا، ہتھ گانے سچے

39

وچار: بھان دے آون دی چڑھ جاوے بلوچاں نوں کاہ۔ لالو نارنگ گائیں
 جھڑدیاں ہوون دانے کے بھٹیاں دیاں۔ آکے گائیں مار جاوون۔ ترائے بندے مروا
 جاوون۔ دوئے دیہاڑے قادو کے بھٹیاں دا تھینہ سدھرانے بھین پے تے لٹ لے
 جاوون۔ صوبے کے جوئیاں دے سر آجاوے۔ دوئیں جوئے اُتے دروازے دے مری
 جاوون۔ تریئے دیہاڑے حاجی قاسم دی خانقاہ اُتے جوئیاں چوہان مار جاوون۔

سچ خدائیوں آکھیے، کجھ کوڑ نہ کہنا
 چڑھیا لک لک بلوچاں دا، گھوڑی آلے تے دھانا
 لالو نارنگ نوں پاسنے، خاص بھٹیاں دا رہنا
 پٹ چائیاں نیں مار وگاڑیاں، اڈار کونجاں وانا
 گھوڑے جوان برابری، وچ ہاٹھ پچھانا
 خبراں پین بھٹیاں، وگیا ڈھول دانیانا
 راجا، سکھرا، مل، مراد، جہانا، وانگ چڑھے اعواناں
 جھنڈے تے موہلے دیاں واہراں، ڈھولاں گٹ دھروانا
 تپک روشن موچی دی، بہہ لوہاراں گھڑی سنجانا
 اوس نوں چاٹاں لائیاں پتلی، دُکان چڑھیا پاناں
 مارپوس تک کومیت نوں، ڈھاہ رکھیوس لکھانا
 تیکوں ذرا نہ گھسدا، موچی کھکھرانا

دوئی مشکی نوں ماری ہے، مسو، شیرے دے، پڑ فتوح چوہاناں
 جن چھٹا باز پہاڑ دا، مار کبوتر کھانا
 تلواریں شرف دین فقیر ماریاں تے جھلیاں، آہرن گٹ دھروانا
 چنگا لڑیا میاں شرف دین، کھٹ آیا نانا
 وت محرم تے مستی نوں تار کے، کس تپک وی آیا گہنا
 تک ماری سوگرڑی دے تنگ نوں، سارا ازل دا چاڑھیوس دانا
 مُشکن گرڑی رہیاں وچ میدان دے، دے خاک سرہانا
 جن اسمانوں ڈھٹھیاں بتیاں، کر گنیاں چلانا
 خیریں گئے آپ بلوچ وی، بھرم رہیا خنانا

40

توں داتا جگ منگتا، واہ تماش تیرے
 کوئی جیڈ نہ گہنے خان کے، برابر نہ نیڑے
 چڑھے خیرے تے خان دلدار کے، ہو اسوار چنگیرے
 اوہناں نوں ورم وی چھتے دی دھاڑ دے، جاسدھرائیں ویڑھے
 اوہناں نوں دس وی پکی جوئیاں دی، گھل بندے ہیرے
 جوئیاں کیتا ٹھٹ ہڈے تے، ہو رہے تکریرے
 اپڑیا احمد، پہاڑا، مو، جھنڈا، مسو، کٹوتے ڈنگا، نیوندر تھال دے ویلے
 پہاڑے ماریا سیلھا سلطان محمود بلوچ نوں، ٹیک وجھ دی بیڑے
 تلوار وی مسو جوئے دی، نویں چڑھے سو واڈھ ترکھیرے

دوئیں ماریاں سو محمد خان نوں، ہٹا دتوس چھیرے
 ممو، بختاور دے مار تلوار بلوچ نوں، پھٹ ڈیوا بال انھیرے
 ہوٹا نہ چھوڑیا جوئیاں، سار کہیں نوں نہیڑے
 تپکاں ناجوتے چوہڑل دیاں، بھن کھاون وی گوشت چنگیرے
 لگیاں احمدے، پہاڑے جوئے نوں، بھن پنجر تے ہوئیاں اگیرے
 اُتوں ماریاں تلواریں محمد، سلطان محمود بلوچ وی، کر گھتے نیں بیرے
 احمد وداع کریندا، ممو، جھڈیا، کٹوتے ڈنگیا، وی گھالیا، تسین بھرا او میرے
 گھت لوٹی دتی نیں تھینہ چ، مار نکلن پھیرے
 ویہت نوں بے آرامیاں، پھتو، بہاب دے پیڑے
 پھتو وی مارے نامکاں، لگیاں وچ کومیت دے چہرے
 بہاب تے جھڑ تلواریں، وڈھ کیتا نیں بیرے
 چڑھ بیٹھے فی آپ بلوچ وی، واگاں نپ اُتیرے
 منین مٹتاں ماہ ملی دیاں، کنیں سلام بھیرے
 ازل وی آندن ول کے، گھت گھمن گھیرے
 کٹک وی گکن ول کے، جُجھ بازاں لے بیڑے
 تپک لگی پھتو چوہان نوں، چک گئے سو ساہ روڑے
 پھتو بہاب دے لاه تگادے، میر، خدا یار دا بنھ چڑھیا سہرے
 میر، خدا یار دا آہدا ہے: دُعا سلام دیوایے، لطف تے راء سجاول نوں میرے
 لطف، سجاول آہدن: کیوں کاہلا پیا ہیں، میر، خدا یار دیا! ویراں دے پدھ لمیرے
 جیہیں دینہہ متھے ٹکرے، بھج جاسن جھیرے
 کہ جا پچھ جپال، کسمانے، جتھے ویر کیتن دیرے

وچار: پھیرے تے پھیرا بلوچ کر جاون۔ اُتوں حاکی ساون مل دی آ
 جاوے۔ آٹیوں وال پیا کڈھے۔ دودھ چوں پانی۔ شینہ تے بکری رل کے چرے
 دیوان کے راج ایچ۔ ویہت دے زارے چائے ہوون خان حیات کیاں۔ ساون مل
 سوائی دے پیسے منگنیں۔ دے کے موڈھا سرکار نوں ساہیوال دی سک ایچ کھائی دے
 کوٹ بچ بہن۔ راء موہلا تاں ویر دی باہ وچے لے مرے۔ کچھے راء صاحب تے راء
 سجاول تے آجاوے۔ راء صاحب نفلاں دے اگے دُعا منگے۔ الہی العالمین، توں دانا
 حلیم، غفور رحیم۔ دُعا بھٹی دی قبول پے جاوے۔ بھٹی دھاڑ دا آہر کرن تے کھائی دا
 کوٹ مرین۔

کچے اللہ تاں یاد تے سرتاج، پڑھیے کلمہ، نام تیرا ستارے
 پیدے کیئے نی راٹھ تے کاٹھ، تے سوغات اوہناں نوں ہتھیار دی،
 صفت جاں ڈھاڈھی وچارے
 قادو، نور تے راء سلطان کے، اگوان راجے بھومی، بخت جاں وڈے لیارے
 جھان دا دادا حسن، صاحب تے راء عارف، وارث نی خصم چھان دے،
 مزاج جاں بھٹیاں نیارے
 راواں دے پاگھاں دیرے، تے اُپیرے جیویں کھراں عدل چکن،
 قیمتی دکھنی پلاواں ہبکارے
 ویر کمتے نی راء موہلے، تولے سو راٹھ چو پھیر دے،
 ہن راء سکے، کندے تے بھارے
 اگے خان خیات کے خان احمد تے گہنا، تے شان پہنا بلوچ سردار،
 تخت ویہت دے زارے

ساون مل پیسے مگنے سوائی، تے جا مل بیٹھے کوٹ کھائی دا،
 زور دے موڈھے سرکارے
 راء صاحب تے علم فرنگ، تے سنھ جائس ویردا،
 سد لطف، سجاول نوں راء، کوٹ چنارے
 ککا، کندا، صاحب تے راء کریم، تکمین بدھانیں دھاڑ دا،
 ٹپ جا اٹھے دیہاڑے
 سجاول، وسواو تے راء قادا، سد صاحب، آبلے دا، حصے دار ویردا،
 سار دے بھانگے ونڈارے
 دُلا، مراد دا، جھنڈے دا عالم، معلم ہوئے جگ وچ، گاواں صاحب، پہاڑ دا،
 راواں کیتے تیارے
 لطف تے راسردار پہن ہتھیار کر نکلے، ہتھ بنھ گانے ویردے،
 نوشے جانجیاں نظارے
 راواں دھاڑ دیاں گڈھیں دتین پھیر، سد میل یارو آنے،
 آہلا، مراد، جھنڈے دا، راء شکرونوں تارے
 بکو جیڈ تے ہے نی برابر، ساگر ذات بھٹیاں، پہن جا کپڑے بلغارے
 دھاڑ دا آہری، جو نیا جھنڈا، ادھ ونڈا، سارا مسو ویردا،
 ممو، کوٹے ڈنگا، موہری دھاڑ دے چارے
 بھٹی پڑھن نمازاں تے منکن دُعا، لگھ دریا ویہت دا، ٹھیل جا دتے نواڑے
 راواں ڈٹھا ہے کھائی دا کوٹ، سٹے بلوچ گھت چاندنیاں،
 مستی نیندراں خمارے
 جیویں واسیں چڑھیاں مہتابیاں، تے جاگیاں انھیری رات چ،

نفراں ہتھ پکھے جھمارے
 پا جھیاں سُنن میر، امیر، تے تقدیر سوانِ رل کے،
 مکیوں آئیاں مورتاں، لکھ عالم دھرے مقدارے
 راواں دل وچ گھتیا سچ، تے ٹپ پئے نی کوٹ نوں،
 دھاڑ دے چڑھی اُماڑے
 راء لطف پی ہے تلوار، تے سچیاں بھٹی دل دا، اوہ گھڑی بھی مٹھن کوٹ دے اُستاد،
 بہہ چونیاں پکارے
 راء کر بسم اللہ تے لئی ہے نپ، فلک وی آئی آسمان توں،
 چن جیویں بدلوں چکارے
 دو ماریوں میر، امیر نوں، نال تدبیر نکھیرے کرم دے، لتھے ونجارے
 ترسی چھنڈی سوتک فقیر نوں، چوتھی ملکے میر نوں،
 پنچویں عجمت برج نوں مارے
 راء ڈھوڈھینڈا احمد تے گہنا، تے لہنا منگدا لطف، قدم لگھ دھریوں ودھارے
 دو ماریوں محمد خیرے کے نوں تک، تے جھٹ کر بازاں دا اپڑیا،
 کوٹ دے پوہتا کنارے
 تلوار مریندیاں گئی ہے ترٹ، تے چھٹ گئی سوہتھ چوں،
 دوس جا دتا سولوہارے
 محمد تار یا برخوردار، ماری سوتلوار لطف نوں، دھک جیویں پہاڑ نوں،
 راء لئی ہے ڈھالے
 دوئی ماری ہے خان سُچیت تے کچھ ڈھوا ہتھ پھل دا، کنگن گھر گھتیا سنارے
 بھرا دی راء سردار لئی آیا کٹ، ونڈ دتوس سار نوں، ماری سومو محمد نوں ساہویں،

پچھانہ جا ڈھٹھا اُلا رے
 بھڑیں پیاں اپڑن بھرا، بھاء وندیا سو جان کے، دوئی گھس کے گئی ہے خان نوں،
 لگی لطف نوں نال نروارے
 راء عالم برچھا پھڑیا، جڑ دتوس احمد خان نوں، وڈھ پنجر تے اندر ڈکارے
 جیویں کوھوسو ہندی لٹھ، دھک وجھ دتا ملاح وی، جھوس دے بیڑا کھلارے
 امیر تے آئَن قادا، وساوا، بنھ دعویٰ لڑدے، چونچے بہہ نہاتا خان وی،
 تلواریں وانگ پھوارے
 تلواریں بھرن گھٹ تے لین سواد، یاد کر رکوع جوں سجدے،
 پڑھ سجدے گزارے
 جیویں نوشے نوں کامن گھتن نال نیو رے، دے تھورے تے کرن زور وی،
 منکن لاگ راہ رتیاں چارے
 موہرے آیا صاحب، پہاڑ دا، پوتر بلند دا، راء محبت نوں تار دا،
 دلاں دا سرخرو میدانیں چھاڑے
 پہلی ماری سوتک کے لنگر، کھا اندر گئی ہے خان دا، جن سو ہے ویس نورنی،
 کڈھ توں گوں واڑے
 پیڑیاں دے وئے مراد تے کالو دا آہلا، پوترے یارو دے،
 ناں گنایا نیں پاہلا، مرین تلواریں راواں فرض اُتارے
 بھٹیاں جو لے چڑھے جوئے صوبے کے رانے، اوہناں ماریاں تلواریں،
 اپنے ناں اگھانے
 ممو، کٹو تے ڈنگا، اوہناں دیاں راٹھیں گلاں، کھڑک خان حیات کے دارے
 جوئیاں اُگا ہیا احمد، پہاڑا گھالیا نیں ویرواہ، کیتا نیں چارا،

جھنڈا پڑھے شکرانہ الحمد چترے
 مو، ڈنگے دی جھل تلوار آپ گیا ای گاما، جیویں کٹونوں ماریاں تیویں لنگرنوں،
 پوندیاں ڈٹھیاں خاناں، وکھ ویراں دیاں چاٹاں، گھاٹ وڈے اُجاڑے
 یارے نوں مارے راء سردارا، پھٹ بوہٹا چاندی کرے چکارا،
 ساه ودھے خان دے، غور جندے مدارے
 عجمت برج نوں ماریاں کٹو جوئے تے مومنے جیے، کرٹوٹے سٹے نیں خان دے،
 دوویں جوان کرارے
 احمد یار تے آیا مو، بختاور دا، بھٹی صاحب، کڈھ متشابہ مرین تلواریں،
 اوس نوں ورم احمد، پہاڑے دے، اوس مسو، خضر اگاڑے
 محمد تے میر کوٹوں ماریا دھرک، تے جلتھ وی آئی زمین تے،
 امبروں ڈھٹھے نی تارے
 کوٹوں آوندیاں آئے کستوری دے بے، ٹک دُ لے گھتے ہانس وی،
 وداع کر سروں اڈارے
 سجاول، موہلے دے میر نوں ماریا، توگ تے اوگ وی بھٹی دا،
 وڈا شیر مارنگھارے
 دُلاتے راء سجاول، جیویں واگھ، الاول دا، ذات بھٹی سنوارے
 جھنڈا چدھرڑ تے جھنگڑا بھروانا مرین تلواریں، لاه دتیاں نیں کھاناں،
 کوٹ تے چڑھے زور دے الارے
 واہ سیلھا نپیا مینیں خضر فقیر، پڑھیاں ہویاں دی کاوڑ شاگرداں دی تقصیر،
 زور دا الاریوس پار لگھا کھلارے
 مرجانوں تے حاکما سو بھی نپ آئے سرواہیاں، تے واہیاں نیں خان میر نوں،

جن گنگو سوہندا نوشیاں، خان نوں رت جھبارے
 اگے سو بھیاں ماریا اورا تے لک، وٹ مر جا آئن حاکما، ہاشما، مراد، پناہ دا،
 اوہناں دیاں راٹھیں گلاں، گلو تر جانن سارے
 بھٹیاں ماریا لنگر، محمد تے میر، امیر، نیر چلن ویہت دے،
 سندھ وانگ کونجاں پکارے
 میدان تے آئن رگو، گہنا ماچھی ساتھی بھٹیاں دے توڑ دے،
 بوٹا، گودھا، مرین تلواریں، گھت نیوندر راں ہرکارے
 تپکاں ودھے، مستی ماچھی کیاں، بنیاں لکھنو تے بگھنو وی، مونہہ جنھاں دے،
 کندے جڑے پٹیلے
 اوہناں سیوے دن چھوڑ، جیویں چتوڑ ماری اکبر، راء لطف، سجادول نوں کھائی دے کوٹ،
 ٹاک سُنے وجکارے
 ایہہ میر، امیرنی گہنیا! آہدا: سد وساوا ہاوا نہ رہی دل وچ، بھٹی کھلا ونگارے
 بلوچ ہٹ کھلوتن سُن کے سد، حج کیتی جیویں حاجیاں، مومن لبیک پکارے
 راء صاحب دے نفل منصوبے، پے قبول تے مقبول حاصل ہن،
 بھٹیاں دینہہ کٹے پواڑے
 چوغٹیا جنھاں دا ساتھی ایمان، تے ساگانج روشن جہان وچ،
 کلمہ کریسی چھٹکارے

42

وچار: پاڑ پاڑ آون لطف تے راء سجادول۔ سیونے آ جاون صاحب، کریم

نوں۔ ڈیرے ساون مل لتھا پیا ہووے۔ جھنگ دی گدی تے مولراج ہووے۔ بنوں
 نونہال سنگھ ہووے۔ آپ گہنا خان دُلھ جاوے۔ لال گُس جاوُس۔ منجی چاں ملے۔
 پرھیں بلوچاں دی سہاں، سلطان محمود، فریاد، فریاد کرین مولراج تے۔ کھائی دا کوٹ مروا
 کے میر، امیر واسطے۔

سوراں میں سچے رب نوں، پیر کیچن یاد
 سہاں، سلطان محمود وی، جھنگ کرن فریاد
 صاحب لاه کھڑکی دتی بھٹیاں، گھت گئے فساد
 بخت وی ساون مل کے، بے انت حساب
 بھارے نی بھار دیوان کے، سکھ رعیت لاڈ
 چڑھتل وی مولراج دی، باہر کڈھ اسباب
 تمبو، کٹک تے پلٹنیں، بھر دیاں ٹھیل جہاز
 دتا سو سیک بھٹیاں نوں، کون جھلدا داب

43

خبراں پینین بھٹے، آئے کوٹ ہلکارے
 آمد وی مولراج دی، ہوئے بدل اناڑے
 ساہواں چڑھیا راء کریم وی، کر ملن سرکارے
 کر سلام مولراج دا، کچھری وچ پیارے
 ”اوئے مندا کیتائے بھٹیوں، کنیں کھلار کھلارے
 لنگر، محمد تے میر، امیر بھی، لال کھپائے چارے

دے حاضر بانہہ دی ضامنی، منگ لیاں سارے“
 کرے قیاس دھیان دا، بھٹی جواب وچارے
 ”صاحب لے وی تول جواہریاں، مل قیمت بھارے
 مندا نہ آکھ دیوان توں، رب کم سنوارے
 تیری اینوں لگھ کے، جا باہر مارے“
 نذرانے لالے جی نوں، شیراں دے ٹالے
 جھیڑے سہاگل، کریم وی، دے گوڈی اکھاڑے
 لے سرپا کچھریوں، میلکھ ہوندا وارے
 چک چٹی راء کریم وی، میل آیا پاڑے

44

وچار: آوندیاں کٹکاں نوں راء کریم ڈک آوے، راء صاحب دی رکھ کر
 کے۔ ویہت دے صوبے تے چھان دے صوبے دا متھا لگ جاوے۔ ویر دی چہ وچ
 راء صاحب پرچاونی کر گھلے گہنے خان دھر۔ میر، امیر دی واسطے۔

لکھیا لوح قلم دا، آپ دیوے قادر
 تقدیر رہی نہ نال پیغمبراں، جنھاں نوں اُتری چادر
 ویر وی جوا سراں دا، پچھ ویکھ جوان بہادر
 تسیں بیٹے خان حیات دے، کھو جیڈ وی دوہیں برابر
 احمد تے گہناخان، بادشاہیں منظور اکابر
 تسیں کی پیاں نہ ڈولیو، کوٹھی دل تہاڈی نادر

تھاڑے لنگر ڈیرے تے ٹھوڑ کچھریاں، آئے سوالی دی لیو آدر
تساں تاریا محمد خان نوں، جیویں پرت رکھی ہمایوں تے بابر
ذات بلوچاں دی گہنیا نے او، جیویں مڈھ سمندراں ساگر
تیرے مارے میر، امیر نی، کر وچلا خانہ جاگر

45

وچار: ایہہ تاں راء صاحب اکھوا گھلے، پر داناواں دے ولدے، داناواں
دے پرتے، داناواں دے الاون۔ گہنے خان اکھوا گھلیا۔

تدبیر نہ ملے تقدیر نوں، میٹے آپ خدا
توں وچ بھٹیاں دے صاحب، راٹھیں امیر امرا
گناہ وںجندیاں نیکیاں، بدیاں سروں ادا
پھٹ وی جاون مل کے، جے ملہماں لائیے چاں
کاوڑ وی جاوے ہٹ کے، تیری زبان دے ساء
جگر جھان دے وڈھین، بہن نہ دیندی باہ
پاڑے پے گئے دلاں دے، کیہ کرن دانا
قیامت بہسائیں رل کے، انجیں رب رضا

46

وچار: گہنے خان اکھوا گھلیا راء صاحب تیری زبان گھيو دی کڑچھی ہے۔ پر

تھاڑے اساڑے آخر میلے ہن۔ ہزار روپیہ چٹی لکھوا لے مولراج بھٹیاں توں۔ جیویں
 ساون مل تے لکھیا گیا۔ ساون مل آکھیا، ”بھٹیاں توں چٹی وی کائی نہ لینی۔ بلوچاں
 دیاں قبریں میری زمین چوں پٹا کڈھ۔“ جوں گہنے خان سنیا۔ گہنے خان آکھیا، ”ہے
 کٹک جے ویر لایا تاں وی ہتھ کجھ نہ آیا۔ جے کوکیا سے تاں وی ہتھ کجھ نہ آیا۔“
 آپ گہنا خان چٹھ پوے جاوے ملتان ساون مل دی کچھری وچ۔ فریاد،
 فریاد کرے کھائی دا کوٹ مروا کے میر، امیر دی واسطے۔ اگے دیوان ہووے کاوڑچ۔
 گہنے خان دے جواباں نال ڈھل آوے۔ گہنے خان نوں چھتے لے آوے پرچاؤنی میر،
 امیر دی کرے۔ راء صاحب تے خط چاں لکھے۔ تھاڑے وڈے وڈے پچا پچاؤن۔ جے
 راجے گلاب سنگھ، کھیم چند تھاڑیاں باہاں منگیاں توہیں باہاں نہ دتیاں۔ جے کمیدان لہور
 آلے جمعدار دے سانگ دا زور رکھنا ہیں تاں نہ رہن دیاں۔

داتیاں اگے منگتا، تعریف پڑھ سنائی
 مارے میر، امیر دی، خبر ساون مل تے گئی
 صاحب ایڈا محول ہے بھٹیاں، مار لئی نہیں کھائی
 ”اوئے راج پتینیاں گہنیا، سیڑھ ساہیوال دی پچھو لائی
 میری اینوں وی گئیائیں باہر، بھر بیٹھوں سوئی“
 صاحب راج وی تیرے ویرے، سانوں طاعت نہ کائی
 تیرا تپ کمال زورال ہے، شینہ بکری رلا چرائی
 ہمسے ویر وی سٹے گھت کے، سن بھٹیاں لاہی
 جے رخصت دیویں زبانون، تاں تلوار ویکھے خدائی

سُن جواب وی گہنے خان دا، دیوان آیا ڈھل
 پرچاونی میر، امیر دی، کرے اخلاص وی ساون مل
 تسیں آؤ وی چھتے دے کوٹ وچ، بہوں جاگھیں تے کرو تسل
 اوہناں گڈیا اپنے سر تے، جوگ دتا نیں ول
 سمجھ گھلیساں نال بھٹیاں، مکا کٹک ڈھویاں میں گل
 اگے ساہویں ہوئے کمیدان، ڈھیر رکھی تہاڈی گل
 تہاڈیاں باہاں منگدا راجا، ڈک گھتیا موں ٹھل
 جے بھلا چہیناں صاحب، نپ دھڑوئی وی دیرے تے گل
 تینوں ساگ جمعدار دا، جھٹ گھتساں نہ پل
 لکھ پروانے ضرور دے، بھیج دتے بھٹیاں ال

وچار: خط آ جاوے راء صاحب تے۔ ہکارا چھہاں نوں آ جاوے۔ دینہہ
 نیزے بروبر تے بھوئیں ترامے دی ہو جاوے۔ خلقت راء صاحب دھر مونہہ
 چاں کرے۔ جیویں گانے تے مہندی تھال چیکو دے ویلے نوشے نوں جج ویہدی ہے کہ
 چن رمضان دا تاکید دے دسدا۔ زمیں کمب جاوے۔ آراستہ سرمقید۔ راء صاحب
 رہے۔ آپ نہ چڑھے تے بنیتی ٹور دیوے۔

آیا دھرڈاٹ چھہاں نوں، دیوان دتا زور
 زمیں کبی تے بھٹی نہ ڈولیا، صاحب دلوں نہ ہویا ہور

عرض پروانے تے بیتی، لکھ گھلیوس موڑ
 صاحب ترکہ مال آبادیاں، آپ لہو و ٹور
 چشم چراغ ہیشگی، تسیں جانو وی کول
 تیرے عمل نہ بے فرماگی، جے پوے اساڈی وی لوڑ
 جان ماریا میر، امیر نوں، تیرے نہ بنے آں چور
 ویر چایا ہے ساہیوال دا، تسیں نہ کرو اجوڑ
 تہاتھوں پچھے نونہال سنگھ، جا سلام بھریاں توڑ
 جے کریں حمایت بلوچاں، گھر کھلا ای لہور

49

وچار: راء صاحب آکھیا، ”جے توں دھڑ حمایت بلوچاں دی کریں تاں توں
 وی لہور دا نوکر ہیں۔ میں وی لہور دی رعیت آں۔ میں لہور لگا جاساں۔“ خط اُتے خط آ
 جاوے۔ راء لطف دی وچ تعریف لکھی ہووے۔ لاٹھی بردار، تیہدی آ جاوے۔ ”شتاب
 ملنا چاہیے راء صاحب۔ تینوں دیوان یاد کیتا ہے۔“ جیویں دُ لے نوں اکبر بادشاہ کیتا۔
 جیویں راجا رجولی دا سلطان خان چھ لہور یا یاد ہويا۔ راء صاحب نوں راہ وچ کڑاں
 پوندیاں جاون۔ توں ساہواں چڑھیا ہیں۔ تیرے اُتے نت اٹھویں پھر واء سلات
 ہوندی ہے۔

آکھاں نال حساب دے، میر اکھر گایا
 ویر وی قادو کے گھر دا، رل سلطان کیاں چایا
 اُمید ودھائی آ لطف، واہ پڈکا ای لایا

پروانہ دیکھ ضرور دا، شتاب لاٹھی لے آیا
 ملنا چاہیے صاحب، ساون مل سدایا
 نیت ساہواں چڑھیا راء وی، پت رکھیں خدایا
 جیویں ملیا چھ سلطان خان، تول اپنا وایا
 عرض وی لکھ عدالتی، جا سلام توڑ پہنچایا
 کہ جییں دی مقال کچھریئے، سلام صاحب آیا

50

کپر دی دہشت، شینہہ دی دکھالی، کڑک سردار دی، امام دی بانگ،
 بھٹی دی زبان، برکت کلام، صفت صاحب دتار دی
 جیویں سید خاں لکھڑ، شہادت خان کمالیے، موج دین کاٹھیا،
 کمیں دُلا سمھالیے، برابر چواہاں، پگ جولی مقدار دی
 زبانوں بولے راء تھوڑا، پھل لگے دوڑا، میلکھ کن دھرے توڑا،
 شان اُچا تورا، سُدھ رکھے چودھار دی
 عبادت نماز، دُپلجی جیڈ جو مزاج، کول سونا جو ماد، جیویں باغیں گلاب،
 چار راء صاحب، بانسراں بہار دی

51

وچار: بھارے بھارے زمیندار بیٹھے ہوون۔ ڈب، ترگڑ، مرالی، کملانے،

دولتانے، ڈاہے، سندے، بھپلا، گرم سردار، نرم بات دے نال بھٹی نوں سوال جواب
کرنے آ جاون۔ چٹھدیاں ساون مل آکھیا۔

راج وی ساون مل دے، پہن کنواریاں ٹرن پشینہ
فرانشیش نجیب تے گیٹے، قتل باش وی لین روزینہ
جیں وچ ویکھے ترن وی، بنھ دیرے گتے مہماں
”توں وند نہ دینائیں صاحب، نیوں کریں تعظیماں
جدے پوے کماں دی بھٹڑ، مل پوے کریم نشینہ
تیرا اوہلا ڈھال بھرا ہے، پیار معلم زمیناں
اپٹھا گیریا ہے بھٹیوں، سر چائیاں ہے ایناں“
طبع وی ویکھ سردار دی، بھٹی کرے وی عرض مہینا
”صاحب ٹکے وی جتنے لوڑیں، سبھ تیرا ہے مال خزانہ
اساں ویریں مارن اپنے، کھا گئیاں ہچیناں
جان گھتیا ہتھ کڑاہ وچ، سر پر بت پیا دسینا
کہ جیرا تیرا ہی چاہیے، سر چھتر مہما“

52

اکھ کوک کچہری بھٹیوں، فریاداں دینہ تے رات
منشی رنج ہن صاحب، نت کریندن واسلات
ٹکے بھریندے او واجبی، کوٹیں رہو وسواس
مست خماری اپنی، ہتھ دفتر واچھ

تساں ماریا میر، امیر نوں، ونجیے لعل سوغات
 اُٹھ قطارے رج کے، بھر بیٹھے او ساتھ
 سنگ وی لاہی ہے میلکھ دی، نہ رکھی میری وی طاعت
 پنچھی دھڑوئی پہنچا دے، آپے لیاں میں سمجھ ڈماک

53

بندہ وڈا نقصانی، رب گناہاں توں پاک
 تساں سد بلائیو وی کاردار، رکھن عذر اتفاق
 سولھاں تلکے جھنگ دے، پچھ ویکھو ساک
 توں سردار سلامتی، تے رعیت ہاں خاص
 توں سمجھ کے آپ نیاں کر، دلوں کرو عذر تپاس
 جیویں لگی گہنے خان نوں، کٹو، موہلے دے گھر بستھ
 توں باہاں منگناہیں بھٹیاں، میں حاضر آں آپ
 جے اُتھوں دیواں نپ کے، وٹا لیدن راٹھ
 بارھاں کوہاں دے زمیندار، کر ویسنی ڈھاٹھ
 بھنے نہ آوندے ہتھ وچ، بدھے نہ وسدے واس
 وسوں وی رتجھ محبتاں، بہائیو وی نال انصاف
 چار ہزار روپیہ نذر، لیو وی مال زکوٰۃ
 بادشاہیں منظور ہے صاحب، رب بخشی سو دات
 ایہہ جن آیا ہے بھٹی خیر نال، ناں اپنے جاپ

بھٹیاں نسوآئیاں دی وار

”بھٹیاں نسوآئیاں دی وار“ دے موہری پاتر بھٹی تے نسوآنے ای ہن تے
ہُن وی ایہہ قبیلے جھنگ ضلع دی تحصیل چنیوٹ تے تحصیل جھنگ دے سنگھم اُتے بیٹھے
ہن۔ اتھے اسیں پہلاں ایہناں قبیلیاں دا ویروا دیندے آں تے ایہدے مگروں وار
بارے گل کریاں۔ جھنگ سرگودھے دے سنگھم دا واسی بھٹی قبیلہ بارہاں کوہاں تیکر
کھلریا ہویا ہے۔ انگریزی راج سے کڑانا بارنوں نہری پانی راہیں آباد کرن مگروں
جُوہے قبیلیاں وچوں بھٹیاں نوں کڑانا بار وچوں رقبے ڈھیہے۔ ایس پاروں کجھ جی
سرگودھے دے چکاں وچ وی اُچل گئے، پر ایہناں دی جدی جُوہ تحصیل چنیوٹ تے
تحصیل جھنگ دے ای پنڈ ہن۔ ”پنجاب ڈسٹرکٹ گزٹیرز: جھنگ ڈسٹرکٹ“ موجب:

"The Bhattis own a block of villages
between the Shah Jiwana villages in
Jhang and the Lali villages in the Chiniot
Tahsil, all on the west bank of the river;
only three Bhatti villages are in the Jhang
Tahsil."(1)

نسوآنا قبیلہ صدیاں توں نسوآل دا واسی ہے تے جھنگ سرگودھے دے اُہے

آلے سنگھم اُتے کئی پنڈاں دا مالک ہے۔ ملک سارنگ نسوآنا ہوراں اساڈے ہک سوال دے جواب وچ دسیا:

”اساڈے ہک وڈکے دا ناں نسو ہا جیس دی اولاد
 نسوآنا اکھوائی۔ نسو توں چھ پیڑھیاں اُتے کاہنگی ہويا ہے جیہدے
 توں کاہنگی وی آہدن۔ ٹوٹا وی نسوآنے دی ال ہے۔“ (2)
 نسوآناں دے جدی پنڈ تھانہ کانڈی وال، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ وچ
 آوندے ہن۔ ایس جوہ نوں نسوآل وی آکھیا ویندا ہے۔ مغل سکھ راج دی بندوبستی وٹ
 موجب ایہہ جوہ ’تپا کالو وال‘ دے ناں نال وی وجی۔ ”پنجاب ڈسٹرکٹ گزٹیرز: جھنگ
 ڈسٹرکٹ“ وچ نسوآناں بارے لکھیا ہے:

"The Nissowanas are a pure Jat tribe,
 though recorded as Rajputs in 1901. They
 inhabit the northern corner of the Chiniot
 Tahsil and have a few villages in the
 Shahpur District, where 509 were
 enumerated as Jats. They have no
 connection whatever with the Sials, in
 spite of termination *ana*, and are more
 nearly akin to the Tiwanas." (3)

جھنگ دے ایہناں دو قبیلیاں دی وار دی کہانی انج ہے کہ سپاہ سنگھ موضع
 مہنگ (نہنگ) تحصیل ساہیوال، ضلع سرگودھا قادر بخش، پناہ دے بھٹی آل ڈاچیاں
 چرائی کان گھلدا ہے۔ نسوآل دے اٹھارھاں اسوار آکے موضع ماہ ملی، تحصیل جھنگ

دے کولوں ڈاچیاں مار لیندے ہن۔ قادر بخش ستاں سواراں نال نسوآنیاں دا بیچھورا کردا ہے۔ الدانا ریلوے سٹیشن ضلع سرگودھا دے لاگے ہک پُرانے رہنے کاواں آلی نون وچ بھٹی تے نسوآنے لڑدے ہن۔ نسوآنے قادر بخش سنے دو پُتریں مار کے وگ ویندن۔ دو بھٹی پھٹی ویندن۔ وار کار نے قادر بخش دا مرن ورھا سمت 1862 دسیا ہے، جیہڑا عیسوی سال موجب 6-1805ء بندا ہے۔ وار کار دے لفظاں وچ:

”سمت 1862 چالھویں دیہاڑے عمر، نور دا باوی بندیاں نال مری جاوے۔ گل دی ٹھی اُتے عرفانا جن بیٹا ہووے۔ ترائے منگو مچھیں تے پنج وگ گائیں دے جپے مار لے جاون۔ لال خان بلوچ بھٹیاں دے ہتھوں مری جاوے۔ چوگوت ویر لگ جاوے۔ مال وی مری جاون۔ بندے وی مری جاون۔ بھٹی جھورے چت آ جاون۔“ (4)

نسوآل دی جُوہ دا حاکما علیانا موضع کلری، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ وچ آوندا ہے تاں بھٹی تھڑا دے کے موضع کلوکا، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ وچ قتل کر چھڈدن۔ نسوآنے حاکمے نوں دفن کرن توں پہلاں بھٹیاں دے پنڈ ٹھٹھا عمرا، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ اُتے ہلا کر دیندے ہن۔ اوہ منگو وی مار لیندے ہن تے دا ہک بندہ وی مار جاندے ہن۔ قادر بخش بھٹی دے پُتر موہلے دا ہک متر ناتو دولتانا ستارھاں بندیاں دی واہر لے کے نسوآل تے ہلا کردا ہے تے نسوآنیاں دیاں گائیاں مار لے آوندا ہے۔ دُوئے دیہاڑے نسوآنے ہلا کر دین۔ موضع ماہ ملی کول بھٹیاں دے دھڑے دا ہک بندہ مار جاون تے مال وی مار لین۔ وت ناتو دولتانا جا کے منگو تے گما دوویں مار آوے۔ پھیر نسوآنے سکھاں دی مدد نال بھوڑانی توں گھوڑی آ لے تائیں گھوہ ساڑ جاون۔ دو بندے وی مار جاون، پر بھٹی نہ لڑن۔ امیر، سلطان دا بھٹی جاندی پئی

واہر کولوں گائیں کھس لوے۔

نسوآنیاں دیاں دو مونیہاں کسمانے تے سرگانے آپس وچ لڑ پیندے ہن۔
کسمانے بھٹیاں دے نال رل جاندا ہن۔ حبیب دے واڑے، چک 77 جنوبی
تختیل تے ضلع سرگودھا کول لڑائی ہوندی ہے۔ بھٹی نسوآنیاں دے چار بندے وی مار
لین تے یارہاں سو مجھ وی مار لین۔ مسورا، کالو دا نسوآنا ساہیوال دے نواب فتح خان
بلوچ کول جاوندا ہے، پر اوہ مدد نہیں کردا۔ بھٹیاں دی واہر مجھیں ونڈ لیندی ہے تے
ودھدیاں مجھیں موندا شریہ، تھانہ قادر پور تختیل تے ضلع جھنگ دے شیر شاہ کول
امانتی بہاوندے ہن۔ مسورا، کالو دا موندے تے ہلا کردا ہے، پر شیر شاہ اگوں مقابلہ کردا
ہے تے انج نسوآنیاں دی واہر مجھیں نہیں لے جاسکدی۔

مسورے نسوآنے دیاں مجھیں مارن مگروں کسمانیاں تے سرگانیاں دی لڑائی
ودھ ویندی ہے۔ کسمانے جدی جوہ چھڈ کے بھٹیاں دے علاقے وچ آونا چاہوندے
ہن۔ بھٹی جھنگ دے اخیر لے حاکم نواب احمد خان سیال کول جاوندا ہن۔ اوہ اپنی
فوج نال گھلدا ہے تے پندرہاں راتیں بھڑانے رہندن۔ مسورا سکھاں دی فوج لے
آوندا ہے۔ لڑائی ہوندی ہے تاں سکھ نس جاندا ہن۔ مسورا، بہاب دی وچ لگ جاندا
ہے۔ مسورا نسوآنا وت ہلا کردا ہے تے انھیرے چک تختیل سلانوالی، ضلع سرگودھا وچ
کسمانیاں تے بھٹیاں دی واہر نوں نساوندا ہے۔ کسمانے تے بھٹی موضع ارڑ، تختیل
ساہیوال، ضلع سرگودھا وچ جا لگدے ہن۔ نسوآل دے دو راٹھ محرم چدھرڑ تے چاہنگو
بھٹی بھوڑانی دیاں گائیں مار لین۔ زیادا، احمد دا لکی بھٹی بڑانے آلا نو اسواراں دے
نال دوواں نوں چک کے مارے۔ نارنگ نسوآنا موضع کلوکا، تختیل چنیوٹ لٹوا لئے۔
جھنگ دا حاکم مولراج بھٹیاں، چپیاں تے سنگراواں نوں نسوآل دے پنڈ لٹن دی
اجازت دے دیوے۔ بھٹی نسوآل وچ جا کے مال وی مار لین۔ تھو نسوآنا بنھ کے

مولراج نوں دے دیون۔ پڑیاں نوں قتل کر چھڈن۔

نسوانے سجاو لے اعوان نوں گھل کے گنجے بھٹی دی مجھ لکوا لین۔ گنجا بھٹی مجھ
لین جاوے تاں نسوانے ہتک کر کے اٹھا چھڈن۔ کلی تے عرفانے بھٹی رل کے دھاڑ
چاں دھنوان۔ نسوانیاں دا سردار بگا نسوانا مار آون۔ زیادا نسوانا بنھ لین۔ نسوانے میلا
گھل کے زیادا نسوانا بھٹیاں توں لے لین۔ نسوانیاں دا سردار نارنگ، جکو دا بہوں وڈی
دھاڑ لے کے بڑانے اُتے دھاوے۔ بھٹی پوری واہر نوں نسا چھڈن۔ انج نکلے وڈے
اٹھا رہاں ہلیاں مگروں ایہہ لڑائی چالھی ورھیاں پچھوں جا مکدی ہے۔

بھٹیاں نسوانیاں دے ویر دا کارن ڈاچیاں ہن۔ ایہہ ڈاچیاں سپاہ سنگھ قادر
بخش بھٹی کول گھلیندا ہے۔ پرانے دھن پچھے بھٹی نسوانے کیوں لڑ پمدے ہن؟ کیہ سپاہ
سنگھ وی بھٹیاں نسوانیاں ورگی کائی دھر ہے؟ جانگلیاں دا راج ساہیوال، جھنگ وچوں
تاں اجے مکا نہیں، پر ایس جوہ وچ سپاہ سنگھ کیوں آگیا؟ کیہ بھٹی امانتی مال پچھے ای
جاناں وار چھڈ دے ہن؟ ایہہ سوال سہج سبھا وار پڑھدیاں ہی ذہن وچ اُبھر دے ہن۔
اتھے اٹھارھویں صدی دے پنے پھرولیاں کائی تند متاں ہتھ لگ جاوے۔ بھاویں
چڑھدے مغل راج دیاں نینہاں وچ ای ہندوستان دے کھیرو کھیرو ہوون دا بارود
بھریا گیا ہاتے دیسی دھراں ایس ستیویں توں ویہر دیاں وی رہیاں، پر اورنگ زیب
دے مرن مگروں ایہہ بھرم بھا وی ویندا رہیا۔ مغل شہزادیاں دیاں تخت نشینی دیاں
جنگاں، نادر شاہ دا حملہ، مرہٹاں دا سرکڈھنا، ایسٹ انڈیا کمپنی دے پیر پسارنے تے
پٹھاناں دے نت دیہاڑی دے ہلیاں پاروں تاں مغل شاہی دا ساہ ست ہی مک گیا۔
پنجاب اُتے احمد شاہ تے اوہدے پٹھان وارثاں شاہ زمان، تیمور شاہ تے اوہناں دے
جرنیلاں ہلیاں دی وہیر گھتی رکھی، پر پٹھان راج قائم نہ کر سکے۔ اوہ چڑھدی کنی دے
ای بھائیوال رہے تے جدھروں چوکھے مال دی آس ہوندی اوہے نوں حکمنامہ لہ

ویندا۔ 1753ء توں 1756ء تیکر پنجاب دے نوگورنراں دی بدلی ہوئی (5) پر ڈاواں
 ڈول سیاسی صورت حال نوں کوئی وی سنبھال نہ سکيا۔ نت دی لٹ مارتے قلام توں
 اک کے پنجاب دے سکھ کساناں اپنی 'راکھی' آپ کرن دا سوچیا تے اوہناں 'چوتھ' دا
 ٹیکس لاگو کر کے اپنی تے اپنیاں دی ذمہ داری موڈھیاں تے سٹ لئی۔ بھگت سنگھ دے
 آکھن موجب:

"Thus *rakhi* system was certainly an improvement upon *chauth* as the Sardar offering rakhi to a village or an area considered himself under obligation to give protection to the people from oppression and attack from whichever quarter it came, as against the practice of *chauth*. Secondly, the areas under *rakhi* could rightly be called the spheres of influence and these areas formed the basis of future Misals." (6)

ایہہ راکھے وی ہولی ہولی ملاں مار دے ہوئے سکھ مسلاں دے روپ وچ
 پورے پنجاب اندر کھلر گئے۔ ایہہ جٹالی توں سردار تے وت راجے مہاراجے بنے۔
 ایہناں دا متھا ہُن مغلاں پٹھاناں دے تھا پڑے نواباں نال ہا، جیہڑے سرداریاں نوں
 جدی حق سمجھدے ہان۔ جھنگ سرگودھے دیاں جُوہاں وچ پہلاں بھنگی مسل تے وت
 شکر چکیہ سرداراں کھنے دا زور دکھایا۔ نور محمد مولوی ہوراں دے لفظاں وچ:

”جب دولت سلطنت پختہ کو ضعف آگیا اور لاہور اور امرتسر اور ان کے گرد و نواح میں سکھوں نے غلبہ پالیا جیسا کہ لاہور میں سردار گنڈا سنگھ رئیس تغلی مقرر تھا۔ اور جامداری ملک چناب کی اُس کے سپرد تھی۔ اس وقت میں جس قدر سکھاں متغلبہ پرگنہ کے رئیسوں سے جو چیز سالیانہ بطور رشوت یا مالگزاری کے نام پر لیتے تھے تاکہ اپنے حملہ سے اس ملک کو نگہ رکھتے تھے اس کو جامداری کہتے تھے کہ فلاں سکھ فلاں علاقہ کا جامداری ہے۔“ (7)

جھنگ وچوں جامداری وصولن بارے ”تاریخ جھنگ سیال“ وچ لکھیا ہے:
 ”اور جو چیز سابق جھنگ کے رئیس بطور جامداری سکھاں بھنگی کو دیتے تھے احمد خاں بھی دیتا تھا۔“ (8)

بھنگیاں مگروں دوجا وڈا سکھ سردار مہاں سنگھ شکر چکیہ ہا۔ اوہ وی ایہناں علاقیاں اُتے مل مارن دے راہ بھالدا رہیا، پر اوہدے پتر مہاراجا رنجیت سنگھ دے سردار بنن مگروں ایس مسل اگے کوئی وی نہ کھلو سکیا۔ ”امپریل گزٹیر آف انڈیا پنجاب“ موجب:

"Meanwhile the sikh power had arisen in the North, and Karam Singh Dulu, a chief of the Bhangi confederacy, had conquered Chiniot. In 1803 Ranjit Singh took the fort there and marched on Jhang, but was bought off by Ahmad Khan, the last of the Sial Chieftains, on

promise of a yearly tribute, amounting to

RS.70,000 and a mare."(9)

اُتلے وچاراں توں ایہہ نظریندا ہے کہ رنجیت سنگھ دے لہندے پنجاب دے
شہراں اُتلے مل مارن توں پہلاں وی بھنگی تے شکر چکیہ مسلاں دے سردار نواباں کولوں
'چوتھ' یاں 'جامداری' وصول کر رہے ہاں۔ راٹھاں توں پرانے نواباں دی ایہہ ساکھ
اکھوں پرکھی ناہی۔

بھٹیاں کول امان بیٹھیاں ڈاچیاں سپاہ سنگھ جامدار دیاں ای ہن۔ ایہہ ڈاچیاں
بھاڑے والیاں وی نہیں۔ پشاور توں سرہند تیکر نت دے ہلیاں تے مال ڈھونڈ کان
اُٹھ ڈاچیاں ای کم آسکدیاں ہن۔ ایہناں دی سانجھ بار دے راٹھاں توں کردائی
ویندی ہے، جیہناں دے کول کھلی چرائی ہے۔ بھٹی قبیلے دی میں وی ایسے وچ ہے کہ
نویں سرداراں دا مان نہ ترے۔ وار دی تھلوں تک توں سارے درشن تھی ویندن۔

سکھاں گھلیاں تاں ایس نمود تے، قادوتاں مول نہ ڈولیے پہاڑ ہے گری میر(10)

ایس نمود وچ کان پیاں سنیاں دا گھٹا ہے۔ پرانے سردار جلال خنانے سیال
تاں اکھیں ویہدیاں بھنگیاں تے شکر چکیاں نوں لکھاں دے نذرانے دے کے ٹالڈے
ہن، پر اے سانگے تے سرداری دی ریت نبھاندیاں سیالاں نال اجوڑ ای کائی نہیں۔
نسوال دی جُہ تاں چنیوٹ تے تپا کالووال دے نال ای پچھانی ویندی ہا۔
چنیوٹ تے بھیرے دا وچکارلا علاقہ۔ چنیوٹ اُتلے دلی یاں لہور دا نمائندہ ای راج کردا
ہا۔ نواب ولی داد خان سیال ایس جُہ تے ہلا کر کے سیال راج وچ شامل کیتا تے اتھے
عزت بخش ریحان نوں اپنا گورنر مقرر کیتا۔ ”پنجاب ڈسٹرکٹ گزٹیرز: جھنگ ڈسٹرکٹ“
وچ لکھیا ہے:

"The Rehans were in the old days the

rulers of the Kalowal *ilaka*, and Izzat Bukhsh was Walidad's governor, but Kalowal only formed a portion of the Sial state for a very short period."(11)

ولی داد سیال دی اولاد کولوں بھنگیاں ایہہ علاقے کھوہے۔ وت مہاراجا رنجیت سنگھ قبضہ کر لیا۔ بھنگیاں تے شکر چکیاں نال نسوآئیاں دا واہ پہلاں توں پیا ایس کان اوہناں دے سانگے وچ گُوڑھ ہے، جیہدا ویروا وارکار نے وی دتا ہے۔

نسوآل دے کسمانیاں تے سرگائیاں دے ویر دا مڈھ وی سکھاں دیاں ڈاچیاں ہن۔ ملک مسور نسوآنا کول قادر آباد دا سکھ سردار ڈاچیاں گھلدا ہے، جیہناں نوں کسمانے مار لیدے ہن۔ اودوں تیکر مہاراجا رنجیت سنگھ پنڈدادن خان، میانی، بھیرہ، مڈھ رانجھیاں تے قادر آباد تیکر دے علاقیاں اُتے قبضہ کر لیا ہا۔ وارکار دے آکھن موجب:

کوٹاں دے وچ تھانے، سنگھ رنجیت نیں (12)

چُکھو کھاں ملک مسور نوں، دھنگی اساں نال کھنے

سکھاں دیاں مارین ڈاچیاں، ملک کیوں لو بھیا طمے (13)

بھٹی تے کسمانے مل کے احمد خان سیال کول جاوندے ہن تے اوہ اپنا لشکر نسوآئیاں نال لڑن تے کسمانیاں نوں اُچالن کان گھلدا ہے۔ نسوآ نے رنجیت سنگھ دے کارندیاں نوں مدد کان لے آوندے ہن، پر نسوآ نے تے سکھ شکست کھاوندے ہن۔

رنجیت سنگھ دے ملتان اُتے قبضہ کرن مگروں جھنگ دا ضلع لہور ملتان دے صوبیاں وچ ونڈیا ویندا ہے۔ وارکار دے لفظاں وچ:

”ٹھٹی تے سروا لاسیں ہووے۔ اُبھا پیٹے راجیاں دے

پے جاوے۔ لما پیٹے ساون مل دے پے جاوے۔“ (14)
 نسوآل دی جوہ صوبہ بھیرہ وچ آجاوے تے بھٹیاں دا تعلقہ صوبہ ملتان وچ
 آجاوے۔ ایسے سے ای راجا گلاب سنگھ تے مولراج وچکار جنگ ہوندی ہے۔ نور محمد
 مولوی ہوراں لکھیا ہے:

”جب ضلع جھنگ کا لالہ مولراج کے سپرد ہو گیا جو بڑا
 لڑکا دیوان ساون مل کا تھا تو مہاراجا نے عنایت خاں سواروں کی
 فوج کو دیوان موصوف کے ساتھ دے کر اور دیوان مذکور کو لالہ
 مولراج کے ساتھ تعیناتی کا حکم ملا۔ تو اس سبب سے عنایت خاں
 اُس جاگیر کو اپنے کارندوں کے سپرد کر کے خود سواروں کے ساتھ
 جنگ میں لالہ موصوف کے پاس اقامت رکھتا تھا۔ قضاء موضع
 کھڑکین علاقہ تحصیل کالووال پر راجہ گلاب سنگھ والی جموں اور
 دیوان موصوف کے درمیان مقابلہ ہو گیا۔ اتفاقاً عنایت خاں اس
 جنگ میں سمت 1894 میں بندوق کی گولی سے شہادت
 پائی۔“ (15)

دیوان ساون مل نال راجا گلاب سنگھ دا وکرا تاریخ دے پڑھن ہاراں کولوں
 کوئی لکھا چھپیا نہیں۔ دیوان ساون مل دے صوبے وچ راجا گلاب سنگھ چھیڑ خانی کردا
 رہندا ہے۔ ایس کم لئی اوہ نسوآنیاں نوں ہلر دیندا ہے۔ وارکار دے لفظاں وچ:
 ”چار پنج بدیاں ہو جاوے تاں جھنگ دیاں بدیاں
 ترنیاں دے نٹھے ہوئے نارنگ کول اکٹھے ہو جاوے۔ اوتھوں دلا
 لیرا اگوان ہووے۔ آ کے کلوکا لٹ لین۔ دینہہ سائل کلوکا،
 بہاب دا مولراج دی کچہری اچ فریاد فریاد کرے۔“ (16)

”پگ ہووے اسالت کے گھر۔ کچکی دا پُھل پیدا

ہووے ناں ہووے صالح سدیوے بگا۔ پلھو دا پتر مسورے دا

پوتر۔ راجا گلاب سنگھ مطیع ہو جاؤس۔“ (17)

جھنگ دے پنڈاں وچ نسوآنے لٹ مار شروع کراوندے ہن تاں مولراج

نسوآل دی جُوہ وچ سگواں کم بھٹیاں توں لیندا ہے۔ وارکار دے آکھن موجب:

”مولراج آکھیا، تھانہ رتن چند دا فروکیاں آلا لے لیو

مدد۔ اگوان بھٹی ہو جاوون۔ اُبھے نوں پئو تے مارو۔“ (18)

راٹھاں دی ’میں‘ نوں اوپری نظر دیکھیاں انج جاپدا ہے کہ امانتی مال کچھے

جاناں وارکے زندگی دیاں اُچی قدراں دی راکھی پے کردے ہن، پر ایس ’میں‘ دے

سرے شہنشاہی نظاماں نال بچھے ہوئے نیں۔ ایس کرودھ نوں پہلاں احمد خان سیال

تے راجا رنجیت سنگھ دی حکومت تھاپڑدی ہے تے وت مولراج تے راجا گلاب سنگھ۔ انج

راٹھ دی کرنی پچھوں ملتان، بھیرہ تے جموں دے گورنراں دے لائبھ وی سرکڈھ

کھلوندے ہن۔ اج دو سو ورھے بیتن مگروں وی جیون دا ٹورا نہیں بدلایا۔ ہُن وی

راٹھاں تے شاہواں دے دولے لائبھاں دی راکھی ہوندی رہندی ہے۔

متن

1

وچار: سچ ناں خُدا دا۔ خُدا دے رسول دا۔ چار سانگاں آہدن چنھاں دی
کدھی تے۔ کیہندی کیہندی سانگ؟ ہک شاشو نسوآنے دی۔ دُوئی مسورے، کائو دے
دی۔ تریئی سانگ شیر شاہ، گُل محمد دے دی۔ چوتھی سانگ قادو بھٹی دی۔ نسوآنے
آکھیا، ”قادو دی سانگ اساں وی دیکھنی ہے۔“ تریہوں تائیں ٹونڈیاں کھادھا۔
ٹونڈیاں دا رزق خُدا بنایا۔ جواناں دے اوہلے راٹھ بہندن۔ جواناں دے اوہلے شودھا
شکستہ وی پلدا آیا۔ سپاہ سنگھ مہنگیں ہوس تھانہ۔ چکے وگ ڈاچیاں دا تے قادو بھٹی تے
امان چاں بہائے۔ پے جاون نسوآنیاں دیاں نکاں۔ اٹھارھاں اسوار چڑھ بہن۔ ہستا
نسوآنا، گلام نسوآنا، پانہو نسوآنا، نارنگ نسوآنا، امیر پڑیار، دلیل پڑیار، دلو ٹھیٹھیا، محرما
چدھرٹ، چھلی چوہڑا۔ آکے ماہ ملی دی خنگاہ کولوں ڈاچیاں مارلین۔ کڑانا مونہہ اگے
دیون۔ ایکھن بھٹی واہر کرن۔ قادو، پناہ دا، مراد تے صاحب۔ امیر تے چوہڑ۔ شیر
تے نورن لائی۔ کاواں آلی نون اچ کھلو رہن۔ ایکھن بھٹی تے نسوآنے سار دے
دانے چین کس وجہ دے نال؟

قدرتیں سچا رب، ادہ آپ سیادہ
 کلمہ پڑھیے نبیؐ دا، نہیں خطرہ پُل صراط دا
 جو گُجھ توڑوں سو لکھیا، روز دیوے دینہ رات دا
 دُلڈل اُتریا علیؑ نوں، شب معراج تے سیر بُراق دا
 دتوس شاہ علیؑ نوں، منصب پنجتن پاک دا
 پیر پیغمبر اولیے، ہجھے واسا خاک دا
 سرداری سیال، سید، ریحان، بلوچ تے، چُگھا ڈاڈھا رائھ دا
 کل کدی آ چھھاں تے، مارو گاوندی روپ الپ دا
 وڑی ہرلیں، کھرلیں، بھروانیاں، سیالاں تے چدھرڑاں،
 پٹ کھادھا سو، ماس دھراک دا
 لالیاں، لکیں تے گوندلیں، لیوس سواد چھاک دا
 چکھدی امدی قادو نوں، گل رائھیں میکھیں چا پدا
 توں بٹیا راء پناہ دا، مینوں دیویں ماس خوراک دا
 بھٹیاں تے نسوآنیاں دا ویر، آ لگا چٹاک دا
 قادو ہے چودھھاں دا چاننا، روشن بھٹی ذات دا
 چندل نیں چھھاں تے، توگ ودھے کا لاکھ دا
 اگے نسوآنا، چن قندھار دا
 رکھدا نہ کنیں دی، طاعت دا
 ہکے کالو تے خانے ملک کی، اُچا نشان ڈماک دا
 مسلت کیلتی نسوآنیاں قادو ماریے، ایہہ پھل ادھراک دا
 نہ بھئی بیٹے قادو دے، مت ویر چترے باپ دا

سپاہ سنگھ دیاں ڈاچیاں، پیٹھیاں آن امان
 اسیں بودیاں دیاں جم لکلیاں، چردیاں قادو دے تران
 ساہمنے پیٹھیاں قادر بخش دے، لتاڑے کون اساڈے بھان
 اسیں چردیاں بار گشادیاں، پوے کون اسانوں وی بان
 اساڈیاں گچاں وانگ تمبوریاں، دادراں دیاں کڈھاں وان
 اسانوں ایہہ تاں نت مسافری، سبجے نت پلان
 ہک بھو مریندا نسوآل دا، تجھے سانوں کان
 نسوآنے جدے دیندے پاسنے، سر کٹک تے کر ملان
 کنڈی حسین، جمال تے مراد دی، دتی نیں چاڑھ کمان
 اگے پوترے ودھے راء دے، ویراں دے سرمیدان
 میں جد کا پگڑا ولیا، یوہے جھکائی موں آن
 میرے دیرے چبوترے تے پیٹھکاں، ڈھاڈھی بہندے کر کلان
 میں جاتا نیں چھاس تے، ہیمے چھوڑے موں راٹھ پچھان
 تئیں جاہو پچھو مومن دے کوٹ توں، مار جھیں تے جھاگ مسوان
 پڑیاں، چدھرڑاں تے ٹھیٹھیاں، ہتھیار چڑھان سان
 قادو توہیں تے اساں سر پر لڑنا، سنسن پر بتاں وچ اعوان
 تیرے اساڈے تاں ویر دی، آوسی گٹ دھروان
 ”میں تیگاں مریاں، ویکھسن سیال، بلوچ، ریمان“
 ”راوا! کیہڑی گھڑی اٹھ بہسیا، ایویں بندہ کریندا مان“
 قادو آپ تاں گیا نبھا کے، لکھ شائش تے ست سوہان

جو کچھ رب کریندا، انجیں راہ بندے نوں دیندا، ایویں آپ تے دوس انیندا،
 اوہ پاک صاحب ازل دا
 جو کچھ کرے سوچا ہے، ایویں بندے نوں دیندا راہ ہے،
 نیکیاں کیچن تے وڈے لائے، ایہہ جو کم اصل دا
 یک پون چھان تے راٹھ، نہیں کچھدے ذات صفات،
 منگدے پیر فقیر دا ساتھ، ڈیوا جاندا کچھ عقل دا
 بیر کھیتز چھوڑیندن جھنڈ، بھٹیاں نسوآنیاں دی لگی ہے بمب،
 ہک دہنہ وڈے جو ہوسن گند، ہُن گل پئی ودھیانیاں ڈنکا بھیہر طبل دا
 نسوآنیاں تاں کیتی ہے دھائی، اوہناں جھنڈے دی ہیر پکائی،
 گھوڑیاں دے اگے ہک کلائی، آہو ڈاچیاں لیو کھاں مار کے،
 سوچھا لیو اچ تے کل دا
 نسوآنے تاں دھا کے وگے، ڈاچیاں مار کے لائیاں نیں اگے،
 آپے ویروی چائن سچے، کیڈا پاڑیا نیں پاڑ کلل دا
 کوکاں ڈنڈیں پنڈ گراواں، خبر ہوئی ہے بھٹیاں راواں،
 قادو ملیا تاں لڑی ٹھاواں، تئیں کیہڑا ہو قادو نوں جھل دا
 پڑاچم چایا پڑیاں، مارن ہتھیار اساڈین کاراں، ڈھاڈھی بھٹ جوڑین واراں،
 ذمہ چایا دیل، امیرے، جھگڑا آگیا گھڑی تے پل دا
 بھٹی تے لائی ہوئی کٹھے، گھرے پئے تَرن تے متے،
 اوہ اٹھارھاں تے اسیں ہاں ستے، قادو، پناہ دا ہے آکھدا: شرم رکھیں پگ دے ول دا
 ایہہ جاندا نسوآنے، بھٹی ملے تاں آ صاحبانے، تھوڑے تے بالے لڑپون ودھیانے،

سوکھا راہ امیریا! اج لڑنوں میں نہیں ٹلدا
 امیر، مراد چوہڑے صاحب، آؤ دے دکھاؤ کھاں دابا، لئی جاندے مال اساڈا،
 جواناں نوں چڑھی ہے وکی، ساوَن کھڑیا ہے باگ کُل دا
 ہستے ملک بُلایا، قادو، پناہ دا آیا، راوا تیرا نیسے گجھ چھپایا،
 چنگا پویں جے مُڑ وی جاویں، کپے ہار پیساؤں وی گل دا
 قادو، پناہ دا ہے پہلی سٹ نپ کے دھسے، دو گھوڑے چنگے نیں کھسے،
 قادو دی وڑترے گاویسے، چدھرڑ یار بیگ تے نور نول دا
 نسوآنے پرتی کے آئے، واہ واہ پڑیاں ہتھیار مچائے،
 کنڈی مل قتال دے سائے، گاواں ہستے ملک نوں، موہر ہو کھلوتا دل دا
 دلو ٹھٹھیے تپک جو آندی، بندہ نال نہو رے کھاندی، گھت سکے دارو دا لگی،
 اوس ماری جو راء امیر نوں، پیالہ پیوایا سو آن ازل دا
 وت دوئی تپک سو کسی، توتے نال ٹھکائی سوری، لگی گھوڑے نوں گئی ہے دھسی،
 تھمار کھیا جوڑ محل دا
 ترس دہنہ مندی کیتی ہے لائیاں، جتھے مشکل بنی ہے گھائیاں،
 اوتھے پتہ پے جاندا ساتھیاں، پُتر بنیا ہیں شیریا! بن ہرن کھلوتا ہیں جھل دا
 کیتی آئے ہو میل اسواری، ہُن لاکھوتے ہو جھاڑی، نہ کائی جھلی تے نہ کائی ماری،
 لائی نوں راٹھ نہ سدو، جٹ ہوندا قدیمی ہل دا
 صاحب ویکھ مراد نوں پلکے، اندروں ڈھاڈھ اٹھیوس بل کے،
 صاحب جاتا ساری خلتے، شمع جل مشال آتنگ ہے بلدا
 قادو نوں لگے مراد دے ورم، یارو لجاں دھوپن وڈے شرم،
 ہُن اوکھیاں گھوڑیاں تے چڑھن، دھرتی ہلے میں نہ ہلدا

داتیاں اگے منگتا، پڑھ ڈھاڈھی سچ نرولیا
 وچ کڑانے دی بار دے، نارد چڑھ شگاہیں بولیا
 توگ دلیل پڑیار دا، نپ گھت دو ہتھڑ تولیا
 ماریا سو صاحب راء نوں، شیشہ جن گلاب دا ڈولیا
 صاحب جوں آیا دھرت تے، اج کول نہیں جھنڈیا، کلیا، کنڈیا تے مولیا
 نہ بھئی قادو نال، صاحب، مراد دے بولیا

بھیڑ بھٹیاں تے نسوآئیاں، واہ کم تیرے رزاق دے
 ورم تاں قادر بخش نوں، کپ جگر تے اندر پاٹ دے
 وریام دلاں نوں ساہمنے، انج پھل باگاں وچ ٹہکدے
 لہہ آئے نسو دے پوترے، انج لڑن جنجوعے ڈھاک دے
 اوہناں لکوں تاں لنین چھک کے، دوکان گھڑیاں گجرات دے
 شوہ پراں تے ہتھ پھیردے، کنک چگھار وساکھ دے
 محرم، چھلی تے نارنگ کیفی، جن پرہات دے
 توگ مریندے وارو واریاں، جٹیاں دے وچ پھہکدے
 تس دینہہ چوہڑ نوں مولے رکھیا، پیراں دے نال کرمات دے
 چوہڑ نوں برچھے گئے ترا تے، ڈھٹھے چنن توں باز چہکدے
 متھے چھلی تے چوہڑ دے، کل نارد کول گہکدے

قادو اپڑیا چوہڑ تے، نمازی پوہنتا بھج جہات تے
 ماری سو چھلی نوں تک کے، سردے وچ گھماک دے
 یارو مریدے نوں کیہڑا دوس ہے، ہتھیار جاون بھسواتے
 چھلی نوں کن مندریں پائین جوں گناں، میرزا دے سچ ہن آکھدے

6

واہ رضائیں تیریاں، سہی نام تیرا کلتار دا
 توگ امیر پڑیاں دا، بہہ اُستاد دوکان سنواردا
 چھڑ ٹمن ملتان دا، پھل ماجھی سالم دے لوہار دا
 اوہ گھڑیاں تاں کیتا مشکلی، کسبی واہ پکاردا
 پڑیاں کیتا ہتھ پسند کر، راء امیر نوں آیا ونگاردا
 ماری موڈھا تک کے، چپا نال جہاز دے دھریا اُستاد دا
 پہلی ماری سو ویکھ پڑیاں نوں، مونہہ تے پھٹ دیدار دا
 پڑیاں، بھٹی گل بکھڑی، پھڑ ایدوں اودوں میڈھیاں،
 پہلوان تاں لتھے کھیڈتے، مُرا کیتائیں آسردار دا
 قادو پلکیاں تاں پڑیاں تے، جن کر طعمے نوں دیکھ کے، چھٹا باز پہاڑ دا
 بھلہا نپ دو ہتھڑ تولیا، سر پڑیاں دے ماردا
 تس دینہہ حیاتی قادو، چوہڑ تے راء مراد دی، ناں روشن بھٹی دتاردا

قادو ونگارے امیر، جیہڑے بھیر پیاں پکرن، جنھاں تے وِت
 صاحب، مراد جنھاں مارے، اج بھار بھارے ٹونڈیاں، لے ونجیں پت
 جتھے سانگاں جُھے تے توگ، گُھے زمیں وچ تیگیں چکے، اوتھے راء امیرنوں ول گیونیں،
 گرژا جن کر مُرے، بادشاہ کول لتھائے نٹ
 دلیل پڑیار چھکی کرمانی، مل میدان ماریوس گرژے نوں، ماریوس تلوار بے جھک
 قادو آکھیا: مینوں نہیں اج جاون صلاح، تے گیا مراد تے صاحب دا،
 ہستے تے جاساں جیہڑا ودھے کامٹ
 چھیڑ کے تازن نوں وڑیا وچ، تے مچ سانگ ماریوس، ہستے نوں تک
 سبے واگ کھے سانگ تولیوس، گھت ہولی وڑیا کٹک،
 اج سانگ وگایوس کر کے جھٹ
 گجری دی گھڑی تے ماریوس، پھٹ نہ کیتا، جا پھتھی ڈپک
 جیویں کنتھ نوں ویکھ کے، منگیدی شرمانی ہووے دیندی،
 جا ڈھٹھی پچھانہ تے ہٹ
 روت راء ہتھ گھتیا سوراہے، جو ماریوس ہستے نوں، اوتھے آپ ہتھ دھریا فرشتے،
 ملک گھتھی تلوار، چوٹا کھاوے کم نہ آوے راء دے، جن بجلی اسمان دی جا ڈکی دھرت
 ہستے نوں رکھیا رب، تے ڈھب ہو یوس بچن، واہ پیراں کیتی مدد
 قادو تے آئن دوویں پڑیار، سپیار ہان دل دے، گھتی آئن دوویں تیگاں جلتھ
 امڈیاں نال امیرلئی ہے پٹ، جو بٹ دتوس راء نوں، وچ متک اُتوڑتی چھنڈی دلیل،
 تے ویل گھتی ہے دوواں، کیتا نہیں ہتھیاراں دا پک
 نیجا ہستے ملک پھڑیا، تے جڑ دتوس راء نوں، جن کر جنجاں نوں گنگو راء نوں رت

ہستے ، دلیل تے امیر، چنن رُکھ نیں چیریا، بھار کستوری دا لٹیا نیں ہٹ
 قادو ماریا تے آیا تھڑتھل زمیں تے، چاں کبے پر بت
 کلمہ راء شہادت دا بھریا، جھڑیا جوں زمیں تے، پیالے حوراں بھر دتے شربت
 صاحب تے آیا ہے چوہڑا چھلی، مکی آیا راء نوں، اوس گھت دو تھڑ ماریاں بے جھک
 بکے نورے نوں چھنڈی دلاور میر، تے تقدیر افطاری رب دی،
 میٹی قلم نہ جاندی وت
 مندا کیتا صاحب نیں گٹھا تس دینہہ، سار اچٹھا قادر بخش دا مردی نگی،
 نہ بھٹی ونجایا تیگ نوں جک
 نیت آکھو رل کے بھرا، وساہ رکھو کھاں اپنا، چوغطہ ڈھاڈھی آکھے سچ
 بھلا قادو تے عمرتیں بیٹھے ہو وسار کے، توار سُنو کھاں میلکھ دی دیریاں،
 تے پھنڈیو جا ٹوٹے تے لک

8

وچار: قادو بھٹی مار جاوَن۔ اٹھئی نیں وها جاوَن۔ بارھاں کوہاں دا سردار۔
 بارھاں کوہاں دا بھرا۔ اٹھاں پتراں دا پیو۔ موہلا، قادو دا شینہہ بک پوے۔ تریئی نیں
 نال ویر کما جاوے۔ لاہاں نال پانی کڈھ کے پیوے۔ سمت 1862 چالھویں دیہاڑے
 عمر، نور دا باوی بندیاں نال مری جاوے۔ گل دی ٹھی اُتے عرفانا جن بیٹھا ہووے۔
 ترائے منگو جھیں تے پنج وگ گائیں دے جپے مارلے جاوَن۔ لال خان بلوچ بھٹیاں
 دے ہتھوں مری جاوے۔ چوگوت ویر لگ جاوے۔ مال وی مری جاوَن۔ بندے وی
 مری جاوَن۔ بھٹی جھورے چت آ جاوَن۔ کنیں دیہاڑے ہووَن مجا سنگھ ہووے کوٹلے

ہوس تھانہ۔ جا نکلے نسوآل۔ حاکما علیانا کھوہی کھوہی مڑا دیوے۔ ٹر پوے خاطر دی واسطے۔ جھلکی آجاوے۔ احمد، شیر دے بھٹی آکھیا، ”کل قادو بھٹی ماریا نیں۔ اج بھٹیاں نوں ساہواں ٹر پیا نیں۔ بھٹی ہمتال ہین۔“ کلری آوے۔ مراد، محمد دے سنگرا آکھیا، ”توں مری گیا ہیں۔ توں بھٹیاں دے دھن اج آپیا ہیں۔ توں استھائیں رہ پئو۔ پچھلی راتیں چڑھ بہیں۔ دینہہ کانڈی آلے اُبھری۔“ حاجی میراٹی، بگھاڑے میراٹی دا پتر، اوہ رہا کے وہندا جلیھے آوے۔ اگے کندے، قادو دے آکھیا، ”کیوں بھجنا ہیں؟“ اکھے، ”نسوآنا ویکھ آیاں۔“ ”کیہ ڈول پیس؟“ ”سٹوئیں سانگ۔“ نہ گھوڑا سمجھایا ویندا ہے۔ نہ گھرو سمجھایا ویندا ہے۔“ کندا کیہ کرے؟ بھراواں نوں خبر چاں دیوے۔ آہلا، نوردا بھٹی، مراد، سلطان دا بھٹی، محمد یار، بھائی خان دا بھٹی، ترائے بھٹی چودھال اسوار، پیادیاں دے موہری آہلا تھابل، شکرو سنگھا۔ راء امیر دا ہتھ پکا ہویا ہووے۔ گرڑا گھوڑا دیوے بھرا نوں۔ ”جے جانو گھوڑا نہیں ملیندا۔ گھوڑے نوں گھوڑا دکھا کے چھوڑ دیو۔ نرتے نر و جدا ہے۔ تہانوں پیادہ کر دیسی۔“ ایلکھن کیکن مرین۔

سُتی کل جگائی ہے ٹونڈیاں، دھنگی آمہر جھپڑ

بھٹیاں تے نسوآنیاں، ایہناں ڈاچیاں توں بھٹیر

اساں قادو بھٹی ماریا، میلکھاں دا سا جھا پرہیں دا میڑھ

کے شاہ شہابل دیاں ڈاچیاں، چروین شاہ عبداں دے ویہر

سکھاں گھلیاں تاں ایس نمود تے، قادوتاں مول نہ ڈولے پہاڑ ہے گری میر

قادو ریڈھ کڈھے گھر پیٹھیاں، چڑھ دشمن نوں دیندا ہے ویڑھ

آہدے نسو دے پوترے: اساں کیہڑے راٹھ تے چھوڑیا،

اُجھے لے تے کڈھن ڈیر

وت مڑ ویکھاں پکھیاں، پھر ساہاں جٹاں دی آچو پھیر

حاکمے نوں ازل بنھ کے چایا، نپ موتے آندا گھیر
 اوس نوں احمد، شیر دے ہوڑیا، بھر لدیں گھتتا تر پھیڑ
 اوس نوں مراد، محمد دے آکھیا، تساں قادو بھٹی ہے ماریا،
 گھتیا ٹھلھ کڑا نے نوں گیڑ
 ڈاڈھے پوترے نی عارف راء دے، دھنگی جھلی آکھپیڑ
 صاحب کیاں چھوہن کلویں گھتیا، بیٹھے مارن عذر پکا کے ہیر
 سوریندے جھن تے شاہ غریب نوں، ساہواں جوان ہاؤس ایس مہیڑ
 اوہ تاں پیا ہے چھوہن تے، جوان تے ہوا ئیر
 پر پاؤں تے ٹونڈا بھڑکیا، ڈھال ڈاب تے چھک شمشیر
 اوس نوں ملیا آہلا، نورداء، انجیں ویناں ہیں بھیں چو پھیر
 مل کے برچھا سو ماریا، ہنوں کڈھیا پیا ریڈھ
 تلوار تے نور کے انجیں امدن، جیویں مار تے آوندن شیر
 تریخی مراد، سلطان دے، سٹ ہتھیار تے من چھپیڑ
 آؤں خدا رسول تے، دھنگی موت نہ اپنی نوں گیڑ
 ٹونڈے لکوں لئی ہے پٹ کے، آپو آپ کھڈیر
 شکرے سنگھے نوں ماری سو ڈھال اچ، سنگھے رُ مچائی سو پھیڑ
 اُتوں آہلے تھا بل ماریاں، ناں پناہیں تے تیر پتیر
 اگے لایا سو شکر و سنگھے تے آہلے تھا بل، اسواراں توں موہرے ڈھیر
 مونہہ کیتوس متھروے دے کھوہ نوں، سرتے بنیا آن روپڑ
 وت دھرک ماریوس گھوہ اچ، کیڈا گھتیا سو قہر انھیر
 چنگا پمدا جے باہر لڑدا، کھوہ وڑیاں تاں ہولیں شیر

ٹونڈے لُج لوائی ہے مردیاں، سُن ہتھیار جواناں نوں چیرِھ
 کندے نوں ورم قادو، صاحب، مراد دا، مار تپک گھتیا سوگیڑ
 نہ بھئی ویر نہ چھوڑیا باپ دا، ہتھو ہتھ لیاں نیڑ

9

وچار: حاکمے دا منجا چکدا ویندا۔ حاکما علیانا بھٹیاں مار گھتیا۔ نسوآنیاں آکھیا،
 ”قادو اساں توں رضائیوں مریا۔ حاکما اوہناں جان کے ماریا۔ حاکمے دا منجا رکھو چاں۔
 حاکما مُڑ آ پورسائیں۔ پوند بھٹیاں توں پچھ آوسائیں۔“ نسوآنے ٹھٹے عمرے دا منگو مار
 لین تے ہک چدھرڑ وی مار جاوَن۔
 اسیں حاکم نہ ورسائیں، کائی بہہ صلاح کرائیں، مُڑ بھٹیاں نال کھیڈسائیں،
 ویر وی ودھے کا چایا
 کتنے راٹھ ساتھوں جھوندے، اسیں میلکھاں نوں پھرنے آں موہندے،
 اساں قادو توں ڈھیر گھسایا
 ٹونڈے کٹک چاں وگیندے، ٹھٹے عمر دا مال پچھیندے، چدھرڑ مار مال وٹھیندے،
 اوہناں کل دا مڈھ جمایا

10

وچار: بھٹی آپ اچ لڑپون۔ سلطان کے بھٹی بندہ گھل دیون مسورے، کالو
 دے دھر۔ ”آکے سو مے تے لہہ پئو۔“ ناتو دولتا نا بڈھی ٹھٹی گھر باؤس۔ آ نکلے موہلے

دھر۔ ”موہلیا! کٹک دے گھتتا ہے بُڑھی ٹھٹی نوں۔“ موہلی آکھیا، ”جہاں پیو تے بھرا مارن۔ اوہناں پرسوں سیر (سے + ر) تے لہنا ہے۔ میں تاں آپ وطن تکی بیٹھا ہاں۔“ پیاں دے بھار ہو جاوے دولتنا۔ ”موہلیا! میں تاں آیوس اپنے کمیں۔ میرا تیتھوں ہوندا نہیں۔ پیادے دے سونہے۔“ جھنڈے، شکرو دے نوں سد گلے موہلا۔ ستارہاں بندے پے جاوے۔ سوئے تے گائیں، مچ لگے ہوئے ہووے۔ چواتے چھک لین گائیں ترہا لین۔ نسوآنے واہر چاں کرین۔ اوہ جانن باہلا سیالاں کٹک گھتیا ہے۔ اصحاب دے بے اُتے نسوآنے وی آجاوے۔ گائیں چک لین۔ پک اچ کھلو رہن۔ مسورے آکھیا، ”اگے چھوہن بیٹھا ہے۔ اگانہ دھاڑ بیٹھی نیں۔“ ایہہ پھیرا کر آون۔ دُوئے دیہاڑے نسوآنے چڑھ بہن۔ ماہ ملی دی خنگاہ کول گائیں دے نال کھلوتا ہووے جھلو تے ہشو جمر۔ جھلو مارے تیک پیالہ پٹ جاوے۔ جھلو مار لین۔ جمر سیلھیاں دی جھل مل کر کے اللہ دین تے اللہ جوائے دی کچھری دھرک چاں مارے۔ جھلو مری جاوے۔ جمر بچ جاوے۔ دُوئے دیہاڑے دولتنا دھا پوے۔ جا کے منگو گما وی مار آون تے منگو وی لے آوے۔ ایکھن نسوآنے دھا پون۔ سکھ نال ہووے۔ بھوڑانی لاؤں گھوڑی آلے تائیں کرو لے دے کھوہ سڑیندے آون۔ بھٹی نہ نکلن سگھر کیتی رکھن۔ اُتاڑ دے ساڑ کے ہٹھاڑ لگھ جاوے۔ آ کے گائیں مار لین۔ امیر، سلطان دا واہر چاں کرے۔ محمد آلے تے مل پوے۔ گائیں وی کھس لے۔ چلائے نسوآنیاں نوں ہکلیاں۔

ناتو تیاری وی کیتے پیڑے، جاساں توڑ خننیاں دے ڈیرے،
تُسیں دیکھو کھاں تماشے میرے، گائیاں مار ہزار سو آندیاں، مڑ سجا سو ویر جگایا
لگے داء نہ ویری ثلیا، ہمہناں توں آیا ملیا، اسواراں پیادے کسے نہ ولیا،
دولتنا تاں آیا خیر نال، میں بھی مرشد پیر جنایا

تیاری کیلتی آن کے کٹکوں، گھوڑی آلے جھنڈے تے نکاں،
 بازوں وانگ مرین سٹاں، یارو ایس ناتو ہے پیٹ پکایا
 کٹک ویکھ نسو دے پھٹے، انج بازشتو نے وی بھکھے، آؤ دربار تے پچن پانی چھلکن حقے،
 ارج مال وی کسے نہ ہتھ آیا
 دربارنوں آئین نیڑے، ہشو جسر جھلو شیرے، ہتھاں باجھ نہ ہو لیس نیڑے،
 جھلّو تپک نوں تر وڑا لایا
 گھتی سو تپک بھٹنا خنگا ہے، پانی بھریوس تھاپنے سولا ہے،
 یاروں جسر نوں تکیائے، جھلو مارتیکیں وڈھ کے لاہیا
 ہشو جسر نپ کے آیا سیلھا، سُدھا گھڑیا سار صقیلا، مل گیونیں جوان تر یلا،
 سیلھا پٹ دے وچ گھبھایا
 سیلھیاں دے وچ ہو یا ہکلا، کون مارے تے آپ سؤلا،
 کچھری وڑاں تے ہوم تسلا، رکھ بخت جمال تے اللہ جوایا
 آیا قاسم نارنگ دی جاگھے، ٹونڈیا گھت کھاں ہتھ نوں واگے،
 اسیں جاتے ہاں وچ پنجاہے، اگے جھلّو مار الجا لاہیا
 گانے بیٹھا دولتانا، لولیاں بالیاں تے دھانا، راہنو رہیا ہے نسو آنا،
 گُما مار کے جھیں سو آندیاں میں وی ناتو ناں رکھایا
 چنگا نال گئے دے کھیدے، برچھیاں نال وی اعظم جیڈے،
 دینہہ ڈھیسے نیں ایہو جیڈے، اوہناں منگو مار پچایا
 کٹک ویکھ نسو دے دھائے، سنگھ جیتی نال بنائے، اگے ودھے کیاں ٹھٹ مچائے،
 جیہیں دینہہ نسو آئیاں پاسنا دتا جوڑ کے، بُو ہے بُو ہے نوں کٹک ڈاہیا
 واہراں نوں مل کھلو تے تھنے، لسکن ساٹگاں تے چلکن کھنے،

کاہنگی راٹھ کٹکاں دے وٹے، تس دینہہ اسواراں دے نال وی نہ لڑے،
 پیادیاں بھٹیاں داء بچایا
 واہر ویکھ امیر دی وگی، کیتی جاننن اساڈی بدی، اج گل ڈھیبی نیں وڈی،
 بیٹے راء سلطان دے، امیر بھل بھنویا
 پرتی کٹک وی آیا سارا، پیادیلوٹن دا کرو چارا، اج نسو دا بھار بھارا،
 گورو مار کے بھرت گٹھا، کیڈا نیں قہر وسایا
 سانگ راء امیر تاں نپی، پٹ فتح ہمیشن بھٹی، چھیڑ تازن دلاں نوں گھتی،
 اوس ماری جوں شیر دے مل نوں، کڈھ ہنوں امیر وگایا
 سانگ راء امیر ماری، ٹونڈے چھوڑ گئے وگاڑی، ایہہ لین نہ دیندا واری،
 سانگوں مول نہ اُکدا، بیٹا راء سلطان دا جایا

11

وچار: کرناں آلی نسو آنے جن چاں بہین۔ کملی دا پنجا گاویے۔ مجھیں دا دودھ
 چلماں اج گھتن۔ کنجری آلے ٹھلھ تے کنجریاں کھڈائن۔ کنجری نوں آکھن: ویکھ کھاں
 لمیوں جے بھٹیاں دے مال چھڑے امدن تینوں مال مار دیویے۔ پانہو، احمد دا آنکے
 موہلے تے۔ ”موہلیا! نسو آنے رڑے تے سٹے پین۔ طعنے سوختے مریندن۔ دھاڑ
 دے۔“ موہلے آکھیا، ”بھراواں جواب دتا ہو یا ہے۔ دھاڑ نہیں دپدی۔ کیہ بیڑی ٹھلیا
 کیہ ہو گیوئی۔ توں رل آ میں دھاڑ دیناں۔“ پانہو آکھیا، ”توں چھٹ وینائیں۔ میں
 نسو آئیاں دے مونہہ آونا۔ ہک گل کرتوں دے دھاڑ۔ جے نوں لگو نال رل ویساں۔“
 موہلا، قادو دا دھاڑ کھلی چاں کرے۔ ست اسوار کسمانے وی آ جاون۔ پیادیاں دا

موہری شکرو سنگھاتے آہلا تھاہل۔ حبیب دے واڑیاں کولوں مجھیں مار لین۔ گُما مار کے مجھیں لے کے ٹر پون۔ ترائے جنے حال حال کر کے کانڈی آلا چاں تگن۔ راء موہلے آکھیا، ”بھلے بھلے جوان، بھلے بھلے پیادے کھلوتے ہو۔ ایہناں انج نہیں آکھنا اسیں لگ کے آئے ہاں۔ ساری دھاڑ توں مل کے آئے ہاں۔“ تریہنے بندیاں دا پیر چی جاوے۔ کیہڑے کیہڑے دا؟ شکرو سنگھے دا۔ روشن جسرڈا۔ آہلے تھاہل دا۔ موہلے آکھیا، ”بھٹے ہوتاں ایہناں نوں مریائے۔“ آہلے تھاہل آکھیا، ”آپ آویے یا نہ آویے ایہناں نوں توڑ کانڈی آلے چک کے مریائیں۔“

آون کرناں آلی دے کول منگو لے کے چھڑاچ بیٹھے ہوون۔ چھڑ دے نال گوندل مجھیں نھویندا پیا ہے۔ راء موہلے آکھیا، ”کون ہونا ئیں؟“ اوس آکھیا، ”گوندل ہاں۔“ موہلے آکھیا، ”مجھیں ہونگر کے کڈھ۔ تینوں گجھ نہیں آکھنا۔“ اوس آکھیا، ”موہلا بھٹی توں ہیں۔ راتیں ایہناں مجھیں دا دودھ پیتا ہے تے ہن ہونگر کے تیرے اگے لا دیواں۔“ موہلے آکھیا، ”وگائیو ٹپکاں۔“ ناتو چوہڑا ہویا ہے خاص نوکر قادو کے بھٹیاں دا۔ وگائیو تپک گوندل وچے مر گیا۔ ہندے آلی آون بھٹی تاں پچھوں مسورا مل پوے اسواری لے کے۔ ٹپکاں وگیا نیں۔ گھوڑے دُھدھاون آن لگھیا نیں۔ آہلے، نور دے تھاہل آکھیا، ”مسوریا! مجھیں لے جاو نیاں ہوندیاں بھوڑانی اپڑ گئے ہاسے۔ اوہ کاواں آلی نوں تے لگا آ۔ اوتھے قادو، صاحب، مراد دا چورا ہے۔ گھوڑے وگیسائیں۔ مجھیں تاں چھوڑیائیں۔ تلوار دا گنا چاں گھتسائیں۔ جیہڑے ودھیا سے مجھیں اوہ لے وین۔“ اوتھوں مسورا لگا جاوے پاہنو، احمد دے کول۔ پاہنو، احمد دا پیلی منی بڑانا لے کے بیٹھا ہووے۔ مسورے آکھیا، ”پاہنو مجھیں لے دے۔“ پاہنو آکھیا، ”بھٹی چورے تے آئے کھلوتن۔ منگیاں چھوڑیاں تے تیرے نال وی رل جاواں تاں وی نہیں دیندے۔“ اوتھوں مسورا لگا جاوے فتح خان بلوچ تے۔ کل تیرا لال خان ماریا نیں اج

میرے منگو مارلے نیں۔ مینوں امداد دے۔“ فتح خان آکھیا، ”تینوں امداد دیواں ہا۔
 اوہناں دا سردار احمد خان سیال اوہناں تھوں چوھدا ہے میتھوں سیالاں دا بھار نہیں
 چیدا۔“

پیواں دا ویر نہ پتر ویر بندے، دینہہ راتیں نی یاد کر بندے،
 اسیں قادو ہاں اگیندے، گل گھتیا نیں ویر نہاون دا
 جاں بھر نہ آویے، ایویں مونہہ نہ آپ سناہیے، جے چاہیے تاں توڑ نبھائیے،
 بھار چایا نسو دے چاون دا
 بھٹیاں مند پکایا، کسما نا وی سدیا آیا، کل ناردے بہایا، اپھیاں وار وی دھاون دا
 ہیر و ہیر کے آئے مجھیں، یارو دل نہ گھتو مجھیں، جتھے تارو ہاتھ نہ ہوندا وجھیں،
 مجھیں خانے ملک کیاں رب کرے سبب لیاون دا
 بھٹیاں دی دھاڑ دھانی، جھنڈا، چلھ، ٹھٹا نال بھوڑانی، ٹوبھیاں وچ سُنیدا پانی،
 چارا کرو وی توڑ دے چاون دا
 شکرو سنگھاتے آہلا تھابل بولے، سانوں نہ ورم جانن تھوڑے، تئیں شریک تاں وکھ اجوڑے،
 قادر بخش تہاڑے دل تے، ایہہ نیہے ویر مڑ ونجاون دا
 خوش وکھ ہوئے منگواری، اوہناں دے پاسنے بھجھ کے ماری، مُستی نیں کل کھلاری،
 مجھیں تاں خانے ملک کیاں، رب کرے سبب پچاون دا
 مجھیں آہدیاں: چرنیاں ملک مسور دے اوہلے، ماریاں شکرو سنگھے، آہلے تھابل تے موہلے،
 ہن جُوسن پوڑیاں تے ڈھولے، یارو روپ الاپ وی گاؤن دا
 مجھیں آہدین: اسیں کڈھیاں، مُسیاں، کیلیاں تے کلیاں، ہن مار کے لئین بھٹیاں،
 پیا وچھوڑا سہ کتیاں، ہن ونجایا نیں ساون دا
 راء موہلے برچھا اُلاریا، میں نہیں قادو، صاحب، مراد و ساریا، رب ٹونڈا رڑے تے چاڑھیا،

موہلے دا توگ وی لَسکدا، نُقل کریندا ماس دے کھاوَن دا
 پہلی موجم دے چھنڈی، کھارے چڑھیا کپ کے جنڈی، ڈاڈھے پھٹ تلواریں دے کنڈی،
 نسبت دے کھاں ڈھاڈھیا انج پاڑ چھے نیر وہاوَن دا
 موجم کڈھی ہے چُپ چُپاتی، ڈیوا بال رکھیا شب راتی، جیویں گنگا کراڑی ٹھاتی،
 چپ چپ نام لیدی انج راوَن دا
 دوئی نارنگ نوں تک وگا نیوس، اوہا ہکا تاں کاروی آ نیوس، دوکان توں نویں گھڑا نیوس،
 پھٹ کیتاس واہ سلاہوَن دا
 بندوق نبی ہے ناٹو چوہڑے، پیالہ پی کے آیا گوڑھے، گوندل ہوکھلوتا بھوہڑے،
 اوس ہتھیار نہ سٹن جیندیاں، چارا کر رہیوس تھڑکاوَن دا
 ناتو تک وگا یوس سردی، بندوق ناتو دی نہ تھڑدی، مبارک ڈھنہی سو پڑ دی،
 مرجا تاں رڑھیا زمین تے، ارمان رہیوس ہتھیار وگاوَن دا
 مل گیونیں نسو آنا، شکرو ملیوس جوان سترانا، سنگھے وڈھ کے لائیاں کھاناں،
 شکرو موہری ہے ہاٹھ دا، جیس نوں راہ وی ویر بھاوَن دا
 دوئے نوں مل روشنے سیلھا ماریا، بھن پنجر لگھا کھلاریا، مالی وچ میدان دے تاریا،
 خان ودھائی توں خیر دیویں میلکھ وکھاوَن دا
 تریپے نوں ملیا آہلا، نور دا، وانگ بازاں پوہتا ضرور دا، چھک لیا سو پدھ وی دُور دا،
 تک موڈھا تلوار سو ماری چیر رکھیوس رُکھ ازماوَن دا
 بھنویا لک جواناں دے چالے، دو ماریوس ڈھالے لنین آہلے،
 وت آہلے مارین تلواریں پھٹ ساہویں پاہلے، لک وی ڈھٹھا بھونیں ازل دے پی پالے،
 لک دے رُوح وداع کیتا مُڑ نہ آوَن دا
 وگے ڈھول ہونین واہراں، مجھیں توں ویکھ وِرهاڑاں، جھماں لئیاں اساڈیاں دھاراں،

جنھاں دودھ اساڈے پیتے، اج اوکھا ہے دینہہ گھساون دا
 تجھیں توں ویکھ اکھاڑے، کٹک ملک مسور چاڑھے، بھٹی راٹھ تال کارن ہارے،
 جیہڑے توڑوں آئن ٹر کے، چمیا پڑا تیگ اٹھاون دا
 یارو میں تال ملیا ملک مسورا، گھر جاو تہانوں ہے کوڑا، کپے سپراویں کنر دا نورا،
 میلکھ ڈردے طور کھگھورتوں، میتھوں ول ہے پیار جگاؤن دا
 بچھ گھوڑے تے دیون دا بے، ٹپکاں دے چھنڈے واہ را بے،
 وڑن نہ دیون وچ پیادے، جے پرتی آوندے قاسم دے پوترے،
 متھانال شریکاں دے لاؤن دا
 ٹونڈے دے رہے دیکاوے، تجھیں چھوڑ نہ کوئی جاوے، اوتھے آہلا، نور دا آوے،
 جنھاں دے ایمان آراستے کیہ ہتھیار وگاؤن دا
 اوئے بازاں دے ویکھ تماشے، دینہہ منگو تال مار لیا سے، توڑ جنھاں دے مڈھ پیاسے،
 اج گڈھیں گھت کے آئن صاحبانی، بھٹی کوئی نہیں سمجھاؤن دا
 تجھیں چاں وسریندیاں سیجاں، ایہہ تال ہتھ نپندیاں تیگاں،
 تہاڈیاں میریاں نویاں ہن کھیڈاں، دور نہ رہندا ویرکماؤن دا
 میں وی مانگنی تے چڑھ کے ویساں، سنگھ بلوچ سدسیاں،
 کٹک سد کے کوٹ وڑھیاں، جے چر رہساں میں بول سناؤن دا
 ملک مسورا فتح خان بلوچ تے گیا، عرفانیاں منگو تال مار کے لیا،
 اج دینہہ وی وڈانیں ڈھیا، جے توں فتح خان ہو جاندا قطبا،
 چارا کریں تال کٹک منگاؤن دا
 نہ اوئے مینوں احمد خان سیال دے جھا کے، مت کوئی گلا پائے،
 سیال راجے لکھاں دے داتے، وچ نیہوں گوڑ سماؤن دا

یارو میں ملک مسور سدایا، مجھیں دی ورم نہ جرساں
 گانا بنھ کے ویر دا، وکھ شریکاں نوں ترساں
 جے سانگ چایا کسمانیاں، گھاہ کڑانے دے چرساں
 تساں نال وٹ گیٹ گٹیاں، سیالاں تے کیونکر پھرساں
 ہک بھو مریدا شائو دی تیگ دا، وکھ شریکاں نوں چڑھساں
 بھٹیاں ہو ایہناں مجھیں توں، سر پر نال تہاڈے لڑساں

وچار: ایکھن چاں ونڈین۔ یارھاں سو مجھ ہووے۔ ودھیاں مجھیں موندے
 تے چاں بہین۔ شیر شاہ، مینیں گل دے تے۔ چنھاں دا اوڈھر ہے شیر کے سید۔
 مسورے نوں دس پے جاوے۔ مڑ آ نکلی فتح خان بلوچ تے۔ ”موندے میریاں مجھیں
 بیٹھیاں ہین۔ چار نگارے تے چار ملنگ۔“ فتح خان آکھیا، ”میری زمین توں لگا وی جا
 تے لگا وی آ۔“ مسورا چڑھ بنے۔ ویہت دی کدھی لے کے ٹھٹی جلال دی آیا۔ اگے
 ممندا نون کھلوتا۔ اکھے، ”ملک! کدے وینا ہیں؟“ چودھاں پیادے لے کے اوہ وی
 رل پوے۔ جا کے موندے توں پروں لڑ دے وچوں مجھیں اٹھالین۔ رتا موچی کوکیندا
 آیا شیر شاہ تے۔ ”کیہ میاں شیر شاہ مجھیں نسوآنے ماری جاندا ہے نیں، جیہڑیاں تیتھے
 بھٹیاں امان بہانیاں ہوئیں۔“ ماہی کوڑیاں نے آکھیا، ”چپ اوئے موچیا! میاں کرے واہر
 کوئی وگائے تپک سونے دی بری بھج پوے۔“ مجھیں وی سائیاں دیاں تے لئی وی
 سائیں جاندن۔“ سیت ہک ہوئی تاں موچی آکھیا، ”تینوں کوڑیاں نے سدیا ہے سونے دی

ہبری۔ بے کریں واہرتاں سونے دی ہبری ہیں۔ بے نہ کریں واہرتاں وٹھ سٹن آلی ہبری ہیں۔“ مینیں آکھیا، ”وگایو ڈھول نہیں بہن دیندا موچی۔“ واہر مل پوے کھگھل جھامرے دے کول۔ بھیں آون نسوآنے۔ چلے واہر سیداں دی۔ رتا موچی جھاڑی کنڈ دے کے کھلو رہے۔ چھ سانگاں مارے ست جھلے۔ کہیں آکھیا، ”رتا موچی پیا مریندا ہے۔“ بھیں آون رتے دے اُتے۔ واہر بھیں آوے۔ موہرے مو موچی دولواریں مار کے پیونوں کڈھ لے اُتے۔ پوند چلی واہر مڑ چل پون نسوآنے۔

مار مہاگ بہائی نیں موندے، گھلی شیر کی لاپہ
 جھاں دودھ مجھیں دے پیتے، سائیں ہوندے بے آرام
 سد بلوچ اکٹھے وی کیچن، ویراں دے بنھو کھاں گانے
 اوہناں نوں قادو، مہرا نہ وسردے، مارے لال خان دے طعے
 آ بیٹھے مال چھوپلے، ویہت چاڑھی نیں مال بہانے
 اگے شیر شاہ تے سید بہرام، چھٹے ہتھیار نہ جانڈے لاپہ
 لنگر سید جلال کے چشمے، پاک وی سچ خزانے
 چڑھتل وی شیر شاہ کی، شتری وگے ڈھول دماے
 ترگش وی شیرن پیر دا، سو توتے تیر وگانے
 گھرے سدھے فولاد دے، وانگ بازاں کھاندے طعے
 تپک ماریوس مندے نون نوں، بھن پٹ لگھیا کانے
 تیر نالوں کرمات لگھدی، نپ ڈنگوری اُریا ہک جانگھے
 تپک لگی شادو کھوکر نوں، ڈھٹھا کیفی وانگ دیوانے
 لڑائی شہادت موچی دے سرتے، کولوں بھیج گئے بیگانے
 رتا مارے تے جھلے تلواریں، ڈھال گینڈے جانے

چھ مارلیں ست جھلیوں، رتے دا رُوح اُتھا ہے
 ممو اپڑیا پیو تے، کر جھٹ اُلا ہے
 ماری تلوار اسوار نوں، وڈھ گھوڑی دی دھون لگامے
 پیر وی سینی آکھین، جیہڑے پکرن ایس جہانے
 معاف انعام وی چاہندن شیر کا، دھڑتلی تے جند قربانے
 کچھ دگائیاں پُکاں احمدے، حاجی، گاجی، مشری تے روشنے، وانگ سلی خانے
 مانی کوڑیانے ماریا برچھا، چنگا چک میدانے
 لگا گرنے پٹھان نوں، بھن پنجر تے اندر وی جامے
 نپ نیجا آیا شیر شاہ، واہ بنیا دوکانے
 اوس دا چھڑ ٹمن ملتان دا، پھل ولایت ایرانے
 ڈھوا آیا ہے پیر تے، صاحب بخش مستانے
 شیر گھت دو ہتھڑ تولیا، زور علی دے دانے
 ماریوں سگھرے نسوآنے نوں، موہری پاسنے داہنے
 ویکھ دہشت شیرن دی، چل کٹک ہوئے حیرانے
 نارنگ، جکو دا، روشن سنگرا، کالو دا آہدن:
 اوہ بیٹھے بھٹی، کیوں پیاہیں شیر کی لاسے
 اُنھ خیر وی پاکھرے سلطان دا، لکھ ہلن دیوان مستانے
 ڈاڈھی ٹکر پہاڑ نال، بھن دیسی کوٹ دامے
 آ گھل سلام تے بنیتی، منگ شیر توں کالو تے خانے
 بھٹیاں او! ایہناں مجھیں توں، وڈے ہنگامے

وچار: کسمانیاں تے سرگانیاں نوں آپ اچ ویر لگ جاوے۔ مسورے دا آنا
 لہر لگھ جاوے۔ شاشو تے پٹھانا جر نہ لگھے۔ آنکھن موہلے، قادو دے دھر۔ ”موہلیا!
 اوتھوں ٹور کے اتھے لے آویں۔ تیرا وی ویر اگڑیاں تے اپنا وی اگڑیاں۔“
 عرفانے بھٹی اکٹھے ہو کے نیت خیر چاں آکھن۔ ”احمد خان سیال دی مدت توں باجھ
 کسمانے نہیں آوندے۔“ ایکھن جانکھن۔ کیہڑا کیہڑا؟ پٹھانا، مسورا، بھائی خان، نواب
 دا۔ جھنڈا، قادو دا۔ اوتھوں احمد خان سیال ست تحصیلاں جھنگ دیاں امداد چاں
 دیوے۔ کوٹ سلطان دے ڈیرے ہو جاوے۔ بھائی خان روز بستے دیوے سارے کٹک
 نوں۔

کسمانیاں تے بھٹیاں، رل قسم اٹھائی آ
 ویر گھلیسائیں رل کے، ہور گل نہ کائی آ
 پٹھانا جھنگ چاڑھیے، احمد خان دا داعیا
 اساں جوڑے ہتھ جپال نال، توبہ کڈھائی آ
 وت ویر لیوسے کھریں، ساندڑ بار رہائی آ
 اسیں ہتھیاراں دے سرخرو، مار توگیں ازمانی آ

آکھیا میں پٹھانے، احمد خان نوں
 بیٹھا راج مانیں، چندل دا بادشاہ
 اسیں سرگانے تے کسمانے، لڑ کے وچھڑے

کوٹاں دے وچ تھانے، سنگھ رنجیت نیں
 مانگنیاں تے راہنے، ملک مسور دے
 اسیں بھڑوانے، ڈردے جند توں
 کیویں اسانوں آہنے، فوجاں چاڑھ کے
 تئیں جلال خنانے، سچے قول دے
 اسیں راٹھاں دے جروانے، قاسم دے پوترے

16

منصوبہ کر اُسارا، خان دیوان نال
 کیویں تاں میلیے پاڑا، سنیے بینتی
 قادراواہد وچارا، سنے گوجری
 پنڈ، بھیرہ میانی ہے سارا، ٹھٹ لالیں
 مت مسورا کرے اکھاڑا، سکھاں نوں ویکھ کے
 میرا وی ہک دیہاڑا، مسورا ویکھسی

17

پہلا کیتا ڈیرا، کوٹ سلطان دے
 لیا سپاہ دا چہرہ، موہن لال وی
 بھٹی راٹھ چنگیرا، ہبھو سدیا

دَلاں دا کبھڑا ہو سہرا، توں بھائی خان
 اوس دتا روز بھیرا، چھیڑاں تے کلک نوں
 قادو، صاحب، مراد تے مہرا، تئیں منگو
 کدھی لکسی بیڑا، سارے پور دا

18

وچار: کلک کھلا چاں کرنِ سوآل تے۔ جے جاون نہیں تاں ڈاچیاں اُٹھ
 چردے ودے ہوئے ہان۔ ”کچھوئیں: کبھندے اُٹھ ہین؟ اکھ، ”جیہڑے مسورے
 آندے ہوئے مدد کان۔“ راء موہے آکھیا، ”مارلیو۔“ شتری کر کے ڈھول چاں کرین۔
 دھونسے وگ جاون۔ کاک کوکیندا گیا مسورے تے۔ کاک آکھیا، ”احمد خان سیال
 ست نہیں دھا کے آندیں۔ جدے جاون ہئی جا۔“ مسورے آکھیا، ”بیٹھ اوکڑوآ۔ میں
 ایہہ لما تریوں تائیں ڈٹھا ہویا ہے۔ میں چاں کھگھورنا سارے کلک چل پونا۔ ایس
 دھاڑ اچ ہک بندہ ہے، جیہڑا سنگولی ساہمنے چاں کرے۔“ ”کبھڑا؟“ اکھ، ”شیر شاہ
 سید، گل محمد دا پتر۔ شاہ جیونا سید۔ ہور میرے اگے کہیں نہیں کھلوونا۔“ مسورا لگ
 جاوے۔ بھڑانے دیرے ہو جاون۔ شاشو تے پٹھانے آکھیا، ”وطن چھوڑیا۔ دکھ میٹ
 کے لڑیے۔“ اگے لگ جاون شاشو تے پٹھانا۔ کچھ چاں لین جھنگ نوں۔ دھولری تے
 مانگی تائیں بھیں آون مسورا ہتھ نہ آوے۔ مڑ دھا کے پون بھیرے میانی تائیں مسورا
 ہتھ نہ آوے۔ پندرہاں راتیں ہو جاون۔ اٹھاں تھینہاں دا اُچلنا ہا۔ گڈیں بپ جاون۔
 بھار لدی جاون۔ جودھی دے گھوہ کول آون۔ کروان لدے ہوئے ہون۔ ٹھم ٹھم کلک
 رُدا آوے۔ مسورا کیہ کرے؟ پنڈ دا تھانہ، بھیرے دا تھانہ، میانی دا تھانہ، قادرا واہد دا

تھانہ۔ مسورا لے کے مل پوے۔ اُتے کرو لے دے آکے سکھاں دے دھونسے دَوں
دَوں آکیتی۔ جیس ایلے سکھاں للکراں دتیاں۔ نراں گھوڑیاں ہنکار آگھتے۔ پتکاں دیاں
گندیاں بھاہ بھاہ آکیتی۔ سونے دیاں والیاں جھلنل آکیتی۔ موہن لال نوں فرشتے
چھڈ گئے۔ موہن لال آکھیا، ”ایہہ کون ہے؟“ اکھے، ”جی مسورا ہے۔“ موہن لال
آکھیا، ”او احمد خان! او تھے سٹیا ہئی جتھوں کاں وی ہڈی نہیں لے ویندا۔ کوئی ایسا
ہووے جیہڑا ایس آفات نوں ڈکے۔“ کہیں آکھیا، ”شیرشاہ میلا جاوے مسورا کھلو رہندا
ہے۔“ ژردا آوے موہن لال۔ اکھے، ”او شیرشاہ! توں میلا جا۔“ شیرشاہ آکھیا، ”میلا
لیونا ہوندوئی شیخ چوہڑ کے لے امدوں یا شیخلی کے لے امدوں۔ میں آہناں جھٹ نوں
لڑائی پمدی ہُن پے ونجے۔ ساٹگاں مارن آیا ہاں۔ ایس لڑائی دیاں گلاں احمد خان
سیال دی کچہری ایچ ہوسن۔“ موہن لال کیہ کرے؟ تاتار خان بلوچ، خضر اکیرا دوویں
گھل دیوے مسورے دھر۔ ”توں کیوں لڑنا ہیں؟ تیرے پگاں دے شریک، دھڑتھاں
دے شریک میں لئی جاناں ہاں۔ پگاں تیتھے رہیاں۔ دھڑتھ تیتھے رہے۔ شہر تیتھے رہے۔
توں میرا بھلا سمجھ۔“ موہن لال آکھیا، ”بھٹیاں او! مینوں احمد خان گھلیا ہے کسمانے
اُچالن کان۔ کھوہ تے ڈاچیاں اتھے دیہو چاں۔“ بھٹیاں آکھیا، ”ایہہ ہین کسمانے۔ اوہ
ہین سرگانے۔ لالیاں بہہ کے بھرا گلاں چاں کرین۔ جے جاوَن رَس تے کھوہ تے
ڈاچیاں اسیں چاں دیسائیں۔ کسمانے ایہہ لئی جاسن۔ جے آپ ایچ نہ رن اسیں
کسمانے لئی جسائیں۔ کھوہ تے ڈاچیاں وی اسیں لئی جسائیں۔“ گلاں تھہر جاوَن۔
اگے کروان تے گڈیں لگیاں آوَن۔ پچھے مسورا ٹھم ٹھم کلک لئی آوے۔

چڑھ ہوئے کلک کندیر، کالووال تے
کسمانے بھٹی کرو سبیل، سرگانے ویر دی
ایہہ ہین پُڑ اکیل، لڑدے شرم تے

ہاں تاتار وکیل، مسورا ملیا
میری ودھی ہے ویل، ولساں کٹک نوں
سیالاں نوں کیہ دِگیہ، مسورے دے بھیڑ دی

19

آکھے قول سیالاں، مونہوں پالنے
کیتی خان ضرور، جن اُچالنے
سنیا ملک مسور، پالن پالنے
اکھے احمد خان، ویر میں گھالنے
سیالاں دا دستور، کوٹھیں دُشمن گالنے

20

آکھے خان تاتار، مسورا بولیا
کسمانے آندے چاڑھ، کٹک سیال دے
اوہناں نوں اندر دا ساڑ، مانگی دے کوٹ دے
ڈاچیاں کیتن پاڑ لنگار، کیویں نہ مٹین
تساں آندے میل کراڑ، مگھیانے تے جھنگ دے
ویراں دے بھن ستھاڑ، جانن جلال خنانے
سید دا بھارا بھار، نہ تیتھوں چوسیا

تاتاریاں دے ہتھیار، کبھڑا ڈکیسیا
میرا دادا خان تاتار، میں احمد دا پوترا
میں تاریا برخوردار، قدم لگھا کے

21

بھیڑ کیتی ہے موہن لال، جانے چالے
سنگھ تاں منگدے ڈاچیاں، آ بھون دوالے
سنگھ تاں آئے جڑو کے، ہتھیار سمھالے
سکھ ڈاچیاں منگدے زور نال، ہوئے ہو باہلے

22

مسورا کٹک لے ملیا ڈھیر، قادراواہد دے
بھیڑاں دھوڑ انھیر، اناڑے سار دے
دیوان دے دل کھادھا گھیر، سکھاں نوں دیکھ کے
”بھٹیاں او! مگروں لاہو لویر، دیہو چاں ڈاچیاں
مت جانیں تساں وچ ڈیر، کاوڑ تے رنجی
”لالیاں بہہ نہیڑ، کھوہ لیناں تے دیونا“
گل محمد دا شیر، دیوس دھیرکاں
”کون بھویں تیرے چو پھیر، اساں ہونڈیاں

ہٹن جواناں نوں چیرھ، متھے ٹکریاں
 کر چڑھسائیں بھیڑ، ہتھیار کرمات دا
 مولے کیتا میل، ملک مسور نال
 ہتھیاراں دی گھتتی ویل، مولے راء نوں،
 ”تسیں چھاں دی میڑھ، سید شیر کے
 کون جھلے تہاڈا ویڑھ، ہتھیاراں دے سرخرو
 کٹکاں دی دسدی پیل، جاون دا کھڑا
 خیریں جاواں جھنگ پھیر، ونڈیاں پُرواں
 پُن سونا کڈھساں سیر، پروہتاں تے باہمنّاں
 کر گلاں تیر پتیر، کچہری خان دی

23

وچار: بھنونا ہونیں لالیاں۔ مُونہہ چاں کرن لے۔ مُونہن لال آکھیا، ”ایہہ
 کیہ؟“ بھٹیاں جواب چاں دتا۔ مسورے آکھیا، ”کیہ سکھاں دیاں پُڑاں او! گئے وی
 تے گوٹے چا کے۔“ سکھ کرن بھیڑاں۔ کسمانے مرین گڈیں نوں سوٹے۔ بہاب دی
 توں اورے گڈ دی سلائی دوائیں ٹوٹے۔ میلکھ لما چل پوے۔ مسو بھٹی آکھیا، ”ترائے
 رتیاں ہفیم دیاں چاں دے۔ کٹک چلدا ویکھ لے۔“ مُونہن لال آکھیا، ”ہفیم کتھوں
 کڈھاں؟“ کچھ شائو حال حال چاں کرے۔ ”کیہ لے دیاں جواناں ہو۔ کو کو
 دسدے ہائے پہاڑ جیڈے دسدے ہائے۔ جتھوں اُبھردا ہاوتھوں لے کے رُپے ہو
 جتھے لہندا ہے اوتھے لے جاونا ہائے۔ ہائے میرا کُونا پاٹا۔ وطن تے کیہ جا

آکھسو، کہیں آکھیا، ”ست ویہاں بندوق۔“ شائو آکھیا، ”چپ اوئے تیری بھینو
 نوں۔ ست ویہاں بندوق گلی دے متھے وچ اڈا دیاں۔“ سکھ چھوڑن سیوا۔ محمد تے
 باہو چھ وپیے دے بندے گڈ دے اُتے اڈ جاون۔

آکھیا ملک مسورے، سکھاں نوں آ کے
 کسمانے جاندن موڑھے، کیویں لٹین
 تساں سچے رکھن جوڑے، سراں تے پگڑیاں
 وریام دسیندے ہو گُوڑھے، مونہہ تے نمکاں
 مکا ہوسن سچے گُوڑے، وچ میدان دے

24

کل نارد کرے تماشے، ویکھن جوگنیں
 ملک مسور اُگاسے، سکھاں نوں آ کے
 ڈاچیاں انج نہ دیندے ہاسے، لین زور نال
 اج سستے رب دتیاں، کٹک سیال دے
 تئیں نھاتے امبراسر کٹاسے، گورو دے پوترے
 شطرنج وچھانن پاسے، کول بہاب دی
 راء موہلے لاہے جھا کے، سارے کٹک دے
 جے بہیں رب تپاسے، سر پر لڑیے
 چدھرڑ، سنگرا، کلوکے، خاشے، سبھ سدھن
 جن چھٹے بازے باشے، سکھاں نوں ویکھ کے

سکھاں تاں جھو کے ماشے، ٹپکاں وگیاں
جن بدل وں گھلا سے، نہ ہوئیں سکھنے

25

ناریں تے مجھیں توں جھگڑے، کل ڈاچیاں توں جے
نپے توگ کسمانیاں، ہتھ کیتے نیں کھنّے
یارو وطن نہ چھوڑے وں نال، مونہہ کیتے نیں لے
چُچھو کھاں ملک مسور نوں، دھنگی اساں نال کھنّے
سکھاں دیاں مارین ڈاچیاں، ملک کیوں لوبھیا طمّے
اج متھا ساڈا اوس نال، لڑ پوے جے خیریں ونجے
شامو، مسو، گلو، پلھو تے میاں نامدار، تلواریں دے چاڑھن گھمے
تس دینہہ مندی کیتی سرگانیاں، لگ شریکاں اگے بھنے

26

آپ تاں کھیڈاں کھیڈا، پڑھ ڈھاڈھی سچ وچارن
جوان جواناں توں چلدے، جوان جواناں نوں مارن
سنگھ بندوقاں نپدے، گھت لپاں داؤرو ساڑن
اوہ مارن بندوقاں گنج کے، دوئیں کوٹھیاں انگل چاڑھن
اوہ تھانہ قادراواہد دا، سنگھ لڑدے ڈاچیاں کارن

اگے منصب جلال خنائیاں، تولے کون سیالاں دی دھارن
 شتری، اشئی بولدن، نقیب پکارن
 تماشے ویکھ دیوان توں، کیفاں دے مغز تھہرن
 کسمائیاں، سیالاں تے چدھرڑاں،
 توگ کیتن ہتھ اچ، جھان اُستے کار سنوارن
 اوہناں پٹ وی سوہندن ریشی، پھُمن نال جھٹارن
 پوند کیتی ہے موہر پیادیاں، بھج اگے لگ کڈارن
 مل مارن جو مل کے سکھاں نوں، آسن وچوں نپ اُلارن
 سنگھ سیوا وگے چھوڑ کے، ترتالے جیویں وسا کھ دے، سانوں لہہ پُکارن
 سنگھ سیوا گورو دے ڈُگدے، رام چتارن
 مل سنگھ سانگاں نیپن، مارن سانگاں تے فرض اُتارن
 مل سانگ تاں آیا تول کے، شیرے بخشے نوں مارن
 ماریاں جو پیرے نوں جوڑ کے، کچھے پئی سہارن
 بکے چنن تے تردی نانگنی، مُشک لے بہارن
 بکے باہری گھتھی ہے مار توں، گھس گئی شکارن
 بھلا، سکھا، مہمند تے بالک، پھاتھے وچ جوان وی آہرن

27

وچار: ایکھن مسورا وڑ ونجے بہاب دی قلعے اچ پُتر بھترئی لے کے۔
 دروازہ چاں دیوے۔ سنگھ آجاوَن جھنگ دے مونہہ تے۔ پہلیاں دو سانگاں ماریاں

امیر، سلطان دے۔

سچ زبانوں آکھیے، میر زادہ اکھر پڑھدا
بیٹا راء سلطان دا، دُپچی بھرو دے مٹ دا
ساگ سوغات امیر نوں، کسبی بھٹی دے چک دا
راء تولی تاں ہتھ اچ، مار آسنوں سٹدا
دے نشانی کھا ڈھاڈھیا، ہندر کولھو دے لٹھ دا
دوئی وار تاں آندی پھیر کے، تازن دلاں نوں گھنڈا
راء کرمانی کڈھی ہے پٹ کے، پہلی ہتھ اُتے سو بڈا
دوئی تاں ماری سو جوڑ کے، وڈھ موڈھا تے سر لکدا

28

وچار: وت واری آجاوے سخی شیر شاہ سید، گل محمد دا پُتر سخی مل قتال دا پُتر۔
پُتر مل قتال دا، سخی شیر ہن ہتھیار بدھے
چار تاں خوبیاں پیر تے، قدم ویکھ اگانہ لگتے
نُقرے نوں آیا چھیڑ کے، برچھا شاہ ولایتی پھدھے
ٹونڈے تے شیر پلکيا، جیویں باز وی آندا تے
کے تاں پیا شینہ مہاگ نوں، ول لاپوس کدھے
ماریوس جوں نیڑے ہو کے، مل سوڑے بدھے
برچھاتاں لگا ہے طاہر نوں، سر جوڑ آیا نال پلگھے
کاہنگی نوں اللہ رکھیا، دینہہ تاں ٹونڈے دے ودھے

221

شاہش تاں کومیت نوں، وچوں میدان دے کڈھے
سرگانے سکھاں نوں گئے وِلا کے، آپ گیانی ہبھے

29

وچار: ایکھن وت واری آ جاوے اللہ داد بلوچ، برخوردار دا پُتر تاتارتوں
نکڑا۔ شیرشاہ تے اللہ داد سکے مسیر ہوون۔

پُتر تاں برخوردار دا، گاواں تاں اللہ داد
برچھا آیا نپ کے، ہتھ جوڑ دتا اُستاد
اودا چھڑ تانبے ٹامنی، پھل رُک فولاد
ماریوس سنگھ نوں مل کے، مچھلی نپ عقاب
چھاتی گیوس بھن کے، سیخ دے مونہہ کباب
نسبت دے کھاں ڈھاڈھیا، بیڑا نپیا باز
فتوح تاں ہوئی بلوچ نوں، کنک کیتس خراب
کہ بلوچاں نوں، سانگاں مارن دی لاج

30

وچار: ایکھن واری آ جاوے شاہو نسوآنے دی۔ تیگاں دے نال لکھاں نوں
جھمبے۔ کندا، قادر بخش دا مارے سانگ۔

کل کدی وچ میدان دے، اگ لالیں انگے
 پیو پُتر تاں لڑدے راج توں، ویر گھتن اُندے
 شائو وڑیا نیں دھروہ کے، سنگھ کیتوس گندے
 ہتھ کرمانی سو بھکھدی، جیویں واڈھ سو چنڈے
 سنگھ تاں پئے میدان اچ، نال توگاں دے جھبے
 ولیا پچھے سرگائیاں، کیا منگے
 ہتھ اچ ساگ تاں تولیا، قادو دے کندے
 اوس سچے ہتھ پنہوتھیا، سنگھ جھلیا کندے
 روپیہ گھت مورا کھ دی، سُنارا رنڈے
 بیٹا قادو دا، دینہہ سار دیاں وچاں ونڈے
 سُنیا وچ پہاڑ دا، ویر گھالیا موہلے تے کندے
 سوچھا ہوئی ملک پٹھانے نوں، جیویں مرداد آہا گڑھ ربے
 فتح وی خان دیوان نوں، تعریف سیالاں دے جھنگے
 سنگھ اُترے قادرا واہد نوں، جا پوہتے گنگے

31

وچار: مسورا آکھے، پتراں بھتریاں نوں ”جے میں جاواں شائو، پٹھانے
 موہلے تے کندے تے۔“ اگے چلیاں ہیرو گھل دیون۔ ہیرو جا کے آکھے، ”بھٹی تے
 کسمانے پیٹھن۔ بھوڑانی، رمدانے تے ٹھلھاں دیاں گلیاں اگے چر دین۔ چھیڑو کوئی
 نہیں ہوندا۔“ چڑھ بہن نسوآنے۔ آکے بھوڑانی دیاں چھڑیاں مار لین۔ بھٹی تے

کسمانے واہر چاں کرین۔ انھیرے کول گئے تاں سگھر، مل، نارنگ، پٹھانا تے پھتو۔
 سگھر آکھیا، ”کیہڑا ہیں ساوی گھوڑی آلیا؟“ اکھ، ”لانگو ہاں مسودا۔“ ”اوئے شائو،
 پٹھانا، موہلا تے کندا واہر اچ ہیں۔“ اوس آکھیا، ”کدے پیا آونا ہیں؟“ لانگو آکھیا،
 ”داد کے چواہیں کھلن۔ تہا تھوں گائیں کھسنے ہاں۔“ ایکھن پنچے اسوار واگاں چاں
 چین۔ للکراں دیون۔ مل پون بھٹی تے کسمانے۔ چکتا، محمد دا کچھے گھوڑی چاں
 پھیرے۔ مارے برچھا مل، شیر دے نوں۔ سرگانے مل، شیر دے اُتے کھلو رہن۔
 بھٹیاں تے کسمانیاں آونا ہووے بھوڑانی تے رمدانے نوں مونہہ لگ جانے فروکیاں
 نوں۔ جا ارڑیں وڑن۔ بھٹیاں آکھیا، ”کیہڑا تھینہ ہے؟“ اکھ، ”ارڑیں۔“ ککے، قادو
 دے آکھیا، ”ارڑ کیہ ڈکن جوگے۔ اگانہہ کسے وسدے میلکھ تے جواہاں۔“

بہاب دی آلا دیہاڑا، نہ وِسرے مینوں
 توں بھی ملک پٹھانا، پچھسیں بھٹیاں تے مینوں
 سیال ہوسنی جھنگ اچ، اچ سدیسیں کیہنوں
 آوساں توڑ کرولیوں، جل کما ساری نین نوں

32

سدیوس پتر بھتریے، کٹک دھوانیوں
 بہاب دی آلا دیہاڑا، کیویں لاہیو
 چُجھویں بیڑا پیر دا، کڈھ وگائیو
 راضی مینوں رکھنا، بہکاں سوہائیو
 ویر سرگانیاں کسمانیاں، بھٹیوں نہ ترینگل ڈاہیو

سُنو بھٹیاں ہو کن دھر، ایس موہے نوں سبھائیو

33

کر صلاح سرگائیاں، ہیرو نیں گھلے
چردیاں توڑ، ٹھلھیاں دے گلے
مل، سکھر سائگاں نپیاں، اج کیہڑا جھلے
آپ نہ جاویے چل کے، توڑا دھرتی ہلے
ہیرو آکھیا: بھٹی تے کسمانے، اج ڈٹھے رلے
اوہناں توڑوں داگاں چائیاں، گھوڑے ڈاہریں نیں ٹھلے
اگے ٹھٹ کیتا کسمانیاں، ڈھولیں دھڑکلے
پگاں ویکھ سرگائیاں، کسمانے چلے
اگے لگ بجھے سنے بھٹیاں، ہو ہکلے
توگ چگتے ماریا، ملک جھلیا ملے
محمد، شیر تاریا، واہ توگ جھگلے
چگتا دیوے للکراں، نہ رہندے ٹھلے
ہتھیارو اوہے آکھین، بھیں لڑن ہکلے
جیویں سرگانے وڑے بہاب دی، ارڑیں نیں ولے
گلاں ہونیاں کسمانیاں، چک چاوے تے ڈھلے

بندہ کرے تکبری، نہ بجھے خاص
 جیہڑی وچ درگاہ دے، نہ جاوے پاس
 میرا ناں مسور نہیں رکھیا، میری نظر اگاس
 توں بھی ملک پٹھانیا، نہ چرسیں ہو کھلاس
 تیرے تے میرے ویر دی، ہُن نوں چاس
 توں لڑ کے بیٹھا ہیں بھٹے، لاہ دل دا وسواس
 اوہ دینہوں ٹھلھاں دا یاد کر، چراکے آلے میں ہاس
 تس دیہاڑے ویر دی، بھنّ دتی سو ناس
 اوہ آپ تاں ہے عدلی، کرے نیاں تپاس
 سچ آکھے چوغطہ ڈھاڈھی، گل کچے راس

وچار: موہلا، قادو دا شینہم بک پوے۔ تریئی نہیں نال ویرکماوے۔ لاہاں
 نال پانی کڈھ کے پیوے۔ جن تاں نسوآنا پھیبہ ونجا دیوے۔ قادو، صاحب، مراد نہ
 وِسروس۔ نسوآنا ہتھ نہ لگے۔ کلی بھٹی ویرتوں پاسے ہوں۔ اگے بڑانے دی پگ پاہنؤ
 تے ہووے۔ وت راء زیادے تے آ جاوے۔ بنھ قندھار دا زیادا، احمد دا ہووے۔
 تھانہ ڈھیبی جاؤس۔ اُبھا ڈکے چاں۔ ویر ٹھممر جاوے۔ نسوآل دے وچ دو اسوار
 چونویں ہوون محرم چدھرڑ، توکل چدھرڑ دا پتر گھر کی آلے چدھرڑاں چوں۔ مرجا بھٹی،
 چاہنگو بھٹی دا بھتریا دوویں دھا پون۔ بھوڑانی دیاں گائیں مار لین۔ ڈائن کڑانا مونہہ

اگے چاں دیون۔ ڈائن کڑانا، ماہنو کھانا، راشو کڑانا، ویراں دی کھاپ کڑانا۔ روڈا ناں واگھرا بڑانے دیاں گائیں نال کھلوتا ہووے۔ دوویں اسوار سنجان کے، روڈا حال حال کریندا بڑانے آوے۔ اگے زیادا، احمد دا بیٹھا۔ ”روڈیا! کیوں حال حال کرینا ہیں؟“ اکھے، ”جی گائیں ماری لے ویندن۔“ اکھے، ”کون؟“ اکھے، ”محرم چدھرڑتے مرجا بھٹی۔“ ”گائیں کدوں دیاں ہیں؟“ ”یا بھوڑانی دیاں یا ٹھٹے دیاں یا کوٹ دیاں۔“ خضر، زیادے توں نکڑا ہا۔ اوس آکھیا، ”گائیں لے دیاں ہیں اسوار اُبھے دے۔ حال حال کریندا بڑانے آیا ہیں۔“ روڈا چپ کر گیا۔ زیادے آکھیا، ”محرم پک سیاتا ہئی؟“ اکھے، ”جی آ۔“ ”گھنوکملی تے کاٹھی۔ ایس قادو بھٹی کا گُستان وکھرا بنایا ہویا ہے۔ جیس دیہاڑے قادو بھٹی ماریا محرم وچے ہا۔ جیس دیہاڑے لنگر، قادو دا گلوتر مار گنن اوس دیہاڑے نالے ہا۔“ نو اسوار چڑھ بہن۔ دوواں نوں راء زیادا، احمد دا چک کے مارے۔ قادو کے بھٹیاں تے دینہہ چاڑھے۔ ویراں دیاں لاہاں اپنے گل چاں گھتے۔

جھاں تاں آسرا رب، آپ کرے ستاری
 ویراں لمبیں چھوڑین، نارد کل کھلاری
 گرمتے محرمے تے مرجے، پیر گھوڑ تیری
 وداع ہوئن رن ایچ، جوان دوویں کاری
 اوہناں اتھوں واگاں نیپیاں، مار لئی وگاڑی
 گائیں وی چندو دے سرتوں، سو دھک اُتاڑی
 اگے ٹھلھہ ہیں ماہنو کھاوے، کنیں جوان نکھاری
 ازل آندن ول کے، گھت پھاہی باریں
 خیریں جاویں محرم، جا ونڈ دیہاڑی

ہین ڈٹھے روڈے واگھرے، حال حال وکھانا
 تخت بھوڑانی بھٹیاں، ویراں دا بنھ بڑانا
 راجے تے کرمو دے پوترے، آدی گھر گھرا
 جیویں نورا، صدر سلیم دا، زیادا راٹھ جروانا
 زیادا ڈر نہ کھاوے کہیں توں، مانک جیویں مومنانا
 واہر کیستی ہے بھٹیاں، اگے ڈھول دھروانا
 چڑھیا زیادا، احمد دا، میر کرن کلاناں
 کندر، مسو تے عجمت گورو، جھہاں نوں جس سہانا
 اوہناں ڈٹھی کنڈ اسواراں، زور دیہہ چلانا
 محرم جاندیاں او، کاواں آلی دا تلاء، شاہد ہے کول بڑانا

ویندے محرمے نوں وکھ کے، زیادا چک ونگارے
 جیویں بجن ملدن بھناں، کر دل پیارے
 اوہ پورا صاحب، مراد دا، قادیو چترے
 ایہہ گلوڑاں لنگر ماریا، توں سگواں نالے
 میں تیریاں منیناں منتاں، ایہہ ساہویں کھاڑے
 وٹا جھل نہ محرم، کر لڑن دے چارے
 جے تینوں ویندیاں چھوڑیم، بھرا رنج ہم سارے

اساڈے ویر گُستان وی سا جھے، دینہہ راٹھاں توں گھالے
 ساگ زیادے دے ہتھ اج، بہہ اُستاد دوکان پکارے
 اوہدا پھل لہور ہے گھڑیا، چھڑ جموں دی دھارے
 زیادے گھت کے ہتھ اج تولیا، تک محرمے نوں مارے
 پنجر گئی سو بھن کے، ہار سنگھار کھلارے
 ہاں کیجے تے بٹیاں، سنے پھپھر ہالے
 ساگ ماس وی کھا دھا رج کے، لہو پی ڈکارے
 دشمن سر نہ پٹے، زیادے دے پہرے

38

وچار: محرمہ ڈھے پوے۔ مرجا دھروڑ پوے۔ زیادا، احمد دا مگر کملی چاں
 لائے۔ اکیکھن ڈھٹھے پئے محرمے تے دُوئے بھٹی آجاوَن۔ ٹوٹا ٹوٹا محرمے دا کرین۔
 گلاں اوہے کیچن، جیہڑیاں ہوون کھریاں
 تلواریں مسو تے راء کندر دیاں، اُستاداں گھڑیاں
 اوہناں دھریک میانوں کڈھیاں، مِشالاں بلیاں
 محرمے نوں آہمو ساہمنیاں، سار اٹھیا جھڑیاں
 اُتوں ماریاں عجمت گورو تے ماڑے ماچھی،
 تلواریں لاه دل دیاں وریاں
 محرمے دا رُوح اُداسی ہے، اُڈار جیویں پریاں

دھڑڑی جاندا مرجا، کملی مل پیا
 اوس دا دم پنجاہ کوہ، باہری وانگ کلائی
 پنیں جیویں ماہنیاں، اڈھوں دوڑ سوائی
 چالھی کرہیں تک کے، زیادے سانگ وگائی
 لگی مرے نوں کنڈ اچ، پار لگھ گیا
 کڈھ ہنوں سٹیاں مرجا، چھک کمان نوائی
 زیادے لکوں کڈھی پٹ کے، سر وچ ٹکائی
 اوہ محرم، مرجا بھوئیں تے، خاک رلائی
 فتح ہوئی راء زیادیا، ٹھلھ دین گواہی

وچار: ٹھٹی تے سرو آلاسیں ہووے۔ اُبھا پیٹے راجیاں دے پے جاوے۔ لما
 پیٹے ساون مل دے پے جاوے۔ چار پنج بدیاں ہو جاوَن تاں جھنگ دیاں بدیاں
 ترنیاں دے ٹھے ہوئے نارنگ کول اکٹھے ہو جاوَن۔ اوتھوں دلا لکیرا اگوان ہووے۔
 آکے کلوکا لٹ لین۔ دینہہ سائل کلوکا، بہاب دا، مولراج دی کچھری اچ فریاد فریاد
 کرے۔ ”تیرے راج اچ میں لٹی گیاں۔“ ”تیری گُوک واہر کسے نہیں کیستی؟“ اکھے،
 ”جی نہیں۔“ مولراج سنگرا وی چاں سدے۔ بھٹی وی چاں سدے۔ پہلوں سنگرا مل
 پوے حسن، نور دا تے آہلا، محمد دا۔ ”کیوں اوئے تساں کلوکیاں دی واہر کیوں نہیں
 کیستی؟“ پنج سو روپیہ چٹی مار لے مولراج۔ سنگرا چٹی جھل کے امدن پئے۔ اگوں پرہیں

بھٹیاں دی۔ کیہڑا کیہڑا؟ راء صاحب، بھائی خان دا۔ امیر، سلطان دا۔ کنڈا، قادو دا۔
گلام، آہلے دا۔ آدم، محمد دا۔ خان بیگ، راء احمد دا۔ آہلا، خان دا۔ سنگراواں اوہناں نوں
گل کیتی۔ جوں بھٹیاں سلام کیتا۔ مولراج آکھیا، ”کیوں اوئے! تساں کلکیاں دی واہر
کیوں نہیں کیتی۔ پنج ست کوہ تے ایس دا تھینہ ہے؟“ ”ایس کاک کوئی نہیں گھلیا۔
اسیں واہر کبھی کریے ہا؟“ مولراج آکھیا، ”تھانہ رتن چند دا فروکیاں آلا لے لیو مدد۔
اگوان بھٹی ہو جاوَن۔ راتیں چھانٹاں اسواراں دیاں پُھٹ جاؤ۔ اُبھے نوں پئو تے
مارو،“ جھنڈے نسا آنے دا منگو مار لین۔ بگڑ دے اُتے اکھ چاں کرین۔ بندے ڈھوڈھ
ڈھوڈھ ہک تھارے اسوار بکھے ہو جاوَن۔ سردار بخش، کریم دا، بہاول، کندے دا، راجا،
آہلے دا، ہاشما سوہی، حاکما سوہی، منجا چدھرڑ، نارنگ، حاجی دا چپا۔ مٹھیاں توں پرانہ
گئے تاں نارنگ توں نکرا غنی پڑیاں لکیں پر نیا ہو یا ہا۔ تھو آکھیا، ”مر گئے ہاں۔ ایہہ تاں
بھٹی ہن۔“ ”کچھ جانو کجھو؟“ اکھ، ”ایڈے جانو نہیں۔“ پڑیاں آکھیا، ”اللہ اللہ کر۔“
جوں بھٹیاں ہتھیار چائے۔ بھٹیاں کچھنا کیتا۔ پڑیاں آکھیا، ”ایہہ لک ہے۔ میں پڑیاں
ہاں۔“ ہکے پڑیاں پیا آہدا ہا بہاول، کندے دے ماریوں برچھا۔ اوس آکھیا، ”میں اوہ
پڑیاں نہیں جھساں تیرا دادا ماریا ہو یا ہے۔ میں تاں کوٹ بھائی خان دے وچوں تہاڈی
بیہان نوں ہُن وی دودھ پیویندا وتاں۔“ بھٹی جاوَن تھو بنھ کے جھنگ دیوں۔
اوتھائیں بدھا ہو یا مر جاوے۔

حاکمی ساوَن مل کی، سَکھ و سَے جما
جیہڑے ماٹے جانڈے بھن کے، چلوکا بنا
للیرے، ممبڑ، سپرا، سُر بانے، ہبھے جھنگ دیاں سمھا
اوہ بدی کریندن جھنگ دی، ہلر دین نارنگا
تسیں میرے سر نال، لٹ کھاؤ لما

اوہناں دھاڑ دھنوائی چنویں، وِچ دِلا وِٹا
 کلوکے مارے بھین پے، لاه وطن دا طمعہ
 گھوڑا کھڑیا لالے سچ دا، راہی ضان نکمّا
 لکھ کلوکیاں گھلیا، جھنگ کاگل پنا

41

زور وڈا مولراج دا، اوہ کتر نہ سہندا
 سہل کلوکا بہاب دا، جواب فریاد دا کہندا
 ”صاحب تھینہ وی لئین لٹ کے، نارنگا کھہندا“
 ”لکھ دتا ہے رتن چند دا، فروکیں بہندا
 سوپنی کندے تے صاحب آل، اسوار آیا وہندا“
 بھٹی کلوکے تے جچے، کٹک نسوآل تے دھاندا
 ٹھلھاں دے اُتوں پاسنے، اوہ نھو ہے جاندا
 ملیا بہاول، سردار تے راجا، رب دیوے بھانگا
 کاہنگی اندروں گیا کھاج کے، گھنڈ کڈھ شرماندا
 ”ایہہ لک تے میں پڑیار“ لک چکر چکراندا
 کندے دا راء بہاول، ہتھ توگ لہاندا
 اوہدا چھڑ ٹمن ملتان دا، پھل اُستاد دوکان کماندا
 اوس نوں بند وی سوہندے پتلی، پٹھمن پٹ جھوٹاندا
 ماریا سو پڑیار نوں تک کے، برچھا ماس ہلوفے کھاندا

بہاول کماں دا سرخرو، ہاتھیں نہیں ڈولاندا
 ”میں پڑیاری کوٹے دا“، جنایوس میکاناں دا سانگا
 غنی دا روح عرشاں توں، مڑیا اگانہہ نہیں سماندا
 لطف ڈھوڈھے راہنے نسوآل دے، دل بہوں سدھراندا
 جا جھنڈے کا منگو سو ماریا، بنھ نتھو آندا
 کندا ہویا ارمانی، صاحب پکھوتاندا
 تساں اوتھائیں ہا مارنا، خون صاحب، مُراد دا لہندا
 پچھے گھتیا نارنگ، حاجی دے جے، کڈھ پاڑیوں لے جاندا
 کاہنگی تے بھٹی آہن دُشمن، جے توں نہ رہندا
 دتا بنھ سرکارے، ہُن چھٹن سو مہنگا
 خبراں ملک نارنگ تے، جھنگ نتھو وہندا

42

وچار: انائی دا ڈنکا لگ جاوے۔ ہاڑ جیٹھ دے کرڑے مہینے لگھ جاوے۔ اُتوں
 ساون دیاں بہاراں آجاوے۔ جے ساون چڑھ پوے ترائے چارشین جوہن اچ
 امدین۔ ترائے شین قول ہے۔ پنج شین وٹا چاں رکھے۔ کیہڑی کیہڑی شے امدی ہے۔
 سارنگ راگ وی جوہن اچ امدی ہے۔ باگ وی جوہن اچ امدن۔ جھل وی جوہن اچ
 امدن۔ قول کیہڑی کیہڑی شے؟ دریاواں تے بدلاں قول۔ چوراں تے جھیں نوں قول
 ہے۔ سالیاں تے بھنویاں قول ہے۔ جیہڑے واڈھے منگین ساون دے مہینے پیگھاں
 لے ویندن۔ وٹا کیہڑی کیہڑی شے چاں رکھے۔ قلیے دا کھاونا۔ پوشاک دا ہڈھاونا۔

مہر یں دی مجلس۔ گھوڑے دا چڑھنا۔ محل دا بہون۔ بیلی لے امدن واچاں۔ چوری سبکی
چُچھ ویندن گھاتاں۔ ساون بدلاں دیاں ٹھاٹھاں، بونداں برساتاں۔ دریاواں دیاں
ٹھاٹھاں۔ کلاوت سارنگ الاپاں۔ چوغٹیا کل سُو ہے ساوے، نارد کرے مجاکھاں۔ جیس
ایلے دودھاں تے جھگوں کیاں ہو جاوَن۔ مجھیں دے ہو لے ہوانے چکیں آگن۔
چھیاں دیاں راٹھاں نوں پھُہک آویندا ہے۔ نہ پیندن نہ پیتا ہویا بھمدانیں۔ باوے
آدم دے ویلے دے ریڈھ کڈھ بہندن۔ جیس ایلے ساون لگھ جاوے اُتوں کتیں آ
جاوے۔ گھاہ نوں سوکا۔ دانے نوں تروٹا۔ کچے کھوہاں تے بوکا۔ راٹھ پھنڈریں لے
کے کوہندے کارا کر پروکا۔ اُتوں کتیں آ جاوے۔ راٹھ ہی باورے ہو جاوَن تے مال
وی باورے ہو جاوَن۔ دوشنیں احوآنے بھٹیاں تے اُکیل ہوون۔ کملیاں گھوڑیاں تے
پیاریاں مجھیں۔ نتھو کے منگو اچ، نتھو کے بیلے اچ۔ منگو جا کے شیخ جلیل توں بیٹھ چاں
بہین۔ سَریلاں تے کانہہ مجھیں دا کھاج ہے۔ جیویں نوریاں نوں سہاگ۔ دودھ
کماندوں مٹھے بہت شیریں سواد۔ چوغٹیا جھاں دا مال مجھیں ہے اوہناں نوں تلوار دی
لاج۔ پھگن آوے تاں ایڑتے مجھیں آکے بڑانے کرناں آلی جن چاں بہین۔ آسیاں
آلی، کالو آنے تے نسوآنے جن چاں بہین۔ پگ ہووے اسالت کے گھر۔ کچکی دا
پنھل پیدا ہووے ناں ہووے صالح سدیوے بگا۔ پلھو دا پُتر مسورے دا پوتر۔ راجا
گلاب سنگھ مطیع ہو جاوَس۔ لہور وی بگا ملتان وی بگا۔ زیادا تے بگا دوویں پتریر ہوون۔
بھروانا کول ہونیں۔ ”ہک ریڈھ کڈھ دیو۔ پیاری مجھ گنبے، احمد دے دی جھگی لیاری
کڈھ آن دیو۔“ سجاولا اعوان ہووے بہادرے دا پُتر۔ نوتا ممبڑ، امیر ممبڑ دا پُتر۔ پڑا چا
کے ٹپون۔ بگھا چیر کے کڈھ لیاوَن۔ دھمی ایلے چھیڑو منگو چایا۔ منگو سکھنا کھلا جیویں
سون سیکسر پہاڑ نگہ نہیں ادا۔ پیاری مجھ منگو اچ کائی ناہی۔ چھیڑو ٹپی تے چڑھ کے،
بانہہ سرتے دھر کے، دھاراں لین آلیاں نوں طعنے تے سوختے مرین۔ چھیڑو کیتا حال

حال۔ اگلیاں آکھیا ”کیہ ہا کیہ؟“ چھیڑو آکھیا

پیاری مجھ گنجے کی، ملدی نال پیاراں
پوند چھنڈیے مُڑ پُجھیے، کٹورے مانج ٹھٹھیاں
سُپیا، بھہسا تے بھیری، دیگا دھاراں
اوس دا ہوانا لٹک پگھوڑیاں، ساون پیگھ اُلاں
اوس دے تھن دی مُثل سنداریاں، مُٹھ آون نہیں مقداراں
اوس دا پُولا وانگ پاڑجھے، نویں نی وانگ پھوہاراں
اوہ ملے وی کس دریا دا، پراہنے پی ڈکاراں
اوس نوں چاھی خون نی متھے تے، ہک دھرے اُستا کاراں
سمو چھیڑے ویراں نوں ساہویں، ہتھ رکھ ہتھیاراں
کڈھی سجاوے اعوان تے نو تے ممبڑ، سنگلیں گھت مہاراں

43

وچار: گنجا، احمد دا واہر چاں کرے۔ گھرا کرناں آلی آ گیا۔ گنجے، احمد دے
آکھیا، ”واہر خدا دی بھیں جاؤ۔ مجھ پئی وڑدی ہے نِسوآل نوں۔ نہ کوئی ریڈھ نہ کوئی
ڈکھ۔ میں آپ لگا جاساں مجھ لے کے لگا آوساں۔“ گنجا، احمد دا چڑھے لہہ جاوے
آسیاں آلی۔ اگے بگا، پلھو دا بیٹھا ہا۔ گنجے آکھیا، ”سلاما لیکم۔“ اکھے، ”ولیکم۔ آ
چاچا گنجا۔ کدے کدائیں؟“ ”مجھ کھڑی ہے پرسو کی راتیں۔“ ”کدائیں مونہہ سر؟“
اکھے، ”تیرے جن اج آئی ہے۔“ ”لہہ آ۔ مجھ جاندی کدائیں نہیں۔“ گنجے آکھیا، ”سارا
جن نہ ڈھوڈھ۔ مجھ ہے سگھر کیاں تے۔“ بگے آکھیا، ”زیادا استھتھے نہیں۔ سائل تے

شہا بل منیدے نہیں۔ جیہڑی سیٹے زیادا آگیا مجھ لے لیسائیں۔“ بگے منجی گھتا دتی۔ حقا
 جڑا دتوس۔ نمھاشاں ہونیاں اتوں زیادا آگیا۔ زیادے آکھیا، ”کیہڑا چٹی پگ آلا بیٹھا
 ہیں؟“ اکھے، ”گنجا، احمد دا بھٹی ہاں۔“ ”کدے گنجا؟“ ”مجھ ہے تیتھے۔“ مچ چوں
 چواتا چاکے ماریوس تے گاہل وی کڈھیوس۔ تریٹھے بندیاں نوں نہ بلایے۔

پراہنے لگے نوں چک نہ ملیے، گلہ کریندے نوں نہ بلایے
 جیتھے ہووے مجھ، اوس تے ویندیاں نہ لایے
 دارو گھت کے رنجلی، نہ ساہویں اٹھایے
 اوہ تاں پمدا گل، نہ اوہلا لایے
 پوند آہر نال میلکھ، دیویے سُنایے
 بلی کر کے چھوڑیے، پیار نال منایے
 اگچ نالوں چاں ویکھے، نہ امان رلایے
 پچے دودھ حلال کر، اپنے اگے چرایے
 جیتھے مجھ وی گنیے، اوس دیاں دو لکایے
 سچے ہتھ دی چوری، نہ کبے نوں دکھایے
 اوس نوں دپے مت، جے پھروں آئے
 وت نہ کرلیں دل، نپ پونیوں ڈھایے
 آکھے میر چوغط، مجھ انج منایے

44

راٹھ تے کاٹھ نہ نون کہیں توں، پاڑن پاڑ اٹھ

کاہنگی زیادے دے دا، چھوہ نہ بڈے سو، مجھ وی پُچھے
 چواتا چا کے گاہل وی کڈھیوس، بول بولیندا اُپے
 چُپ کر کے بھٹی گھر نوں ٹُریا، کون منیندا رُٹھے
 ٹکر کوٹ لوہے دی، راٹھ کیہڑا پربت چُٹے
 ہمت نال نہیں حاکم، چٹی چک سٹے
 بجھن راٹھ رضائیں، ڈھولے آکھن چھٹے
 نویں سریوں کائی ہوئی، آوندیاں ریڈھ تے لُکے
 سائیں ڈھوڈھیندے چور نہیں منیندے، ویہیں تھاہروں کُٹھے
 بلیاں نوں بلی تک دوروں آون، جے تے ہوون رُکھے
 دھروہ اکھرائی سامی، ہو پاسے پرنے سٹے
 چونڈھی بھر جگان مکر نکیر، حساب کتاب دے اُٹھے
 چوغٹیا ڈریے راٹھاں دی لے توں، ویر وی سردے اُتے

45

وچار: گنجے آکھیا، ”شابش ملک زیادیا!“ گنجا اٹھی کھلوتا۔ اُتوں بگا آیا۔ بگے
 آن کے تھبا چاں گھتیا۔ آن کے منت نال بہایوس جاتے منجی تے۔ سوتے بگے ٹکی
 آندی۔ گنجے آکھیا، ”بہہ تاں رہیاں، پر ٹکر اندر نہیں ویندا۔“ کچھلی راتیں گنجا چٹھ بہے
 آوے کرناں آلی۔ اوتھوں ہشو جو نیا کاک گھل دیوے راء زیادے، احمد دے تے۔
 میری پگ نسوآل لتھی پئی ہے۔ زیادا، احمد دا کیہ کرے؟ ودھیانیاں بھٹیاں تے خبر چاں
 کرے۔ کتھوں تیکر؟ پنچے آلا، گنجا تلا، کانے آلی، بھوڑانی، رمدانا، ٹھٹھا، جھلہ۔ کرناں آلی

آکے اکٹھ ہو جاوے۔ سو اسوار تے ترائے سو بندہ۔ اگے گنجا، احمد دا کھلوتا ہا۔ ایدوں بھرا
 بھترے گیوس۔ ”کیوں او چاچا! کیوں میلکھ خراب کیتا ہئی؟“ گنجے آکھیا، ”ایہہ چواتا
 وی ماریا۔ زیادے گاہل وی کڈھی۔“ ایکھن بھٹی اوتھوں واگاں چاں چین۔

راٹھ کھلوندن رج کے، گھتن نہیں وکیل
 ساون بدل ہے بولیا، بھن دیون سبیل
 مجھ وی اجموآنی، جا بیٹھی شیخ جلیل
 پیاری مجھ گنجے کی، کوٹیں جیویں سفیل
 اوس دا اُچا قد بیار دا، ویل لمی چیل
 سوہے جھجھ متھے تے، خون لکھن عزرائیل
 پیڑا دھنویا ہے سرگائیاں، کر آپ تعمیل
 سجاولا اعوان تے نوتا ممبر، جوان دوویں اکیل
 اوہناں آندی کڈھ کے، مڑ ویر دلیل
 گنجا گیا اُمید تے، زیادے دکھائی ویل
 ”میں تینوں نہیں دیندا، سرکارے گھت اپیل“
 گاہل وی ناہس کڈھنی، جل مرن اکیل
 گنجا ٹُریائے بک تے، کر کر اکیل

46

”گنجو نہ سد زیادیا، کیہ تینوں آکھاں
 گھر پیٹھیاں چواتا چایا، اگ کڈھسی لاناں

جا پُچھ بلوچ تے بھٹی، شرع کماں مجاکھاں
ڈیرا مجھ تقصیر دا، بھن دلیسی تاکاں
پرسوں آوساں تیتھے، لے ملساں واچاں
اوس دیہاڑے جانیں، جھل ویراں دیاں چاٹاں“

47

گنجے گھلیا گکاؤ، سارے راہ کوکیندا
مڈھ بڑانے دے اُتے، حال حال کریندا
پیارے مجھ گنجے کی، زیادا نیے دیندا
بوہیوں گیا گنجا، گابلیں کڈھ اٹھیندا
ایڈی واء زیادے، رہندا منگو وی مریندا
اگے زیادا، احمد دا، کن دھر سُنیندا
جے سمو ہوندا اتھتھے، اوہ راند مٹیندا
سمو دے بوہیوں آوے دُشمن، کر بھلا چھوڑیندا
جے بھلا جاوے جھاگ تے، سمو تد کھڑیندا

48

داتیاں اگے منگتا، پڑھ اٹ سُنائے
نارد پیدھے کپڑے، کل دھڑی لوائے

ویر وی چڑھیا جوانی، پیاری مجھ نوں راہے
 سد بھرا اکٹھے کیچن، زیادا صلاح پکائے
 لنگر، کندر، جکے، دانے، راء پہاڑ کے، آپ ویر سدھرائے
 عنایت، دودائی، حکیم تے حسن راء کے، رل ویراں تے دھائے
 اوہناں اوٹھوں واگاں نیپن، پوند لکاں تے آئے
 لکاں وگائیاں تپکاں، سار آپ گھسائے

49

وچار: ایکھن کرناں آلیوں بھٹی واگاں چاں چین۔ آسیاں آلی جن لٹنا ہے۔
 آسیاں آلی توں اورے جاون تاں لکاں دی وتی ہے دوئیں بھرا لک ایڑ نال کھلوتن۔
 بھٹیاں آکھیا، ”سلاما لیکم۔ کون ہوندے ہو؟“ اکھے، ”جی لک ہاں۔“ ”تسیں کون ہو؟“
 ”بھٹی ہاں۔“ بھٹی لگھاؤ ہو پئے۔ اوہناں آکھیا، ”کدے ویندے ہو؟“ کندر، مسو
 دے آکھیا، ”ایہہ جن لٹینے ہاں نسو آنا۔“ لکاں آکھیا، ”بھٹیاں او! لنگ سا جھے ہین۔
 اساں نال ہک پکڑی کر کے جوئے۔“ بھٹیاں آون بھٹی۔ لک اٹھان تپکاں دوہاں
 دیاں پیالے چٹ جاون۔ ہک نوں کندر، مسو دا برچھا مارے تے دوئے نوں نامو گورو
 عجمت دا تپک مارے۔

نامو گورو عجمت دا، موہری بھنوائے
 شست پکائی سو تلی تے، واہ تروڑا لائے
 دارو گھت کے رنجکی، پیالہ جمائے
 دوآ لک وی ڈھٹھا بھونیں تے، تپک نامو وگائے

وچار: ایڑ بھنوا کے پچھانہ ٹور دین۔ بھٹیاں آکھیا، ”جن نہیں مجھ لٹنی ہے۔“
 چھٹیل ٹھلھ پیٹھ سُکال دا سر ہے۔ کالو آنا منگو سر تے بیٹھا ہے تے ارگ کالو آنا گما
 پیٹھن۔ کیہڑا کیہڑا؟ زیادا، سگھرے دا، سائل، سگھرے دا، شہا بل، سگھرے دا، ولیا،
 پٹھانے دا، نابو، پٹھانے دا، حسنا، باقرے دا، سجاولا اعوان، جہانا اعوان، امیر سپرا سادی
 کا، جکا ممبر، نوتا ممبر چھترا بھن کے پیٹھن۔ ازل چاں چائے بگے نوں۔ بگا ہووے
 ہٹھاڑ آسیاں آلی۔ نوکر نوں آکھیوس، ”جا دہی لے آ۔ پونے دھوسائیں۔“ نوکر دہی
 آندی۔ آکھیوس، ”گھوڑے تے کاٹھی گھت چاں۔ مجھ وی سرتے، گُما وی سرتے
 اوتھائیں نھو سائیں۔ نھا کے بگا گمیں آ بیٹھا۔ پروں کڑکار اسواراں دا۔ گُتے آکھیا،
 ”کیہی آفات ہے؟“ جوں گُتے ہتھیار چائے۔ بگے آکھیا، ”بیٹھے رہیائے۔ ایہہ چاچا
 گنجا، پرسوکی زیادے دی کاوڑ توں رکھی بھٹی دھنوا آندس۔“ بگا گھوڑی تے چڑھ نہیے۔
 ساوا توگ ہتھ اچ چاں کرے۔ ساہواں لگا آیا گنجے نوں۔ پالی اسوار بھٹی ہو جاولن۔
 آکے گنجے دی داڑھی نوں ہتھ چاں لائے۔ دوا گھوڑی دیاں جاداں تے چاں ہتھ
 رکھے۔ ”جے چاچا ہیں تاں گُناہ مینوں بخش چاں۔ مجھ لینی ہا تاں سرتے بیٹھی ہے۔“
 کبے منے ویکھے نہیں تاں ودھیانے بھٹی کھلوتن۔ کیہڑا کیہڑا؟ حسن، کندے دا، گُلام،
 آہلے دا، نواب، بھائی خان دا۔

ویری ڈٹھے ویریاں
 مونہہ کوڑھے اکھیں گہریاں

اکھ لگ جاؤس۔ اودوں داد، پناہ دا سپاویاں تے ہتھ رکھ کے اٹھائے تپک۔ نسوآنا
بھونیں تے آ جاوے۔

کل وی چڑھی جوانی، گل پایا سو جھگا
نہیں ڈولاندا ویر توں، بڑانا مُہڈا
رہنا نسوآل دا، مکانا تڈا
بھو آونا ٹاہلا تے مانگنی، گل بچیں ہڈا
چو پھیر وی راٹھ مریلے، وچ ٹھلھ ترڈا
بھٹیاں ہونین خوشیاں، اکھیں ڈٹھا بگا
چن چڑھیا رمضان دا، اج عیدوں وڈا
”دھاڑیں لے جا توں چاچا گنجیا، مٹ جاوے شدا
مجھ اپڑیاں تیتھے، گھر توڑ سببا“
”مجھ دی نہیں مینوں، ارمان گاہیں دا لگا
بول پالساں میں اپنا، زیادے دا وین اکبا“

51

پُتر سپتر وی آکھینے، کماں نال ساگانج
حسن بھٹی کندے دا، سچا سُخن زبان
تور کے دھنی تلوار دے، آہلے دا راء گلام
بگے ڈٹھن سگوائیں، روح چھڈ گیوس جہان
اوہناں دیاں تپکاں نہ گھسڈیاں، پکا کوہ میدان

برچھا ہتھ نواب دے، بھائی خان
ودھیائیاں بگا جاتا، گے دے لگ دھیان
جے کلایاں دے ہتھ مریوے، ویر کو لاہم

52

داد وی راء پناہ دے، کس تپک سو آندی
پیالہ جمایا رنجکی، گھت گولی دانگی
ماری سو بگے نوں تک کے، بھن اندر جاندی
نورنی جیویں محل اچ، بھر مانگاں بہندی
سوہے پہن پہریوے، کڈھ گھنڈ شرمندی
کابل دی مگلانی، ٹک میوے کھاندی
بھیں چیتا گیا ملک دا، طبیعت ماندی
گرمانا پھل گلاب دا، تھڑکا وانگی
شیشہ بھنا عطر دا، بھوئیں ڈھٹھا کاہنگی
اوہ بگا پیا ہئی زیادیا، دے بانہہ سرہاندی
بگے دی خبر نارنگ تے، جیویں صاحب، مراد دی موہلے تے جاندی
خوشیاں راء سائل نوں، میٹوس ہاہ بھراواں دی

پٹ وچ ماریا بگا، جیویں کنڈر دا برابر مٹ
 لڑ کے گُمتا چلیا، دوویں مارے لک
 بھٹیاں زیادا جاندا ڈٹھا، کر بازاں دا جھٹ
 مل جہانے سو برچھا ماریا، زیادے نوں تک
 زیادے لکوں کڈھی ہے چھک کے، چگتے لئی ہے نپ
 بیٹا راء پناہ دا، دوا پُونے نوں ہتھ
 سکھنی وڈی گاہل وی، زیادے نوں مت
 بنھ کے نہیں مریندا، میلکھ آکھے بچ
 شیرا گورو پہاڑ دا، مارے دھڑک
 ”بھلا کریں توں شیریا، اج مینوں رکھ“
 اپڑے شامو، نامو، تھو، مہرا، طاہرا تے شیرا، کر گئے اکھ
 گوروں مریندا رکھیا، زیادا بنھ آندا ڈھک
 الجا نہ لاہیا بھٹیاں، گئے ورمی ڈک
 مگل بھرت احمد دا، لکوں کڈھی سو پٹ
 ماری سگھرے دے سہاگل نوں، کنڈ اچ پھٹ
 جن کر اڑھکاں گل پنجالیاں، موراں تے ترٹ
 سہاگل ماری تلوار بھرت نوں، ترٹ ڈھٹھی ہٹ
 خنانا منگو نیں ماریا، سر لٹیا جگت
 قادو لئی ہے اگاہ تے، آ جاندا وٹ
 چوغٹیا جھاں دا ہووے دیونا، نہ رہندا حق

وچار: بگا مری جاوے۔ زیادا بجھ جاوے۔ سمانا پھٹی جاوے۔ جنھاں راٹھاں
 دیاں چار پنج منجیاں، چار پنج پھٹوڑے، بھاناں توں مال مری جاوے، اوہناں دا دینہہ
 پچھانہہ جا پمدا ہے۔ نسوآنے کیہ کرین؟ منصوبہ کر کے جھنڈا گلوتر، کمال دا، عُمرا گھگھ،
 عالما، جکو دا میلا گھل دیون راء زیادے دھر۔ ”زیادیا! چھوڑ دے منگو۔ پیاری مجھ
 نکھیرلے۔ بگے دا خون اساں بخشیا۔“ اودوں لالا مولراج بندہ گھل دیوے۔ مجھ وی
 میتھے اپڑدی کر۔ زیادا وی میتھے اپڑدا کر۔ میلکھ آکھیا، ”کیہ کرینائیں راء زیادیا؟“
 زیادے آکھیا، ”آپ رنگا راٹھ ہے تُو کے آیا۔ میں ایس نوں دیناں۔“ زیادا چھوڑ
 دیوے۔ منگو سمھال کے دیوے۔ مولراج آل اکھا گھلیوس، ”اپنے مونہہ آندا ہے۔ اپنے
 مونہہ چھوڑیا ہے۔ جیہڑی کرنی ہو یائی توں پچھے چاں کریں۔“

کم جواناں نوں پمداے، کاہنگیاں داء بچایا
 جھنڈا گلوتر کمال دا، تُو ہے تے آیا
 اوس گھلیا عمرے گھگھ نوں، گلاں وال سوايا
 راٹھ وی راٹھاں تے امدے، ہو میلا سمجھایا
 وٹا رکھ کے ویر دا، زیادا چھوڑایا
 دتی پیاری مجھ گنجے کی، رہندا منگو مڑایا
 کر راضی بھٹیاں تورا، جھنڈے وساہ جمایا
 آکھ باہاں گھلیاں مولراج، مال جھنگ منگایا
 ”میں تین نہیں دیندا، کیہ گھتیا پایا“
 بھار وی ساون مل کا، بھٹیاں سر تے چایا

وچار: جیس ایلے زیادا چھٹ جاوے۔ سرگانے تے کسمانے اکٹھے ہو جاوے۔
 اکھیونیں: بگے دا خون چاں بخشے جہان تے ٹرن دے نہسے رہندے۔ بھن کے وٹا گُوڑ
 چاں کریں۔ وار چاں نہین۔ دیہاڑا چاں ٹپین۔ سائیو سمیان کرن۔ جدے سانگاں
 تے پریتاں ہان اودوں سارا میلکھ دھنوا لے آون۔ ست نہیں اکٹھیاں کرے نارنگ،
 جکو دا۔ ڈھول پئے وگن۔ تندور پئے تپن۔ چھترے پئے گسن۔ کڑاہ پئے ہوون۔
 نارنگ، جکو دے ہوکا چاں دتا۔ ترائے ترائے ٹکیاں بندے بندے نوں دیہو چاں۔
 موہلا، قادو دا کسمانے اُچالن آیا ہے تاں پندرہاں راتیں رہ گیا ہے۔ سولہاں راتیں
 وی رہنیں۔ بڑاناٹ کے ہل واہ کے آونا۔ ایکھن لیکن اکٹھ ہووے۔

راٹھ کھلوندن رنج کے، تک کے اپنا شہور
 پلھو دے گھر بگا، کالو دا ملک مسور
 شتری رن ایچ بولیا، مسورے دا تپ کھگھور
 کاہنگی آہدن: اساں سرپر بڑانے جاونا، ویکھنا لا ضرور
 نیت مکے دے حاجیاں، گناہ ہوسن دور
 اساں بگے دا ویر لینا، بھر بیڑے تے پور

پرہیں وی کول نارنگ دے، اکٹھ کرن خنانے
 عالو، حاکو تے قادو، سد، مدھرا میدوآنے
 زیادا، پھتو، سمال تے لالا، ولیا سنے پٹھانے

نابو، باقرا، حسنا تے سا بھڑی، داد کے آون کسمانے
 سدو گوش، محرم دا، ہبھے کجاک مرمانے
 چاوا ہووے سارا، کرم سنے بھلوانے
 اسوار مٹیلے دے چوئوئیں، پیادے قزاق بھھڑانے
 دودا کلور تے نواں کوٹ، گرنے رام دیانے
 تپا کالووال دا، مڈھ نوئیں پرانے
 میڑے گھگھ تے راجھے، تارڑ سونہے پربانے
 چلوکا ہووے سارا، کھیڈن بال ایانے
 چکھ کے وار سوار دا، خنانے دھانے
 چھیکڑ دھاڑ وی نسوآل، موہر وچ کڑانے
 گانا ہتھ نارنگ دے، ہن اوہو جانے

57

وچار: سوتے دھاڑ کھلی چاں کرین۔ سولھاں کوہ وٹھ کانڈی آلاتے بڑانا۔ پانی
 اکھ بگڑ سارے کڑانے توں پیٹھ ہین۔ اوتھے پانی مینیں دے سردا ہے بڑانے توں
 اُتے۔ پانی ترنگڑ اوتھوں لین۔ ملاں ملیندے آون۔ لدے اوتھوں لین۔ پھلانا ویڑھا
 اساں لٹنا ہے۔ پھلانا ہٹ شاہ دا اساں لٹنا ہے۔ اُبھے دے راٹھ پچھن، ”کیہ بڑانا
 ہے۔ کیہ بھٹی دی ڈول ہے؟“ نسوآنے آکھن، ”کیہ تگنا بھٹیاں؟ قادو اساں ماریا ہے۔
 صاحب اساں ماریا ہے۔ مراد وی اساں ماریا۔ ارڑاں دے دیہاڑے فروکیں چک کے
 گھتن۔“

دھاڑیں بڑانے تے دھانیاں، کڈھ پاترے وارو وار
 ویہاں توں ڈھول وی باہلے، آدم بے شمار
 بڑانا مارنا بھین پے، تپ جدے سرکار
 پوند بھیاں دے گھر لُٹے، کچھ بزار
 ساتھ وی بھرنے زر دے، اُٹھ نپ قطار
 جے بھٹی ویکھاں اکھیں، ہتھیں کڈھ ہواڑ
 اگے قادو اساں ماریا، جان چایا بھار
 ارڑاں آلے دیہاڑے، چک واڑے اسوار

58

وچار: اگوں بھیاں دا پرتا آیا۔ صاحب، کندے، زیادے، مسودے آکھیا۔
 ٹھلھ جواناں دا پتن، بھر پور لگھیندن پار
 ڈائن کرانا مڈھ دا، ماہو کھاوئی بار
 شاہد جھان دے پورے، آپو آپ نروار
 اساں ماریا حاکما، تھو تے بگا، صاحب، مراد اگاڑ
 قادو دا ویر وی لینا، کانڈی آلا مقدار
 جیویں بہکاں ماریاں ریڈھ کے، یاد کرو دیوار
 لگھ چلوکے پر دوں، کسمانے آندے اچال
 بہاب دی آلے دیہاڑے، سکھ مسورے دے نال
 جن مارن ول کے، مجھ کیتی خوار

بڑانا نہ مریسا، چوٹ ٹکر پہاڑ
اوس دیہاڑے جانسیں، لے آوسیں دھاڑ

59

وچار: دھاڑ آوے مینیں دے سر تے۔ اگوں پانی گجھ نہ کیتا۔ پانسا چھوڑ
دیون پنچے آلے تے بڑانے دے سنھ اچ۔ دُوئے پھیرے پانسا چاں دیون بڑانے تے
جانیسل دے سنھ اچ۔ تسو پیا پی جاوے دھاڑنوں۔ آون ککری آلے کھوہ تے۔ پانی پی
کے کھوہ نوں اگ لا دیون۔ خنگاہ اُتے کھوہ تے آون پانی پی کے کھوہ نوں اگ لا
دیون۔

دھاڑیں ہوئیں تیاں، آئیاں مینیں دے سر تے
لک بھلوانے تے راجھے، نسوآنے چڑھ کے
اسواراں دُتس پانے، لگھ موہرے تر تے
ککری آلے کھوہ توں، پانی پیتا بھر کے
اگیں دتین لا، کھوہ اُٹھے سڑ کے
لمباں وی نال اسمان، دھوں بدلیں رل تے
کڑاں وی راء زیادیا، نارنگ آیا پھر تے
ساون بدل ہے بولیا، بڑانے تے کڑپے

کرولیوں دھاڑیں ہن ہٹیاں، دے زور آئیاں
 نسوآنے آہدن: چکتیا، سمو، سجاول، جہانیا،
 گھوہ تہاڈے سرڈے، کول ہوندیاں سائیاں
 سدو شیخ خوشحال کے، ڈھولاں نوں دھائیاں
 جیوا تے جھنڈا، مانکے دے، سردار بین پرہائیاں
 سگھر کیتے بھٹیاں، ہاٹھاں بہائیاں
 سمو، گنجے دے لے پیادے چونویں، جا تپکاں دگائیاں
 لمیوں دھاڑیں ہٹیاں، اُبھے بھنوائیاں
 بہاولے آلے گھوہ تے، جا پیاں لڑائیاں

گھوہ وی پتن اٹک دا، اٹک رہے سرگانے
 خبراں پئین بھٹیاں، وگے ڈھول بڑانے
 امام زیادا جماعت دا، عنایت اجموآنے
 پاہنو، خانو، گنجا، صابو، خضر تے جھنڈا، میر کرن کلانے
 اپڑیا امیر، پناہ دا، وکھ نسوآنے
 ”ہوسو کرم تے راء محمد، ولیا تے مہرا، لیو دادکے لائے“
 کول ہوندے نتھو، بہاول، سجاول، خبر پوے پٹھانے
 ہتھیاراں دے مارو جکھتیار تے راء نارنگ کے، بھٹی حکمانے

گھر بیٹھیاں کا ہنگی ڈھیپے نیں، تئیں سگوس ودھیانے
اگے کندر، لنگر، مسو، احمد دا، جیہڑا چل نہ جانے

62

وچار: دھاڑ تھینہ تے آ جاوے۔ زیادے، احمد دے ہوکا چاں دتا۔ ”جیدی
ڈھکدی نیں بیٹھے رہو۔ جھاں دی نہیں ڈھکدی اُبیوں دھاڑ آئی کھلوتی ہے لیوں نکل
جاؤ۔“ خدا بڑانے دا کجنا ہا برگ وی نہ ہلے۔ کہیں آکھیا، ”دھاڑ تھینہ دے گل لگ گئی
ہے۔“ راء زیادے آکھیا، ”اُٹھیو باہر نکل کے مرنے ہاں۔“ اُٹھی کھلووے راء زیادا۔
سبھ بڑانا مگر لگا آوے۔ جے دروازے بچ آیا تاں خضر زیادے توں نکڑا ہا۔ آکے
زیادے دی بانہہ چاں پھدھے۔ ست نہیں دھا کے آئین۔ کیوں میلکھ کوپناں ہیں۔
اندر سگھر کرن دے۔“ راء زیادے چاٹ وی ماریوس تے گاہل وی کڈھیوس۔
”کھوٹیاں دے وچوں، کھڑکیاں دے پچھوں پُونے پھدھ کے کونیاں ہیں۔ موت
حرام دی ہے۔“ ایکھن نکلیا ہے بڑانا۔

کاہنگیاں ڈٹھا ہے بڑانا، دوروں بُرج وی پکے
کوٹ جیویں کشمیر دا، کھلو رہے نکلے
زیادا ڈر نہ کھاوے کہیں توں، نہ ویراں توں جھکے
محمد، آہلا تے بہاب دے، بھرا ہتھیار سو سچے
خضر وی بھنے لڑائی نوں، مار واہراں نوں ڈکے
آکھے سد بھرا نوں، بانہہ زیادے دی پنے
”اکھے بڑانے ونج وڑاہاں، کر ٹھٹ ہکٹھے“

زیادا اُلا رے چاٹ خضر نوں، بانہہ ہتھوں کھسے
 ”کھائیں وی نیہ لکھیدے، اج اتھوں ہٹے
 بڑائیوں لگھ لڑیاسے، ثواب جج دا کئے“
 اپڑیا گوش، مسو دا، سار چکیں چپے
 ہستا، راء کندر دا، کول ڈھالیں جھپے
 کرم، راجے دا سرخرو، پھل وانگ ٹہکے
 پٹھانے دا راء بُربانا، وچ ہاٹھ پلتھے
 چگتا، دادو، سمو، سچاول، جہان تے پوترے راء احمد دے، ہو اگوں لٹھے
 بڑانا مانیا پاہنو تے راء زیادے، چڑھ گڑھ جیمیل تے پھتے

63

وچار: ہاٹھ چاں کرین بھینیاں بڑانا۔ ہلدے ہو جاوَن بھٹی ہلدے ہو جاوَن
 جٹ لوک۔ ہلدے ہو جاوَن کراڑ ہلدے ہو جاوَن کمیں۔ ہلدے ہو جاوَن چوہڑ تے
 مومن۔ بیواواں دیاں پُتراں نوں عزرائیل دیاں دکھالیاں آ جاوَن۔ فرشتے نیکی بدی
 لکھن لگ جاوَن۔ شراباً طہورے حوراں لیا کھلوون۔ جہاں دے ایمان آ راستے اوہناں
 دے متھے ترم ترم پئے کرن۔ قدم اگانہہ ہوندے جاوَن۔ جہاں نوں چھوہراں دیاں،
 ڈھکیاں دیاں دلیلاں، ٹبراں دیاں دلیلاں اوہناں دے قدم پچھانہہ ہوندے جاوَن۔
 بھینیاں کر بہائیو، اعوان، کچھی، چبھانے
 ہشو، مرداد دا چوہڑ تے جھنڈا، لڑائی دے آپ سیانے
 ہلدے ہو جاوَن گورو شامو، نامو، نتھو، مہرا، شیرا، طاہرا جو دہنی تلوار دے، قدیمی راہنے

سدیو گلو، قطبا تے راجا، جیڑے لوہے دے گھر گھرانے
 ہشو تے چوہڑ سلطان کے، عنایت جوئے لاہے
 پیادیاں دا موہری مراد، دلمیر دا، جیہڑا چوٹے لکھانے

64

وچار: پہلوں سیوا چھوڑ دیون نسوآنے۔ مہینیں عمر دراز، نور احمد اعوان تے
 حضرت حاجی عثمان کیاں کلاماں آہنے۔ ہک وی پڑھ کے، دوئی وی پڑھ کے کیتیونیں
 چھوہ۔ ہمھے ٹکی ہو ڈھٹھیاں۔ کچھمن ناں کراڑ پرانا آزار ہوس۔ حکیمان جواب دتا ہویا
 ہوس۔ اوس نوں گولی ٹکر جاوے بانہہ دے اُتے۔ ناڑ چھٹ پوس۔ آزاروں گھل
 جاوے۔ اتہھے گوگر پوس پرار مویا۔

دلاں وی دوہاں مقابلہ، ہاٹھاں پالو پال
 اگدوں بھنویاں جوگنیں، کر ہار سنگھار
 تپکاں آہمو ساہمنیاں، ساون مینہہ پھوہار
 پہلوں وگائیاں نسوآئیاں، جواب دتا سار
 تپکاں کیتیاں بند وی، اعواناں پڑھ استغفار
 ٹکی ہوکے ڈھٹھیاں، تندور تے ہار
 ہکا لگی کچھمن ملک نوں بانہہ تے، مٹ گیوس آزار

وچار: ست ویہاں بندوق ہووے بڑانے دے وچ۔ سمو، گنجے دا پنجھی چھبی
 جوان کڈھ لئے تے دھاڑیں دا متھا آپ اج لگا کھلوتا ہووے۔ پاسیوں آکے کھال
 اج آکھیوس، ”ادھے بھر کھلو۔ ادھے وگائیو تپکاں۔“ پہلی تپک اٹھائے جھنڈا اعوان پناہ
 دا۔

بہہ آپے کھیڈاں کھیڈدا، آپ ویکھے تماشا
 جھنڈا اعوان پناہ دا، چنگا توپکی خاشا
 شست پکائی سو تلی تے، جھوکیوس ماسا
 ماریوس شدو وینس نوں، بھن گئی سو پاسا
 اوہدے مگر گئی بھن کے، کیتا راہ کھلاسا
 وینس دا پورا کرولے دے اتوں، سوآل سو پاسا

مڈھ اعواناں دا پرہت، بھٹی گھتن پوری
 اپنا کھاوون رکھ کے، ریڈھ کدھن زوری
 عہدہ منن بھٹیاں دا، نہ جانن ہوہری
 داد اعوان دانے دا، پیر اُستاد نوں سوری
 ماری سو تپک گوندل نوں، کر گئیوس موری
 گجری سیر بزار دا، سمب نکلی گولی
 داد نوں لُج پہاڑ دی، توپکیاں دا موہری

روزی دینائیں ہر نوں، جس گانوے تیرا
 گورو آئے نی بھیڑ کر، پہاڑ دا شیرا
 توپکیاں دا سردار، شیرا دلاں دا سہرا
 جتھے ہووے شیرا، لا بہندا ٹیڑھا
 شیرے ماری تپک نارنگے ہریے نوں، کھا ڈھٹھا ہے گیرا
 شیرے وڈھ لُٹھایا، ہتھیں کر نیڑا
 شیرا دھنی تلوار دا، ریس کر یوی کیہڑا

تیرا ناں کریم، آپ صاحب دانا
 رانٹھاں دے وچوں چوٹواں، گورو احمد دا شاما
 گوروں دے سر خنگاہ ہے، سیت اپنی ذکر پڑھن کلاما
 آون بھیڑ لڑائی تے، ہتھ تلوار دا گانا
 شامے ماری تلوار چدھر نوں، بھن گئی پیس جاما
 چور وی پکے محل نوں، ڈھوڈھ نکلیا خزانہ
 سارا میلکھ آہدا، شاما پت جواناں

ہتھیار وی راکھا سردا، عاقبت بہوں پیاری
 نتھو گورو احمد دا، جیس دی مستک بھاری
 متھے سو محراب، نماز روزے دی یاری
 تپک وی ماری سو کس کے، دانا سنہری
 کوٹھی پیالہ ڈھالویں، توتے سیکھ سنواری
 ماری سو تک پٹھان نوں، کھا ڈھٹھا بھنوالی
 گولی وی چک شینہ دا، بھن گئی مچالی
 نتھو، احمد ہے تاریا، نیں جانے ساری

دیسی آپ دیدار، شفاعت بھرے پیغمبر
 طاہرا گورو محمد دا، خوب علم تپک دا سمندر
 ماری سو تک اسوار نوں، بھن گئی کاہنگی دا اندر
 کاہنگی ڈھٹھا بھوئیں تے، جلتھ دھرتی امبر
 گوروں سار رنج کھوایا، چھوڑ بے تے لنگر

تپکاں گوروں نپیاں، سپاویاں تے دھریاں
 ست ہتھ نالاں لمیاں، نال بنداں دے جڑیاں
 پنج سرسہی گولیاں، نال دارو دے بھریاں
 وگائیاں مہرے، مر جے، بکھے، چگتے تے جھنڈے، بھن پنجر وڑیاں
 جیویں تاں نال بھمب دے، پہاڑوں پڑیاں
 ڈھٹھے جھل بندوتاں، مل سٹے رڑیاں
 وارو وار وگائیاں گوروں، جہان آکھے کھریاں

داتیاں اگے منگتا، اکھر آکھ سدھیر دا
 وداع ہويا توپکی، مراد کھرسو دلیر دا
 تروڑا لائیوس جاکی، ناں لے کے پیر دا
 ماری سو پھرنے نوں مل کے، تک پلا چیر دا
 اوہدا موڈھا گئی بھن، پیتا لہو سریر دا
 پھرنا ڈھٹھا بھوئیں تے، چماتا جھل تقدیر دا

دیوے میلکھ گواہی، سارا آکھدا
 خیرے کے قصائی، زیادا تے بخشا
 بیٹھے ٹپ لڑائی، گلو، پیرا تے لدھا
 زیادے تپک اٹھائی، ساہویں ہاٹھ نوں
 دھر موڈھے شست رلائی، گھڑی لہور دی
 گولی گھت سرسائی، دارو رنجکی
 اوس موہل نوں دگائی، پدھوں سوڑیوں
 اوس دا پنجر بھن گئی، اندر ڈھوڈھ کے
 پڑ فتوح قصائی، زیادا، خیر دا

چنگم اوہو ہے، جیہڑا آپ توں اُچے
 مرداد کھچی زیادے دا، تپکوں ذرا نہ گھسے
 ماریوں امیرے سپرا نوں، تک پھرنا چُٹے
 گولی اندر گئی سو وڑ کے، چور محل نوں لُکے
 جن تھڑکی بیگم کنتھ نوں، دے نہورا رُسے
 دوائیں مارلیں سپرا اگدوں، شینہ مارو تھڑکے
 پچھانہ ہٹ نہ ماریا سپرا، جواناں توں اُتے

75

بندہ کرے وی بندگی، گُجھ ہتھوں چلے
تپک ہتھ اچ کسی آ، گلو، چلتے دے گُلے
دوئیں ماریوس ریمان وی اگدوں، وڈھ موہری ڈھلے
گلو ماری تپک ریمان نوں، کر دروازہ گھلے
بخشی ڈھٹھا بھوئیں تے، ہُن کیکن جُلے
گلو نوں پکھر حاجی عثمان دی، ہتھیاروں نہ بھلے

76

کچے صفت خدا دی، صاحب آپ کلتر دی
میدانوں ذرا نہ گھسدی، تپک دینے گھمار دی
کوٹھی دھری ہے حکمتی، دارو سکھ روز نگھاردی
ماری سو ماتھ نوں تک کے، چکھی سو میچھ بھنڈاردی
ماتھ ڈھٹھا بھوئیں تے، ہکا آئی سو کار دی
وت پھس کے پئی ہے دینے نوں، کاوڑ کیتی شکار دی

77

وچار: پر الہی لگ جاوَن نِسو آنے نوں۔ سولھاں کوہ ایتھوں بڑانا تے کانڈی

آلا۔ ڈھول اوتھائیں سٹن۔ جتیاں اوتھائیں سٹن۔ ہتھیار اوتھائیں سٹن۔ میراثیاں دے
پُتراں لڑدیاں نوں لڑاونا، چلدیاں نوں چلاونا۔ دیون آلے نوں شاہش۔ نہ دیون آلے
دا گلہ میراثیاں دا کم نہیں۔

کل وی چڑھی جوانی، نارد کرے پُکار
کول زیادے دے گودھے رام کے، پیڑھیاں دے کاردار
گولیاں وگائیو چاندی دیاں، سُنارے لیاوَن ڈھال
سیوا چھوڑیا بھٹیاں، چلی سرگانی دھاڑ
تیکاں گڑا طوفان دا، اسمانوں غبار
تیرھاں چلے پھٹی کے، پڑ ڈھٹھے دہ چار
جیہڑا نکلیا بچ کے، گھر کھلا نِسوآل
کتنی کیتی ہے لکاں، چاوے سنے بھلوال
اج دودے کلور دے سرتے، جیہڑے آندے ونگار
راہیں مڈھ نمانے، نال کالو وال
جلال، مراد دھڑکھان عمر دے، ہاتھیں موہر سنگار
کول زیادے دے اپڑے، کنڈیں بڑانے دا بھار
زیادا کرے رَو اوہناں دی، آپ جانن سردار
جلال ماریاں تلواریں لک نوں، آپو آپ بھبھاڑ
ڈھاڈھی دے نشانی چھڑکوں، چھٹے محنتی کٹ ونگار
دوئیں کم جلال دے چنگے، دیون تے موہر دھاڑ
اُچا بول ملک زیادے دا، نہ پیچیا ہنکار

وچار: چلی دے وچوں کرم بھلوانا مُرشدے دا پُتر، چاوے دا سردار، نسوآنا کوئی نہ بھنویں، اوہ وی گھوڑی کھلی چاں کرے۔ زیادے، احمد دے ہوکا چاں دتا۔ ”ہتھیار لیندے جاؤ۔ گہنا لیندے جاؤ۔ بندہ کوئی نہ مارو۔“ امیر، پناہ دا بھٹی ودھیانا مل پوے۔ اوس آکھیا، ”کیہ راء زیادیا! ساڈا قادو ماریا ہويا۔ صاحب ماریا ہويا۔ مراد ماریا ہويا۔ اج نسوآنے چلے ہوئے۔ کیوں نیہوں مارن دیندا؟“ زیادے آکھیا، ”اوہ دھروڑ گئیں۔ ایہہ تاں کیری آلے، لوٹی ہارے، مینوں اللہ امان دتی ہے۔ میں کجھ نہیں آہدا۔“ امیر گھتے گھوڑی مارے برچھا آہلو ہریانے نوں۔

داتیاں اگے منگتا، پڑھ اٹ وکھانا
 امیر راء پناہ دا، بھٹی حکمانا
 برچھا آیا نپ کے، سار سُدھا دانا
 ماریوس کاہنگی نوں تک کے، آہلو ہریانا
 اوہدا مگر گیا بھن کے، باشو گار سامانا
 کاہنگی ڈھٹھا ہے بھوئیں تے، دے ڈھال سرہانا
 کول کرم دے ماریا، آہلو سرگانا
 دو ترائے واری بھنویا، چاوے دا سردار بھلوانا
 سائیں نہ ویکھن بھیں کے، کیہ کرے پراہنا

وچار: کہیں آکھیا، ”ساوی گھوڑی آلا نہیں جاون دیندا۔“ دُوئے پھیرے راء

امیر گھوڑی گنج لے آوے۔ چلی دے وچوں بھیں آوے پھتو میڑا۔ اٹھائے تپک راء
 امیرنوں۔ امیرتوں چک جاوے۔ گھوڑی میدان اج رڑھدی آپوے۔ راء امیر ہووے
 کچھلی عمر اتھائیں حال حال پیا کرے۔

پھتو میڑا گانوے، واہ تپک سو کسی
 شست پکائی سو تلی تے، گئی گھوڑی نوں دھسی
 گیلی جیویں پہاڑ دی، کھا اُلٹی ڈھٹی
 ساوی وچ میدان دے، ڈنڈ پیل دھرتی
 دیہاڑا صاحب، مراد دا، لیا امیر بھٹی
 حسن ماری ہے خان نوں، میڑے ہتھیاراں دے ستی
 جے دھاڑیں کھاوَن پرتاں، جھنڈا پچھانہ نہ ہٹی
 موجو دا سپوت، ہتھ برچھا نیپی
 بھنویا نال ایمان دے، جھٹ واہر سو ڈکی
 میڑے ترنڈا لے گئے خیریں، ونڈ اپنی پتی

80

وچار: مڑ چلیا ویندا مرادا ناں نائی۔ کرم، پناہ دا بھٹی مل پیوس۔ ”کون ہونا
 ہیں؟“ اکھے، ”نائی۔“ اکھے، ”توں کون ہیں؟“ ”بھٹی۔“ بھٹی آکھیا، ”سٹ نایا
 تلوار۔“ ”سٹنی کس کان ہے۔ لے لے۔“ بھٹی بانہہ اگانہہ کیتی۔ نائی ماریوس تلوار
 بانہہ دور جا پئی۔ کرم رڑھدا جا پوے۔ مل جاوے سارے بڑانے توں مرادا نائی پہاڑ
 دا پتر۔

داتیاں اگے منگتا، اکھر آکھ سُنیدا لائی
 کرم وی راء پناہ دا، پیادے جاوے بُلائی
 چلی دے وچوں پرتیا، مرادا نائی
 اوس دھریک میانوں کڈھی آ، تلوار بل اُٹھیا
 ماری سو کرم نوں بانہہ تے، زور نال مچائی
 ترینگل جن کرساں دا، ٹنڈ ہتھ وی ڈاہی
 حاضری کر سردار دی، دھروڑ گیا سپاہی
 بھٹی نوں حیرانگی، کیہ کیتا نائی
 بڑانے ہتھ چھوڑیا، سُن کرم دی دائی

81

وچار: کرم ماریا، کرم ماریا ہو جاوے۔ بڑانا مُڑ ہتھ چھوڑ دیوے۔ راء زیادے
 توں پُچھے بڑانے دا لمبردار جہانا، زیادے دا۔ چگتا، پاہنو دا۔ بودیاں سے گانج پہاڑ کے
 بھٹی وارو واری مرین برچھے۔

رن تے کاج برابری، میر گادن سوہلے
 زیادے دا راء جہانا، ہتھ برچھا تولے
 ماریا لک سرکھانے نوں، بھن پنجر اگولے
 جن گھتیا وجھ مہانے، ہاتھ تارو جھولے
 چنگا راء جہانا، وچ دلاں دے بولے
 گھالے ویر چھاس تے، زیادے تے موہلے

راٹھ وی اوہے آکھین، جہاں دے اُگاہے پوڑیاں تے ڈھولے

82

لوہا جاندے سمب، کجھ مانے اُچا
چگتا، بیٹا پناہ دا، آپ سُن دا سچا
توگ وی کیتوس ہتھ، اُستاد کمتا
چھڑ اٹھارہاں آگریں، پھل سیر پکا
کدھی چنچ کلاں، دھر سیرغ رتا
ماریوں گلو میکن نوں، بھن پاڑ نکھتا
جن توتا پکلیا امب تے، چوپ سیوس پکا
چگتا میداناں دا سرخرو، آپ اللہ رکھا

83

ساہویں پھٹ جواناں نوں گہنا، میر اکھر کہندے
ہشوتے چوہڑ، سلطان کے، جوئے کول زیادے دے بہندے
اوہناں دا اقبال چنھاں تے، سبھ ہکے چلھے کھاندے
اوہناں نوں آکھن وی شیرن پیر دا، ویروں نہیں ڈولاندے
بڑانے تے اپڑے چنگے، ہو اگدوں بہندے
اوہناں وڈھ لُٹھایا راجھا، جوئے نال تلواریں ڈاہندے

لیا ویر جوئیاں، کر حصے تے بھانگے

84

روزہ تے خیر نماز، کم وڈا ثواب دا
ویریاں نوں ادا ساہمنا، محمد، راء بہاب دا
تپک وی کیتیوس ہتھ اچ، کر جھٹ باز دا
مارپوس نتھو سرکھانے نوں، تیگے بھریا گھٹ سواد دا
جس وی خانو کا گانویے، گلو، قادو تے راء مراد دا
ایہناں وڈھ لُٹھایا راجھا، وڈ اٹھواں حصہ حساب دا
کندرا، مسو دا ہتھیارو، وڈا مزاج دا
برچھا کیتیوس ہتھ اچ، کر جھٹ وی باز دا
مارپوس گلو بھٹی نوں جوگی جیویں بیراگی، نکلیا سیر خوشاب دا
جییں نوں ہووے پھٹ وی کنڈ اچ،
اوس توں کیہ پچھنا، بڑانے جھلیں یاد دا

85

وچار: مُڑ چلیا ویندا سمانلا ناں گڈھل۔ گوشا، مسو دا بھٹی مل پیوس۔ ”کیہڑا
ہیں؟“ اکھے، ”سمانلا گڈھل ہاں۔“ ”توں کیہڑا ہیں؟“ ”میں گوشا، مسو دا۔“ اکھے،
”رکھیں ناں رب دا ہئی۔ تیرے پیو تے میرے پیو دا پگڑا وٹیا ہویا ہے۔“ اکھے، ”پگڑا

وی کوئی نہیں۔ توں تاں اساڈی مجھ لئی وتنائیں۔“ ماریوس دو تلواریں پھٹ کے چا لیا
وے گھر۔ اٹھ راتیں چھترے تے کڑاہیاں کھوا کے، گھلا کے ٹورے۔

دیون تلوار بہادری، نہ کیتن کارے
گوش وی راء مسو دا، نیوندر گھتے تھالے
تلواریں سمائلے گڈھل نوں، پھٹ کر نروارے
ریڈھ وی کڈھیوس مجھ دا، قول کیتا پالے
پچھے ساڈگا آپوس یاد، چوا لیاندوس نالے

86

وچار: مُرُ عالما کھل چودھاں پیادے رہے ہوئے اگے لائے ہوئے۔
بڑانے آلیاں آکھیا، ”ایہہ نیڑے نہیں آون دیندا۔“ نتھو سمور آکھیا، ”وٹا لگدا ہے بھئی نتھو
مل آیا ہے۔“ نتھو آکھیا، ”ہو لے جیہا تہیا ہوونا ہئی۔ میں ہاں نتھو سمور تانے دا پُتر۔“
عالے آکھیا، ”آ۔“ جون نتھو جاوے۔ عالما مریس تلواریں نتھو رُڑھدا جا پوے۔ چودھاں
خیریں لے جاوے چلوکے۔

مونہہ آپ نہ پھنڈدے، میلکھ آکھے ہور
پیادیاں نوں جاوے چکی، تانے دا نتھو سمور
عالما کھل سو بھنویا، نال ہمت زور
ماریس نتھو نوں ساہویاں، پھٹ ساہویں جوڑ
مرداں نوں سوہندن پوہٹے، گھوڑیاں دے گل کھوڑ
جیہڑا چلی وچوں بھیں آوے، اوس دا مل کروڑ

چودھال لے گیا خیریں، چلوکے توڑ

87

وچار: مُڑ چلیا ویندا خاناناں ماچھی۔ مسو میراٹی سیدو دا پُتر۔ جکھ لین آلا۔
چراکی لین آلا تے پر بھال دے کول۔ ہک میراٹی تلوار مارے دوآ میراٹی بھرا دی بھرا
تعریف کرے۔

سگھڑ وی ذات میراٹی، معرکیاں دے گئی گہیر
راگاں نوں قید کریندے، لنگر گھت ججیر
اگدوں بہندے معرکیاں، جیویں بادشاہیں وزیر
اگانہہ تھے دے بھاء کم بختی، تال دے بھاء تقصیر
تلوار وی آیا نپ کے، سیدو دا مسو میر
اوس ماری خانے ماچھی نوں، تگ سدھی تیر
اودا موڈھا گئی ڈھال کے، دو پھاڑیاں چیر
راٹھ مرین تلوار زور نال، میراٹی عقل دے نال تدیر
وچھڑانے تے دھنگانے، بھوڑانی، بڑانا جاگیر
اُتوں دسدے بھولے، وچوں مطلب دے گور پیر

88

رنگی مولا آکھیے، وکھیندا رنگ

ویر جواناں نوں گونا، دل نہ کچے تنگ
 سجن دشمن نہ سمجھدا، ویر کڈھے پچھنڈ
 بگا جر نہ بگھیا، زور دتا نارنگ
 بڑانے تے ناہس آونا، تکلیدا ونگ
 راٹھ وی کہیں نہ ویڑھیا، بھوڑانی، بڑانا، جھنگ
 بڑانا سر قدھار دا، وچ آدم دی گنگ
 پڈھا ویکھ کے ٹرے، دے وچلے نوں کنڈ
 جیویں زیارت پیر دی، بھویں سخی دے سنگ
 بنگلیوں نکلی چالان، بھوگ ٹرے نی بند
 جن رٹھا میل وواہاں دا، من کھانا بد رنگ
 مسافر سٹے بکلیں مار کے، ویکھ رڑے پنڈ
 اوہناں دے لکھے عزرائیل تے، سائیاں تے ونڈ
 رت لتھیڑے جوگنی، کر سوہے تے سمب
 تھڑکیا ہتھ نہ آوندا، چالا شطرنج
 سار نہ دیوے واہدی، کیہ کرے نارنگ
 چوغٹیا طعنہ جر نہ بگھے، کاہنگی ذات پتنگ

لیریاں منگسیاں دی وار

پنجابی کلاسیکی ادب دی جھولی ون سونیاں ادبی بنتریں نال بھری ہوئی ہے تے ایہدی ہر بنتر دا نوئلکا رنگ ہے۔ ایہناں وچوں ہک سرکڑھویں وار وی ہے۔ وار دی ایس پکھوں وی اُچھتا ہے کہ ایہنے پنجاب دی تاریخ نوں اپنے کلاوے وچ لیا ہویا ہے۔ اج جدوں اسیں پنجاب دی تاریخ دے پنے پھرو لے آں تاں پنجابی ادب دے لکھتی حوالے اسانوں ہک ہزار ورھے توں پہلاں نہیں ملدے۔ اسیں اپنے تاریخی پچھوکڑ نوں جانن کان سنسکرت، یونانی تے فارسی اگے ای گوڈے ٹیک بنے آں۔ اجیہی صورت وچ وار دی وِری وِری تگ پنجاب دی تاریخ بارے کائی ٹوہنی نپا جاندی ہے۔ ہُن تیکر دی کھوج موجب بابے گورو نانک ہوراں دی ”بابر بانی“ ای پہلی وار ہے، جیہدا مکمل متن اساڈے تیکر اپڑیا ہے۔ اوہناں توں پہلاں دیاں واراں دیاں گجھ تگیاں توں ودھ ایس کھیت وچ ہو رگجھ نہیں سانھیا جاسکیا۔

وار مڈھلے روپوں پر رسی بنتر ای ہے۔ بھاویں گجھ واراں وچ دھارمک تے شنگار رسی رنگ وی ملدا ہے، پر ایہناں دوواں قسماں نوں پر رسی سبھا پاروں ای واراں منیا گیا ہے۔ وار پارکھاں دا اُلا ر ایس پاسے ای ہے کہ واراں دی ہوند دا کارن بدلیسی ہلیاں تے قبیلیاں دیاں آپسی لڑائیاں ہن، جیہناں واقعیان نوں ڈھاڈھی میراثی شعری روپ دے لیندے ہاں۔ اج بدلیسی دھاڑویاں دے ہلیاں بارے محفوظ واراں تاں

انگل گئیویاں ای ہن، پر قبیلیاں دیاں لڑائیاں بارے لکھیاں واراں وڈی تعداد وچ موجود ہن۔ ایہناں دا مُدھلا گن پر رسی ہے، پر ایہناں دے اندر وسیب، وسیبی قوتاں دے ٹکرا، جیون دے رنگ ڈھنگ، راج دے کچ سج، آپسی چس پھک دے کارناں دیاں مورتاں دسدیاں ہن۔ اجیے وسیبی گناں نوں پارکھ مدھول کے لنگھ جانے رہے ہن۔ اکھے ٹابریاں دیاں آپسی لڑائیاں بارے واراں ہن۔ خورے انج دے جی وڈیاں لاہاں بارے ہوئی شاعری نوں ای سدیویں لکھت مندے ہوسن۔

میر چوغطہ ہوریں اجیے وار کاراں وچوں ہن، جیہناں دیسی قبیلیاں بارے واراں لکھ کے تاریخ دے ہک عہد نوں ہمیش لئی سانجھ لیا۔ اسیں اتھے اوہناں دی ہک ان چھپی وار ”للیریاں منگیاں دی وار“ دا ویروا دیندے آں۔ للیرا قبیلہ صدیاں توں ساندل بار دا واسی ہا۔ للیرا چدھر ڈی ال ہے۔ چودھری عمر حیات للیرا ہوراں اساڈے سوال دے جواب وچ دسیا:

”اساڈے وڈے دا ناں ناہلاہا۔ ناپے دی اولاد نہلیرے اکھوائی۔ نہلیرے توں وگڑ کے للیرے مشہور ہوئی۔ ناہلا ولد گلا ولد چونڈا چدھر ڈی اصل چدھر ڈی ای ہے۔“ (1)

للیرا قبیلہ مڈھ توں ای راٹھ بہادر تے ہتھیا رو ہا۔ ساندل بار وچ ہوون والے وڈے بھیڑاں وچ ایس قبیلے دا کوئی نہ کوئی جی بہادری دے گن دکھاندا رہیا۔ ”للیریاں اعواناں دی وار“ دا ہک للیرا پاتر اپنا پچھو کوئی انج دسدے ہے:

لڑے ہاں نال وی کاٹھیاں، پیو دادا چنگا

ویر کمتا وٹوئیں، ادھ سپراواں دا ونڈا

مُگل وی مار پچائُن، کر اُجاڑا تنگا (2)

للیریاں دا ہک وڈکا گھنا، سلطان دا جن بھروانا تحصیل جھنگ دی جُوہ چھڈ

کے، چنھاں دی لہندے آلی کدھی موضع ٹبی لئیرا، تھانہ بڑانا، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ
 وچ ڈیرا لایا۔ (3) گھنے لئیرے دے پتر چودھری بہاب لئیرے وی وڈا ناں کھٹیا تے
 اوہ اپنے سمکالی راٹھاں وچ قدر دی نگاہ نال ویکھیا ویندا ہا۔

وار دی کہانی انج ہے کہ جھنگ دا کاردار مولراج شہرے رجو کے نوں کسے
 مقدمے وچ ترائے سو روپیہ چٹی مریندا ہے۔ شہر رجوکا چٹی تار کے موضع ٹبی لئیرا وچ
 بہاب لئیرے دے پتراں دے، جلع، ملے تے موکھے کول آوندے ہے کہ چٹی دے پیسے
 چوری راہیں پورے کرنے ہن۔ دلا، بہاب دا لئیرا تے شہر رجوکا ہک بیڑا نال لیندے
 ہن تے تھل توں کلیاراں دیاں ڈاچیاں دا وگ مار لیندے ہن۔ تھل دی واہر پچھوں
 نکدی ہے جیہدے وچ چراک جوئیا، کلیار تے توانے ہوندے ہن۔ اوہ جہانے، شادو
 دے لئیرے کولوں ڈاچیاں کھس لیندے ہن۔ لئیریاں دے پیڑے نوں پتہ لگدا ہے
 تاں اوہ تھل دی واہر کولوں ڈاچیاں وی کھوہ لیندے ہن تے واہرواں نوں مار کے
 پچھانہ نسا دیندے ہن۔ کلیار ساہیوال (ضلع سرگودھا) دے حاکم کول ویندے ہن تے
 اوہ جھنگ دے کاردار مولراج نوں کلیاراں دے مال مریون بارے چٹھی لکھدا ہے۔
 مولراج تھانہ بڑانا دے تھانیدار کمال خان منگسی نوں لکھدا ہے کہ اپنے پتر جمال خان
 منگسی نوں گھلے تاں جوئے لئیرے جھنگ دربار وچ پیش کیے وئجن۔ جمال خان منگسی
 موکھے لئیرے نوں بنھ لیندا ہے تاں اوہدے بھرا دلا تے جلا وی آجاوندے ہن۔
 جمال خان منگسی موکھے لئیرے دیاں پچھو ڈکیاں اتنیاں زور نال بنھدا ہے کہ اوہدا سینہ
 پاٹن آجاندا ہے۔ موکھے دے گراٹ اُتے اوہدے بھرا دلا تے جلا جمال خان منگسی
 نوں تلوار نال قتل کر چھڈ دے ہن تے باقی پولیس نس ویندی ہے۔

جمال خان منگسی دے قتل مگروں بہاب لئیرے دے پتر نس ویندے ہن
 تے اوہناں دا سوڑا بھرا بہاول لئیرا مولراج دے کارداراں حاکم راء تے امیر چند نوں

وڈھی دے کے اوہدی کچھری تیکر اپڑ ویندا ہے۔ مولراج بہاولے دا لحاظ کردیاں آکھدا ہے کہ پہلاں نزابتا للیرا بہاب کیاں دی ضامنی چاگیا ہاوت بہاب کے وی نس گئے تے نزابتا وی نس گیا۔ جے نزابتا آوے تاں توں ٹبی للیرے وچ بہہ سکنا ہیں۔ بہاولے للیرے دے سدن تے نزابت مولراج دے پیش ہو جاندا ہے۔ نزابتے للیرے نوں جیل وچ فرانسیسی افسراں دے حوالے کر دتا جاندا ہے۔ اوہنوں جیل وچ سخت سزاواں دتیاں جاندیاں ہن۔ بہاولا للیرا دیوان ساون مل کول ملتان حاضری دیندا ہے تے اوہنوں شکایت کردا ہے کہ مولراج اساڈے اُتے بے ٹکی سختی کریندا ہے۔

میر چوغطہ ہوراں دیاں واراں دے دو سانجھے پاتر دیوان ساون مل تے مولراج ہن۔ دیوان ساون مل اپنی سوجھ پاروں تے دیوان مولراج گورے دے ورودھ جنوری 1849 وچ ملتان دے قلعے اُتے جنگ کرن پاروں مشہور ہويا۔ (4) انج ایہہ دوویں پیو پتر پنجاب دی تاریخ دے یادگیری پاتر ہن۔ اساڈے وارکار ایہناں پاتراں نوں کیوں دکھایا ہے اتھے اسیں ایہناں دے راج دا نثارا کریندے ہاں۔

دیوان ساون مل ہوشناک رائے کھتری دا پُتر ہا، جیہڑا سردار دل سنگھ اکال گڑھیے دا نوکر ہا۔ شکر چکیہ مسل دے سردار مہاں سنگھ اکال گڑھ (علی پور چٹھا) اُتے قبضہ مگروں دل سنگھ نوں اپنا نائب بنایا۔ دل سنگھ دے چلانا کرن مگروں ہوشناک رائے دا وڈا پُتر نانک چند دیوان محکم چند کول نوکر ہويا۔ نانک چند اپنے بھراواں گورمکھ رائے تے ساون مل دی وی نوکری لوائی۔ کجھ چر مگروں دیوان محکم چند دی نوکری چھڈ کے ساون مل ملتان وچ بھائیآ بدن ہزاری دی ملازمت وچ چلا گیا۔

"The Punjab Chiefs" دے آکھن موجب:

"The next year, when Badan Hazari was degraded, Sawan Mal, whose abilities

were well known to the Maharaja, was appointed Governor or viceroy of half the province of Multan, and in 1829 he was made Governor of the whole. The tract of country which thus came under the rule of Sawan Mal was very extensive, and comprised the district of Multan, Leiah, Dera Ghazi Khan, Khangarh and part of Jhang." (5)

مہا راجا رنجیت سنگھ نے دیوان ساون مل نوں 1821ء وچ ملتان دے صوبے دا کچھ حصہ پٹے تے دتا۔ 1829ء وچ اوہنوں صوبے دا گورنر بنادتا۔ 1832ء وچ جھنگ ضلع دیاں تحصیلاں شورکوٹ تے جھنگ صوبہ ملتان وچ شامل ہوگئیاں۔ چنیوٹ تحصیل، تھانہ بڑانا دے کچھ پنڈ وی 1832ء توں 1847ء تیکر صوبہ ملتان دا حصہ رہے۔ انج پندرہاں ورہیاں تیکر جھنگ ضلع دا چوکھا حصہ دیوان کیاں 4,35,000 روپے سالانہ تے پٹے اُتے لئی رکھیا۔ (6)

صوبہ ملتان دے گورنر دیوان ساون مل اپنے پُتر مولراج نوں جھنگ دا کردار بنایا۔ مولراج، دیوان ساون مل دے قتل (1844ء) (7) تیکر جھنگ دا کردار رہیا۔ دیوان ساون مل اساڈے وارکار دا من بھادنا پاتر ہے۔ اوہنے تھاوں تھائیں اوہدے نیائیں سبھاتے لوکائی دی راکھی کرن دے سوہلے گاویں ہن۔
 ”اُتوں آن کے دیوان کیاں دھرتی چاں بُلائی۔ آپ ساون مل ہووے ملتان دی گدی تے، پُتر ہوس مولراج اوہنوں ڈھی جاوے جھنگ دی گدی۔ آئیوں والی

پیا کڈھے۔ شینہ تے بکری رل کے چرے دیوان کے راج اچ۔“ (8)
 ”اُتوں حاکی ساون مل دی آجاوے۔ آئیوں وال پیا کڈھے۔ دودھ چوں

پانی۔ شینہ تے بکری رل کے چرے دیوان کے راج اچ۔“ (9)

راج وی ساون مل دے، پہن کنواریاں ٹرن پشینہ (10)

ریاست تے لوکائی دا ایہہ معاہدہ ہوندا ہے کہ ریاست لوکاں نوں نیاں
 دیوے تے اوہناں دے جان، مال دی راکھی کرے۔ ایہدے سٹے وچ لوکائی ٹیکس تار
 دی ہے۔ جے ایہہ دوویں دھراں اپنا کردار صحیح ادا کرن تاں اعتماد دی فضا ددھدی
 ہے۔ دیوان ساون مل دے کار دار تاں چوری چھپے وڈھی لے لیندے ہان۔ وارکار نے
 اوہدے دوکارداراں دے مونہاں اُتوں گھنڈ لاہے ہن۔

پہلا سلام حاکم راء دا، بہاولے واڑے کیتا سو آ

پنجھی روپیہ من کے، بنالیس سجن ہمراہ

آٹے امیر وی چند نوں، طمع گھت پنجاہ

رکھ کے مونہہ منشیاں دا، صاف کیتا سو راہ (11)

راضی کیتے سوکاردار، حاکم راء تے امیر چند (12)

اصل وچ دیوان ساون مل ملتان دے صوبے وچ کوئی ایہہ نظام ناہی بنایا
 جیس اُتے حکومت آپوں چلدی رہندی۔ خورے انسانی تارخ وچ کدی وی انج نہیں
 ہویا کہ پوری انسانیت سدھے راہ پے جاوے۔ ساون مل لوک دانش دا خزانہ ہا۔ اوہ
 بہوں ٹھوہ جھیرے نوں سمجھ ویندا ہا۔ اوہ اپنا باہلا ویلا کچھری وچ ای گزاردا تے اوہ
 بہہ کے لوکائی نوں تڑت نیاں دیندا۔ اوہ ہر مقدمے وچ دلچسپی لیندا۔ وارکار دے
 آکھن موجب:

اج پروانے گھلن مولراج، اج کاگت ڈٹھے (13)
لوکائی نوں ترت نیاں دیون دے ایس گن نوں کئی مورخاں نے وڈیا
ہے۔ منشی حکم چند دے وچار موجب:

”دیوان 5 گھڑی دن چڑھے کچہری میں آکر اجلاس کرتا تھا۔ دیوان کے
آتے ہی دادخواہ پکارے جاتے تھے۔ اُن کے عرض منشی پڑھ کر سناتا تھا۔ جو مقدمہ
کسی کاردار کے فیصلہ کے لائق ہوتا اُس پر کاردار کے نام حکم لکھ کر مستغیث کے ہاتھ
دیا جاتا تھا۔ اور جو مقدمہ دیوان کی ذات خاص کے فیصلہ کرنے کے قابل ہوتا تھا خود
اپنے روبرو فیصلہ کرتا تھا۔ بعد اُس کے کچہری برخاست کر کے آرام گاہ میں چلا جاتا
تھا۔ وہاں کھانا کھا کر دو گھڑی سو رہتا تھا۔ بیدار ہوتے ہی محرران مال معہ کاغذات
مالگذاری علاقجات طلب ہوتی تھی۔ وہ کاغذات خود دیکھتا تھا۔“ (14)

دیوان ساون مل دے نیاں نوں گورے وی سراہیا ہے۔ "The Punjab Chiefs"
وچ لکھیا ہے۔

"It is said that one day of peasant
complained to him that some chief had
destroyed his crop by turning his horses
loose to graze in the field. Sawan Mal
asked the man if he could point out the
offender in Darbar. The peasant pointed
to Ram Das, the Diwan's eldest son. He
admitted the complaint to be just, and
sawan Mal ordered him to be imprisoned

the injured man begged for his pardon,
but for several days Ram Das remained
in confinement; and his spirit was so
broken by this punishment that he fell ill
and died shortly after his release." (15)

اپنے پُتر دی کی جیہی بھل بارے زپکھی ہوون، جھیرا بھنن دی سوچھ تے
نیا نئیں سبھانے ای دیوان ساون مل نوں تارنخ دا جیوندا جاگدا پا تر بنا دتا ہے۔ انسانی
تارنخ وچ انج دی وڈیائی گھٹ ای نیائیاں نوں ڈھبھی ہوتی۔

بھارے نی بھار دیوان کے، سکھ رعیت لاڈ (16)

دیوان ساون مل بھاویں اپنے خاص نوکر دے ہتھوں قتل ہویتے اوہدی رنجی
دا کارن جھٹھی نہ ڈھیونی ہائی۔ ایہہ اک حادثہ ای ہا۔ اوہ اپنے ملازماں نال چنگا ورتارا
رکھدا ہاتے اوہناں دی کئی توں کئی لوڑ دا دھیان رکھدا۔ جیہڑے نوکر کچھری یاں پولیس
وچ ہوندے تاں اوہناں نوں تنخواہ دے نال روزینہ یاں الاؤنس دتا جاندا۔

فرانشیش نجیب تے گئیے، قتل باش وی لین روزینہ (17)

جیویں اسیں پہلاں لکھیا ہے کہ دیوان ساون مل دی گورنری سے مولراج
جھنگ دا حاکم رہیا۔ جھنگوچیاں دا جھیرا پہلاں مولراج دی کچھری وچ جھیریندا۔
اوہدے مکروں تھوڑے ای جی جھیرے دی اپیل ساون مل اگے کر دے۔ مولراج اپنے
کرڑے سبھاتے جرموں ودھ چٹی مارن پاروں جھنگ وچ نفرت دی علامت بن چکا ہا۔

"The Punjab Chiefs" دے دو چار موجب:

"He had served under his father, first as
kardar or manager of Shujabad, and then

as kardar of the district of Jhang. In both these places he was hated for his oppressioin and avarice..” (18)

”لمیریاں منگسیاں دی وار“ دا تاں مُدھ ای ایتھوں بچدا ہے:
”شہرے رجو کے، شرشتے دے پُتر توں، مہرو کے رجوکیاں توں ترائے سو
روپیہ چٹی مارلے مولراج۔“ (19)

رجو کے اتنی چٹی ناہن بھر سکدے، پر اوہ کسے طرح ایہہ کوڑا گھٹ بھر دے
ہن تے پھیر چوری راہیں پیسے پورے کر دے ہن۔ میر چوغطہ ہوراں دیاں دو جیاں
واراں وچ وی مولراج دے چٹی مارن تے نذرا نے وصولن دے حوالے ملدے ہن۔
انج مولراج جرم گھٹاون دی تھاویں جُرم ماں دا مُول بن ویندا ہے۔ مولراج دے کارندے
وی لگدا داء لا لیندے ہن۔ ”لمیریاں منگسیاں دی وار“ وچ منگسی تھانیدار دے قتل دا
کارن وی ایہو ہے کہ اوہ موکھے لمیرے نوں اتنا کس کے بھدے ہن کہ ایہہ اذیت
اوہدے وسوں باہر ہو ویندی ہے۔ وار کار دے لفظاں وچ:

”موکھا ہتھ آجائیں۔ بے دریغ پچھو ڈکیاں۔ اُتوں تپکاں دیاں موہریاں
مرین۔ برک نکل جاوے۔ کیہ ولیا تے جلیا بھرا بھراواں تے اپڑدن۔“ (20)
مولراج جیل وچ وی بندی واناں اُتے دھروہ کردا ہے۔ تفتیش دے ناں تے
جیویں غیر انسانی سلوک کیتا ویندا ہے اوہدی ہک جھلک وار کار دے لفظاں وچ دیکھو۔
”ہتھوڑیاں تے گیٹیاں نزاہتے نوں چڑھ جاوَن۔ فرانیشیاں دے حوالے ہو
جاوے۔ اٹھویں پہر مولراج بھوہرے وچ ٹکیاں دیوائے۔ کڈھ موکھے دیاں باہاں۔
کڈھ جلے دیاں باہاں۔ کڈھ ملے دیاں باہاں۔ کڈھ دے دیاں باہاں۔“ (21)
منشی حکم چند ہوراں جھنگ واسیاں دی مولراج نال نفرت بارے لکھیا ہے:

”ایک دفعہ دیوان نے مولراج فرزند کلاں کو حاکم جھنگ اور کرم نارائن فرزند ثانی کو حاکم علاقہ کچھی کا بنایا۔ مولراج لوگوں پر کچھ سختی اور کرم نارائن نرمی کرتا تھا۔ جھنگ سے ایک شخص آیا۔ اُس سے دیوان نے حال پوچھا۔ اُس نے کہا کہ علاقہ کچھی کو کرم لگا ہے۔ ملتان پر ساون برس رہا ہے۔ جھنگ کو مولا لگا ہے۔ گویا اُس شخص نے بہ طور استطلاع حال شکایت مولراج کا سنایا۔ مولا ایک کرم کا نام ہے جو مہترہ وغیرہ فصل ربیع کو لگ کر زراعت خراب کر دیتا ہے۔ کرم اچھے نصیب کو کہتے ہیں۔ ساون بمعنی بارش جہاں زیادہ ہوئے وہاں آبادی زیادہ ہوتی ہے۔“ (22)

جھنگ دے سیانے دا آکھیا اکھان بن گیا تے گرفن نے وی تھوڑے جیہے نکھیرنال ایہا گل دوہرائی ہے۔

"It was a common saying in the country that Multan was blessed with Sawan (the month of rain); leiah with karam (kindness); while Jhang was desolated by Mula (an insect which destroys the corn). The allusion was to Sawan Mal, Governor of Multan; karam Narayan his third son, kardar of leiah; and Mul Raj, kardar of Jhang." (23)

اساڈے وارکار نے وی دیوان ساون مل تے مولراج دا ٹکراواں تول کر دیاں
رمز راہیں ایہا گل کیتی ہے۔

روڑیوں ساون ہے آوند، جہاں آسرا پاک سُبھان دا (24)

روڑا پنجابی وچ کال، قحط، انائی تے سوکے دے معنیاں وچ ورتیندا ہے تے ساون آسودگی تے خوشحالی کان استعمال ہوندا ہے۔ اتھے روڑے توں مراد دیوان مولراج ہے تے ساون، ساون مل نوں آکھیا گیا ہے۔ جھنگ دے کاردار مولراج دے انیاں تے ظلماں دے ستے ہوئے جدوں ملتان دے ساون مل کول جاوندے ہن تاں اوہناں دے نال نرمی ورتیندی ہے۔

راج سنگھم اُتے واسیاں دی ہک گلوں موج ہوندی ہے کہ اوہ قانون دی جھپڑ توں بچے رہندے ہن۔ جے سرکاری کارندے پھڑن دی کوشش کرن تاں اوہ بسیوے دے دو جے پاسے نکل ویندے ہن۔ جیہڑے قبیلے جرائم پیشہ نہیں ہوندے اوہ بلدی دے بُتھے آئے رہندے ہن۔ اُنہویں صدی وچ بھاویں جموں، بھیرہ، ملتان تے لہور مہاراجا رنجیت سنگھ دے ماتحت ہان، پر راجا گلاب سنگھ دا ساون مل نال ساڑا کسے توں گجھا وی نہ۔ "The Punjab Chiefs" وچ ایہدا ویروا انج دتا گیا ہے:

"But no sooner was Ranjit singh dead than the enemies of the Diwan attempted to destory him. Chief of these were the Jammu Rajas, Gulab Singh and Dhian Singh, between whom and the Diwan had always exsisted jealousy and the most bitter hatred." (25)

راجا گلاب سنگھ دے دیوان ساون مل نال ساڑے دی چنیوٹ دے قبیلیاں توں تاں اُکا ای گجھ نہ۔ کیوں جو ایہہ جوہ اودوں بھیرہ تے ملتان دے سنگھم تے ہا۔ بھیرہ دا ٹھیکہ جموں دے راجیاں کول ہاتے ملتان دا پٹا ساون مل کول۔ انج ملتان تے

بھیرے دیاں طاقتاں ایہناں قبیلیاں نوں ای اگ ایچ جھوکدیاں۔

”ڈھٹی تے سرو آلاسیں ہووے۔ اُبھا پیٹے راجیاں دے پے جاوے۔ لما پیٹے ساون مل دے پے جاوے۔ چار پنچ بدیاں ہو جاون تاں جھنگ دیاں بدیاں ترنیاں دے نٹھے ہوئے نارنگ کول اکٹھے ہو جاون۔ اوتھوں دلا لیرا اگوان ہووے۔ آکے کلو کاٹ لین۔ دینہہ سائل کلوکا، بہاب دا، مولراج دی کچہری ایچ فریاد کرے۔ ”تیرے راج ایچ میں لٹی گیاں۔“ ”تیری گُوک واہر کسے نہیں کیتی؟“ اکھے، ”جی نہیں۔“ مولراج سنگرا وی چاں سدے۔ بھٹی وی چاں سدے۔ پہلوں سنگرا مل پوے حسن، نور دا تے آہلا، محمد دا۔ ”کیوں اوئے تساں کلوکیاں دی واہر کیوں نہیں کیتی؟“ پنچ سو روپیہ چٹی مار لے مولراج۔ سنگرا چٹی جھل کے امدن پئے۔ اگوں پرہیں بھٹیاں دی۔ کبھڑا کبھڑا؟ راء صاحب، بھائی خان دا، امیر، سلطان دا، کنڈا، قادو دا، گلام، آہلے دا، آدم، محمد دا، خان بیگ، راء احمد دا، آہلا، خان دا۔ سنگراواں اوہناں نوں گل کیتی۔ جوں بھٹیاں سلام کیتا۔ مولراج آکھیا، ”کیوں اوئے! تساں کلوکیاں دی واہر کیوں نہیں کیتی۔ پنچ ست کوہ تے ایس دا تھینہہ ہے؟“ ”ایس کاک کوئی نہیں گھلیا۔ اسیں واہر کبھی کریے ہا؟“ مولراج آکھیا، ”تھانہ رتن چند دا فروکیاں آلا لے لیو مدد۔ اگوان بھٹی ہو جاون۔ راتیں چھاٹاں اسواراں دیاں چھٹ جاؤ۔ اُنھے نوں پتہ تے مارو۔“ (26)

بھٹی قبیلہ ساون مل دی رعیت ہاتے نارنگ نسو آنا راجا گلاب سنگھ دی، گلاب سنگھ صوبہ ملتان وچ نسو آئیاں راہیں کارروائیاں کراوندا ہے تے مولراج بھٹیاں راہیں بھیرہ دے صوبے وچ۔ ”بھٹیاں بلوچاں دی وار“ دے ہک پاتر راء صاحب نوں دیوان ساون مل ایہا گل جناوندا ہے۔

”تہاڈے وڈے وڈے پچا پچائے۔ جے گلاب سنگھ، کھیم چند تہاڈیاں باہاں منگیاں توہیں باہاں نہ دتیاں۔“ (27)

دیوان ساون مل دا دابا ایس پاروں پھوکا ہے کہ اندر کھاتے اوہ وی جاندا ہے
 کہ ایہناں راٹھاں نوں ای نت سنگھم دیاں لڑائیاں وچ ورتیندا ہے۔ جدوں تحصیل
 چنیوٹ دے ہک پنڈ موضع کھڑکن وچ راجا گلاب سنگھ تے مولراج دی جنگ ہوندی ہے
 تاں دوواں پاسیوں باقاعدہ فوج دے نال دیسی قبیلے وی اپنی اپنی دھرولوں ایہدے
 وچ شریک ہائے۔ نور محمد مولوی ہوراں ”تاریخ جھنگ سیال“ وچ موضع کھڑکن دی لڑائی
 دا ویرا دتا ہے۔ (28)

انج گورنراں دے مفاداں راکھی تاں بھائیں ہو ویندی ہوسی، پر دیاں
 رتوں نت تنیاں رہندیاں۔

مہاراجا رنجیت سنگھ دے سہ بھائیں پنجابی نوں دفتری لکھت دی زبان تاں
 ناہی منیا گیا، پر سرکاری نوکر تے لوکاں اپنی ای بولی بولدے۔ انج حاکم تے رعایا دا
 جھاکا مک ویندا۔ خاص طور تے کچہری وچ کھلوتیاں جد دو دھراں اپنی گل کر دیاں تاں
 نیائیں، ملزم تے مدعی کسے واسطے وی کوڑ مکر نال دُوائے دا مونہہ نہننا اوکھا ہو جاندا۔
 دیوان ساون مل دے نیاں دے جیہڑے چرچے لوک سوچھ تے انگریزی لکھتاں وچ
 لہجہ دے ہن، اوہدا کارن وی ایہو ہے کہ اوہ اپنے وسیب وچ رچیا ہويا ہاتے لوکاں
 دے جیون، سچ جھوٹھ تے ول پھیرتوں جانوہا۔ اوہ پنجابی بولدہا۔ بولی دی سانجھ ای
 انیاں نہ ہون دیندی۔ جے ملزم سچا ہووے ہا تاں اوہ اپنے اُتے ایڈی سوکھ نال چھٹ
 ای نہ پین دیندا۔ مولراج دی کچہری وچ اجیہا ملزم پیش ہوندا ہے، جیہدے اُتے جھوٹھا
 الزام ہے۔ وارکار دے لفظاں وچ:

”نول کُوک پون لیریاں تے۔ مولراج دی کچہری انج فریاد فریاد کریں۔
 ”کیسی فریاد؟“ ”صاحب! میریاں مجھیں بہاب کے لیرے لکا لے گئیں۔“ طلب نکل
 آوے۔ ”کہاں سے دلا، بہاب دا؟“ اگے لگ لیا دے کچھ لگ لیا دھونس۔ جوں

دے سلام دتا۔ مولراج آکھیا، ”مجھیں دے چاں۔“ اکھے، ”کیہندیاں مجھیں؟“
 ”نولاں دیاں۔“ نول وی آکھن: دے تے ہین۔ مولراج وی آکھے دے تے ہین۔
 دے دی مگر جیویں محل نوں جنڈرا چڑھ پوندا۔ انجیں گاہ پونندیاں پونندیاں ترنیا دیہاڑا
 ہویا تاں دے آکھیا، ”مجھیں پے گئیاں۔“ وہیہاں دینہاں دا عرصہ لکھ کے چاں
 دیوے یا مجھیں لھ دیاں یا مجھیں بھر دیاں۔“ (29)

کیہ کسے کچھری وچ ملزم نوں تئاں دناں تیکر اپنے اُتے لائے الزام دی
 بریت تے دلیلاں دا موقعہ دتا جاندا ہے۔ ایہدا اصل کارن ایہہ وے کہ رعایا تے حاکم
 دی زبان کھو ہے۔ بولی دی سانجھ پاروں رعایا وی اوس نظام توں چنگی چوکی جاؤ
 ہوندى ہے۔ اوہ جاندی ہے کہ ایہہ سارا پسار کیویں پسریا ہے۔ ہتھلی وار وچ مولراج
 ہک پاتر نوں چور ہون دا مہنا مار دا ہے۔ جیہدے جواب وچ اوہ آکھدا ہے:

جے چوری گیکائی چھاساں توں، تیرے کیہ آوسی ہتھ

ادھ وی ماملا جھنگ دا، ادھ فروغی اہت (30)

دیوان ساون مل دی دولت بارے وی کئی کہانیاں بنیاں ہوئیاں ہن تے
 اوہدا موڑی ہتھیاون دا وڈا ذریعہ ملزماں نوں چٹی مارنا ہا۔ انج تاں جرم دی سیاسی
 معیشت دیاں گلاں سوجھواناں کولوں لکیاں ہوئیاں نہیں تے اوہ جاندے ہن کہ کمزور
 ریاست دی آمدن دا ہک وڈا ذریعہ چٹی ہوندى ہے یاں کو جھے کماں دی سرپرستی۔
 ریاستاں ہیر وئن ورگیاں کو جھاساں دی کھٹی دیاں وی کئی توجیہاں بنائیاں ہوئیاں ہن۔
 انہویں صدی دے ہک چور پاتر دا مولراج دی کچھری وچ نظام دے گجھ دا گھڑا بھننا،
 اصل وچ بولی دی سانجھ پاروں ای ممکن ہویا ہے۔ ایہہ سچ ہے کہ مولراج وی پنجابی
 بولدا ہے تے ساون مل وی، پر لوکائی تے وارکار ساون مل نوں وڈایا ہے تے مولراج
 نوں نکھدیا ہے۔ انج بولی عام جی نوں وی نیاں انیاں دا نکھیرا کرن دی سوجھ تاں

دیندی ای ہے۔

اتھے ایہہ گل کرنی کتھاویں نہ ہوئی کہ پروٹھڑیاں راج بولیاں وچ جیویں
اساڈا مہاندرا دکھایا ویندا ہے اوہ وڈا سوادلی ہے۔ جیون دے دوجے پکھاں وانگوں
اساڈی ریت نوں وی بجی دسیا جاندا ہے۔ برنارڈ ایس کوہن ہوراں اورے دے
حوالے نال اساڈی نیاں ریت بارے لکھیا ہے:

"The plaintiff discovers himself by crying
aloud, Justice! Justice! until attention is
given to his importunate clamours. He is
then ordered to be silent, and to advance
before his Judge; to whom, after having
prostrated himself, and made his offering
of a piece of money, he tells his story in
the plainest manner, with great humility of
voice and gesture, and without any of
those oratorical embellishments which
compose an art in freer nations.

The wealth, the consequence, the
interest, or the address of the party,
become now the only consideration." (31)

کھ بنے تاں نیاں دی دیسی ریت بارے اورے دی کھچی مورت ہے تے
دوجے بنے میر چوغٹھ ہوراں دیاں واراں دا پاتر دیوان ساون مل ہے۔ جیہڑا نرا وار
کار دا پاتر ای نہیں سگوں اساڈی لوک ریت تے اکھان وی اوہدے نیائیں ہون دا

ہُنگارا بھر دے ہن۔ گورے نے پنجاب وچ اجیہیاں لیکاں واہیاں کہ اسیں ہینتا دے
ڈونگھے پتالاں وچ جاڈگے۔ ایس اتھاہ وچوں تدوں ای نکلیا جاسکدا ہے کہ اسیں ولایتی
عینکاں لاہ کے کھلی اکھیں تے۔

متن

1

وچار: دھن رانی چھان جتھے گھوڑا منس پرکھیے۔ حاکم دیون نیاں ویہتے
وسے۔ چندل چھان تلوار دے قد تے ویتری ہوئی ہے۔ تلواریں گھڑیندن لوہار۔
مریندن وریام۔ زبانی منگتیاں دے چڑھیاں ہوئیں۔ چار گھر چھان دی کدھی تے
کماں دے کڈھو، پاڑیاں دے میلو۔ کیہڑے کیہڑے؟ موہلے کے بھٹی۔ نور کے
سنگرا۔ متلی کے سپرا۔ بہاب للیرے دے پُتر۔ بہاب للیرے دیاں پُتراں ہتھیاراں
نپیاں، پگڑے ولایاں، پنجاب دا مال کھاون لگ پئے۔ اُتوں آن کے دیوان کیاں دھرتی
چاں بُلائی۔ آپ ساون مل ہووے ملتان دی گدی تے، پُتر ہوس مولراج اوہنوں ڈھی
جاوے جھنگ دی گدی۔ آئیوں وال پیا کڈھے۔ شینہ تے بکری رل کے چرے دیوان
کے راج ایچ۔ شہرے رجو کے، شہرشتے دے پُتر توں، مہرو کے رجوکیاں توں ترائے سو
روپیہ چٹی مار لے مولراج۔ شہرا کیہ کرے؟ ترائے سو روپیہ ترا کے آنکے بہاب للیرے
کیاں تے۔

بہاب کیاں دا کیہ چالا ہا؟ مجھیں دا علم پکا کے ڈاچیاں دا قاعدہ شروع چاں

کرین۔ کیہیاں ڈاچیاں؟ گوندلاں دی بار دیاں ڈاچیاں نوں اُل کے وگاَن پنڈ دادن
 خان دے جاپون۔ منڈی آ لے پتن توں اَینو دیاں ڈاچیاں وگاَن دورے بھنگسیں دے
 جاپون۔ ہیر وگل دیون جابیلیا اَینو دیاں ڈاچیاں ہیر آ۔ اَینو دیاں ڈاچیاں، مگھیا نے
 دیاں کاٹھیاں۔ ماجھی سالم دیاں سانگاں۔ کابل دے میوے، دھنی دے پھریوے۔
 جموں دی صورت، جھنگ دی سیرت۔ بجلی دے ہاتھی، چلی دے توتے۔ سوَن دے
 گھوڑے، ویاہ دیاں مچھیں۔ بھاگ ناڑی دے داند۔ راوی دے رچھڈ، ساندڑ دے
 گھچڈ۔ چنھاں دا جھیرا، ویہت دا روڑا۔ وچھ دی دھریس، کچھی دی سانوری۔ سندھ
 دی لڈی، دندے دے باگے۔ بروے پہاڑ دیاں اولاساں تے اَینو دیاں ڈاچیاں کو
 جیہیاں ہن۔ ایہہ تاں اَینو دی ڈاچیاں دی تعریف کرے۔ اگوں میراٹی نوں تعریف
 کرنی آ جاوے۔

آپے کھیڈاں کھیڈا، پاک سچا سچان
 پیدے کیتا سو یار نبی، اُمت محمد نوں شان
 اُمت دا سردار، پیغمبراں وچ امام
 منصب نچتن پاک نوں، کیتوس بخش احسان
 غوث قطب سبھ اولیے، پنچے سمجھ قرآن
 ہمت حضرت شاہ تے، کافر مار گردان
 اوہناں دا ترنا جہل کفار دا، پڑھ کلمہ مسلمان
 ہک سخی نزدیکی رب دے، بہشت وچ مکان
 راٹھ پالیندے بول نوں، دیندے سر قربان
 اوہ ریڈھ نہ چھوڑن کہیں تے، ہک پون پہلوان
 ورثہ تلوار للیریاں، گانے ہتھ وریام

شہا بل، محمد تے گھسنے خان کے، ہاٹھیں موہر اگوان
 نورا جیویں کندر دا، رسالو گھر سلطان
 ایدل، بیگ برابری، جانے مُلک جہان
 احمد، محمد، ایدل دے، تلوار بہادر خان
 عمر، نور، بہیل کے، پٹ فتوح میدان
 پچھانہ قدم نہ ہڈے، لڑ پون للیریاں دا کام

2

ڈھاڈھی اٹ وکھانا، اگے داتیاں
 آپ کریسی بھانا، سچا مہربان
 پر بت جیویں اعواناں، ٹھی للیریاں
 وچ مَر جے کا تھانہ، راٹھ نوں دھاک وی
 وگے ڈھول مَر جانا، لہنے دے پوترے
 اپنے ناں اگھانا، مہر نزاہتا
 کرم جیویں بھلوانا، موکھا نہ ڈولے
 جیویں بگا نسوآنا، سو دلا، بہاب دا
 شاشو ملک کسمانا، بہاول دے وڑترے
 جل، مل، مراد، پٹھانا، جکا، نواب دا
 شہا بل کیاں نوں کریں کلاناں، چاوا، وساوا نیں خیر دے
 اوہناں ہیرو گھل سُجانا، اینو دیاں ڈاچیاں

لے پیڑا چنگا دھانا، موکھا تے دلا، بہاب دا
 جہانا، یارا، شہرا جوان سترانا، مالم جھنگ اچ
 اگے ڈاچیاں بار دھنگا، این دیوان دی
 ٹھم ٹھم ٹرن تھرانا، باغیں نی بتکاں
 گھرے گھرے دھرکھاناں، مٹل طباخ دی
 گچاں جیویں کماناں، نار لپیٹیں
 وانگ کونجاں کڈھن وانانا، سر تنبور دی
 سوہے جو زیور گہنا، پتھر دیاں گیلیاں
 نک مہار سہانا، نتھوں نی بیگماں
 اوہ سونا کھٹن کھاناں، ہتھ سرکار دا
 کنداں اپر پلانا، عماریے ہاتھیاں
 چیمہن بھار لدانا، بیڑے رڑے دے
 نہیں نہاری دانا، لکھیا نیں توڑ دا
 جنڈ کری، ون، لانا، کھاون بھن کے
 ہڈیں پوے جھورانا، دے نوں ویکھ کے
 تجھنے پدھ لویانا، قضمیے تے دکھ دا
 اوہناں سوٹے مار چلانا، گلیوں نکھیرین
 ملسی جوئیا چراک رانا، رکھن اڈیک وی
 چڑھیا کٹک ٹوانا، نالے واہر دے
 پچھانہ ہٹ نہ جاناں، لڑائی تے بھڑتوں
 کھٹ موکھا آیا ہئی ناناں، پیڑا ہئی خیر نال

وچار: پنج چور جاون تاں اگانہ تھل دے بے نال وگ ڈاچیاں دا چردا ودا
 ہے۔ گھٹ کے چھیڑو دوئیں ڈاچیاں چُن کے نپ لین۔ دریا لگھا کے کھولیاں آ لے
 تے آون۔ ڈاچیاں گنڈ کے شین۔ جہانا، شادو دا کول بہہ رہے۔ چار اسوار چودھاں
 پیادے پچھوں گھرا لئی آون۔ ڈاچیاں وی چھوڑ لین تے جہانے نوں بنھ لین۔ جتھے
 موندناں دا شرینہ ہے۔ گلام، آہلے دے گھوہ کیتے ہوئے، اوتھے جا کے جہانے نوں
 اچٹھیاں سرواہیاں مرین۔ جہانا حال حال کرے۔ لیریاں تے خبر پے جاوے۔
 ڈاچیاں وی کھس لین، جہانا وی کھس لین۔

گُوک موکھے، دِلے، جہانے دی، تھل اچ واہراں کیتیاں سائیاں
 اپڑے مگر وگری، واہ جوناں دیاں دھائیاں
 اوہناں عمر آلیوں ڈاچیاں لئیاں چھوڑ، دھن جنیدین مائیاں
 جہانے نوں گنن ویڑھ، مار جھل سرواہیاں
 جہانے کیتی حال حال، خبراں لیریاں تے آئیاں
 اوہلا ویندن لابی، جُوباں ویکھ پرائیاں
 ملسن مَر جے دے پوترے، بھر لیسن سوائیاں
 ڈھول فرید پرہائیں دا، واہ چھٹیاں گھائیاں
 فرید ہاٹھاں دا سرخرو، کبھی ریس پرہائیاں
 ملیا بہاول، نزابتا، چاوا، وساوا، چکا، نواب دا،
 شینہاں وانگ کلائییاں
 پلھا، دُلا، ریحانا، مانک، زیادا، حشمت تے سیئی،
 ول ڈاچیاں اگے لائیاں

ماہیڑا، قاسم، کلاسم، ریحانا، ماجھی، رولی تے جوئے،
 ملیا وسیا دھانیاں
 موکھے، دِلے، جلے، مِل دتیاں دکھالیاں،
 اسوار کھٹ گئے دُہانیاں

4

وچار: ڈاچیاں چاں دیون شہرے نوں۔ ”لے بیلیا! توں تاں لے جا۔ جیہڑی
 ہوئی پچھے اساڈے نال ہوسی۔“ کلیار ڈاچیاں کھسا کے جاون ساہیوال۔ ساہیوال دے
 وسدے بن کے۔ ساہیوال دا لکھیا لے کے مولراج دی کچہری اچ فریاد، فریاد کریں۔

کلیار فریادی مولراج تے، سٹ ہتھوں کا سے
 بہن نہ دیندے بہاب کے، پُور ڈاچیاں دے کھاپے
 ہک آپ لگیندن ہتھیں، دوآ لیندن ساٹے
 گھرے لے جانے ہاں مگروں، اُلٹا کریندن ہا سے
 ولا ٹریندا ہے نزابتا، لا گلیں کا پے
 ہکے توں سیدھ للیریاں، ہکے بہو پاسے
 دہشت تیری این دی، لاہ دتے جھا کے
 اساڈیاں باباں سوپ نیلی، چراہاں ہو گھلا سے
 ہکے بہاول ویسائیں ٹرکے، اوتھے بے وسواسے
 کُوک کچہری دِلے دی، سارے جھنگ وچ تاتے

وچار: مولراج کیہ کرے؟ قہری تے خفگی دا خط چاں لکھے کمال خان منکسی
تے۔ کمال خان دا تھانہ ہووے بڑانا۔ پنجاہ اسوار دا جتھے دار ہووے۔ ”ابی ابی للیرے
بنھ کے اتھے لے آ۔“

کاوڑ کیتی ہے مولراج، ڈاڈھے لکھس جواب ترکھیرے
ونج آکھو کمال خان نوں، جھیرا خط منکسیاں دے ڈیرے
توں پنجاہ اسوار دا جتھے دار، نوکر رکھ دتن بھیرے
تیتوں جان بسینوا بہایا، ٹھلھاں تائیں مریندے ہو پھیرے
تساں ڈکے وی لک مٹیا، ہک ڈر نہ کھاؤن للیرے
توہیں چاڑھنا جمال خان نوں، چُن اسوار نال چنگیرے
تساں بنھ لیاوے بہاب کے، آن حاضر کریو میرے
موکھا، دلا، جہانا آیم ہتھ وی، چک لیاں اکھڑے

وچار: کمال خان کیہ کرے؟ جمال خان نوں چاڑھے پنجاہ اسواراں نال
للیرے بنھن کان۔

تیری کیتی ہے منکسیاں، گھت گھوڑیاں تے کاٹھیاں
اوہناں پیر رکپے دتن، مار چڑھن پلاکیاں
اوٹھوں ہتھیارن سمھلے، واگاں نپ عراقیاں
کراری فوج دیوان کی، سیدھ لیندن یاکیاں

اڑے ہکے پل اچ، آن منگیاں ڈاچیاں
اساں ابی ابی لپیاں، مولراج اسانوں آکھیاں
موکھا، دلا، جہانا بنھنے، چک لپساں باقیاں

7

وچار: دُوئے لیرے اداں اداں ہو جاوَن۔ نزاتامل پوے۔
نزاجتے آکھیا ”تخل کرو خان جی، گھوڑے بنھو تھاناں
لیو وی روز نہاریاں، رات رہو آراماں“
”اسیں سردار لیے دے، مگل دریٹ دراناں
بھیدا پوے سرکار نوں، سد موہرے لائے اگواناں
اسیں راتھ مریلے سیدھے، جیہڑے باہر لاہماں
تساں زمیں لئی ہے لٹ کے، جھنگلوں بے فرمانا
تسیں مجھیں اُتریدے ہو دند کے، ڈک وِکی ماناں
قلعہ بنایا اٹک دا، ٹچی یاکی خانہ“
”گیرا مگر ان حق دا، نہ رہے ملک زیاں
توں پتر کمال خان دا، تینوں ہجھے خصمانہ
بجھن نال سوختہ، گاہل وڈا طعنہ
ویکھ مزاج توں اپنا، کر ٹھڈھا جامہ
دینہہ ٹُرسائیں نال وی، نظریں ویکھ پروانہ“

وچار: موکھا ہتھ آجائیں۔ بے دریغ پچھوڈ کیاں۔ اُتوں تپکاں دیاں موہریاں
مرین۔ برک نکل جاوے۔ ”کیہ دلیا تے جلیا بھرا بھراواں تے اپڑدن۔“

دتا زور منگیاں، بنھ لیا نیں موکھا
سر تے اوگ دیوان دا، ہتھ حکم دا سوٹا
شینہ نوں سنگل گھت کے، آن کیتا نیں اوکھا
موکھا جوان قطاراں دا، جیویں واگھ پیروکا
للیرے منٹاں رہن کرکے، نزابتے کوئی نہ چھوڑیا ہوٹا
ویلا ہتھ نہ آوسیا، جیویں دینہہ کلوکا
پچھوتاوسیا کمال خان، آکھیا یاد اجوکا
بدھے نہ جاسنی بہاب کے، بھر دیسائیں پوتا
ڈاڈھی لانبہ سکھاں دی، پہاڑ ٹکر چوٹا
سد بھراواں نوں آکھیا، دے باہ دا ہوکا
ہوڑیاں نہ رہندائے خان منکسی، ذات انوکھا

نارد مارو گاویا، کل جھنڈ کھلاری
بیر بونجا تے جوگنیں، رل مارن تاڑی
چدے خفگی پوے سرکار نوں، چڑھے جمال خان قہاری
بک واء نیں ڈاڈھی انھیر دی، دوآ طبیعت کاہلی

نہ منیدا آکھیا، نہ ہاڑا زاری
 موکھے نوں کیتس تنگ، اوس حال حال پکاری
 ”اڑو دلیا تے جلیا، جند نکلن ہاری“
 جلا آیا ہے بھرا تے، جیویں باز بدھی تاری
 اوس دھریک میانوں کڈھی آ، بہہ اُستاد دوکان ہلکاری
 اوہ گھڑی لالو واہد دی، رنج کھاوے ماس نہاری
 اوس ہل ہلر نہ کیتی آ، تک کنڈ اچ ماری
 ذرا نہ اڑی سو جان اچ، وڈھ مگر کیاڑی
 دوئی اتوڑتی دے سو ماری، پھٹ دوویں کاری
 ترپوز جیویں بزار دا، چیر سٹیا دو پھاڑی
 اڈ بڑے گئے سو میچھ دے، رت وہس نگلی
 گرنگ منکسی دا بھوئیں تے، رُوح اُتلی پالی
 سکھنا پیا ہے پنجر، پنچھی وداع اڈاری
 جن ساتھوں ترٹھا کرہیوں، سٹ جوں بھاری
 ایہہ بنیاد نوکراں دی، جند ویچ وہاری
 منکسی بنھ نہ جاتے بہاب کے، چالیوں بازی ہاری
 راتیں وساہ جما کے، لیندا روز دیہاڑی
 دینہہ پمدا گل، سد کلک ہوشیاری
 دُوئی دے ماری ہے گھوڑی نوں جوڑ کے، لاه دتیس گھاری
 تریخی محمد خان سپاہی نوں ڈھال اچ، کھا ڈھٹھا بھنوالی
 پیا تراہ سپاہ نوں، شینہہ دتی دکھالی

جھل بُوٹے دسنے للیرے، دھروڑ لگھن جھاڑی
 بھل گیا نیں راہ جھنگ دا، اُتر گئی خماری
 شیخوں لے نیں سُونہے، رتیوں نپ ونکاری
 مارے منکسی دیاں خبراں مولراج تے، پہر دینہہ برخاست کچھری
 ”صاحب لڑدیاں لڑدیاں اساں، ڈاڈھی رات گزاری
 راشک نی جٹ تلوار دے، لین نہ دیندے واری
 گُجھ نہ دیندے کنک، گھل پلٹن بھاری
 خونی نکا ڈائن کڑانا، ٹبی ہے کارن ہاری“

10

وچار: پگ ہووے محمد کے ناویں تلوار ہووے گھنے کے ناویں۔ للیرے
 مار کے منکسی نوں چاں تکین زیادے دا بُرج۔ بہاولا ہووے بھوچریں۔ بہاولے ال بندہ
 گھل دیون۔ ”بیلیا! رات تیری دینہہ ہورناں دا ہے۔ زیادے دے بُرج اپڑا ہو۔“
 بہاولے آکھیا، ”اوہ تاں مار کے منکسی نوں ٹر گئیں۔ جے میں ٹر جاواں تاں ٹھی کھڑیندی
 ہے۔“ گناہ دی گڈھڑی بنھ کے للیرا سرتے چاں رکھے۔ دیوان کیاں کار داراں نوں
 مل کے ملنا چاں کرے مولراج دا۔

واہ تماشن تیرے، توں صاحب ہیں آپ کلتار دا
 بھوچریں ویسرا بہاولا، کڑاؤ سو پار دا
 ”بہاب کیاں پر بت گیڑیا، منکسی ماریا سرکار دا
 رات تیری دینہہ ہورناں، گلوتریں اپڑ تکرار دا“

”اگے ہاسے وسنیک جن، کھٹیا کھا دھا پار دا
 ٹی بیٹھے ہاں مل کے، بتا بھٹیاں نال ہٹھاڑ دا
 ویریوں جھٹ آرام دا، ڈٹھا ہے پر پرار دا
 مالے ساڈے سرتے، اوہ دعویٰ رکھن ہزار دا“
 بیٹھا ہے نیت بہاولا، واہ جیرا زمیندار دا

11

ڈٹھن سیک بہاولے، ڈاڈھے مُگلاں دے تاء
 جوں جوں پمدے سو کم، آوندے سو یاد بھرا
 خیرے آکھیا ”ڈھوڈھے ہتھ نہ آوسوں، جے قدم گئے چا
 چٹی دیسائیں بھر کے، بدھے لیسائیں چھڑا“
 ”مینوں پیار دے دا کوئی نہیں، چنگے کم بہاب دے،
 اگے کھلونڈے موں آ“
 پہلا سلام حاکم راء دا، بہاولے واڑے کیتا سو آ
 پنجھی روپے من کے، بنا لیس بجن ہمراہ
 توں میریاں کیبیاں نال وی، جیہڑا لگا دوا
 لگھیا کلری دے کولوں، ملیوس حسن سنگرا
 ”توں بھی کماں دا کڈھوہیں، کائی دس صلاح“
 ”بھنیاں نوں وُجن نہ دیندے، مل پون مُگلاں دا راہ“
 وگدا آیا فروکیں، ساتھ دتا سو چوہڑ شاہ

سید کچہری دا بھومیا، دین دُنیا وساہ
 جوڑ جواب سوال، ہکے گن صلاح
 آلے امیر وی چند نوں، طمع گھت پنجاہ
 رکھ کے مونہہ منشاں دا، صاف کیتا سو راہ

12

راضی کیتے سو کاردار، حاکم راء تے امیر چند
 لکھ گھلیساں مولراج ال، تیرے حق دا چنگ
 چُچھ کے وار سوار دا، رُپ بہاولا تُریائے جھنگ
 پہلی رات مکھیانی، فذر ملیا سو مہر مہمند
 ”سدے وگیا ہیں بہاولا، کیوں جھلن تُریائیں بند
 تساں امبر پاٹیاے، دھرتی گئی ہے کمب
 بھئی این دیوان دی، ڈر آیا نہ سنگ
 ہٹ پچھانہ تے تُر جا، داء لکیاں لیاں ونگ“
 ”مہر سوڑا نہ کر وچلا، کیوں کیتائی دل تنگ
 تسیں ہالے ہو گھر شہیگ کے، آپو اپنی ونڈ
 توں بیٹھا ہیں پگ تے، تیری سرداری لئی منگ
 جتھے اسانوں توہیں لوڑیا، اُتھوں نہ دتی کنڈ
 کم بندے دے شاہد، جیویں روپے نوں رند
 سر پر ملنا مولراج نوں، جیہڑی کرے خداوند“

وچار: مہر مہمند نوں بہاولے آکھیا، ”تیریاں ستاں پیڑھیاں اساتھے سرداری
 کیتی ہے۔ جے توں پگ تے بیٹھا ہیں تاں تیری پگ منی ہے۔ اج کم پیا ہے ساتھ
 تے حمایت کر۔“ مہر آکھیا، ”توں نہ میری رعیت نہ میں تیرا سردار نہ تیرا ساتھ دینا
 ہاں۔“ بہاولا جاوے جھنگ۔ جے بزار اچ جاوے تاں کراڑ وی آکھن: ”خونی لیرا آیا
 ہے۔ ایس نال دینہاں مولراج کیہ کریندا ہے؟ سپاہ وی آکھن: ”خونی لیرا آیا ہے۔
 دینہہ مولراج ایس دے نال کیہ کریندا ہے؟ کچھری دے وچ لیرا گناہاں دی گڈھڑی
 آپ توں دُور چاں سٹے۔ جوں سلام کیتوس تاں مولراج آکھیا:

بھگوان وی آندا ہے بہاولا، کیوں چہ وچ ماریا ہئی دھرک
 جتھے سُنوم بہاب کے، اُتھوں لیاں میں نپ
 نزابتے تے تینوں گھتساں مٹھن کوٹ اچ، تد آوسنے مت
 موکھا، دلا، جلا تے ملا دیاں منگیاں، خون لیسن وٹ
 ”جی میں تاں حاضر ہاں تیرے، دلوں نہ بیٹھا ہاں جھک“
 ”اوئے گل کرینا میں بہاولا، کتھوں ہويا ان حق“
 ”کول نہ کناں دا دوس ہے، اکھیں دا ڈٹھا سچ
 جلے پچھکی ہے ویکھن کان، لوہے کیتس جھٹ
 ہتھوں گئی سو چھٹ کے، کوسیوں ہوئیں پھٹ
 جلا ایہہ دوا کر جاندا، جاتا سو مرولی تے نک
 جا دینہہ اُبھاریا نیں گوندلیں، تیرا ویکھ کے تپ“

”نہ اوئے تساں ہمہناں ماریائے جان، ساریاں گن کے پک
 تہاڈا مغز وی گیا ہے ترک کے، میتھے نہ پئی ہے تک
 جاہو پُچھو لنگڑیاں تے کاٹھیے، اوہ کریاں میں اٹ
 تہاتھوں نیساں میں گادھیاں، جنگھی نیسو ترٹ
 تہ چوری جاسی چھاں توں، جتھے ہے وی ہٹ“
 اکھے ”عقل اساتھے اپنا، وڈیاں دی اسانوں مت
 اوہو وسے چھاں تے، جیہڑا اپنا کھاوے رکھ
 اسیں لُکے ہاں ریڈھ تے، ون کھوہوں نہ دُنکیا لکھ
 سد پُچھ جگیرے تے بھوچرے، سنی پھوسی دھری نہ لت
 جے چوری گیائی چھاں توں، تیرے کیہ آوسی ہتھ
 ادھ وی مالا جھنگ دا، ادھ فروعی اہت
 مابل نہ ہوندی سکھنی، جے لوٹا لینے کپ
 نوکر تیرا ہے ماریا، سرداری نہ جاندی او گھٹ
 توں سردار تے اسیں رعیت، اگے دھرینے آں کھٹ
 چٹی لے تقصیر دی، رکھ اساڈی وی پت
 اگلیاں بدیاں توں بخش، پچھے لکھا لے خط
 ضامن لے مہر مہمند، جے پوے اساتھوں وی وت“
 ”جا فصل چوا بہاولا، آن دے نزابتا ڈھک“

وچار: مولراج آکھیا، ”تینوں کجھ نیموں آہدا۔ توں ساہواں آیا ہیں۔ اگے بہاب کے میں بدھے ہان چاں تئیں چوری کریندے ہائے۔ راجیاں دی زمین تے لگ جاندے ہو۔ نزابتا لکھ کے دے گیا ہا جے بہاب کے نس جاون تاں بہاب کیاں باہاں میتھوں لئیں۔ اوہ وی نس گیا تے بہاب کے وی نس گئے۔ توں جاتے اوہ اتھے آوے۔“ موئل تے کاردار دیوان کے ٹبی توں ہٹالے تے آپ بہہ رہے۔ بندہ گھل دیوے چاچے نزاہتے آل کہ توں مل پویں تاں اسیں سارے چھٹ جانے ہاں۔

گھل بندہ دیوے بہاولا، جا چاچے نوں مل
تینوں یاد کیتا ہے مولراج، توہیں کیوں لائی ڈھل
اسانوں کم پیا توہیں حیندیاں، تارو ہاتھ تے سل
سر پر مر وی جاون، خانہ ڈھو توں دل
زمیاں ہتھ نہ آوندیاں، باجھ لائیاں ٹل

وچار: اوٹھوں نزاہتا ٹر پوے۔ چاچا، بھتریا وداع ترابی دیاں گلاں کرین۔
چاچا دیوے بھتریے نوں مت۔ بھتریا دیوے چاچے نوں مت۔

ساہواں ٹریائے نزاہتا، ویکھ اپنا پہرا
”اللہ نوں سوچیا ہیں چاچا، ساڈا کیہڑا چارا
جے بہن آدرے مولراج، کر آویں توں پکا کارا
جیہڑا پیریں ٹردا ہے مال، ول دیسائیں سارا

پورا کرنا جھنگ دی زمیوں، جے چایا قرض اُدھارا،
 ”میں تاں ویندیاں بچھنا، آپ جاتم ظاہرا
 پیو دادے دا راہ ہے، میلا نہ کریائے کھاہڑا
 کتھے ہے ٹھوبا، بہاب، کتھے سکندر، دارا
 میرا طمع لیائے لاه کے، دلوں کنڈ وسارا
 جنیائے چاچا گیا ہے مکے، ڈھاہ آوسی گناہ بھارا
 جے مینوں پون دیواراں، مدینے کیتس چارا
 مَر جے دا پروار ہے، چُھٹ جاوے گناہاں توں سارا
 پکے نولاں دے منگو، بہندا لگا لیارا
 دو بیلپوں کڈھیائے ڈاچیاں، اُبھے سٹ مہارا
 آوسن فریادی جھنگ انج، حال حال کُکارا
 مینوں دیسی طلبیاں مولراج، دہشت بنھ وکھالا
 پاٹے جاندن سیپ کے، مل ویسی پاڑا“

17

مولراج آکھیا، گھت نزابتا، مل گئے ہو ہوڑے
 تینوں چڑھیناں گیٹیاں، ہتھوڑیاں موہرے
 سد گھل موکھا، جلا، دلا تے مل، آ ویکھن کولے،
 ”پتراں سنے وی ترکہ، جے جاندوں لوڑے
 میرے وس نہیں بہاب کے، نہ رہندے ہوڑے

ساہواں آیا ہاں تینوں، سر چا کے تھورے
لکھی قلم درگاہ دی، کون اوس نوں موڑے“

18

وچار: ہتھوڑیاں تے گیٹیاں نزاہتے نوں چڑھ جاوَن۔ فرانیشیاں دے
حوالے ہو جاوے۔ اٹھویں پہر مولراج بھوہرے ج ٹُکیاں دیوائے۔ ”کڈھ موکھے
دیاں باہاں۔ کڈھ جلے دیاں باہاں۔ کڈھ ملے دیاں باہاں۔ کڈھ دے دیاں باہاں۔“
نزاہتا آکھے، ”آپ وی حاضر ہاں۔ پُتر وی حاضر ہین۔ بہاب کے نہیں امدے۔“ چور
چوراہے بہاب کے بندہ گھل دیون۔ ”جے چاچا توں اوکھا ہین تاں اسیں مل پوائیں۔“
نزاہتا آکھ گھلے، ”سونے دی چاکھڑی، پٹ دیاں لاہاں، جھوٹے پیالیندا ہاں۔“ اگلے
قیدیاں توں پچھے ”کون ہین؟“ اکھے، ”نول ہاں۔“ اکھے، ”کتیاں لیاریاں نی؟“
چار لیاریاں ہین۔ ”نزاہتا آکھ گھلے، ”چار لیاریاں متوکیاں جھگیاں پٹھ بہندیاں ہین۔
اوہ لکا لیاے۔ جے جھنگ نوں تیسو تاں آپے مولراج چھوڑ دیسی۔“ خلقت بہاولے ال
مونہہ چاں کیتا۔ بہاب کے ودے ہان کانڈی آلے۔ نزاہتا بدھا پیا ہے جھنگ۔ توں
اتھتھے کیہڑیاں اچ ہین؟ سخی سید جلال دے تھاپنے جھل کے ملتان تک وگے۔

روڑیوں ساوَن ہے آوند، جنھاں آسرا پاک سُبحان دا
ٹُریا ہے نیت بہاولا، لما پدھ ملتان دا
سورے بکی بہادر، راکھا دین ایمان دا
تھاپنے سید جلال دے، تھم روشن سخی جہان دا
جے رسالو ہوم اکٹھا، چاڑھاں ڈنگر دربار نشان دا

کم لیرے دے چنگے، دیون، تلوار تے سخن زبان دا
 ویندیاں عرضی سو گھتی، حاضر توڑ سلام دیوان دا
 ”کیوں مگر لگا ہیں بہاولا، تِساں گھتیا امبر طوفان دا
 میتھوں نیاں نہ چکدا، تپاس جھنگ دی لاہم دا“
 ”صاحب اسیں جواہیں کدے، کوئی یوہا دس پیغام دا
 توں سردار سلامتی، بھار بھارا ہے تیرے احسان دا
 اساں نال کڑپ کریندا ہے مولراج، آن گوڈا ملیا سامھ دا
 اوہ سردار تے اسیں رعیت، وسیوا کرے دھیان دا“

19

”اج پروانے گھلن مولراج، اج کاگت ڈٹھے
 اوہو کم کریندے ہو بہاولا!، اوس نوں لگدن پھکے
 ہک بندے ہو ڈھال بہاب کی، بھیج چڑھدے ہو چچے“
 ”جی تسیں سردار برابری، دوہاں دے ٹالے ہکے“
 گھل متھا گیا دیوان دا، اسوار مطبل مٹھے
 چک روپیہ چار سو، خط مولراج ال لکھے
 مہر سنے وی سوئنی، جنایوس وچے
 میتھوں نونہ ڈھکیندے بہاب کے، نہ جاندم چکے
 اوہ بہن جاگھے اپنی، آوس سکے
 پہلوں چھوڑنا نزابتا، خط ویکھنے پچھے

بہاولے نوں دیونا سراپا، کجے تریہہ روپے چٹے
چاچے نوں دیہو آبرو، جیس دے سر لڈکے
سٹھ چٹھڑایا مہر مہند، چالھی گھروں سو دتے
آیا ہے جن بہاولا، کم چنگے متھے

20

لڑن جواناں دے وس ہے، واجن میر چوغٹے
بہاولے پڑھیا ہے شکرانہ، رسالو کے ہون اکٹھے
ٹی بیٹھے ہاں آن کے، وگا ماہلڑے سچے
ٹھوبے توں پچھے ڈاڈھے، دینہہ نزابت دھکے
ادھی لگائی سو بدھیاں، ادھی ویراں دے متھے
آیوس جھٹ آرام دا، پڑاں بھتریاں ہتھیار سو پنے
مجھیں نوں بڈن مہنا، للیرے ویراں توں نہ ہٹے
کلمہ پڑھیے نبی دا، جڑھ گفر دی پٹے

للیریاں اعواناں دی وار

ہتھلی وار دی کہانی انج ہے کہ سجاو لا اعوان موضع کھلڑ، تحصیل تے ضلع جھنگ
کچے نولاں دے وچوں نولاں دیاں مجھیں لکا لیندا ہے۔ نول جھنگ دے کاردار مولراج
اگے گیرا کریندے ہن کہ اساڈیاں مجھیں للیریاں لکا لئیاں ہن۔ دھونس دے للیرے
نوں موضع ٹبی لیرا، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ وچوں پھدھ لیندی ہے۔ مولراج دی
کچھری وچ دلا لیرا ترائے دیہاڑیاں تیکر صفائی دیندا رہندا ہے، پر مدعی تے مولراج
اوبدی گل تے اعتبار نہیں کریندے۔ دلا لیرا دہ دینہاں دی مہلت لے کے گھر آجاندا
ہے۔ ممدا سبانا دے للیرے نوں دسدا ہے کہ نولاں دیاں مجھیں سائل ہرل دے کوٹ
وچ اعواناں دے منگو وچ چھڑیاں و دیاں ہن۔ دلا حکومت دے پنج اسوار لے کے دو
سگولیاں تے چار وگولیاں مجھیں نپ لیندا ہے۔ سجاو لا اعوان دے للیرے کولوں اپنیاں
مجھیں منگدا ہے، پر اوہ نہیں پر تیندا۔ سجاو لا اعوان ایہدے وٹے وچ کچے وچوں للیریاں
دیاں دو مجھیں لکا لیندا ہے۔ وت دُوئی راتیں چار بندیاں دا پیڑا لے کے لگدا ہے۔
مجھیں چھڈن لگدا ہے تاں للیرے جاگ جاندے ہن۔ سجاو لا دے للیرے تے
اوبدے بھرا جے للیرے نوں تلواریں مار کے پھٹڑ کر چھڈدا ہے۔ للیرے پھٹاں اُتے
پٹیاں بنھ کے جاندے پے سجاو لے اعوان نوں مڑ بلیندے ہن۔ للیرے سجاو لے تے
احمد اعوان نوں مار چھڈ دے ہن۔ اعواناں دے دُوئے دوویں ساتھی نس ویندن۔

میر چوغٹھ ہوراں دیاں چواہاں واراں دا ہک سانجھا موضوع جنور ہے۔
 اوہناں گھوڑے، ڈاچی تے مجھ دے سولے گاویں ہن، پر مجھیں دے مہاندرے اُلکین
 وچ اوہناں دی اُستاکاری سلاہن جوگ ہے۔ اسیں اتھے پہلاں مجھ دی پنجابی ریت
 نال سانجھ دا ویروا دیندے آں تے ایہدے مگروں اوہناں دے مجھ نال موہ بارے گل
 کریاں۔ بندے تے جنور دی سانجھ ازلاں توں ہے۔ انسانی وسیب دے مڈھلے
 پڑاء وچ تاں بندہ ایہناں توں خوراک دا کم لیندا رہیا نالے من وچ ایہہ سک وی
 رہندی کہ کیویں ایہناں نوں اپنے وس وچ کیتا جاوے۔ جنور نوں وس وچ کرن مگروں
 ای زرعی وسیب ہوند وچ آیا۔ جنور نال موہ کرودھ دی کہانی وی اڈواڈ وسیباں وچ
 وڈی سوادلی ہے۔ کدی تاں مصر ورگیاں تہذیبیاں وچ کجھ جنوراں نوں دیوتیاں دا روپ
 دتا گیا جویں شاہین اسماناں دا دیوتا ہا۔ دُنبے، داند، باندے تے بلی نوں وی مقدس من لیا
 گیا۔ بگھاڑ رومیاں دے جھنڈے اُتے بچیا۔ گاں نوں ہندواں پوجیا۔ ہڑپا تے موہنجو
 دڑو توں نکلن والیاں مہراں تے مجھ، شیر، ہاتھی تے مگرچھ دی مورت اُکری ہوئی ہے۔
 ٹوٹم اتے ٹیپو دی سوچھ مگروں کجھ جنور حلال ہو گئے تے کجھ حرام۔ اڈواڈ مذہباں وچ کئی
 جنوراں ودھیا تھان ملی ہوئی ہے کجھناں گھٹیا۔ کئی پنچھی تاں چنگے سفیر وی منے گئے ہن
 تے کجھ نحوست دی علامت۔ اج سائنسی دور وچ وی جنور کہانیاں دی چس بندے نوں
 اپنے ول کجھ لیندی ہے۔ انج انسانی وسوں وچ اجیہی تھان کائی نہیں جتھے جنور نال موہ
 نہ ہووے۔

ہندو وسیب وچ گاں نوں پوتر منیا گیا ہے تے ایہدا آدر وی کیتا ویندا ہے۔
 ہندو متھالوجی وچ گاں دی ایس پاروں اُچی تھان ہے کہ برہما نے برہمن تے گاں نوں
 رلے پیدا کیتا ہا۔ ولکنز دے آکھن موجب:

"The cow, though not regarded as the

Vahan of any deity, is worshipped too. Brahma is said to have created cows and Brahmins at the same time; the Brahmin to officiate at worship, and the cow to provide milk, ghi, etc., as offerings, whilst cow-dung is necessary for various purifying ceremonies."(1)

کرشن مہاراج وشنو دا اوتار ہے۔ ہندو متھالوجی دے سیانیاں کرشن دے معنے کالے دے لکھے ہن۔ کرشن بارے ایہہ وچار عام ہے کہ ایہہ آریہ دے آون توں پہلاں دے سورمیاں وچوں ہا، جیہدے اُتے آریائی روایتاں دا لیپ کر کے ایہہ ہندو مذہب یاں متھالوجی دا حصہ بنا لیا گیا۔ ولکنز نے پروفیسر گولڈسٹکر دے حوالے نال لکھیا ہے:

".. is the most interesting incarnation of Vishnu, both on account of the opportunity which it affords to trace in Hindu antiquity the gradual transformation of mortal heroes into representatives of a god; and on the account of the numerous legends connected with it, as well as the influence which it exercised on the Vaishnava cult. In the Mahabharata,

Krishna-- which literally means 'the black or dark one' -- is something represented as rendering homages to Siva, and therefore acknowledging his own inferiority to that deity, or as recommending the worship of Uma, the consort of Siva, and as receiving boons from both these deities." (2)

کرشن گاواں چارن والیاں دے گھر پلایا۔ ایسے پاروں اوہنوں گوپال تے
گوپی ناتھ وی آکھیا ویندا ہے۔ کرشن مہاراج آپوں وی گاواں چرانڈے ہائن تے
اوہناں دے نال ہزاراں دی گنتی وچ گوپیاں وی ہوندیاں ہائن، جیہڑیاں کرشن دیاں
عاشق ہائن۔ ایہہ گوپیاں دینہہ رات اوہدے موہ وچ دھکھدیاں رہندیاں۔ کرشن کئی
رُوپ وٹا کے اوہناں دے مچ ماردا۔ کرشن دے وچھوڑے وچ گوپیاں دا دھکھن تے
رادھا دا ورلاپ پنجابی ادب وچ آتما دے گرلاٹ دا استعارہ ہے۔ جے رام تے کرشن
دا ٹکراواں تول کرے تاں پنجابی ادب وچ کرشن دی ای باہلی مانتا ہے۔ پنجابی لوک
ادب، بارہاں ماہ تے کلاسیکی ادب وچ ایہہ رنگ سبج سبھا ویکھیا جاسکدا ہے۔
بھاویں پنجابی ادب وچ کرشن فراقیہ کیفیتاں واسطے مڈھلی رمز دے طور تے
ورتیا گیا ہے، پر اوہدیاں گاواں پنجابی ریت وچ پوتر نہیں بن سکیاں۔ پنجابی ریت وچ
تاں گاواں نوں نہ پوتر منیا گیا ہے تے نہ ای نر آدریا گیا ہے۔ اتھے گاں دودھ دین
آلی عام پالتو جنور ای ہے۔ پنجاب وچ ہندو متھالوجی دے اثر راہیں انج دیاں مثالاں
وی ملدیاں ہن کہ ایس دھرتی دا بھار ہک بگے ڈھکے اٹھایا ہويا ہے۔ جدوں اوہدا ہک

سنگ تھک جاندا ہے تاں اوہ دُوئے سنگ اُتے بھار رکھن لگدا ہے تاں بھمب آوندا ہے۔ دھول دی اُچھتا ہوندیاں وی اوہ پوجا پاٹ دا حصہ نہیں۔ ایہدے مقابلے تے مجھ آدری گئی ہے پر دھرم پوترتا اتھے وی نہیں۔

ہندو متھالوجی وچ مجھ نوں ہینیاں دکھایا گیا ہے تے گاں نوں اُچا۔ ہندو دھرم وچ دُرگا دیوی دا اُچا تھاں ہے، جیہدا ہک صفاتی ناں مہیش ماروئی ہے۔ ایہدا مطلب ہے کہ سڈھے نوں مارن والی۔ دُرگا مجھیں دا ابو پیونی وی سدیندی ہے۔ وکنز دے آکھن موجب:

"Mahishamardini (the slayer of Mahisha)
slew Sumbha as he attacked her in the
form of a buffalo. She had eight
or, according to other accounts, ten
arms." (3)

اُتلے وچاراں توں ایہہ گل نتر دی ہے کہ دُرگا دیوی کالے رنگ دے ہک جن سُمبھا نوں مارن دا مان پراپت کیتا ہویا ہے، جیہنے سڈھے دا رُوپ وٹا لیا ہا۔ کالی کھلوی والے دراوڑاں دے سورمیاں نوں بگی کھلوی والی آریائی سوچ نال ای نکھدیا گیا ہے۔ دراوڑ سوجھوان اجو کے ہندوستان وچ وی مجھ گاں دے وکھرے دی دس پاوندے ہن۔

"Yet the buffalo, according to Ilaiah, is not
revered as a national animal, but the cow
is. Why? Because the buffalo is black.
Ilaiah argues that we must posit buffalo

nationalism (which represents
dark/draividan-ness) against the cow
nationalism of the brahmanical forces."(4)

پنجابی بولی وچ مہیں سنسکرت دے مہیش دا وگڑیا روپ ہے یاں دیسی بولیاں
توں سنسکرت ول گیا ہے ایہدے بارے کائی کپی تھتھی گل نہیں کیتی جاسکدی۔ اُنج
چیتے دا مہاڑا دھرای ویندا ہے کہ آریہ دے آون توں پہلاں جے ہڑپا وسیب وچ مجھ
دی مانتا ہا تاں اوہدا کوئی ناں وی ہوونا ہے۔ اوہوناں سنسکرت بولی وچ مہیش اکھویو یا
ہوسی۔ مہیں دی پنجابی وسیب وچ ہمیش اُچھتا رہی ہے۔ پنجاب دیاں باریں وچ آپ
مہارے اُگے گھاہ، رُکھ، بوٹے تے وگدے دریاواں پاروں پنجابی وسیب صدیاں تیکر پشوپ
پال ای رہیا ہے۔ کھلیاں چرائیاں تے وگدے دریاواں کارن اتھے مجھ سوکھ نال پلدی
ہائی۔ اودوں واہی دریاواں دے کنڈھیاں اُتے ای ہوندی ہا تے بہت چرگروں چرنی
والے کھوہ باریں وچ کھٹے گئے تاں رزق دا نواں وسیلہ بنیا۔ کھوہ راہیں واہی وی
پشوپال وسیب دیاں جڑھاں نہ ہلا سکی۔ پنجابی وسیب دے اٹھڑاں جواناں دا وڈا کم مجھیں
چارن ای ہا۔ سوانی دے سفنیاں دا شہزادہ مرد ہوندا ہے۔ اُنج پنجابی وسیب دی لمی تاریخ
وچ اوہنے مجھیں چارن والیاں نوں ای سدھراں دا دیوتا بنائی رکھیا۔ ایسے پاروں مہیں
چارن والا مہینوال تے ماہی بنیا۔ پنجابی دیاں دو وڈیاں داستاناں ”ہیر رانجھا“ تے
”سوتھی مہینوال“ دے مرد پاتر مہیں چارن والے ای ہن۔ ہیر رانجھا دی کہانی دا مرکزی
پاتر رانجھا مہیں دے طفیل ای مہینوال بن کے امر ہویا۔

پنجاب دی تاریخ وچ کئے ای ول پھیر آئے۔ بدیسیاں ایس دھرتی اُتے
راج کیتے۔ کئی طرح دے جھکھڑ جھلے۔ کنیاں ای سوجھاں اپنے سوہلے گوائے۔ اٹھویں
صدی عیسوی وچ عرب مسلماناں ملتان تیکر دا علاقہ فتح کیتا تے وت ہزار ورھے تیکر

عرب، ترک، مغل تے پٹھان مسلماناں راج کیتا، پر مجھ نال پنجابی موہ نہ مک سکيا۔
 مسلماناں دے راج سے ایہہ ضرور ہويا کہ دراوڑی متھالوجی دے اُتے مسلم متھالوجی دا
 چھٹا مار لیا گیا۔ اسلامی اثر پٹھ جُوی لوک ریت موجب تاں جدوں سلطان سکندر یاں
 ذوالقرنین بادشاہ زمین تے سمندراں اُتے راج کیتا تاں جلوڑیاں بادشاہ نوں سمندر
 وچوں مجھ، مَنجی تے گنے دیاں سوغاتاں پیش کیتیاں۔ انج مجھیں ذوالقرنین بادشاہ دے
 سے جمیاں۔ پنجابی ریت وچ دریاواں دا راکھا خواج خضر ہے۔ اوہ اوکھی دے ویلے
 بوہڑ دے نیں۔ جدوں مجھیں دریاواں تے جانڈیاں ہن تاں خواج خضر اوہناں دی
 سلامی قبولی کردے ہن۔ اوہناں نوں مجھیں دا دریاوے نھاوَن تے ٹُپیاں مارن چنگا لگدا
 ہے۔ ایسے چھٹے نال لوک شاعر ایہہ رعایت وی لے جانڈے ہن کہ اوہناں نوں مجھ
 وچ رب دسدا ہے۔ پنجابی لوک شاعری وچ ایہدیاں کئی مثالیں موجود ہن۔ مجھیں دے
 ڈھولیاں پاروں نامنا کھٹن والے لوک شاعر کیسے ڈھاڈھی دے ڈھولیاں دے گجھ
 کڑے ویکھو۔

چڑھیا سلطان سکندر جیہڑا ذوالقرنین دا بادشاہ،
 اوس جلوڑیاں توں آن ترانیاں ترائے سوگاتاں
 مجھ، مَنجی تے گنا ہک کماند دا، کتیں پکیاں ہن ساکھاں (5)

مجھیں کُے نور دے وڈا ظل جہان دا
 مجھیں پیدے ہونیاں ذوالقرنین دے ویلے،
 جیہڑا راہ گاراں دے جاندا (6)

خواج خضر راجی ہوندائے، مجھیں آن پتتاں تے بہندیاں

لیندیاں پھوارے تے ئیاں، نت سلامی خواج خضر دے رہندیاں (7)

آہدا ہے میر کیا: ڈھبھی ہے دیدار خدا دا،
مردی واری وی مال تجھیں آکھاں (8)

پنجابی جیون، وسوں، وسیب تے لوک ادب وچ مجھ اینی رچی ہوئی ہے تاں
ایہہ کیوں ہو سکدا ہے کہ کلاسیکی ادب وچ ایہدے پرچھاویں دکھالی نہ دین۔ بابا فرید
ہوراں دی شاعری وچ ماجھے دودھ نوں اُچچیاں نعمتاں وچوں دسیا گیا ہے۔
فریداشکر، کھنڈ، نوات، گڑ، ماکھیوں ماجھا ددھ (9)

پنجابی دی کلاسیکی شاعری نوں سہج سبھا دوھیاں وچ ونڈیا جا سکدا ہے۔
داستانی شاعری تے دوہے، کافی تے سی حرفی دیاں بنتریں۔ داستاناں وچوں ہیر رانجھا
تے سونے مہینوال دے دوویں مرد پاتر دھیدو تے عزت بیگ اپنے رومانس نبھاو لئی
مجھیں چار دے ہن۔ ایہہ داستاناں سینکڑے پنجابی شاعراں لکھیاں ہن۔ اوہناں کول
مجھیں دے مہاندرے تے ہور گن وی دسدے ہن۔ دوجیاں بنتریں وچ کیتی شاعری
وچ رانجھا مہینوال رمز پاروں ورتیا گیا ہے تے ایس رمز دے کئی کچھ ہن۔ ’ہیر رانجھا‘
دی کہانی پنجابی وسیب دی نمائندہ ہے۔ ایہدی جس وادی سندھ توں اڈ راجستھان تے
گنگا جمننا وادی وچ وی مانی جاندی ہے۔ کنے ای شاعراں ایس قصے نوں فارسی (10)
سندھی (11) ہندی (12) اُردو (13) تے ہریانی (14) وچ نظمیا ہے۔ راجستھان
وچ ’ہیر وارث شاہ‘ نوں تقدس دا بانا پوایا گیا ہے۔ راجستھانیاں دے ڈھوریاں نوں
'مومنہ گھر' دی بیماری لگے تے تاں اودوں ڈھوریاں کول ہیر گائی جاندی ہے۔ جنوراں دی
ایس بیماری کان 'گھر' دا لفظ وی ورتیندا ہے۔ جیس جنور نوں ایہہ بیماری لگ جاوے
اوہ اپنے گھراں یاں پیراں نال نہیں ٹر سکدا۔ بے 'مومنہ گھر' ہووے تاں نہ اوہ کھا پی

سکدا ہے تے نہ ٹر سکدا ہے۔ زبانی تاریخ دے مان یوگ کھوجی رستم بھڑوچا ہوراں
لکھیا ہے:

"Let me talk a little bit about *Hir Ranjha*. Sung in the Alwar-Bharatpur region to the accompaniment of the *jogia sarangi* (bowed stringed instrument), it is known primarily as a romantic tale composed by Waris Shah, who took the story-line of a long lay from Punjab, adapting it within the Sufi philosophical tradition. Now what we find is that *Hir Ranjha* is sung in those rural areas that are prone to cattle epidemics, more specifically to the foot-and-mouth disease that affects cattle. Whenever such disease is rampant, *Hir Ranjha* is sung, and the local people say, 'we are doing the *path* (religious reading) of *Hir Ranjha*.' Just as there are readings of the Gita and Ramayana, in the same way these are readings of *Hir Ranjha*. In the course of

this reading, it becomes a religious text."(15)

پنجاب وچ ڈھوراں نوں 'مونہ گھر' ہووے تاں سید فقیر آہلی دے چوگردوں
لیکا مار کے دم درود کریندے ہن، جیہنوں 'کڑا گھٹنا' آکھیا جاندا ہے۔ پنجاب وچ کوئی
مُجھتا (مُجھیں پاروں مشہور گھرانا) ای ایہہ اُچھ کریندا ہے کہ 'مونہ گھر' کان ہیر
پڑھاوے۔ ایہہ کسے کلاسیکی شاعر دی لکھی ہیر ای نہیں ہوندی سگوں 'میںیں رانجھے' دے
مُجھیں نال موہ والے گاؤں ہوندے ہن۔ رستم بھڑوچا ہوراں پنجاب وچ ایس ریت
بارے انج جانکاری دتی ہے۔

"Interestingly, on a trip to Islamabad in Pakistan some years ago, I told my colleagues there that *Hir Ranjha* is sung in order to heal cattle diseases; it is not just a romantic tale. They all laughed and said, 'You say such funny things.' So I requested them to get any person from the rural area of the Doab region who could sing *Hir Ranjha*. Next day a group of villagers arrived, and sure enough, they sang *Hir Ranjha* to the accompaniment of the *algoja* (double-flute) and it was the same composition by Waris Shah. Then I

asked them: 'If your buffaloes and cows fall ill, do you sing *Hir Ranjha*?' And they said, 'Yes, but not this *Hir Ranjha*, we have another version.' And they sang that as well." (16)

رانجھے بارے اساڈے سوجھوان ایہی وچار کردے آ رہے ہن کہ ایہہ کرشن
مہاراج دے پاتر دا ای ودھا ہے۔ کرشن مہاراج دی گاواں وچ مانتا ہے، پر ہُن تاں
کرشن دی جدی جوہ جمنا وچ رانجھن یار مجھاں گاواں دا طبیب نیا ویندا ہے۔ رستم
بھڑو چا ہوراں دے وچار موجب:

"Formerly, *Ranjha* was effective only with the buffalo, but gradually his power extended to the cow as well, the animal most closely identified with Krishna. And yet, in Krishana's own territory, in Mathura, Govardhan, and the entire Braj area, whenever cows and buffaloes face any epidemic in this area, it is *Ranjha* who is invoked to solve the problem and not Krishna." (17)

مجھ نال پنجابی پاتر دے موہ دا پینڈا ہزاراں ورھیاں دا ہے۔ ایہہ موہ آریہ
دی متھالوجی نال کھہندا ہويا مسلم متھالوجی نوں اکھ مار کے اگانہہ ٹردا نظر آوندا ہے۔

رانجھا پنجابی لوک ادب تے کلاسیکی شاعری دی جیوندی جاگدی علامت بن کے سندھ، راجستھان تے جمنا وچ وی ڈیرے جماوندا ہے۔ انج مجھ نال پنجابیاں دا موہ پنجاب دی وسیبی امیری دی عظمت دا نشان بن گیا ہے۔

میر چوغطہ هوراں دے سے تیکر پنجاب دے دریا، گھاہ، بوٹے، جنور، روبی، تھل، نیلے، پہاڑ تے دوجی فطرت بندے دے ساہ نال ساہ لیندی ہا۔ جی تے دھرتی وچ وکھریاں نانی۔ ہر شے دا وجود ہاتے او سے نال آدری ویندی۔ اوہناں نوں جنور تے فطرت نوں بیان کان اُچھ ناہن کرنے پیندے۔ تخیل نال قیاسی دُنیا وچ سنھ مارن دی تھاویں اپنی تکی ای رجا دیندی۔ اوہ کوئی اکے ستے شاعر وی ناہن جیہڑے ویلے دے سچ توں اکھ ٹوٹ کے رُکھ تے جنوراں دے سوہنپ وچ لُوہ لیندے۔ اوہناں دی تکی تے وسیب وچ ایٹا رچیواں ہا کہ لکھ چکیاں کلا بن ویندی۔ اوہناں دی شاعری بارے گل کرن توں پہلاں مجھ بارے اوہناں دے ”وچار“ وچ کیتی گل دا ہک جھلکارا ویکھو۔

”بھاگ مجھ کیہو جیہی ہائی؟ جیویں سلھیٹیاں اچ ہیر۔ ٹمن دے برچھے ہاٹھ اچ ہوندن۔ جیویں رُکھاں چوں تورییاں آہلی ٹاہلی۔ ٹھلھاں چ کڑانا ہے۔ بھاگ مجھ ایہو جیہی ہائی۔ دے دی پنہہ نال بجھدی ہائی۔ کوئی دا وال ہا۔ بھاگ مجھ دا چودنا ساون ماہ دا ہڑھ۔ بھاگ دودھوں کدی ناہی سکدی جیویں پھتو دا سر، سراں دے وچوں سوکا کدی نہ آیا۔ بھاگ مجھ نوں دودھ دا سوکا کدی نہ آیا۔“ (18)

بھاگ مجھ دا ناں ہے۔ ایہہ اپنے سوہنپ پاروں پنجابی ہیر وٹناں، رُکھاں، پہاڑاں، ساون دے ہڑھ تے سراں وانگر ای جیوندی جاگدی حقیقت ہے۔ اتھے مجھیں دے مہاندرے بارے اٹاں ویکھو۔

مجھیں بے نور دے، چینی دے بھانڈے

چھنڈیاں پھوکیاں تے پُجھیاں، کٹورے بائیں دے مانجے (19)

اوس دا ہوانا لٹک پگھوڑیاں، ساون پیگھ اُلاراں
اوس دے تھن دی مثل سنداریاں، مُٹھ آون نہیں مقداراں
اوس دا پُولا وانگ پاڑ چھ، نویں نی وانگ پھوہاراں (20)

پیاری مجھ گنجے کی، کوئیں جیویں سفیل
اوس دا اُچا قد بیار دا، ویل لمی چیل
سوہے جھجھ متھے تے، خون لکھن عزرائیل (21)

وارکار پنجابی وسوں تے وسیب وچوں کنیاں ساہنے دیاں مثالاں لیاندیاں
ہن۔ اتھے شاعر دیاں وارداتاں، تخلیقی تجربیاں دی گنجھلداری، عام بولی تے ادبی بولی
دے نکھیر ورگیاں گھنکراں ہاسو ہینیاں لگدیاں ہن۔ ویسی تشبیہاں ہون یاں ثقافتی،
سبھے پنجابی جیون دا حصہ ہن۔ چینی دے بھانڈے وی تاں پنجابی جیون وچ صدیاں
توں اوپریاں مکائی بیٹھے ہن۔
جھیں دے دودھ نوں تاں بابا فرید ہوراں پنجاب دیاں وڈیاں نعمتاں وچ
گنیا ہے۔ جھیں دے چوون واسطے وی چھیڑو دی جنور نال موہ ضروری ہے۔

پیاری مجھ گنجے کی، ملدی نال پیاراں
پوند چھنڈیے مڑ پوچھیے، کٹورے مانج ٹھٹھیاں
سُہیا بھجھاسا تے بھیری، دیگا دھاراں (22)

جھیں دیاں دھاراں نسری دیاں ڈلیاں
 ماکی دے گھٹ، مغز نوں تریاں
 اوہناں دا مشک کستوری، آپ چکڑ بھریاں
 سوہن دریاواں، ترگش وچ سریاں (23)

ایہناں اٹاں دے حسن نوں اوہی مان سکدے ہن، جیہناں ایہہ وسیب ویکھیا
 ہے۔ سکے دھوڑے تے ڈبیاں والے دودھ تے پلایاں وجوگیاں نوں ایس حسن دی کیہ
 سار ہو سکدی ہے۔

جھیں دے چھیڑ نوں منگو، مہاگ، ماجھ تے مال آکھدے ہن۔ مال دھن
 دولت ہے۔ بار وچ ایہہ وڈیاں جانیداں جنی ای جانیدا ہے۔ جھیں گائیں دا دودھ
 وچنا ہک ادھی ٹابری توں اڈ دو جیاں مہنا سمجھدیاں ہن۔ اکھے دودھ پتر وی کائی وچن
 آلی شے ہے۔ اُنچ گھیو وچن لیا جاندا ہے۔ مجھ دا دودھ رڑک کے مکھن لیا ویندا ہے۔
 مکھن نوں پگھار کے گھیو بندا ہے۔ گھیو مہنگی وست ہے۔ ایہہ پنڈ دے کراڑ دی ہٹی
 اُتے یاں لہور، ملتان توں آئے وپاری اگے وچیا ویندا ہے۔ گھیو راہیں آیا پیسہ تے مجھ دا
 اپنا مل ای مال دھن ہن۔ ایس دھن دی راکھی کان ٹل چاہیدا ہے۔ بے ٹل نہیں تاں
 وت جھیں رکھنیاں سوکھیاں نہیں۔ انجیں نہیں دانے آکھ گئے، جھیں گھر وریاماں تے
 گھوڑے گھر سلطاناں، وارکار دے وچار موجب:

”سریلاں تے کانہہ جھیں دا کھاج ہے۔ جیویں نورنیاں نوں سہاگ۔ دودھ
 کماندوں مٹھے بہت شیریں سواد۔ چوغطیا جھاں دا مال جھیں ہے اوہناں نوں تلوار دی
 لاج۔“ (24)

لوک ریت موجب مجھ نوں ازل توں پلوتا ہے چور تے کٹک دا۔ لہندے

ولوں پنجاب اُتے کٹک تان چڑھے ای رہندے ہان، پر پنجابیاں تان اپنے جیاں دی
 گین کائی نہیں رکھی ہوئی جھیں دی کون کریندا۔ کدی کدی بار دیاں ٹابریاں وی کٹک
 لے کے ہک دُونے تے دھاوندیاں تان اوہ مجھ ای مریندے دُونے جن نوں کجھ نہ
 آہدے۔ ایہہ کدی کدار دی گل ہے، پر چور وسوں وسیب دا ہے۔ چوری بھکھ دی وی
 ہے تے دُکھ دی وی۔ بھکھ دی چوری تان بھانویں سائیں پچا ای جاون، پر ایہدے
 نال اوہلا لہن دا ڈر ہوندا ہے۔ جیہڑا اپنی شے دا دھیان نہ رکھ سکے اوہ کھد ہے۔ وارکار
 دے آکھن موجب:

اوہلا ویندن لائی، جُوہاں ویکھ پرائیاں (25)

اوہو وسے چنھاں تے، جیہڑا اپنا کھاوے رکھ (26)

ریڈھ یاں کھوہ دی چوری ای ویراں دا مُڈھ بندی ہے۔ ریڈھ ہوندا ہے کسے
 نال وٹ پورا کرنا۔ کسے وادھے دا بدلہ لینا۔ جینے کوئی وادھا کیتا ہو یا ہے اوہدے نال
 ساہویاں نہ لڑنا، پر اوہدی چوری کر لینی یاں چوراں توں کروا لینی۔ کھوہ ہوندا ہے کھوہیا،
 گھٹھیاں کھسیا ہو یا مال۔ کھوہ اوہ مال ہے جیہڑا کسے چوری کر لیا ہووے یاں ویری مار
 لیا ہووے تے سائیں پتا ہوندیاں وی نہ پرتا سکن۔ اکھے پھلانے اساڈا کھوہ گھٹھا ہو یا
 ہے۔ گاں، ڈاچی دی چوری تان لوک اپنے اُتے جبر کر کے سہہ جاندے ہن۔ چنھاں
 اُتے جیہدی مجھ کھڑی جاوے اوہدے ہاں نوں موری ہو جاندی ہے۔ نت مونجھیا رہندا
 ہے تے نیں اُتے ٹرن جوگا نہیں ہوندا۔ وارکار دے لفظاں وچ:

”گاں دا ریڈھ ہووے چنھاں دی کدھی تے کنونی نوں گھرک۔ مجھ دا
 ریڈھ ہووے پھچھر دے ٹوٹے کلجے نوں دھمک۔ گائے دی رت۔ عمر نوں
 ورہیوں۔“ (27)

میر چوغطہ ہوراں دیاں واراں وچ ریڈھ کدھن دیاں کئی مثالاں ملدیاں

ہن۔ استھے دو نمونے دیکھو۔

”جیس ایلے دودھاں تے جھگوں کسیاں ہو جاوَن۔ تجھیں دے ہولے ہوانے
چیکن آ لگن۔ چھاں دیاں راٹھاں نوں پھہک آ ویندا ہے۔ نہ پیندن نہ پیتا ہو یا بھمدا
نیں۔ باوے آدم دے ویلے دے ریڈھ کڈھ بہندن۔“ (28)
”ہک ریڈھ کڈھ دیو۔ پیاری مجھ گنجے احمد دے دی جھجھی لیاری کڈھ آن
دیو۔ سجاو لا اعوان ہووے بہادرے دا پتر۔ نوتا ممبر، امیر ممبر دا پتر۔ پڑا چا کے ٹر
پون۔ بگھا چیر کے کڈھ لیاوَن۔“ (29)

اُنچ تاں چوری لہسن کان اساڈے وسیب وچ کھوجی تے ستھی ورگے ادارے
ہن۔ پر استھے بھکھ دی چوری دا جھیر بندا ہے۔ ریڈھ تاں ہوندا ہی دُوئے نال
لڑن کان ہے۔ چوری کنج دی ہووے ایہہ لہسنی تے مڑاونی کائی سوکھی گل نہیں ہوندی۔
ایہدے کان ٹل، سوچھ تے دانائی دی لوڑ ہوندی ہے۔ میر چوغطہ ہو ریں اوس وسیب
وچ رچے ہوئے تے سوچھوان جی ہائَن۔ مجھ ڈھوڈھن بارے اوہناں دیاں دتیاں
سمجھاو نیاں گوہ گوچریاں ہن۔

پراہنے لگے نوں چک نہ ملیے، گلہ کریندے نوں نہ بلایئے
جیتھے ہووے مجھ، اوس تے ویندیاں نہ لایئے
دارو گھت کے رنجکی، نہ ساہویں اٹھایئے
اوہ تاں پمدا گل، نہ اوہلا لایئے
پوند آہر نال میلکھ، دیویے سنایئے
ہٹی کر کے چھوڑیے، پیار نال منایئے
اگچ نالوں چاں وتیچے، نہ امان رلایئے
پچے دودھ حلال کر، اپنے اگے چرایئے

جیتھے مجھ وی گئیے، اوس دیاں دو لکائیے
 سبے ہتھ دی چوری، نہ کبے نوں دکھائیے
 اوس نوں دپے مت، جے پھر وی آئیے
 وت نہ کرلیں دل، نپ پوئیوں ڈھائیے
 آکھے میر چوغط، مجھ انج منائیے (30)

میر چوغط ہوراں اُنہویں صدی وچ مال چوری کرن والے چوراں دے
 طریقے وی دسے ہن۔

”ہڑیاں دی دندی، گینڈے دے گھسے پرت کے مانجھے دیاں جھیں نوں
 گھتے۔“ (31)

ہڑیاں جنگلی لیے نوں آکھدے ہن تے اوس دے چم دی ودھری یاں رسی
 بہوں کھروی ہوندی ہے۔ جدوں ایہہ دندی کسے وڈے جنور نوں وی چڑھدی ہے تاں
 پھیر اوہ لیلیاں بکریاں وانگوں مگر ٹردا آوندا ہے۔ اودوں چور مجھاں گاواں لکاون کان
 گینڈے دے چم دے گھسے یاں جتی سیواوندے ہائن۔ ایہہ گال مجھ دے سُمباں اُتے
 چاڑھ دیندے ہائن۔ انج کھوجی گھرا بوڑ بہندے ہائن۔ وارکار سجاوے اعوان دی چوری
 کرن دی ادا بارے لکھیا ہے:

”راہ اعوان دی سہیلی ہے۔ پچھے ٹھاواں لکنا ہے۔“ (32)

سجاوے اعوان جیس دی مجھ چھڈدا تاں اوہ اپنے نقصان پاروں بے ویسرا ہو
 جاندا۔ سجاوے دوئی راتیں وی اوسے گھر دا ڈنگر چھڈ لیندا۔

اوپری نظرے وار دے وچاراں تے اٹاں توں انج جاپدا ہے کہ جیویں وارکار
 چوراں دے چوری کرن دے ہنر نوں وڈیا رہیا ہے۔ اصل وچ سجاوے اعوان دی
 کیتی چوری مولراج دی کچھری وچ دے لکیرے تے لگ جاندی ہے۔ دلا مولراج نوں

مجھیں مُڑا دیندا ہے۔ ایس پاروں ایہہ دوویں چور آپس وچ کھیہندے ہن۔ پنجاب
 وچ چوری دی وی ہک اخلاقیات ہوندی ہا کہ اپنی جُہ تے ۔۔ دیاں بندیاں دا مندا
 ناہی منگی دا۔ سجاوے اعوان دا جتھے ہتھ پمدا ہے اوتھوں نہیں ولیندا۔ انج اوہ اپنے وسیب
 دا بھاونا پاتر نہیں۔ وارکار دی سوجھ موجب سجاوے دے مرن مگروں لوکائی تے مجھیں
 نوں سکھ دا ساہ آوند ا ہے۔

مارے سجاوے دیاں خبراں، سکھ مجھیں نور بھانا (33)

سکھ راج سمے تحصیل چنیوٹ دے ایہہ پنڈ ملتان تے بھیرے دے سنگھم
 اُتے ہان۔ دیوان ساون مل تے راجا گلاب سنگھ دی کھیہہ بازی پاروں سنگھم اُتے
 وسدے اچھے پاتراں دی موج لگی ہوئی ہا۔ ایس پاروں ایہہ جُہ چوری دا دھن ہا تے
 لوکائی بہوں اوکھی ہا۔ وارکار نے ہک سچے کلاکار وانگوں اپنے ویلے دی وسوں دی مورت
 ہمیش لئی سانجھ لئی ہے۔

متن

1

وچار: چار گھر چنھاں دی کدھی تے تلوار بہادر سدائن۔ کیہڑے کیہڑے؟
ودھیانے بھٹی۔ خیرو کے جے۔ حجانے سپرا۔ مریجے کے لیرے۔ چار گھر مجھیں دے
کھٹو۔ ریڈھاں دے لکھو۔ کیہڑے کیہڑے؟ عمرے کے گھگھ۔ سجاوے کے لودھرے۔
کھنجرے کے ممبر۔ بہادر کے اعوان۔ سجاوے اعوان چوراں دا پیر، چوراں دا گور سدائے۔
مجھیں دے پور کھپائے۔ ہڑیاں دی دندی، گینڈے دے کھسے پرت کے مائجے دیاں
مجھیں نوں گھتے۔ ڈیں، ترگڑیں، مرالیں جاسے۔ اوتھوں ہملانیاں، کلانیاں دیاں مجھیں
اُل کے سٹے دورے بھنگسیں کے جاپون۔ ڈک تے ڈو کے گھتے۔ مجھیں کیہ کرین؟
حال حقیقت گل چاں لکھیں۔ کل آکے مل پوے دے لیرے نوں گل تے کلری توں
پیٹھ مارو پیلے دے وچ۔ اوتھے آکے ٹکانا چاں کرے۔ اُبھا پیٹے راجیاں دے پے
جاوے۔ لما پیٹے ساون مل دے پے جاوے۔ ٹھٹی تے سرو آلا سیں ہو جاوے۔ جیہڑا
اودوں بدی کر کے آوے اوہ سونا پیا اُلا رے۔ جیہڑا ایدوں بدی کر کے جاوے اودے
سونا پیا اُلا رے۔

سجاولا اعوان جا کے مولراج دا سلام چاں کرے۔ ”صاحب سلام ہے۔“

”کیسا سلام؟“ ”توں سردار ہیں۔ میں رعیت ہاں۔ میں چوری کریناں ہاں۔“

”کیسی؟“ ”نہ بھنناں جھگا۔ نہ لکیناں گاں۔ نہ راہزنی کریناں۔ میں چوری مجھیں کریناں۔ میتھے چوری ظاہر ہو جاوے سو روپیہ لے لیا کر بدھا نہ کر۔“ جاں پنج چوریاں ہو جاوے سجاولے اعوان تے۔ اوتھوں چھوڑ کے سائل ہرل دے کوٹ جا کے بہہ رہن بہادرے کے۔ اوتھوں وگے سجاولا اعوان پکے نولاں دے منگو چوں دوئیں مجھیں لکا لے جاوے۔ نول ٹوک پون لیریاں تے۔ مولراج دی کچہری اج فریاد فریاد کرین۔ ”کیسی فریاد؟“ ”صاحب! میریاں مجھیں بہاب کے لیرے لکا لے گئیں۔“ طلب نکل آوے۔ ”کہاں سے دلا بہاب دا؟“ ”اگے لگ لیا دے پچھے لگ لیا دھونس۔ جوں دے سلام دتا۔ مولراج آکھیا، ”مجھیں دے چاں۔“ اکھے، ”کیہندیاں مجھیں؟“

”نولاں دیاں۔“ نول وی آکھن: دے تے ہن۔ مولراج وی آکھے: دے تے ہن۔ دے دی مکر جیویں محل نوں جنڈرا چڑھ پوندا۔ انجیں گاہ پوندیاں پوندیاں ترینیا دیہاڑا ہویا تاں دے آکھیا، ”مجھیں پے گئیاں۔“ ویہاں دینہاں دا عرصہ لکھ کے چاں دیوے یا مجھیں لہج دیساں یا مجھیں بھر دیساں۔

دہ دینہہ لگھے تاں ممندا ناں سبانا وسنیک ہاٹھی دا۔ جوں ممندا تے سجاولا لڑے۔ ممندا نوں سجاولے مارے سوٹے۔ ممندا مڑٹھی تے آگیا۔ اگے بیٹھا ہا دلا لیرا۔

ممندے آکھیا، ”سلاما لیکم۔“ اکھے ”ولیکم۔“ دے آکھیا، ”خیرتاں ہئی۔“ ”خیرتاں کائی نہیں۔ میری تاں اعوان عزت لاہ لئی ہے۔“ دے آکھیا، ”جے توں ہوندوں اتھے تینوں اعوان سوٹے ناہن مارنے۔ اعوان متھے لگ گیا اُلاہما ڈاڈھا دیساں۔“ اتھے ممندا سارا کھل گیا۔ ممندے آکھیا، ”مجھیں دی دے گل۔“ ”کیہڑیاں؟“ اکھے، ”نولاں دیاں۔“ دے آکھیا، ”دہ دینہہ لگھن۔ دہ دینہہ رہندن۔ اج تائیں کجھ نہیں بنیا۔“

اکھے، ”تینوں سگویاں دکھیناں۔ سہاں ہرل دے کوٹ، بہادر کے منگو اچ سگویاں چھڑیاں
 ودین۔“

دلا پیر پیا سوریندا۔ منتاں پیا منیندا۔ پنج اسوار سکھاں دے، دہ پیادے دے لے
 چوٹوں لے کے، ڈک کے منگو اعواناں دا، دوئیں سگویاں تے چار وگویاں دے لے ہور
 نکھیڑ لیاں۔ دوئیں چاں دتوں نولاں نوں مولراج دے ہتھوں۔ جیہڑیاں چار ہان
 دے پٹھ چاں دتیاں۔ اوہناں مجھیں دیاں ہاویاں توں سجاولا اعوان مُکندر کی آکے
 بہہ رہے عمرے تے لکھے کول۔ اوٹھے سجاوے مجھیں آن چتاریاں۔ ”جیہڑیاں دوئیں
 ہان توہیں حق لئیں۔ جیہڑیاں چار ہین میں منگناں توں دے چھڑ۔“ دے آپو آپ
 اڈنگ چھوڑیاں۔ سجاولا منگے مجھیں دلا سر تے نہ آنے۔ دوویں چوراں دے پیر تے
 چوراں دے گور سدائن۔ ہک دُوئے توں مجھیں منگن کس وجہ دے نال۔

تیرا	ہی	نام	ستارا،	کدی	نہ	ڈولیا
صاحب	اپن	اپارا،	کھیڈاں	کھیڈا		
پیدا	یار	پیارا،	جد	پنمبر		
کیتا	نور	توں	ظاہرا،	قدرت	اپنی	
موتی	جیویں	چکارا،	دریتیم	نوں		
کوئی	انت	نہ	شمارا،	صفناں	تیریاں	
دُل دُل	ذوالفقار	تے	نعرہ،	حضرت	شاہ	تے
کافر	مار	ہٹارا،	ہانک	امیر	دی	
حسن	حسین	پیارا،	شان	خاتون	نوں	
چوغطہ	میر	پُکارا،	کرے	سوال	بھی	
دلی	آپ	دیدارا،	بہسی	تخت	تے	

اُمّت دا چھٹکارا، نبی کریمؐ نوں
جھڑے گناہ ہی بھارا، کلمہ دین دا

2

جیہڑے کھاوندن ونڈ کے، اوہناں نوں جس سُبھنا
پیٹھیاں دِلے نوں وکھ کے، آکُوکے ممندا ناں سبنا
تُدھے جیندیاں دِلِیا، مینوں سوٹے مارے اعواناں
ہک واء نین ڈاڈھی ہنیر دی، وِل اُچی ماناں
دِلے آکھیا، ”بُے آکے بہہ رہو، تیرا وطن ٹکانا
چُکھ سوٹے لیاں سچاولا، کنڈی زور مرجانا“

3

دھیرک دتی ہے للیرے، خوش ہویا سیال
مُجھیں نولاں آلیاں متگیدیاں ہان، کیہ کیتی ہا چال
بلی آکھیا ”ویہاں دینہاں دا عرصہ، لکھ لیا سرکار“
”تینوں وکھیناں سگولیاں، سَنگولن نپ سمھال
چرن وی کوٹ سائل دے، ہکیاں چھڑن برال“
دِلے پیادے لین چوئیں، سکھاں دے پنچ اسوار
دوئیں سگولیاں چار وگولیاں، اُپر چوٹے دے نال

ممنڈ ریڈھ لیا ہے کڈھ کے، پھوک دتی سو بال
کھین سبانے توں وچھڑی، کل چھنڈے وال

4

آ دتا کل دکھالا، دے مہر نوں
سجاولا جوان کرارا، میں بھی ویکھنا
کریساں ہسھو چارا، جھٹ ہک اچھک جا
کر ویدا پکا کارا، رات دیوار دا
اعوان دے سر نگارا، مارو ہے وجیا

5

داتیاں اگے منگتا، پڑھ ڈھاڈھی اٹ دکھانے
کھین اعوان لیرے، کھوہ منگن لہنے
نارو دے گھر شادیاں، کل کرے ٹکانے
”چن نیساں کیلیاں، چھڑا دیساں راہنے“
”متھے لگوں سجاولا، سار کھاسی کھانے“

”ساڈا وطن درآمد جی، مُڈھ پربت جاگ
 اسیں جدو کے آئے چنھاں تے، ناں اپنے جاپ
 اساں کھوہ نہ چھوڑیا کہیں تے، ریڈھ کڈھے آپ
 میریاں پُچھ ویاہ توں خبراں، جا نیلی واٹ
 میں دوپرا بھٹاں گلوتریں، نتھوکیں ہاں رات
 مینوں دھمی مٹیلے دے اُتدوں، دینہہ مارو چاس
 میتھے بکن لک بھلوانے، اوہ گوندل راٹھ
 میریاں چور منیندے نی منتاں، پُچھ ویندے گھات
 لے جاواں سائیاں ویکھدیاں، ایہہ میتھے کرمات
 ہک دیہاڑے دلیا، ٹھل ویساں تارو ہاتھ“

وچار: توں دلا لیرا بنیا وندا ہیں۔ میرا کھوہ لئی ورتا ہیں۔ ہک دیہاڑے
 ہاتھ تے تارو ٹھل ویساں۔

”میں کرڑے وار جمیا، گن رکھن ناں دلا
 گھٹی گھتی نیں گھول کے، میدانوں کدی نہ پیا پلا
 بہوں گھسائیے ویر توں، سر چائیے کر بسم اللہ
 میرا باپ بہاب تے دادا گھنا، ہٹن عار اسانوں گلہ
 اسیں سلطان، رسالو دے پوترے، ورثہ تلوار اساڈا ظلا

اساں جتھے دُشمن تکیا، ٹپ کوٹ مریائیں کلا
اساڈی پھٹکی نہ راٹھ کمان وی، پیر چاڑھیا ہے چلا“

8

”اساں کھا دھا مال سرکار دا، قبول کیتا پھاہ
جتھے مجھیں چنگیاں، گھت دیندا ہے پاہ
جھاگے سمندر دریا، کہ لیندا واہ
میں مول لیاوساں گھر وی، نال نفے لاہ“

9

”نہ اوئے پھوک سندی دا مانگواں، ٹھل پوے بندہ
بندہ بڈا ہتھ نہ آوند، تول وپے سندا
لڑے ہاں نال وی کاٹھیاں، پیو دادا چنگا
ویر کھٹا وٹوئیں، ادھ سپراواں دا ونڈا
مگل وی مار پچائن، کر اُجاڑا تنگا
ویہت نوں دتیاں دکھالیاں، جا ڈٹھائے دندا
ہڈ شریک بھرا وی، رسالو تے منگا
رج کھلوتے ہاں آپ اج، برابر کنڈا
ہو رُے وی نسل چھان تے، ہُن لتھی سنگا

بُرے فی ویر سجاو لا! نہ چھک توں تندا
مجھیں مَر جے کیاں ماہنو کھاو نیاں، کم ہوسیا گندا“

10

وچار: مَر جے کیاں مجھیں دا ناں لینا ہیں۔ رت دے گھٹ۔ ورہو دیاں
گندلاں۔ اکی خون مجھیں دے متھے تے لکھے کھلن۔ گاں دا ریڈھ ہووے چنھاں دی
کدھی تے کنونی نوں کھرک۔ مجھ دا ریڈھ ہووے پھھر دے ٹوٹے۔ کلیجے نوں
دھمک۔ گائے دی رت۔ عمر نوں ورہیوں۔

”دلیا! کدھیوں مجھ دی چوری، ہڈوانیاں دی جھولی
پاڑا مکدائے، اٹھ کڈھے کھوڑی
جیندی مجھ کھسیوے زوری، اوہدے پنجر نوں موری
اوس دا رُوح اُداسی ہے، نیندر پمدی ہے تھوڑی
کھڑتراں دا حال نہ کوئی ہے، جا چُچھ دھنا تھوری“

11

”مجھیں نہ ڈھیندیاں، مانگواں تے جھیریاں
بیگانیاں دیریاں تے، سانگ سہیریاں
ہیگاں پیڑیاں، مجھیں ڈھیندین اپنے ہیریاں
ریڈھ کھیریاں، چُن نکھیریاں، پربت گیریاں

”چن اوہنا تھے، جہاں نوں کون آکھے کبھڑیاں
کے ناداں دیاں گھت، نشانی چھڑیاں
کے کڈھن حاکم بنھ، کوٹیں ویڑھیاں“

12

”مجھیں کڈھین وٹے، چاڑھ اڑیکے
اوہناں دے ول سنگاں نوں، کر سدھے سیکے
اوہناں دے کل متھے تے، راند نارد دے پیٹے
وگاں تے چردیاں، بھار رکھن پیکے
کے چھڑن اولیاواں، کرمات میلکھ ویکھے
مجھیں تاں ہتھیں نیڑین، گھر ہوون لیکھے
کچے لیا چھیاں تے، جا وسیے ویٹے
چوغٹیا میلکھ نوں ان سہنا، جہانیاں کول چوکیے“

13

”مجھیں جے نور دے، چینی دے بھانڈے
چھڑیاں پھوکیاں تے پوجھیاں، کٹورے باتل دے مانجے
کھڑیاں، کھسیاں تے گنیاں، دے جاون لہنگے
منگو ڈیرا برابری، پراپنے بہندے“

14

وچار: جیہڑا کھڑا کے مجھ لکا لئے دوائیں، اوس دے نیڑے کوئی نہیں ویندا۔
 کسے لیریاں نوں آکھیا، ”ایہہ مناتے چرائی چھوڑ دیو۔“ ”کیوں؟“ ”سجاولا اعوان
 بکدا ودا ہے تے بک گیا نیں۔“ چرائی لیریاں نہ چھوڑی۔ کیتے ہوئے قول سجاولا
 اعوان پالے، ریڈھ تے آگے۔ ریڈھ دا لگنا دینہہ لتھے پراہنے دا پچھنا مشکل کم ہے۔
 ایکھن بہاب کے منگو تے آوے سجاولا اعوان۔

یکن راٹھ چھاں تے، کل اٹھی ہے جاگ
 جدے ٹکر ویر دی، لیری چھڑے مہاگ
 اوہناں نوں ڈکا کدی نہ گھتیا، لوہے دا راج
 ایدل، بیگ تے مہر رسالو کے، میلکھ جانے پنجاب
 مجھیں نوں سُجھے کان اعوان دے، کھن رکھے لاگ
 اوس چُن منگو چوں نپیاں، چندل تے بھاگ
 اوس دتیاں آن وکھالیاں، بھوئیں ملی باز
 مجھیں پرت کے ویکھن سائیاں، کر ڈنگے کھاڈ
 مجھیں آہدین: نہ سوٹے مار سجاولا، نہ دے عذاب
 اسانوں ملسن سائیں لیرے، گن لیسن حساب
 نزابت، دلا، سجاولا تے جکا، جھاں دودھ پیتے سواد
 جلا، مل، مراد، پٹھانا، چاوا، وساوا، خیر دے،

جھاں نوں تلوار دی لاج
اوس پتن جا رنگِ نیاں، گھت سنگیں واگ
کہ پالے قول سجاو لا، گھت گیا فساد

15

وچار: ہلکا کے منگو چوں مجھیں کڈھے سجاو لا اعوان۔ کہیاں مجھیں؟ بھاگ تے
چندل۔ بھاگ مجھ کہو جیہی ہائی؟ جیویں سلھیٹیاں اچ ہیر۔ ٹمن دے برچھے ہاٹھ اچ
ہوندن۔ جیویں رکھاں چوں تو ریاں آلی ٹاہلی۔ ٹھلھاں چ کڑانا ہے۔ بھاگ مجھ ایہو
جیہی ہائی۔ دے دی پنہہ نال بجھدی ہائی۔ کوئی دا وال ہا۔ بھاگ مجھ دا چوونا ساون ماہ
دا ہڑھ۔ بھاگ دودھوں کدی ناہی سکدی۔ جیویں پھتو دا سر، سراں دے وچوں سوکا
کدی نہ آیا۔ بھاگ مجھ نوں دودھ دا سوکا کدی نہ آیا۔ دھمی چھیڑواں دیاں گوکاں۔
جھلاں دیاں تریلاں۔ مجھیں دیاں گزکاں۔ چوراں رسیاں دیاں تنکاں۔ پچھلی راتیں
کیفاں دیاں پنکاں۔ پنچے چیزاں برابر ہو کھلون۔ سُبیا، بھہاسیا، بھیرمی، اَلاپ تے
دیگا دھاراں نالوں کھڑا کے مجھیں نوں، چھیڑو ٹبی تے چڑھ کے، بانہہ سرتے دھرتے دھرتے
چھیڑو حال حال۔ اگلیاں آکھیا، ”کیہ ہا کیہ؟“ چھیڑو آکھیا:

نارد پیدھے کپڑے، کل گاندی چاہنگاں
بھاگ تاں یاد کریندی دلِیا، اڈیک چندل رانداں
اوہناں کچوں مجھیں کڈھیاں، مار سوٹے ڈانگاں
جیویں قہر اُستاد شاگرداں، نال جنبی کامباں
ہتھ سخت پڑتھیے شیشا، پے جنتے ڈانڈاں

ستروں دے سترانیاں، مگلاں بدھین بانداں
 اوہناں پیا وقت قہر دا، ہار ترٹن مانگاں
 چڑھ ٹپیاں تے چھیڑو گوکدے، امام منبر بانگاں
 سائیں سُنیدے کن دھر، فرضاں دیاں تاگھاں
 نپے ہتھیار لیریاں، ہتھ سیلھے سانگاں
 اوہناں کیتے اکھ مقابلے، اکھ اپرانداں
 مجھیں سچھیں پیاں نہ ڈھیندیاں، باجھ وجھیں ٹانگاں
 ٹھلسن تارے کدھیاں دے، دریا اُچھلّیا کانگاں

16

وچار: دھاراں لین آلیاں نوں نیزے برابر بھونیں تراسے دی ہو جاوے۔
 اگلیاں مجھیں دیاں تعریفاں۔ ایہہ مجھیں جھاں پھٹی، تورا دے کے لئین۔ منڈی دیاں
 مجھیں ہو لے سنگ۔ اگوں چک پچھوں لت۔ نہ کائی اوہ مجھ نہ پر بھاں تے لُج۔

مجھیں دیاں دھاراں، نسری دیاں ڈلیاں
 ماکھی دے گھٹ، مغز نوں تریاں
 اوہناں دا مُشک کستوری، آپ چکڑ بھریاں
 سوہن دریاواں، ترگش وچ سریاں
 نارد چھیڑو ہے، کل متھے دھڑیاں
 مجھیں نوں لکھن خون، وچ لہو دے پلپاں
 بکے سیک تلوار دا، بکے اوگاں تے چریاں

اڀڙے سائين، چڪ ليدين ورياں
 مجھين نوں چورتے کٹک پلوتا، دينہہ ڈٹھن پرياں
 چوغٹيا جھاں دا مال مجھين، گھر موہرا نين گلياں

17

وچار: موہرا گلياں لليرياں نوں ہو جاون۔ پھر دينہہ دے گھرے اُتے واہر
 چاں کرن۔

وگے ني ڈھول ليرے، اوہناں کيتياں واہراں
 پيڑياں دے وچ کٹياں، اوہ کرن رياڑاں
 سبيا، بھہاسا تے بھيرمي، الاپ ديگا دھاراں
 پر بت بچے کونجاں، وچھوڑے اُداس پُکاراں
 ساون وسے مينہنگا، چيتر کھوہ بہاراں
 نماشين وي بھان جھاں دے، کلاونت، بھپالاں ستاراں
 سائياں نوں نہ ورن، مجھين دياں دھاراں
 تروٹاں جيويں کيفياں، تھڑک ورہيوں ستاراں
 بہاول، جکا، جلا، مل، مراد، پٹھانا، چاوا، وساوا ہن خير دے،
 آہدن بچے دودھ حلال کر، ہتھ رکھ ہتھياراں
 کھڑک ورياماں دے جگ انج، ناں سخياں دتاراں
 تس دينہہ راہے حشمت تے مہر زابت نوں، ڈک گھتياں نين واہراں
 قاسم، يارا، ماجھی، نيکا، اروڑا، لال، ابھولا، بھرا ہاٹھ قطاراں

18

وچار: پرہیں لیریاں دی حشمت، نزاہتا، خیرا کھوکر، چوہڑ شاہ سید۔ پرہیں آکے دریا دی من تے واہرڈ کی چاں۔ کچھے ہا دلا۔ دے آکھیا، ”واہر خدا دی کیوں کھلو رہے ہو؟“ پرہیں آکھیا، ”مجھیں لے گیا ہے سجاو لا اعوان۔ اوہ کنڈر کی پیا وسدا ہے۔ اوہ وی جن بھروانا اسیں وی جن بھروانا۔ جے پار لگھ کے لڑا ہاں ہک گھر لڑ کے مر جانے ہاں۔ ناں خدا دا من پچھانہ بھوں۔ مجھیں لے لیسائیں۔“ چوراں دا علم دے تے یاد ہا۔ دے آکھیا، ”اعوان سانوں مڈ لگنا ہے۔ کیوں؟ مجھیں گندا ہے دوئیں۔ کچھے اپنیاں کر لسی ترکڑیاں۔ اعوان ہے ساڈیاں ویسراں کر کے، راہ اعوان دی سہیلی ہے۔ کچھے ٹھاواں لگنا ہے۔“ موکھا وی بہاب دا۔ دلا وی بہاب دا۔ ملا وی بہاب دا۔ جلا وی بہاب دا۔ دلا تے جلا سنوئیں سنج سوتے نال منگو چاں اٹھیں۔ وارے جاویے اوہناں جواناں توں جیہڑے کہتے ہوئے قول پالین۔ دوئی راتیں اعواناں دا پیڑا تیری چاں کرے۔ سجاو، بہادرے دا، ریحانا، بہادرے دا، احمد، متے دا پتیر بھرا۔ چوتھا چور چتو دا چتو ہستاناں واگھ وراہ۔

جھان پیر محی الدین ہے، جڑ لائے سچیاں دے پیڑے
اوکھی دے ویلے پکرے، جتھے مجھیں ہاتھ گھمن گھیرے
لوہا پت جواناں دی، چا جانن لیرے
ڈھاڈھی گاؤن ڈھولے تے پوڑیاں، پرہیں چکن گھنے کے دیرے
اوہناں نوں پنیاں کڑاں، ہوک منگو نیں چھیڑے

”دیواں سڈھا نذر سید جلال دا، رب سجاولا میلے“
 کر صلاح تیاری اعواناں، ہیرو پھیرے
 سجاول، ریحانا تے احمد، واگھ وراہ، ہمھے کجاک چنگیرے
 اوہناں تکیا منگو بہاب کا، آہویں چوپھیرے
 اوہناں نوں لتھا چن دریا تے، کچھلی رات انھیرے
 پیڑا ڈٹھا جلے، بہاب دے، کنیوں آ اُتیرے
 کلوکی اڈیک ہے سجاولا، راہ ویہنے آں تیرے
 گھروں چھڑے ہاں منتاں من کے، جملے پیر جٹھیرے

19

وچار: بٹی تے گل دے سنھ ایچ چوکن جھلار ہریاں دی۔ کچھلی راتیں
 اعوان آ لگن۔ موہر ہووے دلا پچھے ہووے منگو دے نال جلا۔ جلے دے پیڑا نگہ پے
 گیا۔ جاوے دے تے۔ ”مجھیں نوں چور لگے کھلن۔“ دے آکھیا، ”ہور ہتھ کڑاہ چ
 کون گھنڈا ہے۔ ہے وی اعوان سجاولا۔“ جلے آکھیا، ”اوہ بن چار یا پنج۔ آکھیں تاں
 چُپ چُپا تا بٹی توں واہر کرا لے آواں۔“ دے آکھیا، ”ہو بہاب دے پُتر، گھنے کے
 لیرے، مر جے کے لیرے، لے دیاں جٹاں آر حال حال کرینا ہیں۔ ہے وی سجاولا
 ایہہ رب دتا ہے۔ کدائیں نہیں جاندا۔“ کنیوں آ کے دے بُلا گھتیا۔ ”سجاولا ہیں
 اعوان؟“ اکھے، ”توں دلا ہیں لیرا۔“ ”للیانی، مرولیاں آلیاں نوں لگ لگ ڈٹھا ہی۔
 اج نوںہہ جاندا۔“ اکھے، ”توں وی لکھنا نیاں، چچکانیاں، راہو آ نیاں دے کھوہ کھوہ ڈٹھن۔
 ہاں وی سجاولا لے وی جاوئیں۔“ لوہے دا مارنا، لوہے دا تاونا، لوہے دا چاونا، کال ایچ

ان دا بھنواونا۔ دلا بُلّائے چاں۔ جلا بل ہلر گُجھ نہ کرے۔ اعوان نوں ماریوس سیلھا۔
اعوان چھکے تلوار جلے نوں مارے۔ موڈھے تے اتوڑتی ہتھ کرین۔

جھاں دے ایمان آراستے، آوندن آ رلا
دے نالوں لگھدے، دوویں مل تے جلا
گانے ہتھ وریام ہن، ناں راٹھیں بھلا
اوہناں دا مُڈھ رسالو، ذات بر وڈا ہلا
سیلھا جلے مہر دا، سُدھا گھڑیا سار صیقلّا
اوہدا چھڑ اٹھارھاں آگلیں، پھل پنج ہتھلا
اوہ دُشمن کرھیں پنجاہ توں، ڈک گھتے ٹھلا
اوس نوں جہنور پون فولاد دے، بند پتی چھلا
ماریوس سجاوے نوں مل کے، تک مگر تے پار دوستھا
پوند کیتی ہیل سجاوے، اگدوں لیوس مہلا
ماریوس جلے نوں جوڑ کے، پھٹ سوچھ اولّا
مارن آلا کیہ کرے، سار وہے گلّا
چوغٹیا جھاں دے جاندے نی ساہ گھٹ، آپ بھڑے اللہ

20

وچار: جھل کے سیلھا اعوان بھیں آوے۔ پہاڑ تے جی دی لاج ہووس
سجاوے اعوان نوں۔ بھیں آوے بہاب کے لیریاں تے جیویں ساون تلے اُتے بدل
نیوں ویندا ہے۔

توں داتا جگ منگتا، نام تیرا گایا
دے دٹھا ہے سجاوے، چڑھ مگروں بھلایا
جیویں سجن ملدن سجن، کر دل سدھرایا
پلے سچ اعوان دے، بھیں چنگا آیا
تیک ہتھ ملک دے، بہہ اُستاد بنایا
دانا تے رُک فولاد دا، اجدھات رلایا
اودھی کنڈ چیری پھل موکلا، واڈھ نواں کھلایا
اودھی گھڑتھ ٹاک بنوں دی، تاء لوہا کمایا
سجاوے کر بسم اللہ نیپا، زور ہمت چایا
ماریا سو جے مہر نوں، سر وچ ٹکایا
دوا اتوڑتی، مدھانی وڈھ پایا
ہاتھی جیویں مہاوت، مار گھوٹھ جھکایا
جیویں سہاگن بھر مانگ، ہا سیس گندایا
تریتی ماری سو دے مہر نوں، بھرا بھاء ونڈایا
ڈاڈھی دھک لیرے، بھمب ٹھلھ ہلایا
جن گجری گڈوا کمبیا، کر ناز وکھایا
پھٹ چیرا وانگ وی پاڑجھے، رت نکال وہایا
ہک ہک ہتھ دوہاں نوں، اعوان چنگا لایا
ہوٹا نہ چھڈیا سجاوے، سار آپ گھسایا
حیاتی دے تے جے مہر دی، رب ساء ودھایا
من پہلن مجھ دے عزرائیل نوں، اوہ دینہہ لگھایا

وچار: سجاو لے اعوان دو جلے نوں تریں دے نوں ماریوس۔ رکھ گھتے بہاب
 لیرے دے پتر۔ دلا لیرا کیہ کرے؟ پہلن مجھ اوہ عزرائیل دی نذر چاں کرے۔ اوہ
 دیہاڑا عزرائیل گھسا جاوے۔ ایہہ سجاو لا تلواریں مارے، پر چنگے بھرا اوہے ہوون،
 جیہڑے جُولیاں چھلکین۔ احمد، متے دا پتریر ہووے سجاو لے دا، مارے سیلھا دے نوں
 وچ پٹ دے۔

داتیاں اگے منگتا، میر اکھر پڑھیا
 سیلھا، متے، احمدے دے دا، ہتھ ثابت پھڑیا
 اوہدا چھڑ جنوعمیاں دی ڈھاک دا، پھل جھامرے گھڑیا
 ماریوس دے مہر نوں، پٹ ساہواں جڑیا
 ہڈوں گیا گھسا کے، وچ ماس دے تریا
 تھما جیویں محل دا، کاریگر دھریا
 کیتا بھیڑ اعواناں، دینہہ ڈاڈھا نیں چڑھیا
 چنگا متے دا احمد، کول بھرا دے لڑیا

وچار: کند و پہلی کر کے اعوان لگا جاوے جیویں شینہہ انگاڑی بھن کے لگا
 جاندا ہے۔ بھیں بھیں کے لیریاں دھروں ویہدا لگا جاوے۔ اُتلی منی ایدل کا منگو چھڑیا
 کھلا ہا۔ منگو دے نال یارا، حشمت دا، کندا، مالی دا کھلے ہان۔ کُوک سیہان کے ایدل کے
 لیرے اپٹن۔ بھرا بھراواں تے چاڑھ کے بھاجیاں گھتدے ہن نیوندر تھالاں دے

ویلی۔

ویہدے نی پیر تماشے، چیل ہسن ہارے
منگو ورو برابری، جو آئن سارے
کندا کرے برابری، شتری سٹ نگارے
سیلھا ہتھ اچ تولیا، حشمت دے یارے
بھرا بھراواں تے امدن، بھیڑ پیاں ونگارے
پہلوان علی دے لشکروں، کر آیا نعرے
یارے پہلا ملک سجاوے نوں، دوآ احمدے نوں مارے
جوڑے وچ بھروہل، کاتب ٹھوک اُتارے
تزیگل جن کرساں دا، تڑپ گھتے کھلواڑے
جگ سلھاں مہر دیاں، واہ سیلھے مارے
لج وی حشمت، دلاور دی، اوہ محمد نوں تارے
ایدل کے دھنی تلوار دے، راٹھ وڈے کرارے

23

وچار: ایہہ تاں یارے مارے سیلھے۔ سیت ہک ہوئی تاں دے بُلایا۔ ”کیہ
گل نیں جلیا تے یاریا؟“ ”تیری ایکھن کیہ گل ہے؟“ دے آکھیا، ”تلوار سر اچ
ہے۔ سیلھا پٹ اچ ہے۔“ جلے آکھیا، ”ترائے تلواریں سر اچ ہین۔ سر بھمدا پیا
ہے۔“ دے آکھیا، ”اعوان دے ہتھیاراں نال اساں بھراواں چوں کوئی مر گیا تاں اعوان
سونے دا ہس گھڑا کے چھیاں دی کدھی تے گل پائی تسی۔ جے سرنوں پٹی چھک کے

چاں بھو۔ اعوان نوں مُر بھل بھوینے ہاں۔‘ بنھ کے پٹیاں امیر بھٹی دی جھلار توں پیٹھ
جالن ڈیڈھ کوہ پدھ کر کے۔

لڑن جوان میدان اچ، نیت نفل ثواب دے
شینہ بھن انگڑیاں اٹھدے، بیٹے خان بہاب دے
پٹیاں بدھیاں وانگ پھٹیاں، نوکر خاص نواب دے
کپڑے چھیر مینہ دے، رنگ اُتے سوہے کاج دے
اوہ دلاں نوں امدن ساہنے، پرت ہاٹھاں نوں جھاگدے
گھر جاون کُوڑ سجاوے، دے سوٹے چندل تے بھاگ دے
سیلھا جلے مہر دا، نُقل کرے کباب دے
ماریوں سجاوے نوں مل کے، بھن پُٹھی تے گھٹ سواد دے
جن گھتیا وجھ مہانے، بھنوا موہرے دتس جہاز دے
اوہ کھیوا گیا اعوان وی، کیفی جن شراب دے

24

وچار: سیلھیاں دے نال اعوان کھیوا ہو جاوے جیویں فجر دے ویلے پوست
دا ڈوڈا کھا کے توتا کھیوا ہو جاوے۔ دلا کئی لئی ادا ہووے۔ ونگارے سجاوے
نوں۔ سجاوے ساہویاں تلواریں آجھلے۔ بھیں کے لڑنا بھیں کے دیونا کسے داکم ہے۔ گل
لگ اعوان آجھلے تلواریں۔

میر صراف جہان تے، قول آدم نوں گھتدن رند
تلوار وی دے مہر دی، اُستاد آندی چنڈ

اوہ گھڑی دوکان لوہار دی، مُل صیقی گر جھنگ
 اوہ کھاوے ماس نہاریاں، رج گُوت ننگ
 اوہ دھریک میانوں کڈھی آ، انھیرے شم
 واڈھ نواں پان بجلی، لاٹ کڈھے لمب
 اوس پھٹ کیتا دو پھاڑیاں، ادھو ادھ وٹڈ
 ساہویں آ جھلی اعوان وی، نہ دتپس کنڈ
 دوئی ماری سو موڈھا تک کے، جا اڑی سو تند
 جن رام جپندی باہنی، نھا نکھتی ہے گنگ
 آ دھریں لتھا ہے چھیٹکا، ازل سٹیس ونگ
 ڈھٹھا سرے میدان دے، جا دھرتی ڈنڈ
 اعوان سٹا وانگ مسافراں، مل بھصوت ملنگ
 سجاوے دا جھگڑے روح مجھیں تے، بھوئیں اچ گُرنگ

25

وچار: روح اسماناں تے مجھیں مجھیں کریندا جاوے۔ گُرنگ بھوئیں تے مجھیں
 مجھیں پیا کرے۔ مَریندے بھرا تے ریحانا، بہادرے دا مارے تلوار دے نوں وچ سر
 دے۔ پھل اگانہہ جا پوس۔ مُٹھ ہتھ اچ رہوس۔ آخر دا وداع کر کے بھرا کولوں بھجے
 ریحانا، بہادرے دا۔

بہہ آپے کھیڈاں کھیڈا، آپ کردا بھانا
 تلوار وی آیا نپ کے، بہادرے دا ملک ریحانا

اوس لئی دوکانوں ویکھ کے، فولاد پُرانا
ماری سو دِلے نوں وچ سر دے، پھل دھرتی جا ڈولانا
ریحانے دوس نہ کوئی ہے، اوہ تاں گھڑی لوہار ایانا
جن تڑٹّا زور تیر انداز دا، گھس گیا لکھانا
مل گیونیں ویکھدیاں، ویہدی ساتھ پرانا
دلا، جلا، یارا تے کندا، چارے مُگلاں دا تھانہ
اوہ ڈڑھے نی احمدے ملک نوں، آہرن تک وداناں
تختہ جیویں بیار دا، تجھ گھتیا دھڑکھاناں
اوس رکھی ہے جند لُکا کے، وڈھ کیتا نیں کاناں
مارے سجاوے دیاں خبراں، سَکھ جھیں نوں بھانا
اگدوں بھنویں جوگنیں، کل دیس مُکاناں
چَک گاہ لیا لیریاں، گھر پیٹھیاں لہنا

حوالے / حاشیے

نورے چدھرڑ دی وار 1

- 1 چوغطہ خان ہوریں میر بہرام دی اولاد وچوں ستویں پیڑھی ہن تے اوہناں دی اپنی عمر وی 75 سال دے لگ بھگ ہے۔ اوہ پپیل بھٹا، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ دے واسی ہن۔ ایہہ گاناں اوہناں اسانوں 10 جولائی 2002ء نوں دسیاں ہن۔
- 2 میر بہرام، میر چوغطہ، ”مدح حضرت حافظ دیوان چشتی قادری“، پنجم، 4.11-12 (2002ء): 116۔
- 3 سعید بھٹا، ”حضرت حافظ دیوان“، حق نما، 4.6-8 (1996ء): 65-75۔
- 4 ڈاکٹر سعید خاور بھٹا، ”نورے چدھرڑ دی وار“، پنجابی یونیورسٹی سہیا چار پتر کا، 4 (2006ء): 89۔
- 5 سعید بھٹا، کمال کہانی (لہور: سانجھ، 2006ء) 98۔
- 6 Punjab Government, Punjab District Gazetteers: Montgomery District (Lahore: Government Printing, 1932) 34.
- 7 Sir Lepel H. Griffin, The Punjab Chiefs, ed. Colonel Charles Francis Massy, Rev. ed. 1st, W.L. Conran,

- 8 ڈاکٹر سعید بھٹا، ”نورے چدرہ دی وار“، اورینٹل کالج میگزین،
79.291-92 (2004ء): 205۔
- 9 ڈاکٹر سعید بھٹا 217۔
- 10 بلال زبیری، تاریخ جھنگ (جھنگ: جھنگ ادبی اکیڈمی، 1976) 180۔
- 11 میر چوغطہ، ”مبھارکھ راء صاحب بھٹی“، رجسٹر 1، مملوکہ چوغطہ خان۔
- 12 Punjab Government, Imperial Gazetteer of India Punjab
vol. II (Lahore: Aziz Publishers, 1976) 228-29.
- 13 ”نورے چدرہ دی وار“ تے ایس ٹبر دے شاعراں دیاں کجھ ہور واراں میر بہرام دی
بٹیویں پیڑھی میاں باز ہوراں اپنے پوترے چوغطہ خان نوں 43-1942ء دے لاگے لکھوا دتیاں
ہاں۔ میاں باز دیاں لکھوائیاں کجھ واراں نال دیہاڑ، مہینے تے سال دا ویروا موجود ہے۔ ایس وار نال
ویروا تاں نہیں دتا گیا۔ اُنج ایہہ وار وی 43-1942ء وچ ای قلم دی نوک تیکر اپڑی۔ ایہدا اصل
کھرڑا چوغطہ خان ہوراں کول موجود ہے۔ اسیں ایہہ وار اوہناں دے کولوں نقل کیتی ہے۔ میاں باز
ہوراں دی مرن تاریخ یکم ستمبر 1948ء تے چوغطہ خان ہوریں 2 جنوری 1925ء نوں جے تے
18 جون 2007ء نوں ایس جگ توں چلانا کر گئے ہن۔
- 14 میاں موہن، ”چودھری جھامب دی وار“، راوی۔ سرفراز میراٹھی۔ سرووالا۔ تحصیل چنیوٹ۔
ضلع جھنگ۔ 26 دسمبر 2001ء۔
- 15 سعید بھٹا، ”جمن خان چدرہ“، پنچم، 4.10 (2002ء): 34۔
- 16 ڈاکٹر سعید بھٹا 204۔
- 17 مولوی نور محمد، تاریخ جھنگ سیال 45۔
- ”تاریخ جھنگ سیال“ دا جیہڑا نسخہ اسیں ڈٹھا ہے ایہدے موہر لے صفحے پھٹے ہوئے ہن۔
بلال زبیری ”تاریخ جھنگ“ 308 اُتے ایہدا لکھاری درویش محمد چیلہ دسیا ہے جیہدا فارسی توں اُردو
ترجمہ نور محمد چیلہ ہوراں کیتا ہے۔ اندو بانگا ہوراں مولوی نور محمد، ”تاریخ جھنگ سیال“ چھپن ورھا
1865ء دتا ہے۔ پروفیسر شارب ”کنیں بُدے“ وچ کتاب دا ناں ”حسن المقال“ لکھیا ہے تے
ایہدا چھپن ورھا 1867ء دتا ہے تے لکھاری دا ناں میاں نور محمد چیلہ دسیا ہے۔

- 19 ڈاکٹر سعید خاور بھٹا 88۔
- 20 وارث شاہ، ہیر وارث شاہ، مرتب۔ شیخ عبدالعزیز۔ (لاہور: پنجابی ادبی اکیڈمی، 1964ء)
- 6۔
- 21 ڈاکٹر سعید خاور بھٹا 88۔
- 22 ڈاکٹر سعید خاور بھٹا 91۔
- 23 ڈاکٹر سعید خاور بھٹا 86۔
- 24 ڈاکٹر سعید خاور بھٹا 89۔
- 25 ڈاکٹر سعید خاور بھٹا 86۔
- 26 محمد اطہر علی، اورنگ زیب کے عہد میں مغل امراء، مترجم۔ امین الدین (دہلی: ترقی اردو بیورو، 1985ء) 210۔
- 27 محمد اطہر علی 211۔
- 28 ڈاکٹر سعید خاور بھٹا 88۔
- 29 ڈاکٹر سعید خاور بھٹا 89۔
- 30 ڈاکٹر سعید خاور بھٹا 89۔
- 31 ڈاکٹر سعید بھٹا 209۔
- 32 ڈاکٹر سعید خاور بھٹا 87۔
- 33 ڈاکٹر سعید خاور بھٹا 89۔
- 34 ڈاکٹر سعید خاور بھٹا 91۔
- 35 ڈاکٹر سعید خاور بھٹا 91۔
- 36 ڈاکٹر سعید خاور بھٹا 95۔
- 37 بلال زبیری 186۔

نورے چدھر ڈی وار2

- 1 میاں موہن، ”چودھری جھامب دی وار“، راوی۔ سرفراز میراثی۔ سرو والا۔ تحصیل چنیوٹ۔ ضلع جھنگ۔ 26 دسمبر 2001ء۔
- 2 میاں جانی تے ایس ٹبر بارے دوجیاں معلوماتاں اساں سرفراز ولد ہماؤں چھانگا میراثی، موضع سرو والا، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ توں حاصل کیتیاں ہن۔ اوہ میاں جانی نال دھویں پیڑھی تے مینیں موہن نال یارھویں پیڑھی رلدے ہن۔ سرفراز ہوریں پنج جماتاں پڑھے ہوئے ہن تے اوہناں دی تاریخ پیدائش 20 فروری 1960 دی ہے تے جن تھیں موضع سرو والا، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ ہے۔ اوہناں اپنی خاندانی ریت موجب اپنے وڈکے شاعراں دی شاعری زبانی یاد کیتی ہوئی ہے۔ ایس ٹبر دے دوجیاں جیاں دی ایس ریت نال سانجھ مک گئی ہے۔ میاں جانی دی جیونی بارے ہور سوما کوئی نہیں۔ ایس پاروں اوہناں دیاں دتیاں معلوماتاں اُتے ای انحصار کرنا پیا ہے۔ ایہہ وار وی اساں 26 دسمبر 2001ء نوں سرفراز کولوں فیتہ بند کیتی ہے۔
- 3 ڈاکٹر سعید بھٹا، ”نورے چدھر ڈی وار“، اورینٹل کالج میگزین، 79.291-92 (2004ء): 217۔
- 4 بلال زبیری، تاریخ جھنگ (جھنگ: جھنگ ادبی اکیڈمی، 1976) 180۔
- 5 ڈاکٹر سعید بھٹا 197۔
- 6 سرفراز میراثی۔ گل بات۔
- 7 ڈاکٹر سعید بھٹا 198۔
- 8 ڈاکٹر سعید بھٹا 199۔
- 9 ڈاکٹر سعید بھٹا 200۔
- 10 ڈاکٹر سعید بھٹا 204۔
- 11 ڈاکٹر سعید بھٹا 211۔
- 12 بیوی بھنو دانان پنجابی لوک ادب وچ سخاوت پاروں مشہور ہے تے اوہدے بارے اک لوک کہانی ”ساہت“ 1996ء 181، اُتے دیکھی جاسکدی ہے۔

13	ڈاکٹر سعید بھٹا 196۔
14	ڈاکٹر سعید بھٹا 219۔
15	ڈاکٹر سعید خاور بھٹا، ”نورے چدرھڑ دی وار“،
	پنجابی یونیورسٹی سہیا چار پترکا، 4 (2006ء): 97۔
16	ڈاکٹر سعید خاور بھٹا 89۔
17	ڈاکٹر سعید بھٹا 201۔
18	ڈاکٹر سعید بھٹا 202۔
19	ڈاکٹر سعید خاور بھٹا 91۔
20	ڈاکٹر سعید خاور بھٹا 92۔
21	ڈاکٹر سعید بھٹا 12-211۔

بھٹیاں بلوچاں دی وار

- 1 سعید بھٹا، ”حضرت حافظ دیوان“، حق نما، 8-4 (1996ء): 69۔
- 2 اساڈے وارکار دا ناں میر چوغطہ ہے تے اوہناں دی بچوئیں پیرھی وچ پھیر ایہو ناں چوغطہ خان آوندا ہے۔ اسیں ایہہ معلوماتاں چوغطہ خان توں لئیاں ہن، جینناں دا واسا پٹیل بھٹا، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ ہے۔ راوی چوغطہ خان ہوراں دے دادے مہیں باز ہوراں نے بڈھے وارے زبانی روایتاں تے کئی واراں لکھوا دیتاں ہان۔ ایہہ وار وی 29 اپریل 1942ء نوں قلم دی نوک تیکر اپڑی تے ”للیریاں منکسیاں دی وار“ 4 مئی 1942ء نوں لکھی گئی۔ اوہناں دیاں دو جیاں واراں ”بھٹیاں نسوانیاں دی وار“ تے ”للیریاں اعواناں دی وار“ وی 43-1942ء وچ ای لکھیاں گئیاں پر اوہناں دے نال مہینے تے تاریخ دا زور نہیں۔ میاں باز ہوراں دے مرن دی تاریخ یکم ستمبر 1948ء ہے۔ چوغطہ خان 2 جنوری 1925ء نوں جے تے 18 جون 2007ء نوں ایس جگ توں چلانا کر گئے ہن۔

- 3 چوغٹھ خان۔ گل بات۔ 10 جولائی 2002ء۔
- 4 سعید بھٹا، ”بھٹیاں بلوچاں دی وار“، کھوج، 24.2 (2002ء): 145۔
- 5 سعید بھٹا 120۔
- 6 میر چوغٹھ، ”بھٹیاں بلوچاں دی وار“، رجسٹر 1، اُتے ایہہ تاریخ لکھی ہوئی ہے۔
- 7 میر چوغٹھ، ”مہارکھ راء صاحب“، رجسٹر 1،
- 8 میر چوغٹھ، ”بھٹیاں نسوآئیاں دی وار“، رجسٹر 1،
- 9 میر چوغٹھ، ”للیریاں منگیاں دی وار“، رجسٹر 1،
- 10 James A.H.Murray et al., eds., The Oxford English Dictionary, 2nd ed., vol.II (Oxford: Clarendon Press, 1989) 657.
- 11 John T. Platts, A Dictionary of Urdu Classical Hindi And English (Lahore: Sang-e-Meel, 1994) 172.
- 12 کاہن سنگھ ناہا، گورشد رتنا کر مہاں کوش (پٹیاہ: بھاشا و بھاگ پنجاب، 1981) 893۔
- 13 اے۔ ڈی اعجاز، کال بلیندی (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1986) 120۔
- 14 اعجاز 125۔
- 15 اعجاز 144۔
- 16 James A.H.Murray et al., eds., 1072.
- 17 H.H.Wilson, A Glossary of Judicial And Revenue Terms (Delhi: Munshiram Manoharlal, 1968) 98-99.
- 18 James A.H.Murray et al., eds., The Oxford English Dictionary, 2nd ed., vol.xi (Oxford: Clarendon Press, 1989) 1007.
- 19 سعید بھٹا 116۔
- 20 سعید بھٹا 125۔
- 21 سعید بھٹا 145۔
- 22 میر چوغٹھ، ”بھٹیاں بلوچاں دی وار“، رجسٹر 1،
- 23 ”بھٹیاں بلوچاں دی وار“، رجسٹر 1، دے حاشیے وچ لکھی تاریخ۔

24 میر جو غلط، ”بھٹیاں بلوچاں دی وار،“ رجسٹر 1،

25 سعید بھٹا 122۔

26 سعید بھٹا 129۔

27. Punjab Government, Punjab District Gazetteers: Jhang District (Lahore: Government Printing, 1930) 53.

28. Punjab Government, Punjab District Gazetteers: Jhang District 58.

29 سعید بھٹا 124-25۔

30 سعید بھٹا 142۔

31 سعید بھٹا 141۔

32 سعید بھٹا 150۔

33 سعید بھٹا 116۔

34 سعید بھٹا 116۔

35 سعید بھٹا 117۔

36 سعید بھٹا 116۔

37 سعید بھٹا 117۔

38 سعید بھٹا 124۔

39 سعید بھٹا 126۔

40 سعید بھٹا 127۔

41 سعید بھٹا 129۔

42 سعید بھٹا 137۔

43 سعید بھٹا 144۔

44 سعید بھٹا 118۔

45 سعید بھٹا 116۔

46 سعید بھٹا 140۔

47 سعید بھٹا 141۔

48 سعید بھٹا 150۔

49. Punjab Government, Imperial Gazetteer of India Punjab
vol.II (Lahore: Aziz Publishers, 1976) 228-29.

50 سعید بھٹا 141۔

51 سعید بھٹا 148۔

52 سعید بھٹا 150۔

53 سعید بھٹا 120۔

54 سعید بھٹا 126۔

55 سعید بھٹا 147۔

56 سعید بھٹا 125۔

57 سعید بھٹا 118۔

بھٹیاں نسوآنیاں دی وار

1 Punjab Government, Punjab Distirict Gazetteers: Jhang
District (Lahore: Government Printing, 1930) 53.

2 ملک سارنگ نسوآنا۔ گل بات۔ موضع مارکھ۔ تھانہ کانڈی وال۔ تحصیل چنیوٹ۔
ضلع جھنگ۔ 5 جنوری 2007۔

3 Punjab Government, Punjab District Gazetteers: Jhang
District 55.

4 میر چوغٹھ، ”بھٹیاں نسوآنیاں دی وار“، رجسٹر 1، مملوکہ چوغٹھ خان۔ پٹیل بھٹا۔ تحصیل
چنیوٹ۔ ضلع جھنگ۔

- 5 Bhagat Singh, A History of The Sikh Misals
(Patiala: Punjabi University, 1993) 44.
- 6 Bhagat 47.
- 7 مولوی نور محمد، تاریخ جھنگ سیال 69۔
- 8 مولوی نور محمد 95۔
- 9 Punjab Government, Imperial Gazetteer of India Punjab
vol.II (Lahore: Aziz Publishers, 1976) 208.
- 10 میر چوغطہ، ”بھٹیاں نسوآئیاں دی وار“ رجسٹر 1،
- 11 Punjab Government, Punjab District Gazetteers: Jhang
District 58.
- 12 میر چوغطہ، ”بھٹیاں نسوآئیاں دی وار“ رجسٹر 1،
- 13 میر چوغطہ، ”بھٹیاں نسوآئیاں دی وار“ رجسٹر 1،
- 14 میر چوغطہ، ”بھٹیاں نسوآئیاں دی وار“ رجسٹر 1،
- 15 مولوی نور محمد 4-103۔
- 16 میر چوغطہ، ”بھٹیاں نسوآئیاں دی وار“ رجسٹر 1،
- 17 میر چوغطہ، ”بھٹیاں نسوآئیاں دی وار“ رجسٹر 1،
- 18 میر چوغطہ، ”بھٹیاں نسوآئیاں دی وار“ رجسٹر 1،

للیریاں منگسیاں دی وار

- 1 چودھری عمر حیات للیرا۔ گل بات۔ موضع ٹبی للیرا۔ ضلع جھنگ۔ 27 مئی 2007۔
- 2 میر چوغطہ، ”للیریاں اعواناں دی وار“ رجسٹر 1، مملوکہ چوغطہ خان۔ پیپل بھٹا۔ تحصیل چنیوٹ۔ ضلع جھنگ۔

- 4 Punjab Government, Imperial Gazetteer of India Punjab vol.II (Lahore: Aziz publishers, 1976) 229.
- 5 Sir Lepel H.Griffin, The Punjab Chiefs, ed. Colonel Charles Francis Massy, Rev.ed.1st, W.L.Conran, H.D.Craik, Rev.ed.2nd (Lahore: Sang-e-Meel, 2004) 85.
- 6 Punjab Government, Punjab District Gazetteers: Jhang District, (Lahore: Government Printing, 1930) 29.
- 7 Punjab Government, Imperial Gazetteers of India Punjab vol.II 229.
- 8 میر چوغطہ، ”للیریاں منگیاں دی وار“ رجسٹر 1، مملوکہ چوغطہ خان۔ پینیل بھٹا۔ تحصیل چنیوٹ۔ ضلع جھنگ۔ ایہہ وار میاں باز ہوراں اپنے پوترے چوغطہ خان نوں 4 مئی 1942ء نوں لکھوائی ہائی۔
- 9 سعید بھٹا، ”بھٹیاں بلوچاں دی وار“، کھوج، 24.2 (2002ء): 141۔
- 10 سعید بھٹا 150۔
- 11 میر چوغطہ، ”للیریاں منگیاں دی وار“،
- 12 میر چوغطہ، ”للیریاں منگیاں دی وار“،
- 13 میر چوغطہ، ”للیریاں منگیاں دی وار“،
- 14 منشی حکم چند، تواریخ ضلع ملتان (لاہور، نیو امپریل پریس، 1884ء) 471۔
- 15 Griffin 88.
- 16 سعید بھٹا 145۔
- 17 سعید بھٹا 150۔
- 18 Griffin 88.
- 19 میر چوغطہ، ”للیریاں منگیاں دی وار“،
- 20 میر چوغطہ، ”للیریاں منگیاں دی وار“،

	میر چوغٹھ، ”للیریاں منگیاں دی وار،“	21
	منشی 473۔	22
23	Griffin 88.	
	میر چوغٹھ، ”للیریاں منگیاں دی وار،“	24
25	Griffin 86.	
	میر چوغٹھ، ”بھٹیاں نسوآئیاں دی وار،“ مملوکہ چوغٹھ خان۔	26
	سعید بھٹا 148۔	27
	مولوی نور محمد، تاریخ جھنگ سیال 104۔	28
	میر چوغٹھ، ”للیریاں اعواناں دی وار،“ رجسٹر 1، مملوکہ چوغٹھ خان۔	29
	میر چوغٹھ، ”للیریاں منگیاں دی وار،“	30
31	Bernard S.Cohn, <u>Colonialism And Its Forms of Knowledge</u> (Delhi: oxford university press, 1997) 64.	

للیریاں اعواناں دی وار

1	W.J. Wilkins, <u>Hindu Mythology</u> (London: Curzon Press, 1974) 449.	
2	Wilkins 197-98.	
3	Wilkins 308.	
4	"Bangaru Laxman as Hanuman and Buffalo Nationalism." 2007.10 Jul. 2000 < http://ambedkar.org/News/hl/Laxmanas.htm >.	
	سعید بھٹا، ”مالی بھٹی،“ پطرس، 26 (2005ء): 117۔	5

- 6 سعید بھٹا، ”مالی بھٹی“، 117۔
- 7 سعید بھٹا، کمال کہانی (لہور: سانجھ، 2006ء) 162۔
- 8 سعید بھٹا، ”مالی بھٹی“، 117۔
- 9 بابا فرید، آکھیا بابا فرید نے، مرتب۔ محمد آصف خاں
(لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1978ء) 170۔
- 10 دکتز محمد باقر، پنجابی قصے فارسی زبان میں، جلد اول
(لاہور: پنجابی ادبی اکیڈمی، 1957ء) 81۔
- 11 ڈاکٹر گوپی چند نارنگ، ہندوستانی قصوں سے ماخوذ اردو مشنویاں
(لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 2003ء) 173۔
- 12 نارنگ 173۔
- 13 نارنگ 182-191۔
- 14 نارنگ 177۔
- 15 Rustom Bharucha, Rajasthan An Oral History
(New Delhi: Penguin Books, 2003) 61.
- 16 Bharucha 62.
- 17 Bharucha 61.
- 18 میر چوغطہ، ”للیریاں اعواناں دی وار“، رجسٹر 1، مملوکہ چوغطہ خان۔ پینل بھٹا۔ تحصیل
چنیوٹ۔ ضلع جھنگ۔
- 19 میر چوغطہ، ”للیریاں اعواناں دی وار“،
- 20 میر چوغطہ، ”بھٹیاں نسوآنیاں دی وار“، رجسٹر 1، مملوکہ چوغطہ خان۔
- 21 میر چوغطہ، ”بھٹیاں نسوآنیاں دی وار“،
- 22 میر چوغطہ، ”بھٹیاں نسوآنیاں دی وار“،
- 23 میر چوغطہ، ”للیریاں اعواناں دی وار“،
- 24 میر چوغطہ، ”بھٹیاں نسوآنیاں دی وار“،
- 25 میر چوغطہ، ”للیریاں مٹکسیاں دی وار“، رجسٹر 1، مملوکہ چوغطہ خان۔

میر چوغطہ، ”للیریاں منگیاس دی وار،“	26
میر چوغطہ، ”للیریاں اعواناں دی وار،“	27
میر چوغطہ، ”بھٹیاں نسوآنیاں دی وار،“	28
میر چوغطہ، ”بھٹیاں نسوآنیاں دی وار،“	29
میر چوغطہ، ”بھٹیاں نسوآنیاں دی وار،“	30
میر چوغطہ، ”للیریاں اعواناں دی وار،“	31
میر چوغطہ، ”للیریاں اعواناں دی وار،“	32
میر چوغطہ، ”للیریاں اعواناں دی وار،“	33

انتظامی تے مالی اصطلاحاں

- اگوان: آگو، اگے ٹرن والے، کسے لڑائی مقدمے دے موہری۔
- انعام: حکومت ولوں دتی نقدی یاں بھونیں، عام طور تے بار دے وسیب وچ اوہ زمین انعام آکھی جاندی ہا، جیہنوں آباد کرن مگروں ماملا معاف ہووے ہا۔ سرکاری کار و بہار وچ معاف دی اصطلاح وی ورتیندی ہے۔
- این: آئین، حد، قانون، من مرضی، قانون دی حد، بارڈر۔
- باقی: سرکارنوں ماملا تارن ویلے پورا ماملا ادا نہ ہوونا تے واہی وان دے ذمے کجھ بقایا رہ جاونا۔
- بدی: شکایت، مدعی ولوں ملزم دے خلاف عدالت وچ لایا الزام۔
- بسینوا: سنگھم، سرحد۔
- بھوتار (بھو + تار) بھوتاری: بھونیں توں ملن والی آمدنی، مزارعیاں دی آمدنی توں حصہ وصولن والا، زمیندار۔
- بھومیا: بھوم تے قابض، زمین دا مالک، راجپوتانہ وچ جدی زمیندارنوں بھومیا آکھیا جاندا ہے۔ واراں وچ اجیہا زمیندار مراد ہے، جیہڑا کچھری وچ گل کرن دا سلیقہ رکھدا ہووے۔ خورے کرسی نشین دی تھاویں دیسی لفظ ہووے۔

- پتی: رواجی قانوناں موجب زمین دا ورثتی حصہ۔
- پروانہ: حکومت دا لکھتی حکم نامہ، وارنٹ۔
- پگ: پگڑی، قبیلے ولوں کسے جی نوں سردار من کے بنھائی پگ، قبیلے دی اگوائی دا نشان۔
- پلٹن: پلاٹن دا وگڑیا روپ، انگریزی وچ فوج دی کئی ٹکڑی کان ورتیندا ہے، پر پنجابی وچ وڈے لشکر دے معنیاں وچ استعمال ہوندا ہے۔
- پوتا: خزانچی دا تھیلا۔
- تارک: ترک، اچھی جدی جائیداد یاں میراث جیہڑی سرکاری حکم یاں وصیت پاروں چھڈنی پوے۔
- تپا: پرگنے توں نکا انتظامی یونٹ، ہک توں ودھ پنڈاں دا یونٹ، عام طور تے تپا وچ ہک وڈا قصبہ ہوندا ہے تے اوہدے نال ہور نکلے پنڈ۔ تپا دی پچھان وڈے پنڈ توں ای ہوندی ہے۔
- تپاس: نیاں، عدالت، انصاف۔
- ترنی: ترن، گھاہ دی ہک قسم، گھاہ دی چرائی اُتے ٹیکس۔
- تکرار: اختلافی معاملہ، جھگڑا جھگڑا۔
- تلکا: تعلقہ، انتظامی یونٹ، دیوان سادون مل سے جھنگ سولھاں تعلقیاں وچ ونڈیا ہويا ہا۔
- تیہدی: وارنٹ یاں سمن وصول کراون والا عدالتی نوکر۔
- تھانہ: تحصیل دا ہک انتظامی یونٹ، پہلاں زمیندار نوں کجھ زمین دتی جاندا ہاتے اوہ سرکاری کارندیاں دا خرچ وی او سے وچوں کڈھدا ہا۔ واراں وچ ایہہ شہد پولیس سٹیشن تے زمیندار نوں ڈھیبی تھانیداری دوواں معنیاں وچ ورتیویا

ہے۔

جمعدار: رنجیت سنگھ دی باقاعدہ فوج وچ حوالدار توں وڈا افسر۔

جھیڑا: دو دھراں وچ کار اختلافی معاملہ۔

چیٹی: جُرمانہ۔

چودھری: پرگنہ دا مکھیا، پنڈ دا موہری، محکمہ مال دا بک عہدہ۔

چوکی: جائیداد دی نگرانی کرن دا عمل، پوسٹ۔

خط: کسے سرکاری عہدے دار ولوں دستی گھلی چٹھی، اشیام۔

دفتر: سرکاری لکھت۔

دعویٰ: کسے معاملے بارے عدالت وچ نیاں لئی کیتا مقدمہ۔

دیوان: شاہی عدالت، محکمہ مال دا افسر، وزارت، محکمہ مال دا وزیر۔

دھرت: دھڑتھ، The ground rent

ڈالا: لغوی معنی ٹکڑا، ڈالنا: دو ٹوٹے کرنا، اجیہا کھیس جیہدے دواڈا ڈھسے کھڈی

تے بندے ہن تے وت ہتھ نال اوہناں نوں سیتا جاندا ہے۔ اناج دی

ڈھیری چاون سے زمیندار دے پُتر دا وچھایا کپڑا، ایہہ اناج یاں غلہ مزارع

دیندا ہے۔

روزینہ: روز دیہاڑی، ڈیلی الاؤنس، فوجیاں سپاہیاں دا خرچ جیہڑا کچی رسد راہیں دتا

جاندا ہا۔

زارے: اجارے، اجارہ، مقرر قیمت تے لیا زمین دا ٹھیکہ۔

زمیندار: زمین اُتے قابض، بار وچ ہراوہ جی جیہدے ناویں زمین دی مالکی ہووے

زمیندار اکھواندا ہے۔

سروپا: سروپا، خلعت۔

سرکار: حکومت، ہک انتظامی یونٹ، جیہدیاں انتظامی حداں اڈواڈ سمیاں وچ بدلدیاں رہیاں ہن۔

سک: شق، قسمت، اجوکے ڈویژن جیڈا انتظامی یونٹ۔

سکار: سکدار، شقدار۔

سواکی: ٹھیکے یاں مالے دی مقرر قیمت توں ودھ وصولی، جیویں من کنک دے نال ہک سیرودھ لے لینا۔ اندو بانگا ہوراں چوتھا دسیا ہے۔

طرف: پرگنہ دے اندر ہک انتظامی یونٹ، چند پنڈاں دی ریاست۔

طلب: سمن۔

عرضی: لکھتی درخواست۔

فروعی: واڈھو آمدنی، مالے توں اڈ حکومت نوں جرمانیاں تے قرقی دی آمدنی۔

فریاد: حکومت نوں مددکان سدن، سرکار اگے شکایت کرنی۔

فوجدار: ترک راج سے سپہ سالار دا ماتحت، صوبے دے کسے انتظامی یونٹ دا نگران۔

کاردار: تعلقے دا حاکم یاں نگران، دیوان ساون مل دے سے جھنگ دے سولھاں تعلقیوں دے چالھی کاردار ہائے۔

کارگن: محرر، کاتب۔

کچہری: عدالت، اجیہی تھاں جتھے حاکم مقدمات دا فیصلہ کرن، راج دربار۔

کمیدان: کمیدن، کمان افسر، قلعے دا فوجی افسر۔

گوک: بار وچ چوری ڈاکے سے سنگیاں نوں مددکان سدن یاں خبراون کان ہک کن وچ انگل رکھ کے زور دی آواز نال بلاونا، فارسی شبد فریاد دی تھاویں اچے دی حکومتی مدد لین کان گوکنا ای ورتیندا ہے۔ سرکارے دربارے فریاد کرنی۔

گدی: مسند، حاکم، افسر، پیر دے بہن دی تھاں۔

گیرا: جھوٹا دعویٰ۔

مالہ: مالیہ، واہی اُتے ٹیکس۔

مِثِل: ہک ہی مقدمے دے متعلق کاغذ، فائل۔

مختار: نمائندہ، وکیل۔

مُدے: مودع، حکومت ولوں کسے جی نوں جائیداد، جاگیر، تعلقہ دی نگرانی سوچنی۔

موسل: محصل، ترک راج سے حکومت دا نمائندہ، جیہڑا زمیندار اُتے نگران ہوندا ہا۔

ہُن بار وچ زمیندار دے مینجر دے طور تے ورتیا جاندا ہے، جیہڑا واہی راہی

واحساب رکھدا ہے۔

مہر: پنڈ دے سرکاری نوکر دا معاون۔

نذر: پیشکش، کمشن، ترقی یاں بخشیش دے موقع اُتے افسریاں بادشاہ نوں دتا

نذرانہ، نکلے افسردی وڈے نوں دتی سوغات، سرکاری کامے نوں دتا نذرانہ،

نذر مقدمی، نذر محرر، نذر کائنجن۔

وڈھی: رشوت۔

اوکھے لفظاں دے معنے

آبا: سو بھاء، قدر، چمک	اُتاڑ: ہٹھاڑ دا اُلٹ
آپن: اپنے آپ	اُتدوں: اُتلے پاسیوں
آدی: مڈھ، ازل، پہلا	اُترے: اُتاڑ نوں گئے
آر: وانگ	اُتریندے: اُتاڑ دے علاقے ول جانور
آسیاں آلی: تحصیل تے ضلع سرگودھا	اُتھلنے
آگت: آونا، پُجنا، کمائی، وصولی	اُتوڑتی: ہکھاڑھے، مسلسل
آندس: ایس آندے نیں	اُتیرے: اُتے توں، تھوڑا جیہا ہور اُتے
آہناں: آکھناں	اُتھاہے: اوتھائیں، ٹکانے
آئَن: آئے ہن، آئے نیں	اُتھوں: اوس تھان توں
ابت: غضب، غصے دی تیزی	اٹ: شعر، وار دے دو مصرعے
ابھر تھا: ہنیری، گڑے دا طوفان	اچھک: بٹھہر، رُک
ابھگا: مندے بھاگاں والا	اچ: اُچھا
ابھوان: ابھمان، تکبر	اُچالنے: اُچالے کروانے، ہجرت کروانی
اُپر چوٹا: برابر دی شے توں کچھ ودھیا	اُچلنا: اُچالا کرنا، ہجرت کرنی
ہونا	اُچے: اُچاونا، کرسکنا، ہو سکے، جیویں نیاں
اپن اپارا: اپمیرا، بے انتہا، بے حد، خُدا	اُچے
اُپیرے: کھرلاں دی ہک مونہی	اُچوآنی: اُچوآنیاں دی، اُچوآنے بھٹی

اُدھراک: ادھرک، ہک سبزی	اُشناک: چالاک، سمجھدار
ادھر وڑن: ادھیڑن، سیتا ہویا کھولنا	اصحاب دا بُبا: میاں اصحاب دا قبرستان،
ادھر وکڑ: ادھلوکڑ، اُدھالا کرن والا،	چک 69، تحصیل سلاوالی، ضلع
اُدھالن والا	سرگودھا
اُدھوں: اوس توں	اکبا: ڈاڈھا، کرڑا
اُدیکساں: اُدیکاں گا	اُکیل: ودھیک
اُرٹ: وعدے موجب ملن دی تھاں	اکھاڑے: اکھاڑا، ڈنگل دی تھاں
ارڑ: تحصیل ساہیوال، ضلع سرگودھا	اکھاہاں: اسیں آکھیے
ارگ: عرق	اُگا سے: اُکسائے،
اُرلی: کھلی، وسیع	اُگڑیساں: اُگاڑاں گا، لہنا وصول کراں
اڑنگ: ارڑا، وڈے جنور دی چیک	گا
اڑنگ:	اُگو: چدھرڑاں دا وڈکا
اڑوا: اڑی توں	اگو لے: ڈھوڈھے
اڑھکاں: اناڑیاں، انجیے ویہڑے جو	اگچ: دوجے دے اگے لاون
اچے ہلاں تے نہ جُپدے	اُگیندے: اُگاڑدے
ہوون	اگھانے: مُل پینا، قیمت وصول ہونی
اڑیکے چاڑھنا: (مجا) انگل تے لالینا	ال: ول
اُزبکیاں: اُزبکستان دیاں گھوڑیاں	اُل: کسے شے نوں پیروں یاں جڑھوں
اُسارا: صلاح سپا، مشورہ، منصوبہ	کڈھ لینا، اُلا، اُلرن

الاب: لے، سُر	اوڈھڑ: اوہلا
الاون: بولن، گل کرن	اوڈھنیاں: اوڈھنا، موڈھیاں تے رکھیا
الجا لاہیا: بھرم گنوايا	کپڑا
الجان: لحن، ترنم، شعر	اوروں: ایدھروں
امبراسر: امرتسر	اورے: اُرے، اوہراں
امدوں: آوندوں	اہولیاں: قبولیاں
امرتی: مٹھے سردے دا بیج	اینو: تھانہ نور پور، ضلع خوشاب
اُمرے: اُمراء	بادل: کپڑے دی اک قسم
ان بھنواونا: روٹی دینی، لنگر جاری کرنا	باشے: باشا، بازتوں نکا ہک شکاری پنچھی
انائی: کال، قحط	باگھے: تیز لے وچ نیچیا جان والا ناچ
انٹی: اجوڑ	باندال: باندھاں، بند کیتے ہوئے، قید
اندے: آپس وچ	کیتے ہوئے
انگاڑی: انگڑائی	باہلا: بہتا
انوائے: منگوائے	باہولی: پانی وچ تردیاں بانہہ مارنی،
انیندا: لے آوندا	باہواں دے زور تے جتا کو
اُنھ: اوہنوں، اوس نوں	اگے جایا جا سکے
اُنھیرے: اُنھیرا چک، ضلع سرگودھا	باءہی: بانہہ
اواج: آوازہ، آواز	بہری: بھیکری
اودائیں: اودھرے، اوسے پاسے	بڈھی ٹھٹی: تھانہ مسن، تحصیل تے ضلع

جھنگ
برال: گھاہ دی ہک قسم
برک: دردیلی چیک
بڑانا: موضع بڑانا، تحصیل چنیوٹ، ضلع
جھنگ
بساتھ: دھن، پونجی
ڈشیر: بس والا، زہریلا
بک: لڑ، جھگڑ
بک: شینہ دا آواز
بگڑ: پانی دا تلاں، پانی دے ٹوے
بگھا: واڑا
بلغارے: خوشبودار چمڑے
بلی بہادر: بلی بہادر دا دربار، موضع کھلڑ،
تحصیل تے ضلع جھنگ
بلیدا: داند، داند دا وگ
بلیل: بلارا، آواز
بمب لگنی: دھونسے تے سٹ لگنی، خون
خرابے دی صورت پیدا ہونا
بنا: وٹ، حد

بناتی: بنات دے کپڑے دا بنیا ہویا
بنھال: بنھی ہوئی، وڈے کاریگر دی
کاریگری جیویں نیچا بنھنا وغیرہ
بودیاں: سردے وال، چوٹی دے وال
بوہٹا: مرداں دا بانہہ اُتے بنھن والا زیور
بہاب دی: موضع دارا پتھر، تحصیل
چنیوٹ، ضلع جھنگ
بہانہ: پیسے، بیٹھے
بہاول: بہاول پور
بہکاں: آہلیاں، مال ڈنگر بنھن دی تھاں
بہن آدرے: پٹھن دا آدر کرے، احترام
نال بٹھاوے
بہین: بہاون، بٹھاون
بے بہریاں: پتہ لگے بغیر
بیتال: چھلیڈا، اک نکا جیہا جنور جیہڑا
شکلاں بدل سکدا ہے
پیر: ویر، سورما، لڑائی
پیر بونجا: کالی دیوی دیاں ساتھناں
پیر کھیت: میدان جنگ، لڑائی دا پڑ

بیراڑیاں: گھوڑے داتل
 بیڑاٹھل جاوی: بیڑا تر جاوی، پیاریاں
 نوں دتی جان والی بددعا
 بیج: خرید فروخت
 بیہان: اجیتی گھوڑی جیس اُتے کاٹھی نہ
 پائی جاندی ہووے
 بھاگ ناڑی: سکسر، ضلع خوشاب
 بھان: بھینی، باہک، آہلی
 بھانگا: وارا
 بھانگے: بھانگا، حصہ، پتی
 بھبکیٹی: بھبکی
 بھبھاڑ: وڈا کھپا، وڈا پھٹ
 بھبھر: مٹی دے گھرے یاں جماونی دا
 مونہہ
 بھبھرا نے: موضع بھبھرا نا، تھانہ کانڈی
 وال، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ
 بھبھوت: سادھواں دی دھونی دی سواہ
 بھبھتی: بھت، قاعدہ، طریقہ، ریت، عادت،
 انداز
 بھٹی دا چک: تھانہ جلال پور بھٹیاں،
 تحصیل پنڈی بھٹیاں، ضلع
 حافظ آباد
 بھج آونا: (مجا) نرم پے جانا
 بھچھ: تعاقب کرنا، ششکارنا
 بھرمی: سیالاں دا ہک وڈکا
 بھرو: سیالاں دا ہک وڈکا
 بھروہل: گھوہ دی کانجن توں اُتاناہہ نکلیا
 ہویا لکڑی دا دھرا
 بھڑاہاں: اسیں بھڑیے
 بھسواتے: بھسوات، کھچک جاوَن، تلک
 جاوَن
 بھگالے: بھاگاں آلے
 بھل بھنوايا: چنگی شے دی آفرکیتی
 بھلکے: آوَن والا کل
 بھلہا: کئی سانگ
 بھمب: زلزلہ
 بھمدا: بھاوندنا
 بھنناں: میں بھندا آں، چوری کرناں،

ساک لینے جاگھوں (اکھان)

پاگھو: نسلی گھوڑیاں دا اصطبل

پاہلا: پہلا

پن: ماہنی سیالاں دے گھوڑیاں دی اک

نسل

پتریا: چاچا

پتریلے: پتریلے، جیہڑا سکا پتر نہ ہووے

پر پتراں وانگوں رکھ لیوے،

متنبی

پٹھاک: پٹھ اُتے

پٹھے: سرین دا اُتلا حصہ

پچا دھی: کچھی

پچریں: پچی ہوئی

پچھنڈ: پچھلے پیراں نال دولتی مارنی

پچھوڈ کیاں: باہاں نوں رسی نال پچھانہ

کنڈ اُتے زور نال بنھ دینا

پرانا آزار: پرانا روگ، ٹی بی

پر بھ: جھمان

پر بھات: صبح، فجر

سنھ مار کے چوری کرنی

بھٹے: بھٹے

بھننیا: بھانجا، بھین دا پتر

بھو: ڈر، خطرہ، خوف

بھوچریں: موضع بھوچرا، تحصیل تے ضلع

جھنگ

بھوڑانی: موضع بھوڑانی، تھانہ بڑانا،

تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ

بھوں: پرت

بھو ہڑے: آکر، مجھڑ کھلوون

بھویں: پرتے

بھیریں: بھیر، تنگی، سوڑ، اکھا ویلا

بھیں: پرت، ہٹ

بھیر: وڈا نقارہ

پاڑ چھے: پرنا لے

پاس نہ جاوے: وس نہ چلے

پاسنے: دھاوے

پاگھاں: پاگھ، نسلی گھوڑیاں دا

اصطبل، گھوڑا لینے پاگھوں

پرتا: پرتاوا، ولدا، جواب
 پرار: پچھلے توں پچھلا سال، دو سال
 پہلاں
 پرچاونی: تعزیت کرنی
 پرملّاں: پُونِبلّاں، پرانِبلّاں، کن دا اُتلا
 حصہ
 پرمی: نسلی، جدی، خاندانی، چنگا
 پریشری: ربی، خدائی
 پرینیا: ویاہیا
 پروہتاں: پنڈتاں
 پڑ: میدان
 پڑیاں: وڈا پتھر، پہاڑ دا ٹوٹا
 پسلیٹ: پاسے پر نے ہوون
 پک: پکی تھاہر
 پکرن: اپڑن
 پکیٹ: پکے توں، ہنڈھیا ہويا
 پکھر: تھاپڑا
 پلا: کچا، جیہڑا بھانڈا آوی وچ صحیح نہ پکا
 ہووے
 پلاکی: کسے جانور اُتے چھال مار کے بہنا
 پلان: پلانا، اُٹھ ڈاچی اُتے پاون والی
 کاٹھی
 پلک: بھید دا دودھ دوہنا
 پلکے: پوے، لپکے
 پلوٹا: بد دُعا
 پلیندا: ہاتھی نوں ٹوردا، ہمت دا ورتارا
 پمدی: پوندی
 پُن: دان، خیرات، نیکی
 پنا: صفحہ
 پنہوتھیا: تھہ دے پنچے وچ نپ کے
 اُتانہہ کیتا
 پنچے آلا: تھانہ بڑانا، تحصیل چنیوٹ، ضلع
 جھنگ
 پندا: بھیک منگدا
 پنڈ: پنڈ دادن خان
 پنیا: منگیا
 پواڑے: جھگڑے، موت دے اکھاڑے
 پور: بیڑی وچ جنیاں سواریاں اک واری

پیڑونج: بیوی بھنوں دا نکا پُتر	پیٹھن
پیڑ: پیڑن، گھوڑے کھوتے اُتے کاٹھی	پور سائیں: پوراں گے، دفن کراں گے
یاں واہنگی پاوئی	پُوریندے: قبر وچ دفن ہوندیاں
پیڑا: دس توں گھٹ بندیاں دی واہر	پُولا: موٹی دھار
پیڑیاں: پیڑا، پیڑے، جنور دے پیراں	پوند: پہلے، پہلاں
والی رسی، جیہدے نال کلتے	پہردینہ: دینہ اُبھرن توں ترائے گھنٹے
تے بھئی دا ہے	بعد، تن گھنٹیاں دا پہر ہوندا
پیشیں: دوپہر توں کچھ دا وقت، دن نوں	ہے
دو تن بجے تک دا وقت	پہر یوے: پہناوے، لباس
پیگھے: پنگھوڑے	پہلن: اجیہی مجھ جیہڑی پہلا سوا سوا
پیلی: پرلی، دو بجے پاسے	ہووے
پیلے: ہاتھی نوں ٹورے	پیاد: پیادے
پکھڑ: پھوپھی دا خصم	پیالہ چٹ جاؤس: بندوق دی میگزین
پکھڑیوڑے: پھٹے ہوئے، زخمی	وچ بارود مس ہو جاوے، فائر
پھدھائی: پھڑائی	نہ ہووے
پھرساہاں: اسیں آ کے پھراں گے	پیٹ پکایا: تنگ کر ماریا
پھڑ پھوٹی: پھڑ پھوٹ پاوے والا، رل	پیٹے پینا: (مخا) کھاتے پینا
وسدیاں وچ پھوٹ پاوے والا	پیدھے: پہنے
پھل: پھالا، ہتھیار دا تیز دھاری دار حصہ	پیر جی جاوے: نس پون

پھیلیے: پھیل، تیل وچ پھلاں دی خوشبو	تراہ: ڈر، خوف
لی ہونی، خوشبوئی تیل	تراہے: تنے ای
پھنڈر: بانجھ، خاص طور تے مجھ گاں دا	مزپ: ترینگل نال کنک دیاں تھبیاں
ہوونا	نوں اُتانہہ کھلواڑے تے سٹنا
پھوپھیر: پھوپھی دا پتر یاں دھی	تر پھیر: پھر پھوٹ، پھوٹا
پھور: اکھ جھمکن دا سما	ترٹا: ٹٹا
پھہنک: ان سہنا، اُبال	ترٹی: پردہ، اوہلا
پھہکدے: لگدے	تردن: تردے ہن
پھیرو: پھیر دا، وسیب دا	ترڈا: جتھے ترائے کونے ملدے ہون،
تاتے: جوش، گرمی، سیک	کڑانے دی ہک پہاڑی
تازنیں: عربی نسل دیاں گھوڑیاں	ترکڑیاں: تگڑیاں
تنسا: تتا	ترکل: لک
تچھ: تچھ، لکڑی دی وڈی مڈھی دے	ترگ: گل دا زیور
سرے نوں سواہریاں کر کے	ترگڑیں: ترگڑ قبیلے دی جُوہ
تراشنا	ترگش: تیراں دا تھیلا، بیار دی گیلی
تدہاں: تداہیں، تدوں	ترم: پسینے دی بوند دی چمک
تدھے: تیرے	ترن: آکڑ، جوانی
تراما: تانبا	ترنڈا: چھیڑ
تران: طاقت، زور	ترنگڑ: مشکیزہ

تمک: نوبت، ڈھول، ٹمک	تروٹا: کمی
تندرا چھلکنا: (محا) تھوڑی گل نوں باہلا	تروڑا: توڑے دار بندوق
ودھاونا	ترہا: ڈرا، تراہ کڈھنا، خوف زدہ کرنا
تُنکاں: تنگ، رسی نوں چھمی دیونی	تریٹ: تریٹ
تنگا: تنگی، اوکڑ	ترینگل: لکڑی دا ترائے اُنکلاں والا
توار: چکر، مخالفت بھریاں گلاں، تانگھ	اوزار جیہدے نال کھلواڑے
توشہ: سفر خرچ، زادِ راہ	دیاں کاہیں دِپدیاں ہن
توئیں توئیں: گاٹا وڈھیون پاروں ناڑ	ترینگل ڈاہنا: (محا) بے ٹکا کم کرنا
وچوں وگن والے خون دی	ترتنبے: تتاں
آواز	ترتنبہیں: تتاں ای
تیر پتیر: آہمو ساہمنی، بہماڑھی، دبودب	تریو پئی: ترہا، تیجے حصے دا مالک
تیگ: تیج، تلوار	تک: پھاڑی، ٹوٹا
تین: تینوں	تکریڑے: تکرے توں، تکرے
تھڑدی: تھڑکدی، اُکدی	تکمین: تئین
تھنخیں: تھنخ، ماں دا دودھ	تگادے: تقاضہ، مصیبت
تھئے: مونہہ تیکر بھر دیونا	تگرانی: تگ توں، زور نال
تھورے: احسان، شکرانہ	تگنا: ٹھہر سکنا، مقابلہ کر سکنا
تھیکی: تلوار میان وچ گھتی	تمبوریاں: طنبوریاں، اک ساز
ٹاہنگے: ٹاہنگ، پتن اُتے بیڑیاں دے	تجس: آتش پرست ہو جاونا

ٹھٹھا: ٹھٹھا عمر، تھانہ بڑانا، تحصیل چنیوٹ،

ضلع جھنگ

ٹھٹھ: ٹھٹ

ٹھٹھیا راس: بھانڈے بناون آلیاں

ٹھلھ: پہاڑ

ٹھوڑ: تھاس، ٹکانا، ٹھاٹ

ٹھیلے: تارے، بیڑی یاں جہاز نوں پانی

وچ تراوے

جاداں: گھوڑے دی کنھی والے وال

جاکلی: بندوق دا توڑا، بندوق تے لگا پلینا

جامہ ٹھڈھا کرنا: حوصلے وچ آونا، مزاج

نوں ٹھنڈیاں کرنا

جانجی: جج نال جاون والا، براتی

جانیسل: حضرت میاں جانیسل، حضرت

حافظ دیوان دے پوترے

ہان۔ موضعے داناں اوہناں

دے ناں تے ہے۔ حضرت

میاں جانیسل دا مزار اتھے ای

ہے۔ موضع جانیسل، تھانہ

بڑانا، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ

کھلوون دا نشان

ٹبر: سوانی، بیوی

ٹبی: موضع ٹبی لیرا، تھانہ بڑانا، تحصیل

چنیوٹ، ضلع جھنگ

ٹپ: مٹھ، کسے کم لئی دن یاں وقت

مقرر کرنا

ٹڑ گونہنا پاٹنا: (محا) رڑے تے مشک

پھٹ جانا، رڑے تے گھڑا بھج

جانا، بھرم گواچ جانا

ٹکر جاوننا: (محا) کوئی شے سٹھا پینی، گُے

نوں لت راس آجاونی

ٹکی: روٹی

ٹنڈ: ٹنڈا، جیہدا ہتھ کپیا ہووے

ٹنگسالے: ٹکسالے، پرانی ٹکسال دے

سکے

ٹوبھیاں: ٹونیاں

ٹونڈا: نسوآنیاں دی ال

ٹیک: ٹیکی، سہارا

ٹھاواں: ٹھہاکے، چنگا

جی: ضلع خوشاب جُلے: بے، اُٹھیوے، ٹرے

جپ: بار بار دوہراون، خدایاں گورو دا جم لکلیاں: جم دیاں ای لٹک کے ٹردیاں

ناں بار بار لینا، تسی پھیرن دی بیٹا: جمیا ہویا، ہر کوئی، خلقت

حالت جن: فتح

جٹھیرے: وڈیاں توں وڈے جن: جنا، جی، کسے قبیلے دا عارضی طور

جدے: جدھرے، جیس پاس تے چرائی لئی مال ڈنگر لے

جر نہ بگھے: سہہ نہ سکے، برداشت نہ کر جاون، قبیلے دی جوہ

سکے جن: جیویں

جروانے: ترکڑے، طاقتور جناوت: جناون، اپنی پچھان دی خواہش،

جسائیں: جاواں گے ہوند دا احساس دلاون

جک: جک مارن، سخت ہوون، وقار جنائے: احساس ہوون دیوے

جکے: جکھتیار خان ماہنی جنایا: اپنی سیاپ کروائی، ظاہر ہویا

جکھ: دیوتیاں دی اک ذات جیہدا سردار جنایوس: اوس جنایا، احساس دیوایا

گبیر نیا جاندا ہے جو دھی: جو دھی سلطان، موضع کاویں والا،

جلال خنانے: جھنگ دے سیال نواب تھانہ لالیاں، تحصیل چنیوٹ،

جلال خان دی اولاد ضلع جھنگ

جلتھ: زور دار آواز جوڑے: جوڑا، چوٹی، سردے وال

جلھ: تھانہ بڑانا، تحصیل چنیوٹ، ضلع جولا: پورا لاہنا، کھیڈ سسے سگی دا پورا

جھنگ ساتھ نبھاونا

ہو جاونا، وگڑیا کم نہ سمیٹا جا

سکنا

جھلمل: جھلمل، ٹٹماہٹ

جھنڈ: وال

جھوک: دئے دی جھوک، تھانہ قادر پور،

تختیل تے ضلع جھنگ

جھوندے: جھکدے

جھیرا بھندوں: فیصلہ کردوں، انصاف

کردوں

چاٹاں: لوہے یاں پتل دیاں وڈیاں

پتیاں

چاس: دینہہ دا تھوڑا جیہا سیک، چٹکے

داسیک

چاکھا: چکھن توں

چاگھرے: چگھرے، چیرے، اجیہی

کھوٹی جیہڑی اندروں گھلی

ہووے

چاننیاں: چاندنیاں، فرش تے وچھاون

والیاں چٹیاں چادران

چاوا: چک چاوا، تختیل بھلوال، ضلع

جولیاں چھکین: بھار وڈائن، نال

پورے لہن

جہاج: جہاز

جہنور: جواہراں دا جڑا

جیوڑا تھڑکے: دل کبے

جھاگ: پانی وچوں لنگھن دا راہ، ہتھیار دا

جئے وچوں آر پار ہوونا

جھامب: نورے چدھرڑ دا دادا

جھبارے: جھبارو کرنا، پھوارہ مارنا، بھیونا

جھبُو: گھوڑے یاں کھوتے دی مونہہ والی

رسی

جھٹارن: جھوٹن

جھٹارے: جھوٹا، ہلاونا، جھوٹدے

جھجھی: اجیہی کالی مجھ جیہدے متھے تے

بگی پھلی ہووے

جھراک: جھری، تریڑ، چیریاں جاون

جھڑ: اسمان تے بدلاں دا اکھ

جھگلے: جھگالے

جھل پیا: سروں جھل جاونا، وسوں باہر

سرگودھا
 چبھاک: اُٹھ دے کھاون ویلے مونہہ
 وچوں نکلن والی آواز
 چُھویوں: چُھھا، ویلنے دا ٹوئیا جیس دے
 وچ اگ بلدی ہے
 چتار: یاد کر، پُکار
 چٹاک: چاٹ یاں چنڈ دی آواز
 چراکی: چراغی، دیوالی یاں مزار دے
 دیوے بالن والے دی مزدوری
 چردین: چردیاں ہن
 چک چاوا: تحصیل بھلوال، ضلع سرگودھا
 چکے: سندیاں دے کچھے بجے
 چگھار: کنک دی سٹی دیاں کھرویاں لُواں
 چلکن: چمکن
 چلوکا: چار لوکاں یاں پنڈاں دا آہمنے
 سائمنے اُسر یا ہونا۔ لو لے،
 بالے، پکا، کانڈی وال، تحصیل
 چنیوٹ، ضلع جھنگ
 چلی: نی، بھی ہوئی، ڈری ہوئی دھاڑ
 چماتا: چم دا ٹوٹا جیہڑا نقلیے دے ہتھ وچ
 ہوندا ہے
 چنڈل: چھاس، چناب
 چنڈلے: چنابے، چنڈل، چھاس، چھاس
 دے کنڈھیاں دا واسا
 چندو داسر: چک چندو، تحصیل سلاوالی،
 ضلع سرگودھا
 چنڈل: چنڈن، ہتھیار دی دھار نکھی کرنی
 چنن: صندل
 چو: گجھ نال کنیں پین والی گل
 چو: دوہ، مویشیاں دا دودھ دوہنا
 چوآ: صندل رنگ بنا کے ٹکا متھے تے
 لاوندے نیں
 چوباں: ڈھول وگاؤن والی سوٹی
 چوپڑ: چوپٹ
 چورا: ٹوٹا، نشان، اجیہی تھاں جتھے بندہ
 قتل ہو یا ہووے
 چورواں: چوری توں
 چوسیا: چکیا جاوے گا
 چوکیں: چوکی اُتے، لکڑی دا چورس تختہ

جینوں تھلیوں نکے نکے پاوے
 لگے ہوندے نیں، نھاوَن کان
 لکڑی دی چوکی
 چوگوٹ: چوگردے، چوپاسے
 چولنے: چولے اُتے پاوَن والا کپڑا یاں
 قمیض
 چُونے: مرد دے سردے وڈے وال،
 جینناں نوں پگھوں گولائی نال
 کٹیا جاندا ہے
 چوریکا: تحصیل ساہیوال، ضلع سرگودھا
 چہ: اگ دا ٹوٹیا
 چھاڑے: گھوڑے یاں ہاتھی دی چنگھاڑ،
 چیک چھاڑا
 چہیناں: چاہوناں
 چیرٹی: چوڑی
 چیرھ: چڑھاوَن والی گل، پتک
 چیلیمی: چلم نپ کے بہن والا
 چہین: چاون، اٹھاون
 چھاٹاں: چھیڑاں
 چھپاکی: اک خیالی پرندہ، ہک توہم ہے
 جینے چھپاکی ماری ہووے
 اوہنوں دھر پھڑ نہیں چڑھدی
 چھڑ: چھڑی، بانس
 چھٹل: کڑانا دیاں پہاڑیاں وچوں ہک
 پہاڑی دا ناں
 چھوپلے: ہولی جیہا، آہستہ
 چھوہ نہ بڈے: چھوہ نہ بھریوے، تک
 نہ پوے، ہم پلہ نہ سمجھے
 چھوہن گھنتا: ویری اُتے ہلے کان لگ
 کے بہنا، تھڑا دینا
 چھمبر: چھمبر، چھیل، موسلا دھار بارش،
 گلے کپڑیاں وچوں چھب
 چھب دیاں آوازاں
 چھٹکا: پھرتیلا، دبلا پتلا
 چھیڑ: گروہ
 حاجی عثمان: حضرت حاجی عثمان ہوریں
 حضرت حافظ دیوان دے خلیفہ
 ہائن۔ اوہناں دا مزار موضع
 حاجی عثمان، تھانہ بڑانا، تحصیل

چنیوٹ، ضلع جھنگ وچ ہے
 حبیب دا واڑا: چک 77 جنوبی، تحصیل
 تے ضلع سرگودھا
 خاشا: خاصا
 خنائیاں: خان توں خنانے، خانے ملک
 کے نسوآنے
 خون وٹنا: قتل دا بدلہ لینا
 ٹوٹی: قاتل، خون کرن والا
 داج: جہیز
 دادراں: ڈڈاں
 داعیا: دعویٰ
 داکھڑا: اوکھا
 داون: دامن، پلے
 دباوے: دبا مارنے
 دپدی: دتی جاندی
 دُپریار: پیارے دا اُلٹ
 دپے: دیوے
 دتھ: گٹھ، دتھی
 دریائیاں: دریائی، ریشمی کپڑے دی قسم
 دریتیم: اچھا موتی جیہڑا سچی چوں ہکلا
 نکلا ہے
 دَل: لشکر
 دلاں: لشکراں
 دل دا خانہ ڈھوونا: دل تگڑیاں کر کے
 کسے کم نوں کرن لئی تیار ہونا
 دُلڈل: اوہ نچر جیہڑا اسکندریہ دے حاکم
 نے حضور اکرمؐ نوں تحفہ دتا ہا
 تے اوہناں حضرت علیؓ نوں دتا
 دل دیاں وریاں لاہنا: (محا) من
 دیاں سدھراں پوریاں کرنا
 دماے: وڈے ڈھول، نوبت
 دندی: گھوڑے یاں کھوتے دے مونہہ
 وچ گھستی رسی
 دندے: دندا، کنڈھا، سکیسر دیاں
 پہاڑیاں دا پیٹھلا پاسا
 دوپرا: دوئیں پہر، دوپہر دا ویلا
 دوپرا بھنناں: دوپہر دا ویلا گزارنا
 دُوت: اپیلچی

دووا: تھانہ لکسیں، تحصیل کوٹ مومن، ضلع
 دھروڑ: نس پینا، کھوتے گھوڑے نوں نسا
 سرگودھا
 رکھنا
 دوڑ سوائی: دوگنی توں وی گجھ ودھ
 دھریس: ہک لوک ناچ
 دوس: دوش، الزام، قصور
 دھیرین: رکھین، رکھن
 دوگاڑے: دوگولیاں اکٹھیاں مارنیاں، دو
 دھڑ: ساآھ، حمايت
 نالی بندوق
 دھڑکار: دھڑ دھڑ دی آواز، خطرہ، گج
 دوس: ڈوس، دھونسے دی آواز
 دھڑکلے: دھڑ دھڑ دیاں آوازاں
 دوہتھڑ: دوواں ہتھاں نال ہتھیار مارنا
 دھڑیاں: چیر، سیون
 دہ چار: چودھاں
 دھم: اٹکے، بے، واہ واہ
 دھسن: واہ، شاباش، اٹکے
 دھنسر: دھینسر
 دھن: دھنی، درمیان، مرکز
 دیواہاں: اسیں دیوے
 دھنگی: زوری
 دیہاڑا ٹپین: دن مقرر کرنا
 دھنواں: دھنک، کمان
 دھائی: دھاڑ دھاوا کیتا، حملہ کیتا
 دھنوائی: دھاوے لئی دھاڑ لے جاوئی
 دھانیاں: دھائے، دھاوے کیتے
 دھول: چٹا ڈھگا، اوہ ڈھگا جیس دھرتی دا
 دھڑ: ول، پاسا
 دھراک: جنور دا ناں
 دھڑاٹ: دھڑیاں دھڑل دی آواز
 دھڑول: دھڑول دی آواز، گونج
 دھیرک: دھیرج، تسلی
 دھروان: بھاری شے ڈگن دی آواز، گونج

دھینیں: دھین، دھیاں ورگی	ڈھی: مل، لہ
ڈاب: ڈب، ڈبک	رابا: بہت ساریاں توپاں دا اکٹھا فائر ہونا
ڈاکا: ڈک، روک	راستی: چودھری جھامب دی دھی، نورے
ڈاہریں: موضع ڈاہر، تحصیل چنیوٹ، ضلع	چدھرڑ دی پھوپھی
جھنگ	رام دیانے: تھانہ مڈھ، تحصیل کوٹ
ڈبیں: ڈب قبیلے دی جوہ	مومن، ضلع سرگودھا
ڈپک: گھوڑی دی کانٹھی دا پچھلا ودھیا	راہے: راہ وچ ای، رستے وچ
ہویا حصہ	رپھڑ: رپھڑ
ڈکیسیا: ڈکے گا	رڑی: چٹیل میدان
ڈنڈیں: راہ، وٹ	ریشک: رکھسک، پھسل
ڈنگر چاڑھنا: منی ہوئی منت پوری ہوون	رضائیں: رضاواں نیں، مرضیاں
تے دربار اُتے جانور دیونا	رُک: فولاد
ڈنگے: ونگے، ٹیڑھے	رکپے: رکیب دے وچ، لوہے دا کڑا
ڈیر: وٹ، ریڈھ	جیہدے وچ پیر رکھ کے اسوار
ڈھٹیاں: ڈھٹ، ڈھٹھ، پکا کپڑا	گھوڑے اُتے بیٹھدا ہے
ڈھٹھے: ڈگے	رمدانا: موضع رمدانا، تھانہ بڑانا، تحصیل
ڈھوا: تحفہ، نذرانہ، جج توں پہلاں ڈھوک	چنیوٹ، ضلع جھنگ
دے موقعے اُتے سوہریاں	رن: میدان جنگ
ولوں دتا تحفہ	رنجکی: رنجکے دے دانے ورگا بارود

زیادے دا بُرج: نسوآل، تحصیل	رند: موری، سوراخ
چنیوٹ، ضلع جھنگ	رند: چاندی یاں سونے دے سکے اُتے
سا دیہاڑی: ہک دیہاڑ وچ ای، اکے	بنی مہر
دن ای	رنگ چوہانی: چوہاناں ورگا رنگ
سار دے دانے چین: لوہے دے	رنگاںیاں: رنگن دی آواز، مجھ دی آواز
ہتھیاراں نال لڑائی کرنی	رَو: رائے، دھڑ، حمایت
ساس: سانس	رواٹ: روون دی آواز
ساگا: سگواں	رویڑا: گل رو لے پائی رکھنی، رویڑ، لیہڑ
سامی: قبر دا اندر لا حصہ	رہا: بھہرا
سانگ: سنگ، ساتھ، سانگا، نیزہ	رہائی: رہا چھڈی، رہ گئی، ناکام ہو گئی،
سانوری: دھریس دی ہک قسم	تھک کے کھلو گئی
ساء: سواد	رہندن: رہندے ہن
سبیل: اتفاق	رہنیں: رہنیاں ہن
سپاوے: سپاوا، لکڑی دا سٹینڈ جیس اُتے	ریاڑاں: ریاڑ، لاڈ توں کیتی ضد
توڑے دار بندوق رکھ کے	ریڈھ: وٹ، دُکھ
چلائی جاندی ہے	ریس: رشک، کسے دوجے ورگا کوئی عمل
ستی: سیالاں دا ہک وڈکا، جیہدے ناں	کرن دی خواہش
تے ستیانہ (ضلع جھنگ) پنڈ	زری: سنہری طے والا کپڑا
ہے	زعم: گمان، خیال

ستھاری: ستھری، نکئی ڈھیری
 ستھار: ستھار، ستھری، قلام
 سر: سوما، تالاں، اجیہا پانی جیہڑا
 آپ مہارا وگدا پیا ہووے
 سر دول: شیر، بہادر
 سرگانی: سرگانی، نسوآئیاں دی
 سرن: سان، ہتھیار تیز کرن والا پتھر
 سروا ہے: سرواہی، دو دھاری تلوار
 سر یلاں: کھیلاں، سردے بُوٹے دا گاچا
 سفیل: فصیل، اُچی کندھ، قلعے دی کندھ،
 'نبھ کے پیریں چکیاں لے
 سفیل پُا
 سگند: قسم
 سگھر: چنگا گھر، دفاعی پوزیشن
 سلاری: دھاری دار سوتی کپڑا
 سلہاں: سلاہاں، سراہاں، تعریفاں
 سلہیٹیاں: سیانیں، سیالاں دیاں سوانیاں
 سمال خان: سمال خان ترہانا سیال،
 جیہنوں اک لڑائی پاروں
 چنھاں چھڈ کے راوی تے وسنا
 پیا۔ مراد فتیانے دے وڈ کے
 وی سمال خان دے نال ای
 سدھ: سدھ، سدھری، نکئی ڈھیری
 سدھار: ستھار، ستھری، قلام
 ستھر: بہن یا سون کان بھونیں اُتے ککھ
 پرائی گھنتی
 سنجھیں: سوجھ نال
 سداد: سداد جپا
 سدائن: سدواندے نیں، سدوانا پسند
 کردے نیں
 سدیسیں: توں سدیں گا
 سدھ: خبر، توجہ
 سدھاں: کم سدھے ہوونے شروع ہو
 جاوے، کم سنور جاوے
 سدھرانا: موضع سدھرانا، تھانہ قادر پور،
 تحصیل تے ضلع جھنگ
 سدھرایا: سدھریکتیوں
 سدھوریا: سدھور، لال دھوڑا، اک قسم دا
 ہاتھی
 سدھے: سدھا، سارا، نرا، نرول، سارے
 دا سارا

ایہہ جُوہ چھڈ گئے ہاں
 سمب: جُتی تھکڑا چنگا پاونا، زیبائش،
 سجاوٹ
 سمت: سال، ورہا، بکرماجیت توں شروع
 ہو یا سن
 سموہ: اکٹھ
 سنج سوتے: سوتا ہونداں نال ای
 سنجیں: سنج، اکٹھے کیتے ہوئے
 سندا: سونا
 سنداری: کٹے یاں بکرے دی کھل لاه
 کے اوہنوں سی دتا جاندا ہے
 تے پھیر دریا ترن لئی ورتی
 جاندی ہے
 سنگولی: مکی سانگ، نیزہ
 سنھ: تھاں، جاہ، اجہی تھاں جتھے چور
 سوراخ کردا ہے
 سنی پھوسی لت نہ دھرنی: رو لے لڑائی
 توں بچ کے رہنا
 سنے: سمیت
 سواندیری: ساویں وسن والا
 سو بھ: سجاوٹ
 سو جا سلطان: شجاع سلطان، اورنگ
 زیب ولوں یار بیگ چدھرڑ
 نوں ڈھیہا خطاب
 سو جھ: سُدھ، پتہ
 سوختے: سڑی ہوئی گل، طعنہ
 سوڑ: گھیو یاں تیل نوں گرم کر کے
 اوہدے وچ گوشت بھٹنا
 سولّا: چنگے ول والا، سستا
 سومے: سوما، سدھرا، بارشی پانی دا راہ
 سوہندی: چنگی گلدی، زیب دیندی
 سہانا: سوہنا، سوہنا لگنا
 سہاوی: سوہنی، سندر
 سہیلی: چالا، ادا
 سیاپے: پچھانیا جاوے
 سیت: جھٹ، لُٹھ، لمحہ
 سید بہرام: موضع رتا، تحصیل تے ضلع
 جھنگ
 سیدھ: طاقت نال سدھیاں کرنا

سیر: بڈھ، سوما، سدھرا، بارشی پانی دا راہ
 سیلھے: برچھا، نیزے دی ہک قسم
 سیوا: بندوق یاں توپ دا فار
 شتری: اٹھ اُتے رکھیا جان والا دھونسا
 شست پکاونا: نشانہ بھنا
 شم: دستہ، قبضہ
 شہمیر: خان شہمیر، صاحبان دا بھرا، کھیوے
 ماہنی دا پتر
 شیخ جلیل: تھانہ دھرکھانا والا، تحصیل
 ساہیوال، ضلع سرگودھا
 شیرشاہ: شیرشاہ سید، موضع موندرا
 شریہ، تحصیل تے ضلع جھنگ
 صقیلا: صیقل کیتا ہویا
 صیقی گر: صیقل گر، ہتھیار صاف کرن
 والا، پان چاڑھن والا
 طباخ: تھالی جیہا بھانڈا
 طبیلیں: طبلہ وچ، اصطل وچ
 طعما: باز نوں شکار سے وکھایا جان والا
 گوشت جیہیں توں اوہدی بھکھ

ودھدی ہے
 ظلا: عزت
 عار: شرم، عیب
 فذر: فخر
 فروکے: تحصیل ساہیوال، ضلع سرگودھا
 قادرا واہد: قادر آباد، تحصیل پھالیہ، ضلع
 منڈی بہاؤالدین
 قضیہ: جھیرا، فساد
 قلیے: قلیہ، بھنا ہویا گوشت
 قہقہہ دیوار: اک فرضی دیوار، گچھ
 لکھاریاں دا خیال ہے کہ
 دیوار چین نوں ای آکھیا گیا
 ہے
 کاجاں: کاج، شادی، ویاہ، خوشی دی
 تقریب
 کارا: وعدہ
 کارن ہاری: سخت، مہلک
 کاگت: کاغذ
 کاگل: کاگت، کاغذ

کالو آنا: کالو نسو آنے دا
 کالو وال: تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ
 کامن: جاؤ، ویاہ ویلے لاڑھے نوں
 دوہٹی دے وس کرن لئی
 سالیاں جو گچھ کردیاں جاں
 کہندیاں ہن
 کانڈی آلا: موضع کانڈی وال، تحصیل
 چنیوٹ، ضلع جھنگ
 کانے آلی: تھانہ بڑانا، تحصیل چنیوٹ،
 ضلع جھنگ
 کاہ: کاوڑ
 کاہن: کرشن مہاراج
 کبے: قبے، گنبد
 کپر: نکے پانی وچ بہوں تکھا ویہن
 کتھیاں: کتھنا، شاعری کرنا
 کٹا سے: کٹاس، جہلم ضلع وچ پانی دا
 سر، ایس تھاویں بابے گورو
 نانک ہوریں وی پرچار لئی گئے
 ہان
 کٹک: لشکر
 کٹورے: مٹی دے بھانڈے، ہن ایہہ
 لفظ کانسی پتل واسطے وی ورتیا
 جاندا ہے جیویں منگر
 کچھی: دریا دی لاگوین زمین، کچھی سونے
 دی کچھی
 کڈھو: کڈھن والا، کڈھن والے
 کڈھین: کڈھیاں ہن
 کرڑے: سخت، اوکھے
 کرمانی: ایران دے شہر کرمان دی بنی
 تلوار
 کرن: راجا کرن
 کرناں آلی: الدانا ریلوے سٹیشن دے
 لاگے اک رہنا
 گرنگ: ہڈیاں دا ڈھانچہ
 کروان: کارواں
 کرو لے: بٹے
 کڑاؤ: کڑاؤن والا، کڑ دین والا، خفیہ
 خبر پہنچاؤن والا
 کڑپے: کاوڑ پن، کاوڑ کرنی

کڑچولیاں: کڑچولی، بندوق یاں توپ دا
 اُچھاڑ
 کسجھیں: بھیڑا بھھاوا
 کسیاں: تھوڑیاں، گھٹ
 گُکا ک: کوکن والا
 ککھ نہ ڈنگنا: (مخا) معمولی جیہی خطا وی
 نہ کرنی، ککھ دے نالوں وی
 گُجھ نہ لاہنا
 کل: کالی دیوی
 کلاچا: کلائی
 کلاوے بھرے: چھالاں مارے
 کرتار: کرتار
 کُلمے: اپٹھے
 کلور: تھانہ کانڈی وال، تحصیل چنیوٹ،
 ضلع جھنگ
 گُلی: بدامی تے سنہری رنگ دا بھے مارن
 والی گھوڑی
 کلھوٹیاں: وڈے بھڑولے
 کُمُتا: کمایا
 کمتے: کمائے، جُٹے دا کم دی پیہہ وچوں
 نکلیا ہوونا
 کملی: گھوڑیاں دی ہک نسل، اجمو آنے
 بھٹیاں دیاں گھوڑیاں
 کنچل: سونا
 کندرکی: کندرکی جھلار، موضع بنڈیاں
 سیداں، تحصیل تے ضلع جھنگ
 گُنڈ: ونگ، بنھ
 گُنلیا: کن وچ ہوئی جیہی گل کیتی
 کنگل: لڑن والا
 کنونی: کن دے سوراخ اُتے ماس، کن
 دا اسم تصغیر
 کنیوں: کنی توں، پاسیوں
 گُوت: کھادھ، خوراک
 کوٹ بھائی خان: تحصیل شاہ پور، ضلع
 سرگودھا
 کورڑے: کوڑے
 کوڑھی: سیالاں دا ہک وڈکا
 کوڑھے: کوجھے

کھتر وس: سٹور	کوسیوں: کوسا، تھوڑا جیہا گرم، تھوڑا جیہا
کھتیاں: (کھتے + آں) کھتا، پیرتے	سڑکار
ککر دے ڈھنگراں دی سلھ	کوکیندا: کوکدا ہويا، کوکاں ماردا ہويا
یاں وڈا گٹھا	کولی: سینہ
کھڑتراں: کھڑیاں ہونیاں، گواچیاں	کوباڈا: کوادا، کنزوری یاں خوف پاروں
ہونیاں	کمبئی، ٹنیا من، بھیڑے دل
کھگھل: کھگل، ہک رکھ	نال
کھگھو رنا: کھنگھو رنا، کھنگھو را مارنا	گوبھی: کالیاں اکھیں والا شکاری پنچھی
کھلو اڑا: کئی ہوئی فصل دا ڈھیر	کہاں: شور، رولا
کھمب: دریا دی من دی پڑی	کہیں: کسے
کھنا: تلوار دی ہک قسم	کیاڑی: حلق، جڑا، گردن دا پچھلا حصہ
کھنٹو: کھنن والے، کھینن والے	کیر: تیر
کھوڑ: گھوڑے دے گل دی رسی	کیچکی: پھل دار بوٹی، کیچک دا پھل
کھوڑی: اٹھاں ڈاچیاں دا گھیرا بنا کے	کیس: سر دے وال
بہنا	کیر: شیر
کھوہ: گھتھا ہويا مال، کھسی ہوئی کائی چیز	کیہندی: کیہدی
کھوہوں: کھوہ، کھسی ہوئی شے	کھاپ: خاتمہ، موت
کھوہی کھوہی: گھتھی ہوئی، چوری دا	کھاڈی: کھاڈی
مال	کھیر: کھیر، پھاسنا

کھوئے: کھوآ، مٹھائی لئی تیار کیتا دودھ،
 دودھ نال بنی مٹھائی
 کھیڈ سائیں: اسیں کھیڈاں گے
 کھیوے: مست، مستی وچ
 کھیویانی: کھیوے خان ماہنی دی اولاد
 گائے: گردناں، گل
 گادھیاں: گادھی، کھوہ دے پیلاں نوں
 ٹورن لئی پیٹھن دی گدی
 گاہ: کئی ہوئی فصل وچوں دانے کڈھن
 لئی داندان نوں ٹورنا
 گچاگ: گچک، چپن والی چیز
 گچاں: گچیاں، گردناں
 گرڑی: پیلے تے رتے دا بھے ماردا
 گھوڑیاں دا رنگ، گرڑے
 رنگ دی گھوڑی
 گرمتے: مشورہ
 گرنے: تحصیل بھلوال، ضلع سرگودھا
 گرہیانی: گرہ، پنپا، گل، دھاگہ
 گل بکھڑی: گل وکڑی، گل ونگڑی،
 گنگڑی
 گلاچے: چکے
 گلیاں: دو پہاڑیاں دے وچوں راہ
 گما: واہر دا ٹکانہ
 گنج تالا: تھانہ بڑانا، تحصیل چنیوٹ، ضلع
 جھنگ
 گنجھیا: گنجیفہ، اک کھیڈ جیہدے وچ
 96 پتے، اٹھ رنگ تے تن
 کھڈاری ہوندے ہن
 گنے: ٹوٹے
 گوت: گل بھر جاونا
 گوٹکے چباونا: مشری دی ڈلی مونہہ وچ
 رکھنا
 گوچھی: ویاہ مرنے اُتے پروہنیاں دی
 تعداد جیہڑی ہکو ویلے کھانا
 کھاوے
 گوشے: کونے
 گوگرٹ: ودھیا ہو یا ڈھڈھ
 گونا: سہاگا، سونے نوں چمکاون والی پان

گہکدے: خوشی دی آواز، مستی بھرے

بول

گہنا: گہنا خان، بیوی بھنو دا وڈا پتر

گہیر: گہمیر، جنگ وچ اپنی تھان توں

نہ ٹن والا

گیٹیاں: پیچ نما لکڑ دیاں گیٹیاں، مجرم

نوں اچھے کاٹھ مار کے لکڑی

نوں کسن لئی ورتیاں جان دیاں

ہان

گیرا: گیرا، چکر، بھنوالی

گیر: چکر، پھیرا

گیلی: پہاڑ دی نکی پڑی

گینڈے دے گھسے: گینڈے دے چم

نال بنے گھسے، جیہناں نوں

چور مجھیں گائیں دے سنبال

تے پا دیندے ہن۔ انج ڈنگر

دا کھر البھنا مشکل ہو جاندا

ہے

گیو ہے: گیانیں

گھاتاں: گھات، داء

گھاری: گھاتک، قتل، قہاری

گھائیاں: ڈھول و جاون والیاں کامباں

گھتاہاں: اسیں گھتے

گھتھی: گھسی، اُکی، چکی

گھچڑ: تھوڑی گل نوں ڈھیر ودھائی رکھنا

گھر کی: موضع مارکھ، تھانہ کانڈی وال،

تختیل چنیوٹ، ضلع جھنگ

گھڑ تڑ: گھڑ تل

گھڑیندن: گھڑ دے نیں

گھسائیے: چکائیے

گھلن: کشتی کرن

گھلیسا نیں: اسیں گھالاں گے

گھمے: گھم دی آواز، ہمت نال تلوار

مارن

گھنوناں: گونج دار آوازاں

لاگا: لگ، سمبندھ

لاؤ نارنگ: کڑانا بار دا ہک پرانا رہنا

لاہاں: رسیاں

لاہنؤ: اُترنوں

لئی: لے کے	لاہے: فائدے، نفعے
لینین: لیںیاں ہن	لتاڑے: لتاں نال دباوے، مدھولے
لیتا: لحاظ	لتھیڑے: لتھیڑے ہوئے
لیارے: سجرے	لڑ: پلو، دریا دی پھاٹ
لیاندوس: اوس لیاندا	لسکن: لشکن
لیلاں: گھوڑیاں دی اک نسل	لک: لکاں دی جُوہ
مادا: گندگی، دُھوڑ	لگن والے، چوری کرن والے
ماداں: محبت خان ماہنی دی بھین	لکھانا: لکھنا، ویکھنا، تاکنا، ٹارگٹ، نشانہ
مارو بیلا: چھاں دے کنڈھے اُتے موضع	لکھس: ایس لکھے
مارو، تھانہ بڑانا، تحصیل	لکھمن: پچھمن
چینیٹ، ضلع جھنگ	لگا: سنسان، غیر آباد، کسے پہرے توں
ماسر: ماسی دا خاوند	بناں
ماسی ویڑھا: کھو کچھ ہوونا، رچیا مچیا ہوونا	لنڈا: جیہدی پوچھل وڈھی ہووے، مجرم
مام: زور، ہمت	لنگ: پردہ، ستر، عزت
مانج: بھانڈے نوں سواہ مٹی نال چنگا	لو بھیا: لو بھیا، لالچی
صاف کرنا	لو تھان: لاشاں
مانگنی: خورے گھوڑی دا ناں	لوٹی: لٹ مار، لُٹن دا عمل
مانگنی: موضع مانگنی، تھانہ بھاگناوالا، تحصیل	لویر: لیویر
کوٹ مومن، ضلع سرگودھا	لہنگے: لائنگھے، گھاٹے

ماو لے: ماکے، ماں دے بھراتے پتیر،
 مجھ منی: فتح دی منت منن ویلے مجھ نیک
 مامے
 ہستی دی راہ تے دیون دا
 ارادہ کرنا
 مدت: مدد
 مدیں: مد، خماری، آکڑ
 مابل: کھوہ دی مابل جیس نال لوٹے
 مدھانی وڈھ: جمع دا نشان (+) مدھانی
 بدھے ہوندے نیں
 دے اگلے سرے وانگ
 مابلڑے: ملھڑ، ڈھول دا اک تال
 مڈھ: مڈھ رانجھا
 ماہنو: منس، بندہ
 مرا لیں: مرالیاں دی جُوہ، بلوچاں دی
 ال
 ماہنی: سیالاں دا وڈکا
 مرولی دا ٹک: پپی اُتے ٹک دینا
 متے: متا، مشورہ
 مرولیاں: اجوکا ناں معظم آباد، تحصیل
 مٹ: مٹی، مٹکا
 کوٹ مومن، ضلع سرگودھا
 مٹی: برابر
 مساہرے: مسعار، مثالیں
 مٹیا: مٹیا ہرلاں، تحصیل کوٹ مومن، ضلع
 سرگودھا
 مستک: متھا
 مسوآن: ہندواں دے مردے ساڑن دی
 مٹین: مٹدے ہن
 تھان
 مجاکھاں: مذاق
 مشریاں: مصریاں
 مجالی: کھوپڑی دی اندرلی ہڈی
 مُشکن: کالے رنگ دی گھوڑی
 مجھ: میچھ

مقال: گل، گفتگو، کلام	کے کسے ہور شے نوں لاوئی
مک: رلنا، ملنا	موراں: گراں
مگل: مغل	موکلے: گھلے
ملاحده: ملاحظہ، لحاظ، مروت	مونہہ دروہیں: آہننے ساہننے
ملک علی: ملک علی خاں، شہیر خاں ماہنی	مونئی: جنگلی گان
دا پُتر تے کھیوے خان ماہنی دا	موہریاں: موہری، بندوق یاں توپ دی
پوترا	نالی دا اگلا حصہ
ملویر: مامے دا پُتر	مہابا: وڈیائی، موہ
ملھیاں: ملھا، جنگلی بیر	مہاگ: ماجھ، مجھیں
من: کنڈھا	مہانا: ملّاح
منس: جی، فرد، بندہ	مہڈا: اجیتی تھان جتھے نوان تے اُچان
منگو: مہاگ، مجھیں دا ترنڈا	رلدی ہووے
منگواڑی: منگو، مہاگ، مجھیں دا چھیڑ	مہریں: سوانیاں
منگینی: موضع منگینی، تھانہ بھوانا، تحصیل	مہلا: وڈا، بزرگ، وڈیائی
چنیوٹ، ضلع جھنگ	مہنگیں: نہنگ، تحصیل ساہیوال، ضلع
منین: مندے نیں	سرگودھا
منیندا: مندا، گل تسلیم کردا	مہیڑ: مہاڑ، جدے مونہہ لگا ہووے، رُخ،
موآ: مر یا ہو یا، موئیا، موت	پاسا
مواتا: گھاہ کانیاں دی گٹھی نوں اگ لا	مہینا: مہین

میاں مہرن: حضرت حافظ دیوان دا
 نئی: نٹ دی مونٹ
 چاچا، اوہناں دے ناں تے
 ندھے: ندھ، مقابلے لئی شرط لاون
 ای موضع مہرن باقر ہے۔ تھانہ
 نرور: نل پور، گوالیار دے لاگے راجا نل
 بڑانا، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ
 دی راجدھانی، چُنیا ہو یا نر
 میانی: تحصیل بھلوال، ضلع سرگودھا
 نُسُل: بے غم، بے فکر
 میڈھیاں: مردیاں سوانی دیاں گندیاں
 نَسنگ: بناں سنگ، بے جھجک
 ہونیال لٹاں
 نسوآل: نسوآنیاں دی جوہ، تھانہ کانڈی
 میراخور: گھوڑیاں دے اصطبل دا انچارج
 وال، تحصیل چنیوٹ، ضلع جھنگ
 میڑھ: اجیہی رسی جیہڑی دوتن جنوراں
 نفراں: نوکراں
 دے گل اکٹھی ہوندی ہے
 نُقرے: نُقرا، چٹا گھوڑا
 میکھ: لوکانی، خلقت
 نُقل: شراب انیم دا سواد وٹاون لئی مونہہ
 میلو: میلن والا، میلن والے
 وچ گھتی کائی شے
 مینہگلا: مینہ، بارش
 نکا: خاص لمبائی مگروں تھواواں دا ملاپ،
 مینیں داسر: تحصیل سلاوالی، ضلع سرگودھا
 بارتے دریا داسرا، بارتے
 ناداں: ناد، سینگ، سنت فقیر کولوں لکڑی
 پہاڑ داسرا
 دی نکڑی دم کروا کے مجھ دے
 نکھتی: نکلی
 گل وچ گھتی جاندی ہے
 نگارے: نقارے
 ناڑیوں: نڑ دے وٹے رسے توں
 نگال: حلق، کھال وچ پانی دی خاص
 نامکاں: چھمکاں
 مقدار

نگھاری: نگھارے، کھاوھے	نہیڑے: تباہی، بربادی
نمکاں: نمک، وقار، رُعب، سندرتا	نہیں: ئیں دی جمع، وادی، جوہ
نندراک: نیندر کرن والے	نیارے: نرالے
نندل: نندک، چنگے نوں مندا آکھن والا	نیچے: کپڑے
نواڑے: نئے بیڑے	نیوندرا: شادی دے موقعے اُتے گھتی
نواں کوٹ: موضع نواں کوٹ، تحصیل	بھاجی
بھلوال، ضلع سرگودھا	نیہن: زوریاں احسان نال جھکا لینا
نوتھینہ: شاہ لطیف دے نو پنڈ، ماہ ملی،	نیہورے: نخرے
ٹاہلی بھٹیاں، چک بھٹیاں، ٹاہلی	وات: مونہہ، دہن
شاہ لطیف، کری والا، شاہ مراد،	واٹاں: رستے، پتے
بھاونا، ہتھالیاں سکھالیاں	واچاں: گلاں، وعدے
(اجوکا سردارے والا) ممرالہ	واچن: آکھن، پڑھن
نوراتا: نوراتاں تیکر، ہندواں دا اک	واچنا: بولنا
تہوار جیہڑا نوراتیں منایا ویندا	واد: چرچا، مشہوری
ہے	وار بٹھنا: کسے کم لئی دن مخصوص کر لینا
نورنی: نویں ویاہی ہوئی	واک: واری، اتفاق
نوسلطان: چدھرڑاں دا خطاب، اوہناں	وان: بان، بول، آواز
دے آکھن موجب دلی اُتے نو	وانا: وان، بول، الا
چدھرڑ حکمران رہے ہن	وانی: بانی، شاعری
نہاری: گھوڑے لئی مسالہ	

واہدی: ویلا، چنگی گھڑی	کے بقایا دینا
واہڑیاں: ویہڑیاں	وڑاہاں: اسیں وڑ جاویے، داخل ہوویے
واء سلاّت: واشکھا، مندے بول، غیبت	وڑترے: مثال
وائی: افواہ	وڑھا: وسیا
وایا: چوڑائی	وڑھیاں: ویڑھاں گا
وتھ: فاصلہ	وسر سائیں: اسیں وساراں گے
وٹ گیٹ: داء پترا	وسروس: بھلس، بھلن
وٹا بھننا: (مجا) منگی مہلت دے درمیان	وکھانا: ظاہر کرنا، بیان کرنا
حملہ کر دینا، گور کرنا	وگاڑی: وگ توں
وجارا: وج توں	وگاڑیاں: وگ توں، ڈاچیاں یاں گائیں
وجھ: ونجھ	دا چھیڑ
وجھل: چدھڑاں دا وڈکا، چودھری	وگویاں: سگویاں دا اُلٹ، متبادل
جھامب دا پیو	ولدے: پرتا وے، جواب
ودین: ودیاں ہن	ون: وے دی مونٹ، ہک سوانی دا دوجی
ور: پسند، چون، فائدہ	نوں بلاون یاں مخاطب ہوون
ورکی ماناں: ورکاں دی جوہ مانا نوالا	ون: بناں، بغیر
ورہو: وِس، زہر	وناسری: نباتات
ورھاڑاں: وِرڈھ، فساد	وناہ: نقصان، قتل، بربادی
وڑاوا: وڑاون، اپنا حساب یاں رقم رکھ	ونجے: جاوے

ونجیہے: ونجائے نیں، ضائع کیتے نیں
 ونڈ: ہند، قطرہ، من دی معمولی جیہی گل
 ونکی: کاوڑ
 ویاہ: بیاس دریا، بیاس دے دوالے دی
 جُوہ
 ویتری: ویتہ، بیونت، سلائی لئی کپڑے
 دی کاٹ
 ویدا: وعدہ
 ویڑھی: ویڑھے گئے آں، گھیرے وچ آ
 جاونا
 ویسا: چدھرڑاں دا وڈکا
 ویسر: وِسی، مسکراہٹ
 ویسرا: بے فکر، ڈھلا
 وینی: کلائی، گسنی
 ویوہ: زہر
 ویہت: جہلم دریا، جہلم دریا دا وسیا
 ہاتھاں: ہاتھ، تہہ، بہوں ڈونگھیاں
 ہاٹھاں: سنگھنے بدل، لشکر
 ہانک: پکار
 ہاویاں: ہاواں، ہوکیاں، ہائے ہائے
 کردے رہن دی حالت
 ہبرکارے: جنگی واشتا، چنگیاں خوشبوواں
 ہُبرکارے: ہبکن توں
 ہُہلی: ہُہلی، دوویں پیر جوڑ کے اچانک
 چھال مارن دا عمل، سنہلن دی
 حالت
 ہسھے: سہے
 ہتیارا: ظالم
 ہتھرادھ: ہتھ نال اُگاونا، خودکاشت
 ہٹھاڑ: پٹھلا پاسا، دریا دے لاگے والی
 زمین
 ہٹھالے: ہٹھ والے
 ہجھ: سمیٹ
 ہجھیاں: ہجھا، مٹانے تے پٹ دی
 وچکاری ہڈی
 ہڈکا: آس، توقع
 ہڈوں: اُکا ای
 ہڈوانیاں: تربوزیاں

ہڈیں جھورا پونا: (مجا) ساری عمر دا
 پچھتاوا لگ جانا
 پڈھا: اخیر
 ہڈ: سواد
 ہرولی: رولا، شور
 ہڑبے: کھکھاڑی، جہڑے دی ہڈی
 ہڑیاں: اڑیاں، جنگلی لیا
 ہس: گل دا زیور
 ہک بکڑی: گل کسے پاسے لاوئی
 ہکارا: ہکلا، اکلا، اجیہا ساک جیہدا وٹا سٹا
 نہ ہووے
 ہکدے: ہک پاسے
 ہکر: یاں تاں
 ہکسے: اکے ای
 ہکو: اکو، اک ای
 ہکے: یاں تاں
 ہل پلر: ہل جُل
 ہلر: ہلاشیری
 ہلکا: ہلا، نتار، جیویں بوتل وچوں شربت
 پیندیاں پہلاں ہلائی دا ہے
 ہلکاری: چکائی
 ہلوفے: گلے
 ہندر: ہنر، کھو دے اندر والی لوہے دی
 لٹھ
 ہندے آلی: شاہین آباد، تحصیل تے ضلع
 سرگودھا
 ہنڈیاں: اوہ لکھت جیہڑی ساہوکار کسے
 دوجی تھاؤں رقم وصولن کان لکھ
 دیندا ہے، چیک
 ہنکار: ہنکن توں، گھوڑے دی آواز
 ہنونت: ہنومان
 ہنیوں: ہنا، گھوڑی دی کاٹھی دا اگلا سرا
 ہوانے: مجھ گاں دے تھناں دا اُتلا حصہ
 ہوٹا: کمی
 ہوٹھ جھورانے: ہوٹھاں توں جھورا دسدا
 پیا ہے
 ہوڑیا: روکیا، منع کیتا
 ہوڑے: روکے، منع کیتیاں

ہوک: مجھیں نوں اٹھاون یاں ٹورن
ویلے چھیڑو دیاں آوازاں
ہوکائی: ہوکا دیوایا ہے، نیوندریاں ویل
ہوئی
ہولی گھنتی: ہولی والے دن جیویں اک
دو جے تے رنگ سٹی دی ہے
انج لہو وگنا، خون خرابہ کرنا
ہونگر: مجھیں نوں بلاون دی آواز، ہوں
ہوں دی آواز کڈھنی
ہیڑیاں: ہیریاں، ٹوہ لائیاں
ہیل: سوکھا کم، بے پرواہی
پینہ: منجی دالما بازو
یکمن: برکت، وقار

سوے

مڈھلے سوے

بہرام، میر، میر معظم، میر چوغطہ۔ رجسٹر 1، مملوکہ چوغطہ خان۔ پپل بھٹا۔ تحصیل چنیوٹ۔
ضلع جھنگ۔
جانی، میاں۔ ”نورے چدھر ڈی وار 2“۔ راوی سرفراز میراثی۔ سرو والا۔ تحصیل چنیوٹ۔
ضلع جھنگ۔

ثانوی سوے

اُردو پنجابی کتاباں

اعجاز، اے۔ ڈی۔ کال بلیندی۔ لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1986ء۔
بلال زبیری۔ تاریخ جھنگ۔ جھنگ: جھنگ ادبی اکیڈمی، 1976ء۔
بھاشا و بھاگ۔ پنجابی کوش۔ پہلی، چوتھی، پنجویں، چھیویں جلد۔ پٹیالہ: بھاشا و بھاگ پنجاب،
1990ء۔ دوجی جلد۔ 1988ء۔ تیجی جلد۔ 1967ء۔
حکم چند، منشی۔ تواریخ ضلع ملتان۔ لاہور: نیواپریل پریس، 1884ء۔
سعید بھٹا۔ کمال کہانی۔ لاہور: سانجھ، 2006ء۔

شارب، پروفیسر۔ کنیں بُندے۔ لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1984ء۔
فرید، بابا۔ آکھیا بابا فرید نے۔ مرتب۔ محمد آصف خاں۔ لاہور: پاکستان پنجابی ادبی
بورڈ، 1978ء۔

محمد اطہر علی۔ اورنگ زیب کے عہد میں مغل امراء۔ مترجم۔ امین الدین۔
دہلی: ترقی اُردو بیورو، 1985ء۔

محمد باقر، وکٹر۔ پنجابی قصے فارسی زبان میں۔ جلد اول۔

لاہور: پنجابی ادبی اکیڈمی، 1957ء۔

ناہیا، کاہن سنگھ۔ گورشد رتنا کر مہاں کوش۔ پٹیالہ: بھاشا و بھاگ پنجاب، 1981ء۔
نارنگ، گوپی چند، ڈاکٹر۔ ہندوستانی قصوں سے ماخوذ اُردو مثنویاں۔ لاہور: سنگ میل،
2003ء۔

وارث شاہ۔ ہیر وارث شاہ۔ مرتب۔ شیخ عبدالعزیز۔ لاہور: پنجابی ادبی اکیڈمی،
1964ء۔

عربی لغتاں

عبدالحفیظ بلیاوی، ابوالفضل، مولانا۔ مصباح اللغات۔ لاہور: المصباح، سن، ن۔
وحید الزماں قاسمی کیرانوی، مولانا۔ القاموس الوحید۔ لاہور: ادارہ اسلامیات، 2001ء۔

انگریزی کتاباں

Banga, Indu. Agrarian System of The Sikhs. New Delhi:
Manohar, 1978.

Bharucha, Rustom. Rajasthan An Oral History.

- New Delhi: Penguin Books,2003.
- Cohn,Bernard.S. Colonialism And Its Forms of Knowledge. Delhi: Oxford UP, 1997.
- Griffin,Lepel H. The Punjab Chiefs. ed. Colonel Charles Francis Massy,Rev.ed.1st, W.L.Conran, H.D.Craik,Rev.ed.2nd. Lahore: Sang-e-Meel,2004.
- Murray,James, A.H. et al., eds. The Oxford English Dictionary.2nd ed. 20 vols. Oxford: Clarendon, 1989.
- Platts,John.T. A Dictionary of Urdu Classical Hindi And English. Lahore: Sang-e-Meel, 1994.
- Powell, Baden. The Land-Systems of British India. vol3. Oxford: Clarendon, 1892.
- Punjab Government.Imperial Gazetteer of India Punjab. vol.II Lahore: Aziz Publishers, 1976.
- . Punjab District Gazetteers: Jhang District. Lahore: Government Printing, 1930.
- . Punjab District Gazetteers: Montgomery District. Lahore:Government Printing Punjab,1932.
- Singh,Bhagat. A History of The Sikh Misals Patiala:Punjabi University, 1993.

Singh, Chetan. Region And Empire, Punjab In The
Seventeenth Century. Delhi: Oxford UP, 1991.
Wilson, H.H. A Glossary of Judicial And Revenue
Terms. Delhi: Munshiram Manoharlal, 1968.

رسالے

- بہرام، میر، میرجو غلطہ۔ ”مدح حضرت حافظ دیوان چشتی قادری۔“ پنجم 4.11-12
(2002ء): 114-120۔
- سعید بھٹا۔ ”بیوی بھٹو“۔ ساہت 1.1 (1996ء): 181-82۔
- ۔ ”بھٹیاں بلوچاں دی وار“۔ کھوج 24.2 (2002ء): 105-159۔
- ۔ ”حضرت حافظ دیوان“۔ حق نما 4.6-8 (1996ء): 65-75۔
- ۔ ”جمین خان چدھرڑ“۔ پنجم 4.10 (2002ء): 27-40؛
4.11-12 (2002ء): 80-96۔
- ۔ ”مالی بھٹی“۔ پطرس 26 (2005ء): 116-121۔
- سعید بھٹا، ڈاکٹر۔ ”نورے چدھرڑ دی وار“۔ اورینٹل کالج میگزین 79.291-92
(2004ء): 189-232۔
- سعید خاور بھٹا، ڈاکٹر۔ ”نورے چدھرڑ دی وار“۔ پنجابی یونیورسٹی سہیا چار پتر کا 4
(2006ء): 81-98۔

"Bangaru Laxman as Hanuman and Buffalo

Nationalism." 2007.10 Jul. 2000

<<http://ambedkar.org/News/hl/Laxmanas.htm>>.

گل بات

چوغٹھ میراثی۔ گل بات۔ پپیل بھٹا۔ تحصیل چنیوٹ۔ ضلع جھنگ۔ 10 جولائی 2002ء۔
سارنگ نسوآنا، ملک۔ گل بات۔ موضع مارکھ۔ تھانہ کانڈی وال۔ تحصیل چنیوٹ۔
ضلع جھنگ۔ 5 جنوری 2007ء۔
سرفراز میراثی۔ گل بات۔ سرو والا۔ تحصیل چنیوٹ۔ ضلع جھنگ۔ 26 دسمبر 2001ء۔
عمر حیات للیرا، چودھری۔ گل بات۔ موضع ٹبی للیرا۔ تحصیل چنیوٹ۔ ضلع جھنگ۔
27 مئی 2007ء۔

آباد خان 36	احمد (دیکھو احمد خان، حیات خان دا)
آجم 154, 159	احمد (دیکھو احمد اعوان)
آدم، محمد 231, 280	احمد 136
آہلا 154	احمد 152
آہلا 164	احمد 256
آہلا 153	احمد 216
آہلا 251	احمد 287
آہلا (دیکھو آہلا، خان دا)	احمد، ہاشم دابلوچ 155
آہلا، خان دا 153, 231, 280	احمد، پہاڑ دا 167
آہلا، محمد 230, 280	احمد، شیر دا (دیکھو احمد، شیر دا بھٹی)
آہلا، مراد دا 153	احمد، شیر دا بھٹی 198-9
آہلا، نور دا (دیکھو آہلا، نور دا بھٹی)	احمد، لال دابلوچ 116, 121, 126-39
آہلا، نور دا بھٹی 198-9	احمد خان (دیکھو احمد، لال دابلوچ)
آہلا تھابل (دیکھو آہلے نور دے تھابل)	احمد خان (دیکھو احمد خان، حیات خان دا)
آہلو سرگانا (دیکھو آہلو ہریانا)	احمد خان (دیکھو احمد خان سیال، نواب)
آہلو ہریانا 261	احمد خان، حیات خان دا 118-9, 133-4, 136
آہلے 147	140-3, 163, 165-6, 170
آہلے، نور دے تھابل 154, 198-9, 204-7	احمد خان سیال (دیکھو احمد خان سیال، نواب)
آہلے تھابل (دیکھو آہلے، نور دے تھابل)	احمد خان سیال، نواب 181, 184, 186, 188
آہلے داراء گلام (دیکھو گلام آہلے دا)	205, 207, 211, 213-5, 217
آہلے دے صاحب (دیکھو صاحب، آہلے دا)	احمد داشاما، گورو 244, 252, 255
ابھولا 335	احمد راء 252
احمد (دیکھو احمد، لال دابلوچ)	احمد شاہ 182

116, 119, 136, 165-6, 168-74, امیر	احمد یار 167
177	احمد، ستے دا (دیکھو احمد اعوان)
امیر، پناہ دا (دیکھو امیر، پناہ دا بھٹی)	احمد 159
امیر (دیکھو امیر، سلطان دا)	احمد 161-2, 166
امیر (دیکھو امیر پٹیار)	احمد اعوان 305, 336-7, 340-1, 344
امیر، پناہ دا بھٹی 2-261, 250, 153	احمد 210
امیر، سلطان دا 145-8, 154, 156, 180, 189,	احمد ے (دیکھو احمد اعوان)
193, 195-6, 198, 201, 203,	احمد ے ملک (دیکھو احمد اعوان)
221, 231, 280	ادھم، خان 84
امیر پٹیار 7-195, 192, 189	اروڑ 335
امیر چند 271, 274, 297	اسلم کولسری 19
امیر راء (دیکھو امیر، پناہ دا بھٹی)	اکبر 24, 69, 168, 174
امیر راء (دیکھو امیر، سلطان دا)	اگر خان 12, 137
امیر سپر اسادی کا 241, 258	اگو 80, 93
امیر کھوکھر 146	اللہ جویا 2-201
امیرا (دیکھو امیر پٹیار)	اللہ جوائے (دیکھو اللہ جویا)
امیر ے 142, 192	اللہ داد، پہاڑ دا بلوچ 138, 142, 157-9, 222
امیر ے سپرا (دیکھو امیر سپر اسادی کا)	اللہ داد بلوچ (دیکھو اللہ داد، پہاڑ دا بلوچ)
اور ے 283	اللہ دین 201
اورنگ (دیکھو اورنگ زیب)	الیہا (Ilaiha) 309
اورنگ زیب 12, 21, 25, 30, 89, 110, 182	اماں خوا 46
اوما 308	امپرل گزٹیر آف انڈیا پنجاب 23, 184
ایدل 287, 332	امجد سلیم 19
ایسٹ انڈیا کمپنی 13, 115, 182	امرنگھ 155-6
بابر 171	

بابر بانی 269	بلال زبیری 22, 70
باز، میاں 18-9, 32-3, 115-6	بلند 166
باشے خان 155	بلی بہادر 302
باقرا 247	بلجے شاہ 16
بالا راجا 154	بوٹا 168
باوا آدم 46, 234, 320	بوگھاما چھی 129
باہلک 136, 220	بہاب 251
باہو 218	بہاب (دیکھو بہاب کالو آنا)
بخت جمال 202	بہاب (دیکھو بہاب للیرا)
بخشا 258	بہاب، خان (دیکھو بہاب للیرا)
بخشے 220	بہاب سنگرا 149, 151
بدن ہزاری، بھائی 272	بہاب کالو آنا 150, 155-6
بڈھن 154	بہاب للیرا 271, 285, 296, 301, 328, 337
برخوردار 136, 140	340, 342
برخوردار 165, 216, 222	بہاب، ہستے، متعلم دے دا سنگرا (دیکھو بہاب سنگرا)
برہان، خان 85	بہاول 250
برہما 306	بہاول 287
بکھو، چودھری (دیکھو بکھو للیرا)	بہاول (دیکھو بہاول، کندے دا)
بکھو للیرا 73, 83	بہاول (دیکھو بہاول للیرا)
بکھے 257	بہاول، کندے دا 231-3
بگا (دیکھو بگا نسو آنا)	بہاولا (دیکھو بہاولا للیرا)
بگا، پٹھو دا (دیکھو بگا نسو آنا)	بہاولا للیرا 271-2, 274, 289, 295-300
بگانسو آنا، 15, 182, 188, 234-7, 241-6	302-4, 335
248, 268, 287	بہاولے (دیکھو بہاولا للیرا)
بگے (دیکھو بگانسو آنا)	بہرام، سید 209

بھرا، میر، 12, 17, 20-3, 25, 32-3, 51, 71,	پلھا 289
74-8, 110-1	پلھو 219
بھرا، ڈھاڈھی (دیکھو، بھرا، میر)	پلھو 188, 234, 246
بی بی سر دول 92	پلیٹس 112
بیگ 85	پناہ، راء 190
بیگ 287, 332	پناہ، راء 244
بیگ (دیکھو، یار، بیگ)	پنجاب ڈسٹرکٹ گزٹیر: جھنگ ڈسٹرکٹ, 117
بیگ، پہاڑ دا 142, 157	178-9, 185
بیوی بھنو 73, 75, 82, 84	پنجاب ڈسٹرکٹ گزٹیر: منٹگمری ڈسٹرکٹ 21
بھائی خان، نواب دا، 153, 155, 211, 213,	پنچم 23
243	پہاڑ 81
بھرمی 81	پہاڑ دا شیرا (دیکھو شیرا گورو پہاڑ دا)
بھرو 57	پہاڑ دے داد (دیکھو اللہ داد، پہاڑ دا بلوچ)
بھگت سنگھ 183	پہاڑا 161-2, 166
بھلا 220	بیر خان، 35, 49, 52, 62-4, 68, 76, 94,
پاکھرے سلطان 210	107
پاہنو (دیکھو پاہنو، احمد دا)	بیرا 258
پاہنو، احمد دا 203-4, 226, 250, 252	بیرون 72, 75, 82, 84
پاہنوسو آنا 189	بیرون خان (دیکھو بیرون)
پٹھانا 287, 332, 335	بیرے 220
پٹھانا (دیکھو پٹھانا، ملک)	پھتا 252
پٹھانا، ملک 211, 213, 223-4, 226, 246	پھتا (دیکھو پھتا، طاہر دا)
پٹھانے (دیکھو پٹھانا، ملک)	پھتا، طاہر دا، 24, 34-5, 39-40, 45, 47, 51,
پٹھانے (دیکھو پٹھانے داراء برہانا)	80, 84-5
پٹھانے داراء برہانا 250, 252	پھتا کھی 146

پھتسائ (دیکھو پھتسائ بل کھاتو)	جانی (دیکھو جانی، میاں)
پھتسو 224, 246	جانی، میاں 12, 15, 17, 22, 25, 69-72,
پھتسو، بہاب دے (دیکھو پھتسو چوہان)	74-5, 77-8, 99
پھتسو، محمد دا 143	جانی بیگ 85, 89
پھتسو چوہان 162	جسرت 91
پھتسو میڑا 262	جسرت (دیکھو جسرت، نورے دا)
پھتسو بل (دیکھو پھتسو بل خان ماہنی)	جسرت، نورے دا 35, 49, 52, 62-4, 68, 76,
پھتسو بل خان ماہنی، 24-5, 35-6, 38, 40, 44-7,	92
51, 54, 56-7, 63-4, 72-3,	جسوندر سنگھ، ڈاکٹر 19
75, 79-81, 85, 87-8, 90	چکا (دیکھو چکا، نواب دا)
پھتسو بل کھاتو، 51, 63, 66, 68, 72, 75-6,	چکا، نواب دا 287, 289, 332, 335
85, 100, 108	چکا ممبر 241
پھولے سنگھ 146	چکے 240
تاتار (دیکھو تاتار خان بلوچ)	چکے (دیکھو چکھتیار)
تاتار خان بلوچ 214-6, 222	چکے (دیکھو چکھتیار خان)
تاج خان (دیکھو تاجا، جمین دا)	چکھتیار 240, 250
تاجا (دیکھو تاجا، جمین دا)	چکھتیار خان 73, 85-6
تاجا، جمین دا، 24-5, 34-5, 39-40, 44-5, 47,	جل (دیکھو جلا، بہاب دا)
51, 72-3, 80, 153	جلا (دیکھو جلا، بہاب دا)
تاجے (دیکھو تاجا، جمین دا)	جلا، بہاب دا، 271, 287, 290, 293-4, 298,
تارنخ جھنگ 70	301-2, 305, 332, 335-42,
تارنخ جھنگ سیال 25, 184, 281	344
تیمور شاہ 182	جلا ل 260
ٹھوبا 301, 304	جلے (دیکھو جلا، بہاب دا)
ٹھوبے (دیکھو ٹھوبا)	جلیا (دیکھو جلا، بہاب دا)
ثناء اللہ بھٹی، راء 19	جلین 152, 199

جمال 191	جھام (دیکھو جھامب، چودھری)
جمال خان 83	جھامب، چودھری 12, 23-5, 28, 34, 39, 69
جمال خان (دیکھو جمال خان منکسی)	72, 80, 82, 85, 93-4
جمال خان منکسی 271, 291, 293	جھنڈا 154
جمالا 159	جھنڈا 262
جنداء، جھامب دا 34	جھنڈا 250
جونیا چراک رانا (دیکھو چراک جونیا)	جھنڈا (دیکھو جھنڈا، قادیوا)
جونیا چوہان 160	جھنڈا (دیکھو جھنڈا اعوان پناہ دا)
جہان خان سیال 22, 25, 70, 73-4, 90	جھنڈا اعوان پناہ دا 252, 254
92-4, 96	جھنڈا (دیکھو جھنڈا جونیا)
جہانا 160	جھنڈا، قادیوا 116, 126-9, 131-2, 134
جہانا (دیکھو جہانا، زیادے دا)	153, 160, 192, 194, 211
جہانا (دیکھو جہانا، شادودا)	جھنڈا، مانکے دا 155, 159, 250
جہانا، زیادے دا 244, 250, 252, 263	جھنڈا پر بانیں (دیکھو جھنڈا، مانکے دا)
جہانا، شادودا 271, 288-9, 291-2	جھنڈا جونیا 161-2, 164, 167
جہانا اعوان 241	جھنڈا اچھڑ 167
جہانگیر 24, 69	جھنڈا اگلوتر کمال دا 245
جہانے (دیکھو جہانا، زیادے دا)	جھنڈا امومن 149
جہانے، شادودے للیرے (دیکھو جہانا، شادودا)	جھنڈے 257
جہانیا (دیکھو جہانا، زیادے دا)	جھنڈے (دیکھو جھنڈا، قادیوا)
جیت مال 31, 78, 80, 83, 95-6, 98-9	جھنڈے، شکرودے 201
102-3, 106	جھنڈے دا عالم (دیکھو عالم، راء)
جیمیل 252	جھنڈے نسو آنے 231
جیوا 159, 250	جھنڈا بھروانا 150, 167
جیویا دھر کھان محمودا 147	چاوا 287, 289, 332, 335

چوہڑشاہ (دیکھو چوہڑشاہ، سید)	چاہنگو، بھٹی 181, 226
چوہڑشاہ، سید 296, 336	چراک جوئیا 271, 288
چوہڑل 162	چگتا (دیکھو چگتا، پناہ دا)
چوہڑا چھلی (دیکھو چھلی چوہڑا)	چگتا (دیکھو چگتا، محمد دا)
چچین سنگھ 26, 30	چگتا، پناہ دا 244, 250, 252, 263-4
چھٹا شاہ سید 138-9	چگتا، محمد دا 224-5
چھلی (دیکھو چھلی چوہڑا)	چگتے 257
چھلی چوہڑا 189, 194-5, 197	چکلتیا (دیکھو چکلتا، پناہ دا)
حاجی 210	چنگی 159
حاجی میراثی، بگھاڑے میراثی دا 198	چودھری (دیکھو نور احمد ہرڑ)
حاجی عثمان (دیکھو حاجی عثمان، حضرت)	چودھری مرزا (دیکھو مرزا، سلیم دا)
حاجی عثمان، حضرت 253, 259	چوغطہ (دیکھو چوغطہ، میر)
حافظ دیوان، حضرت 20-1, 110-1	چوغطہ، میر 12-3, 15-8, 22-3, 110-1, 115,
حاکم راء 271, 274, 296-7	168, 197, 226, 234, 236-7,
حاکما 148, 154	244, 268, 270, 272, 277,
حاکما (دیکھو حاکما سو بھی)	283, 304, 306, 316, 318,
حاکما (دیکھو حاکما علیانا)	320-1, 325, 331-2, 335,
حاکما، صابو، پناہ دے دا 153	338
حاکما سو بھی 154, 167-8, 231	چوغطہ خان 17-20, 110-1, 116
حاکما علیانا 180, 198-200, 248	چوغطہ ڈھاڈھی (دیکھو چوغطہ، میر)
حاکما چھی 146	چوغطیا (دیکھو چوغطہ، میر)
حاکے (دیکھو حاکما)	چوٹا چدھڑ 270
حاکے (دیکھو حاکما علیانا)	چوہڑ 252-3
حاکے (دیکھو حاکے گدڑی)	چوہڑ 264
حاکے گدڑی 118, 139-42	چوہڑ 189, 193-5
	چوہڑ، جیوان دا 148

خان (دیکھو جہان خان سیال)	حا کو 246
خان (دیکھو گہنا خان)	حسن 262
خان (دیکھو محبت خان ماہنی)	حسنؒ 96, 125, 325
خان احمد (دیکھو احمد خان، حیات خان دا)	حسن (دیکھو حسن بھٹی، راء)
خان بیگ، احمد، شیر دے دا 153, 231, 280	حسن، کندے دا (دیکھو حسن بھٹی کندے دا)
خان بیگ، راء احمد (دیکھو خان بیگ، احمد، شیر دے دا)	حسن، نور دا (دیکھو حسن سنگرا)
خان پہاڑ 138	حسن بھٹی، راء 95, 163
خان پختو ہل (دیکھو پختو ہل خان ماہنی)	حسن بھٹی کندے دا 2-241
خان حیات 130-1, 133, 135-6, 170	حسن سنگرا 230, 280, 296
خان دلدار 136, 161	حسنا (دیکھو حسنا، باقرے دا)
خان دیوان (دیکھو موہن لال)	حسنا، باقرے دا 241, 247
خانانا چھی 267	حسینؒ 125, 130, 325
خانے (دیکھو خانے ملک)	حسین 191
خانے ملک 190, 210	حشمت 289, 335-6, 341
خانو 250	حضرت شاہ (دیکھو شاہ علی، حضرت)
خانو، جھامب دا 34	حکم چند، نئی 275, 277
خضر 227, 250-2	حکیم 152, 159, 240
خضر 128-30, 142, 167	حماد الرحمن 19
خضر (دیکھو خضر، نورے دا)	حمین (دیکھو حمین، جھامب دا)
خضر، راء 154	حمین، جھامب دا 24, 34-5
خضر، نورے دا 35, 37, 49, 52, 57, 62-4, 67-8, 71, 74, 76, 87, 89,	حمین خان (دیکھو حمین، جھامب دا)
92, 95, 100, 104-6	خاتونؒ 125, 325
خضرا کیرا 214	خان 262
	خان (دیکھو احمد، لال دا بلوچ)
	خان (دیکھو احمد خان سیال، نواب)

دتا چودھری 83	خضر خان (دیکھو خضر، نورے دا)
دُرگا 309	خضر فقیر، میاں 167
دل سنگھ اکال گڑھی 272	خضرا (دیکھو خضر)
دُلا 289	خواجه خضر 2-311
دُلا 148, 154	خواجه 136
دُلا 122, 174-5	خیر 287, 296, 332, 335
دُلا 145, 167	خیر شاہ 111, 134
دِلا (دیکھو دِلا لیرا)	خیر اکھوگر 336
دِلا، بہاب دا (دیکھو دِلا لیرا)	خیر و 159
دُلا، مراد دا 164	خیر و 73, 84
دُلا، نامدار دا 153	خیرے (دیکھو خیر)
دُلا، نورے دا 35	خیرے 132, 136-8, 153, 161
دِلا لیرا 187, 230, 232, 271, 280-2,	داو 88
287-94, 296, 298, 301-2,	داو (دیکھو اللہ داو، پہاڑ دا بلوچ)
305, 322-8, 330, 332-3,	داو، پناہ دا (دیکھو داو، پناہ دا بھٹی)
336-42, 344	داو، پناہ دا بھٹی 15, 242-3
دلا ور 341	داو، پہاڑ دا (دیکھو اللہ داو، پہاڑ دا بلوچ)
دلا ور میر (دیکھو دلا ور امیراٹی)	دادا عموان دانے دا 254
دلا ور امیراٹی 52, 64-6, 73, 102, 197	دادا جانی (دیکھو جانی، میاں)
دل پذیر بھیروی، مولوی 18	دادا دلا ورا (دیکھو دلا ور امیراٹی)
دِلُو ٹھٹھیا 189, 193	دادو 252
دِلُو ٹھٹھیا (دیکھو دِلُو ٹھٹھیا)	دارا 301
دِلے (دیکھو دِلا لیرا)	دارا شکوہ 21, 110, 141
دُلے (دیکھو دُلا)	داریا (دیکھو دارا شکوہ)
دلپا (دیکھو دِلا لیرا)	دانے 152, 240

دلیل (ویکیو لیل پڑیاری)	رام 91, 308, 343
دلیل پڑیاری 189, 194, 196-7	رام داس 275-6
دودائی 152, 159, 240	رامائن 313
دولت 21, 35, 37, 40-3, 49, 52, 62, 64,	رانجھا 28, 312, 315-6
68, 76, 87, 94, 106-7	راء (ویکیو امیر، سلطان دا بھٹی)
دہسر 102	راء صاحب (ویکیو صاحب، بھائی خان دا، راء)
دی اوکسر ڈانگش ڈکشنری 4-112	راء لطف (ویکیو لطف بھٹی)
دی پنجاب چیفس 21, 272, 275-6, 279	راؤ 104
دینا گھار 157-8, 259	رائے 113
دیوان (ویکیو ساون ل، دیوان)	رتا موچی 208-10
دھیان سنگھ 279	رتن چند 144-5
دھیدو (ویکیو رانجھا)	رتن چند 188, 231-2, 280
ڈنگا 161-2, 164, 166-7	رسالو 287, 302, 328-9, 338
ڈھاہر 81	رستم 156
ذوالقرنین 311	رستم بھڑوچا 313-5
راجا 253	رنجیت سنگھ (ویکیو رنجیت سنگھ، مہاراجا)
راجا (ویکیو راجا، آہلے دا)	رنجیت سنگھ، راجا (ویکیو رنجیت سنگھ، مہاراجا)
راجا (ویکیو راجا، چشمست دا)	رنجیت سنگھ، مہاراجا 22-3, 122, 184-6, 188,
راجا، آہلے دا 146, 158, 231-2	212, 273, 279, 281
راجا، چشمست دا 157, 160	رنجھینے (ویکیو رانجھا)
راجے 228	رندو رحمان 147
راجے (ویکیو راجا، آہلدا)	رنگو 168
رادھا 308	روڈاوا گھرا 146, 227-8
راستی (ویکیو راستی، بیوی)	روشن (ویکیو روشن، جسر)
راستی، بیوی 72, 75, 79	روشن جسر 204, 206

ساون مل، دیوان، 12, 15, 22-3, 112, 116,	روشن سنگرا کا لودا 210
122-3, 163-4, 169-70	روشنا موچی 160
172-6, 187, 230-1, 245,	روشنے 206, 210
272-6, 278-83, 285,	رولی 290
288, 293, 297, 303, 322-3	ریحانا 289-90
سپاہ سنگھ 179, 182, 185, 189, 191	ریحانا (ویکھو ریحانا، بہادرے دا)
ستار 83	ریحانا، بہادرے دا 336-7, 343-4
سترانا، شیخ 69	زیادا 289
ستی 88	زیادا، احمد راء، 152-5, 159-60, 181,
ستی 137	226-30, 237, 239-40, 242,
سجاول (ویکھو سجاول، موہلے دا)	245, 249-52, 260-1, 263-4
سجاول 250, 252	زیادا، خیر دا 258
سجاول، موہلے دا، 120, 145, 148-9, 157-8,	زیادا، راء (ویکھو زیادا، احمد راء)
162-4, 167-8	زیادا، سنگھرے دا، 15, 182, 234-9, 241,
سجاولا (ویکھو سجاولا اعوان)	244-6, 260
سجاولا 332	زیادا، ملک (ویکھو زیادا، سنگھرے دا)
سجاولا، بہادر دا اعوان (ویکھو سجاولا اعوان)	زیادا نسو آنا (ویکھو زیادا، سنگھرے دا)
سجاولا اعوان، 182, 234-5, 238, 241, 305,	زیادے (ویکھو زیادا، احمد راء)
320-7, 330, 332-3, 336-43	زیادے (ویکھو زیادا، سنگھرے دا)
سجاولے اعوان (ویکھو سجاولا اعوان)	زیادے، مسو دے 248
سجی 268	زیادیا (ویکھو زیادا، احمد راء)
سداد (ویکھو سداد، پیر ودا)	ساجھڑی 247
سداد، پیر ودا 72-3, 80, 83-4	ساجد، غلام حسین 19
سدو 88	سارنگ نسو آنا، ملک 179
سردار (ویکھو سردار بخش، کریم دا)	ساون مل (ویکھو ساون مل، دیوان)
سردار بخش، کریم دا 164-5, 167, 231-2	

سہاگل 169	سردول، بی بی 92
سہاگل (دیکھو سہاگل، راء)	سرفراز (دیکھو سرفراز میراٹی)
سہاگل (دیکھو سہاگل، سگھر ے دا)	سرفراز میراٹی 17, 70-1
سہاگل، بخش دا 142	سعادت یار خان (دیکھو شہادت خان لکھیرا)
سہاگل، راء 170, 243	سکندر 301
سہاگل، سگھر ے دا 235, 239, 241, 244-6	سکھا 220
سہاگل خان 12, 77, 85	سگھر 210, 224-5
سہاگل کلوکا بہاب دا 187, 230, 232, 280	سگھر دے سہاگل (دیکھو سہاگل، سگھر ے دا)
سہاگلا (دیکھو سہاگل، سگھر ے دا)	سگھرا 160
سہانگا گدھل 265-6	سگھر ے نسوآ نے (دیکھو سگھر)
سمبھا 309	سلطان (دیکھو سلطان، سلیم ے دا)
سمو 94	سلطان 287, 328
سمو (دیکھو سہاگل، سگھر ے دا)	سلطان، راء 156, 203, 221
سمو (دیکھو سمو، گنچے دا)	سلطان، سلیم ے دا 21, 35, 42-4
سمو، گنچے دا 235, 250, 252, 254	سلطان خان چچھ 174-5
سو جا سلطان (دیکھو یار بیگ)	سلطان سکندر 311
سوہارا 137	سلطان شاہ 74
سوئی مہینوال 310, 312	سلطان محمود 24, 69
سید جلال 209, 302, 337	سلطان محمود (دیکھو سلطان محمود بلوچ)
سید خاں لکھڑ 12, 122, 175	سلطان محمود بلوچ 157, 161-2, 169
سینی 289	سلیم (دیکھو سلیم)
شادو کھو کھر 209	سلیم الرحمن، محمد 19
شاشو (دیکھو شاشو نسوآ نا)	سلیم خان (دیکھو سلیم)
شاشو ملک کسمانا (دیکھو شاشو نسوآ نا)	سلیم 30, 34-5, 67, 71-2, 76, 94, 99
	سہاگل 136

ششونسو آنا، 189, 208, 211, 213, 217-8,	شفق رشید 19
222-4, 287	شکرو (ویکیوشکرو سنگھا)
شامو 148	شکرو، راء 164
شامو 219	شکرو سنگھا 146, 148, 154, 198-9, 204-6
شامو (ویکیو احمد ایشاما، گورو)	شو 308
شاہ جهان 30	شہابیل 287
شاہ دارے (ویکیو دارا شکوہ)	شہابیل (ویکیوشہابیل، سگھرے دا)
شاہ زمان 182	شہابیل، سگھرے دا 236, 241
شاہ تھیرا 136	شہادت خان (ویکیوشہادت خان لکھیرا)
شاہ سلطان 107	شہادت خان لکھیرا، 12, 21, 29, 32, 42-4, 77,
شاہ شہابیل 198	110, 122, 175
شاہ عبداللہ 198	شہادت موچی 209
شاہ علی، حضرت، 45, 84, 125, 190, 210, 286,	شہرا 288
325, 341	شہرا جوکا 271, 277, 285, 290
شاہ غریب 152, 155, 199	شہرے (ویکیوشہرا جوکا)
شاہ نواز (ویکیوشاہ نواز بھٹا، میاں، پیرزادہ)	شہیر (ویکیوشہیر خاں)
شاہ نواز بھٹا، میاں، پیرزادہ 111, 134	شہیر خاں 25, 85, 87
شاہ سنہزہت، ڈاکٹر 19	شہیر ڈھڈھی، خان، 12, 77, 85
شبنم اسحاق 19	شہیرا 154
شہیگ 83	شیخ عبداللہ، حضرت 20
شہیگ 141	شیر 225
شدو وینس 254	شیر 189
شرشتا 277, 285	شیر خان 94
شرشتے (ویکیوشرشتا)	شیر شاہ، 181, 189, 208-10, 213-4, 216,
شرف دین، میاں 161	221-2, 264

صاحبہ (دیکھو صاحبہ، آبلے دا)	شیر شاہ مہینیں گل دا (دیکھو شیر شاہ)
صاحبہ، آبلے دا 128, 130, 145, 164	شیر محمد بھٹی، راء 19
صاحبہاں 75	شیرا 149
صادق، سلیمے دا 35	شیرا (دیکھو شیرا گورو پہاڑ دا)
صالح (دیکھو بگنا سو آنا)	شیرا (دیکھو شیرے سنگھے)
صدر 94	شیرا جھلو 202
طاہر 221	شیرا گورو پہاڑ دا 244, 252, 255
طاہر (دیکھو طاہر خان چدھرڑ)	شیرن پیر (دیکھو شیر شاہ)
طاہر، جھامب دا (دیکھو طاہر خان چدھرڑ)	شیرے 220
طاہر خان چدھرڑ 34, 35, 72, 75, 153	شیرے سنگھے 148-9
طاہرا گورو محمد دا 244, 252, 256	صایو 250
عارف (دیکھو عارف، راء)	صا بودھر کھان 153
عارف، راء 150, 163, 199	صاحب 152, 163
عالم (دیکھو عالم، راء)	صاحب 189, 193-4, 196-7, 200, 204-5,
عالم، راء 145, 164, 166	213, 226, 228, 233, 243,
عالما، جکوا دا 245-6	247-8, 261-2
عالما کھل 266	صاحب (دیکھو صاحب، بھائی خان دا، راء)
عالو (دیکھو عالما، جکوا دا)	صاحب، بھائی خان دا، راء 22-3, 112, 119-20,
عبدالغنی 89	154, 163-4, 168, 170-7,
عبدلواں 87, 92	194, 231-3, 248, 280
عجمت برج 119, 165, 167	صاحب، پہاڑ دا 164, 166
عجمت گورو 228-9	صاحب، سلطان دا 159
عرفان حبیب 26	صاحب خاں 25
عزت بخش (دیکھو عزت بخش ریمان)	صاحبہ 167
عزت بخش ریمان 185-6	صاحبہ (دیکھو صاحب)
	صاحبہ (دیکھو صاحب، بھائی خان دا، راء)

فتح خان بلوچ 8-207, 5-204, 181	عزت بیگ (دیکھو مہینوال)
فتح کھاتو (دیکھو پھتو ہل کھاتو)	عزرائیل 40-339, 252, 156
فصول خاں (دیکھو پھتو ہل خان ماہنی)	علیٰ (دیکھو شاہ علی، حضرت)
فرید 19	عمر 287
فرید، بابا 317, 312	عمر، نوردا 180, 197
فرید پرہائیں 289	عمر حیات للیرا، چودھری 270
فقیر 165, 119	عمر دراز، مہینیں 253
فیصل چپا 19	عمر قصائی 153
قادا 157	عُمر (دیکھو عمر اوہنی)
قادا 164, 145, 166	عُمر اگھ 245
قادا، سکے دا 9-148	عمر اوہنی 55, 52
قادربخش (دیکھو قادو بھٹی)	عمرے 325
قادو 209	عنایت 240, 159, 152
قادو 246	عنایت 72
قادو 265	عنایت 250
قادو (دیکھو قادو بھٹی)	عنایت جوئیا 253
قادو بھٹی، 80-179, 154, 142	عنایت خاں 187
185, 189-200, 204-5, 213,	علیٰ، جھامب دا 34
226-8, 244, 247-8, 261	غازی، خاقان حیدر 19
قادو دے کندے (دیکھو کندا، قادو دا)	غلام حسین بھٹا، میاں، پیرزادہ 111
قادے، سکے دے (دیکھو قادا، سکے دا)	غنی (دیکھو غنی پڑیاں)
قاسم 202	غنی پڑیاں 233, 231
قاسم 212, 207	فتح خان (دیکھو پھتو، طاہر دا)
قاسم 290	فتح خان (دیکھو پھتو ہل خان ماہنی)
قاسم 335	فتح خان (دیکھو فتح خان بلوچ)

کرتلی، مسن دا 24-5, 35, 40, 44-7, 51, 80	قاسم، حاجی 160
کرمو 228	قطب 144
کرن 104	قطبا 253
کریم (دیکھو کریم، راء)	کال (دیکھو کال)
کریم، راء 144, 154, 164, 168-70, 176	کالو 190, 210
کریم بخش (دیکھو کریم، راء)	کالودا آہلا 166
کریمیا 103	کالودا ملک مسور (دیکھو مسورا، کالودا نسوآنا)
ککا 154, 163-4, 194, 224	کاہن (دیکھو کرشن، مہاراج)
ککے، قادودے (دیکھو ککا)	کٹو (دیکھو کٹو، موہلے دا بھٹی)
ککے راء (دیکھو ککا)	کٹو (دیکھو کٹو، جوئے)
ککلیا (دیکھو ککا)	کٹو، موہلے دا بھٹی 15, 120-1, 128-30, 137-8, 142-5, 164, 167, 177
کل 31, 50, 60, 77-8, 95-6, 99, 116, 125-6, 130-2, 151, 158, 190, 194, 198, 200, 205, 218-9, 227, 234, 239, 242, 260, 293, 323, 327, 331-4, 344	کٹو جوئے 161-2, 166-7
کُلا 270	کرشن، مہاراج 108, 307-8, 315
کلاسم 290	کرم 154
کلو 35, 49, 52, 62-4, 68, 76, 94, 107	کرم (دیکھو کرم، راجے دا)
کلیات شاہ عظیم 19	کرم، پناہ دا بھٹی 262-3
کمال خان (دیکھو کمال خان منگسی)	کرم، راجے دا 250, 252
کمال خان منگسی 271, 291-3	کرم، راء پناہ دا (دیکھو کرم، پناہ دا بھٹی)
کمال دین (دیکھو کمال دین، میاں)	کرم، مرشدے دا، بھلوانا 247, 261, 287
کمال دین، میاں 18, 116	کرم، بھلوانا (دیکھو کرم، مرشدے دا، بھلوانا)
کمیر 136	کرم سنگھ دولو 184
	کرم نارائن 278
	کرتلی (دیکھو کرتلی، مسن دا)

کھوے خان ماہنی 25, 67, 72, 86, 88	کندا (ویکھو کندا، قادیوا)
گاجی 210	کندا (ویکھو کندا، مالی دا)
گاگر کاوا 52, 64	کندا، قادیوا 154, 163-4, 194, 198,
گاما (ویکھو گاما، بر خورداردا)	200, 222-4, 231-3, 248,
گاما، بر خورداردا 136, 139-40, 142, 145,	280,
157-8, 167	کندا، مالی دا 340-1, 344
گامے، ہوت دے 143	کندا، مسودا (ویکھو کندا، مسودا)
گامے خان (ویکھو گاما، بر خورداردا)	کندر 228
گامیا (ویکھو گاما، بر خورداردا)	کندر (ویکھو کندر راء)
گرفن 278	کندر، مسودا 240, 265
گل محمد اشیر (ویکھو شیر شاہ)	کندر دا (ویکھو نور، کندر دا)
گلاب سنگھ، راجا 12, 23, 122-3, 172-3,	کندر داؤرا (ویکھو نور، کندر دا)
187-8, 234, 279-81, 322	کندر راء 229, 251
گلام (ویکھو گلام، آہلے دا)	کندے (ویکھو کندا، قادیوا)
گلام، آہلے دا، 150-1, 154, 231, 241-2,	کوڑھی 81
280, 289 ?	کوہن، الیس۔ برنارڈ 283
گلام نسو آنا 189	کیا 223
گلو 253	کیا (ویکھو کیا جپا)
گلو 219	کیا، میر 311-2
گلو 258	کیا جپا 15, 73, 75, 83-4
گلو 265	کیے (ویکھو کیا جپا)
گلو، چتے دے گلے 259	کیے ڈھاڈھی (ویکھو کیا، میر)
گلو، بھٹی 265	کھیم چند 172, 280
گلو، مین 264	کھیوا (ویکھو کھیوے خان ماہنی)
گنجا (ویکھو گنجا بھٹی)	کھیوا خان (ویکھو کھیوے خان ماہنی)

گہنا خان 72-3, 82, 85, 89	گنج، احمد دا (دیکھو گنج بھٹی)
گہنا خان بلوچ 116, 119, 133-5, 137, 142,	گنج بھٹی 182, 234-9, 241-2, 250,
163, 165, 168-73, 177	317, 320
گہنا ماچھی (دیکھو گہنا، مرے ماچھی دا)	گنج (دیکھو گنج بھٹی)
گہنے (دیکھو گہنا)	گنڈا سنگھ، سردار 184
گہنے (دیکھو گہنا خان)	گوپال 308
گہنیا (دیکھو گہنا خان)	گوپی ناتھ 308
گہنیا (دیکھو گہنا خان بلوچ)	گودھا (دیکھو گودھا ماچھی)
گیتا 313	گودھا ماچھی 146, 168
گھر بلا 154	گورمنکھ رائے 272
گھما 147	گورونک، بابا 269
گھنا (دیکھو گھنا لیر)	گوش (دیکھو گوشا، مسودا بھٹی)
گھنا، سلطان دا (دیکھو گھنا لیر)	گوش، بحرمد 247
گھنا لیر 270-1, 328	گوش، مسودا (دیکھو گوشا، مسودا بھٹی)
لال 335	گوشا، مسودا بھٹی 152-3, 252, 265-6
لال خان (دیکھو لال خان بلوچ)	گوشا مہوٹا 146
لال خان بلوچ 180, 197, 204, 209	گولڈسکر، پروفیسر 307
لالا 246	گو، لے، خان 83
لالاجی (دیکھو ساون مل، دیوان)	گہنا 157
لالا بیچ 232	گہنا 137, 153
لانگو، مسودا 224	گہنا (دیکھو گہنا، مرے ماچھی دا)
لچمن ملک 253	گہنا (دیکھو گہنا خان بلوچ)
لدھا 258	گہنا، حیات دا (دیکھو گہنا خان بلوچ)
لطف بھٹی 119-20, 144, 162, 164-6, 168,	گہنا، مرے ماچھی دا 157-8, 161, 168
	گہنا خان (دیکھو گہنا خان بلوچ)

مچانگھ 197	174, 233
محبت (دیکھو محبت خان ماہنی)	لکھا، نورے دا 35
محبت، راء 166	لکھمن 102
محبت خان (دیکھو محبت خان ماہنی)	لکھمیر 87, 92
محبت خان ماہنی 24-5, 51-3, 57-8, 60-8,	لکھے 325
73-7, 86-9, 92, 97-100,	لنگر 152-3, 240, 251
103-6, 109, 121, 129	لنگر 166-9
محبنا (دیکھو محبت خان ماہنی)	لنگر (دیکھو لنگر، قادودا گلوتر)
محرم 161	لنگر، قادودا گلوتر 227-8
محرم (دیکھو محرم، توکل دا چدھرڑ)	لودی کا 12, 77, 86
محرم چدھرڑ (دیکھو محرم، توکل دا چدھرڑ)	لودی سکے (دیکھو لودی کا)
محرم، توکل دا چدھرڑ 181, 189, 194, 226-30	لہنے 287
محکم چند، دیوان 272	ماجھی 290
محمد 225	ماجھی 335
محمد 218	ماداں 100
محمد 341	ماڑے ماجھی 229
محمد 119, 136, 162, 165, 167-9	مالی 206
محمد (دیکھو محمد، دلا وردا بلوچ)	مانک 289
محمد (دیکھو محمد، راء بہاب دا)	مانک مومنا نا 12, 228
محمد، ایدل دا 287	مانکے پرہائیں 155, 250
محمد، باہلک دا 136, 139-40	ماہلی 62, 189, 201
محمد، بہاب دا (دیکھو محمد، راء بہاب دا)	ماہڑا 290
محمد، دلا وردا (دیکھو محمد، دلا وردا بلوچ)	ماہنی 81
محمد، دلا وردا بلوچ 141-3	ماہنی کوڑیا نا 208, 210
محمد، راء بہاب دا 250-1, 265	متے دا احمد (دیکھو احمد اعوان)

محمد اطہر علی 30	مراد، سلطان دا (دیکھو مراد، سلطان دا بھٹی)
محمد بیگ 105	مراد، سلطان دا بھٹی 9-198, 195
محمد حنیف 107	مراد، محمد دا (دیکھو مراد، محمد انگرا)
محمد خان 162	مراد، محمد انگرا 9-198
محمد خان 171	مراد دھر کھان عمر دا 260
محمد خان 294	مراد دھر دھلا کھوکھر 150
محمد شاہ 60-5, 67, 73, 95, 97	مراد سو بھی 147, 154-5, 168
محمد یار (دیکھو محمد یار، بھائی خان دا بھٹی)	مراد کھر سو لمیر دا 257
محمد یار، بھائی خان دا بھٹی 154, 198	مراد لوہار 6-145
محمد 159	مراد 160
مدھرا 246	مراد، پیار ڈانائی 3-262
مراد 149	مراد اقصائی 137
مراد 166	مرتضیٰ (دیکھو شاہ علی، حضرت)
مراد 191	مرجا 206
مراد 287, 332, 335	مرجا (دیکھو مرجا بھٹی)
مراد 3-152	مرجا (دیکھو مرجا سو بھی)
مراد 189, 193, 196, 200, 204-5, 213	مرجا، سلیمے دا 35, 73, 82
مراد 226, 228, 233, 243, 247-8,	مرجا بھٹی 30-229, 7-226
مراد 261-2	مرجا سو بھی 121, 146-7, 154, 168
مراد (دیکھو مراد سو بھی)	مرجا نون 167
مراد، پناہ دا (دیکھو مراد سو بھی)	مرجے 289, 301
مراد، چھنڈے دا 164	مرجے 257
مراد، دلیر دا 253	مرجے (دیکھو مرجا)
مراد، راء 265	مرجے (دیکھو مرجا سو بھی)
مراد، راء (دیکھو مراد، سلطان دا بھٹی)	مرجے (دیکھو مرجا، سلیمے دا)

204-5, 207-8, 211-20,	مرجے خان (دیکھو مرجہ، سلیم دا)
223, 226, 234, 246, 248	مرداد 12, 223
مسورے (دیکھو مسورا، کالودانسوآنا)	مرداد کچھی، زیادے دا 258
مشری 210	مریلے، پہلوان 24
معظم، میر 17-8, 23, 111	مستی 161
مکھننا سہانا 150-1, 155-6	مستی ماچھی 168
کھننا کھوکر 154	مسن 25
مگل بھرت احمد دا 244	مسن 81
مل 160	مسندا 115
مل (دیکھو ملا، بہاب دا)	مسو 219
مل (دیکھو مل، شیر دے)	مسو 167
مل، شیر دے 224-5	مسو (دیکھو مسو، احمد دا)
مل سنگھ 220	مسو 128, 130, 139-40, 142, 154
مل قتال 193, 221	مسو 161, 164
ملا (دیکھو ملا، بہاب دا)	مسو، احمد دا 152-3, 159, 228-9, 251
ملا، بہاب دا 271, 287, 290, 298, 301-2,	مسو، خان دا 153
332, 335-6, 338	مسو، شیر دے دا 161
ملک (دیکھو مسورا کالودانسوآنا)	مسو، محمد یاردا (دیکھو مسو، محمد یاردا بھٹی)
ملک علی (دیکھو ملک علی خاں)	مسو، محمد یاردا بھٹی 144-5
ملک علی خاں 25, 85, 87	مسو بھٹی 217
مکا میر 119, 165	مسو جھمٹ 138-9
ملکو 73	مسو میراٹی سیدودا 267
ملے (دیکھو مل، شیر دے)	مسور، ملک (دیکھو مسورا، کالودانسوآنا)
ممند اسبانا 305, 324, 326	مسورا (دیکھو مسورا، کالودانسوآنا)
ممند انون 208-9	مسورا، کالودانسوآنا 181, 186, 188-9, 200-1,

مو (دیکھو، بختا وردا)	موندا موٹا 154
مو (دیکھو، موچی، رتے دا)	موہلا (دیکھو، موہلا، قادیوا)
مو، بختا وردا 161-2, 164, 166-7	موہلا، قادیوا 127, 131-5, 137, 142, 148-9,
مو، موچی (دیکھو، موچی، رتے دا)	151-2, 154, 159-60, 163,
مو، موچی، رتے دا 137-8, 209-10	180, 194, 197, 200-1,
مخا 148, 154	203-6, 211, 213, 217-8,
مخا چدھر 231	223-6, 243, 246, 263
مٹکا 329	موہلے (دیکھو، موہلا، قادیوا)
موج دریا 24, 69	موہلیا (دیکھو، موہلا، قادیوا)
موج دین کاٹھیا 12, 122, 175	موہن (دیکھو، موہن، میاں)
موجم 154, 159, 206	موہن، میاں 24, 69-70
موجم ٹاوری 147	موہن لال 212, 214, 216-7, 223
موجو 262	مہا بھارت 307
موسیٰ، جھامب دا 34	مہاراجا (دیکھو، رنجیت سنگھ، مہاراجا)
موکھا (دیکھو، موکھا، اللیرا)	مہاں سنگھ، سردار 184, 272
موکھا، اللیرا 271, 277, 287-94, 298,	مہر (دیکھو، مہند، مہر)
301-2, 336	مہرا 250
موکھے (دیکھو، موکھا، اللیرا)	مہرا 209, 213
مولراج، 12, 15, 22, 119, 169, 172,	مہرا 244, 252, 257
181-2, 187-8, 230-2, 245,	مہرے (دیکھو، مہرا)
271-3, 275-82, 285, 290-2,	مہرے 132
295, 297-8, 300-3, 305,	مہمند 220
322-5	مہمند، مہر 297-9, 303-4
مولراج، دیوان (دیکھو، مولراج)	مہنگرا 88
مولراج، لالا (دیکھو، مولراج)	مہیش مارونی (دیکھو، رگا)
مومننا چا 167	میاں (دیکھو، جانی، میاں)

نارنگا (دیکھو نارنگ نسوآ نا)	میر (دیکھو میر، خدا یاردا)
نارنگا ہریا 255	میر، خدا یاردا، 116, 119, 136, 141-2,
ناما (دیکھو ناما، برخورداردا)	162, 165, 167-74, 177
ناما، برخورداردا 136, 157	میر چو غطے (دیکھو چو غطے، میر)
نامدار، میاں 219	میرک 81
نامو، عجمت دا گورو 240, 244, 252	ناپو (دیکھو ناپو، پٹھانے دا)
نا تک چند 272	ناپو، پٹھانے دا 241, 247
نا تک سلطان، حضرت 69	نا بھا، کاہن سنگھ 113
ناہلا 270	نا تو (دیکھو نا تو چو ہڑا)
نبی بخش اگواہی 113	نا تو (دیکھو نا تو دولتا نا)
نپولین 13	نا تو چو ہڑا 204, 206
نٹھو 250	نا تو دولتا نا 180, 200-2
نٹھو (دیکھو نٹھو، احمد دا گورو)	نا جو 162
نٹھو، احمد دا گورو 244, 252, 256	نا درشاہ 182
نٹھو (دیکھو نٹھو نسوآ نا)	نارو، 50, 77-8, 99, 105, 116, 126,
نٹھو سرکھانا 265	131, 151, 158, 190, 194,
نٹھو سمورتانے دا 266	205, 218, 227, 234, 239,
نٹھو نسوآ نا 181, 231-3, 248	260, 293, 327, 331, 333-4
نجات 12	نارنگ 224
نجم حسین سید 19	نارنگ 231
ندو، جھامب دا 34	نارنگ، جکودا (دیکھو نارنگ نسوآ نا)
نڈھے حسنانے 153	نارنگ (دیکھو نارنگ نسوآ نا)
نزاہت (دیکھو نزاہت اللیرا)	نارنگ، حاجی دا چپا 231, 233
نزاہتا (دیکھو نزاہت اللیرا)	نارنگ نسوآ نا، 181-2, 187, 189, 194, 206,
نزاہت اللیرا، 272, 277, 287, 289-90,	210, 230-3, 243, 246-7,
	249, 268, 280

نیازی، اگر دابلوچ 116, 130-1, 133-4, 138	292-3, 298-304, 332, 335-6
نیکا 335	نزا سبے (دیکھو نزا بتا لیرا)
وارث شاہ 16, 313-4	نسو 179, 194, 202-3, 205
واگھ، الاول دا (دیکھو واگھ پیروکا)	نکے 83
واگھ پیروکا 167, 293	نوسلطان 82
واگھ وراہ (دیکھو ہستا واگھ وراہ)	نوبہال سنگھ 169, 174
وجھل 80, 93	نواب، بھائی خان دا 241, 243
ودھے راء 191	نوتا، امیر ممبڑ دا 234-5, 238, 241, 320
وریام 149	نوتا ممبڑ (دیکھو نوتا، امیر ممبڑ دا)
وریو، جھامب دا 34	نور 154, 287
وساوا 164, 166, 168	نورا احمد اعوان 253
وساوا 287, 289, 332, 335	نور خان، چودھری (دیکھو نورا چدھرڑ)
وشنو 307	نور محمد، مولوی 183, 187, 281
وسن - ایچ - ایچ 114	نور نول (دیکھو نورا چدھرڑ)
ولکنڑ 306-7, 309	نورا 159
ولی داد خان سیال، نواب 33, 185-6	نورا (دیکھو نورا چدھرڑ)
ولی داد سیال (دیکھو ولی داد خان سیال، نواب)	نورا، سلیمے دا (دیکھو نورا چدھرڑ)
ولیا 250	نورا، صدر سلیم دا (دیکھو نورا چدھرڑ)
ولیا (دیکھو ولیا، پٹھانے دا)	نورا، کندردا 207, 244, 287
ولیا، پٹھانے دا 223, 241, 246	نورا چدھرڑ 14-5, 20-2, 24-5, 28-9,
ونجر 81	32, 34-55, 57-66, 68,
ویسے 80, 85	70-80, 82-6, 90-4, 96-107,
ہاشما 148, 154	109-11, 159, 193, 197, 228
ہاشما (دیکھو ہاشما سو بھی)	نورن لائی 189
ہاشما سو بھی 168, 231	نول (دیکھو نورا چدھرڑ)
	نیازی، اگر دا (دیکھو نیازی، اگر دابلوچ)

ہاشے 145	یاسر دیوان 19
ہستا، راء کندردا 252	یزید 125
ہستانسوآ تا 7-196, 189, 193	
ہستاوا گھوراہ؟ 7-336	
ہستے ملک (دیکھو ہستانسوآ تا)	
ہسو، جھامب دا 34	
ہشو (دیکھو، ہشو جو نیا)	
ہشو، مرداددا 252	
ہشو جٹر 2-201	
ہشو جو نیا 264, 253, 237	
ہمایوں 171	
ہنؤ نٹ 102	
ہوشناک رائے کھتری 272	
ہیر 316, 333	
ہیر رانجھا 5-312, 310	
ہیر وارث شاہ 28, 312	
یار بیگ 21, 25, 29, 35-6, 40-3, 49,	
52-3, 55, 57-65, 67-8, 73,	
76, 88-9, 91-6, 99-105,	
109, 121, 129, 161, 193	
یارا 288	
یارا، جشمت دا 344, 340-1, 335	
یارو (دیکھو یار بیگ)	
یارو 166	
یارے 167	
	آریہ 307, 315

توماں وڑھیاں

بنگالیاں 113	آہیر 149
بہاب کے (دیکھو بہاب کے للیرے)	اُپیرے 121
بہاب کے للیرے 272, 281, 285, 290-1,	احموآنی (دیکھو احموآنے)
293-5, 298, 300-3, 324,	احموآنے 159, 234, 238, 250
332, 337-8	احموآنیاں (دیکھو احموآنے)
بہاب للیریاں کیاں (دیکھو بہاب کے للیرے)	اسالت کے 188, 234
بہادر کے (دیکھو بہادر کے اعوان)	اعوان 14, 111, 160, 191, 252-4, 270,
بہادر کے اعوان 323-4	287, 305, 321, 324-7, 332,
بہیل کے 287	336-43
بھمدانے 212, 247	اعواناں (دیکھو اعوان)
بھپلا 176	امیر کی 156
بھٹ 11	انگریزاں (دیکھو گورے)
بھٹی 14-5, 29, 35, 110-11, 116-9,	اُورا 168
125-7, 129-30, 132-4, 140,	ایدل کے 340-1
143-8, 150-7, 159-60,	بابر کے 152
163-4, 166-73, 175-6,	باہمن 57, 129, 217, 343
178, 180-2, 185-90, 192,	باہمنی (دیکھو باہمن)
194-5, 198, 200-1, 203-5,	بدھن کے سگھے 147-8, 154
228-34, 208-17, 223-6,	بلوچ 14-5, 110-2, 116-8, 120-1,
237-42, 244-5, 247-8, 250,	125-30, 133-44, 147-8,
260, 262-3, 280, 252, 254,	151-2, 155-7, 159, 161-4,
296	168-9, 171-2, 174, 190-1,
بھٹیاں (دیکھو بھٹی)	207, 222, 239, 280
بھٹیاں 111, 134	بلوچاں (دیکھو بلوچ)
بھرت 203, 244	

ٹوٹا، 179, 189, 197-200, 202-3, 205,	بھروانا 121, 132, 190, 234
207, 221	بھروانے (دیکھو بھروانا)
ٹھٹھیا راس 235, 317	بھسین 148
ٹھٹھیاں 191	بھلوانا 249, 261, 328
جاٹ (دیکھو جاٹ)	بھلوانے (دیکھو بھلوانا)
جپا، 73, 75, 82, 84, 143, 180-1, 197,	بھوچرے 299
232-3	پتھریانے 95
جپے (دیکھو جپا)	پٹھان 37, 182-3, 256, 311
جپیاں (دیکھو جپا)	پُر بانے 247
جٹ 52, 179, 295, 337	پرہائیں 155
جپال 121, 162, 211	پڑیاں 191-3, 195, 231-3
جسٹ 103, 106, 202	پڑیاں (دیکھو پڑیاں)
جگیرے 299	پنجابی (دیکھو پنجابیاں)
جلال خنانے 185, 212, 215, 220	پنجابیاں 13, 19, 115
جلال خنانیاں (دیکھو جلال خنانے)	پنڈی آلے بھٹی 29, 35
جنوے 35, 59, 194	پہاڑ کے راء 152, 240, 263
جویئے 161-2, 166, 253, 264-5, 290	پھرنا 257
جونیاں (دیکھو جویئے)	تاتاریاں 216
جھامب کے، چودھری 82	تاجے کا 29, 35, 73
جھلو 201-2	تاجے کے (دیکھو تاجے کا)
جھنڈے کا 233	تارڑ 247
چچھانے 129, 252	ترک 311
چچکانیاں 337	ترگرڑ 175
چدھرڑ، 14, 22-4, 30-1, 33-5, 40, 48,	ٹوانا 179, 271, 288
51, 56-8, 63-5, 67-8, 70-2,	ٹوانے (دیکھو ٹوانا)
74-6, 88, 92, 96, 100, 105,	

خوشحال پرہائیں کے 159, 250	107, 109, 190-91, 200, 218
خیر کے بچے 323	220, 226, 255, 270
خیرے کے 119, 157, 165	چدھرڑ (دیکھو چدھرڑ)
خیرے کے قصائی 258	چدھرڑاں (دیکھو چدھرڑ)
دانے کے 160	چدھرڑکی (دیکھو چدھرڑ)
دراناں 292	چگتے 88, 104
دراوڑ 309	چگتیاں (دیکھو چگتے)
دولتانا 176, 201-2	چوہاناں 161
دولتانے (دیکھو دولتانا)	چوہڑ 81, 194-5, 252-3, 264
دیوان کے (دیکھو دیوان کیاں)	چھانگا 69
دیوان کیاں 123, 169, 273-4, 276, 285,	حسن کے (دیکھو حسن کے راء)
291, 295, 300	حسن کے، راء 152, 159, 240
دھر کھاناں 288, 344	حسین کے 154
دھر دھلے 146	حکمانا (دیکھو حکمانے)
دھنگانے 267	حکمانے 250, 261
ڈاہے 176	حجبانے سپرا 323
ڈب 175	خان حیات کے 131, 145, 163, 166
ڈھاڈھی 11, 71-2, 82-4, 115, 118,	خان دلدار کے 161
127, 130, 138, 141-2, 155,	خاناناں (دیکھو بلوچ)
163, 191-2, 194, 219, 221-2,	خانوکا 265
260, 269, 327, 336	خانے ملک کی (دیکھو خانے ملک کیاں)
راجپوت 179	خانے ملک کیاں 190, 205
راجیاں (دیکھو رنجیت سنگھ کے)	خنانا 201, 244, 246, 247
راجھا 247, 249, 264-5	خنانے (دیکھو خنانا)
راجھے (دیکھو راجھا)	خنانیاں (دیکھو خنانا)
رانے 166	

سلطان کیاں (دیکھو سلطان کے، راء)	راواں (دیکھو کھل)
سلیم کے (دیکھو سلیم کے)	راگوانیاں 337
سلیم کا (دیکھو سلیم کے)	رسالو کے، مہر 304, 332
سلیم کے 29, 33, 35, 43, 60, 76, 92,	رشید پوریے سیال 29, 35
100, 105, 109	رمانے 148-9
سلہیٹیاں (دیکھو سیال)	رنجیت سنگھ کے 230
سمو خان کیاں 84-5	روسیاں 13
سمو کیاں (دیکھو سمو خان کیاں)	رومیاں 306
سنارا 223	ریحان 185, 190-1, 259
سندے 176	ساو نل کے (دیکھو دیوان کیاں)
سنگرا 181, 218, 230-1, 280	سہانے 327
سنگراواں (دیکھو سنگرا)	سپرا 231, 258, 270, 329
سنگھے 148-9, 206	سپراواں (دیکھو سپرا)
سو بھی 147, 154	سچا ولے کے لودھرے 323
سو بھیان (دیکھو سو بھی)	سُربانے 231
سیال 33, 51, 63, 65, 71-2, 74, 92, 96,	سرکھانے، لک 263
99, 102, 143, 179, 184-6,	سرگانی (دیکھو سرگانے)
190-1, 201, 205, 208, 215,	سرگانے 181, 186, 211, 214, 219, 222-5,
218, 220, 224, 326, 333	238, 246, 250, 260
سیالاں (دیکھو سیال)	سرگانیان (دیکھو سرگانے)
سید، 36, 60, 64, 67, 107-8, 190, 209,	سگھر کیاں 235
215, 297, 314	سلطان کے 253, 264
سیداں (دیکھو سید)	سلطان کے (دیکھو سلطان کے، راء)
شاہ جیونا ناسید 117, 213	سلطان کے، راء 119, 144, 154, 163, 174,
شیگ کے 297	200
شہا بل کیاں 287	

تصانیف 258	شیخ چوہڑ کے 214
کاٹھے 121, 132, 270, 299, 329	شیخلی کے 214
کاٹھیاں (دیکھو کاٹھے)	شیر کے 137, 208-10, 217
کالو آنا 234, 241	صاحب کیاں (دیکھو صاحبانے)
کالو آنے (دیکھو کالو آنا)	صاحبانی (دیکھو صاحبانے)
کاویں 106	صاحبانے 192, 199, 207
کاہنگی 179, 203, 221, 232-3, 237, 243,	صدر سلیم کے (دیکھو سلیم کے)
245-6, 251, 256, 261, 268	صوبے کے 160, 166
کاہنگیاں (دیکھو کاہنگی)	طاہرانا 29, 35, 53, 72
کبھار 145-6	طاہرانیان (دیکھو طاہرانا)
کسمانا 121, 162, 181, 186, 203, 205,	عرب 311
208, 211, 214-5, 217-20,	عرفانے بھٹی 152, 180, 182, 197, 207,
224-5, 246-8	211
کسمانے (دیکھو کسمانا)	عرفانیان (دیکھو عرفانے بھٹی)
کلوڑ 106	عمرے کے گھگھ 323
کلو کے 218, 231-2	عنایت کے بھٹی 153
کلوکیاں (دیکھو کلو کے)	فرانیش 176, 276-7, 302
کلی بھٹی 181-2, 226, 241, 243	فرانیشیاں (دیکھو فرانیش)
کلیار 137, 271, 290	فرنگیاں 104
کلیاں (دیکھو کلی بھٹی)	فوجے خان کے 136, 144
کملانے 175, 323	قادو کے 111, 128, 137, 144, 149,
کملانیان (دیکھو کملانے)	154, 160, 163, 174, 204,
کندر کے 240	227
کوڑیاں 208	قتل باش (دیکھو قتل باش)
کھچی 252	قزلباش 104, 176, 276

لاٹی 192-3	کھرل 46, 120-1, 163
لاٹی 178	کھرلاں (دیکھو کھرل)
لک 168, 197, 206, 231-2, 240, 244,	کھکھرا نا، موچی 160
249, 260, 291, 328	کھنجرے کے ممبر 323
لکاں (دیکھو لک)	کھو کھ 145-6, 148-51
لکھنا نیاں 337	کھیوے آلے ماہنی 29, 35
للیرے 14, 111, 231, 269-71, 277,	کھیو یا نا 68, 81, 101
281, 286-7, 289-93, 295,	کھیو یا نی (دیکھو کھیو یا نا)
298, 303-5, 324, 326-7,	گا دھی 149
332, 334-6, 339-40, 344	گامے کے 136
للیریاں (دیکھو للیرے)	گڈڑی بھٹی 138
لنگر کے 240	گرنے پٹھان 210
لنگڑیاں 299	گوتراں 228
لوہار 118-9, 139-40, 146, 160, 165,	گجنے کی 235, 245, 317
195, 343-4	گودھے رام کے 260
مارتھ 259	گورو 203, 252, 255-7
ماہنی 14-5, 22, 24-5, 29, 31, 33,	گورے 113, 115, 122, 284
35, 40-1, 46, 48, 51, 53-6,	گوندل 204, 206, 254, 328
55, 58, 60, 62-3, 65-8,	گہنے خان کے (دیکھو گہنیانے بلوچ)
70-8, 80-1, 91, 94-6, 98-9,	گہنیانے (دیکھو گہنیانے بلوچ)
102-3, 106-7, 109, 230	گہنیانے، بلوچ 152, 161, 171
ماہنیاں (دیکھو ماہنی)	گیٹے 276
مٹلی کے سپر 285	گھگھ 247
محمد کے 295	گھنے خان کے (دیکھو گھنے کے للیرے)
مراٹی 175	گھنے کے للیرے 287, 295, 336-7
مرجانا (دیکھو مرجے کے للیرے)	

174, 228, 250, 263-4, 340,

342

میرزادہ 71-2, 115, 128, 195, 221

میرزادے (دیکھو میرزادہ)

میراثی 17, 20, 32, 50, 52-3, 57-8, 64-7,

73, 140, 153, 155, 260,

267, 269, 286

میرے 247, 262

میکناں 233

نارنگ کا 153

نارنگ کے، راء 250

نارو 156

نائی 52, 262-3

نھو کے 234

نجیب 176, 276

نسوانے 14-5, 111, 143, 178, 180-2,

186-94, 198, 200-3, 206,

208-9, 223, 226, 234, 240,

242, 245, 247, 249-50,

253, 259, 261, 280

نور کی (دیکھو نور کے)

نور کے 144, 163, 242

نور کے سگرا 285

نول 281, 302, 305, 324, 326

نہلیرے 270

وٹو 46

مرجے کے للیرے 287, 323, 326, 330,

337

مرجے کیاں (دیکھو مرجے کے للیرے)

مرمانے 247

مرہیاں 182

مزاری 143

مغل 12, 15, 31, 39, 50, 74, 93, 96,

137, 142, 183, 270, 292,

296, 311, 329, 334, 344

مغلانیاں (دیکھو مغل)

مگل (دیکھو مغل)

ملک (دیکھو اعوان)

ملک (دیکھو چھانے)

مکانا 242

ممبر 231

منکسی 111, 269-70, 277, 291, 293-5,

298

منکسیاں (دیکھو منکسی)

موچی 147, 209

مومن 149, 252

موہل 258

موہلے کے بھٹی 151, 285

مہرو کے 277, 285

مہرپٹیاں 66, 68, 76

میدو آنے 246

میر 71-2, 81, 135, 144, 153, 155,

وچھڑانے 267

ودھے کے (ویکھوودھیانے)

ودھیانے 131, 136, 142, 145, 152, 190,

192, 196, 200, 202, 237,

241, 243, 251, 261, 323

ودھیانیاں (ویکھوودھیانے)

وساوے آئیاں 143

وئیس 145, 254

وہتی 55

ہشو کے 253

ہملا نیاں 323

ہوت 126

یارو آنے 164

یاروراء کے 152

یارو کے چودھری 93

آسیاں آلی 1-240, 5-234

تھاں

برانج 315	انک 250, 292
برصغیر پاک و ہند 26	احمد آلے 155
برطانیہ 13	ارٹ 181, 224-5, 247-8
بروے 286	ارٹیں (دیکھو ارٹ)
بڑانا, 152-3, 155, 157, 181-2, 204,	استنبولوں 24, 69-70
226-8, 234, 239, 242,	اسلام آباد 314
246-52, 254, 259, 262-8,	اصحاب دے ٹبے 201
291	افغانستان 13
بڑانا، تھانہ 271, 273	اکال گڑھ (دیکھو علی پور چٹھا)
بڑانے (دیکھو بڑانا)	اگرے آلا 152, 154-5, 160
بگھنوں 168	اگرے آلے (دیکھو اگرے آلا)
بہور 129	الدانا 180
بنگال 113	الوار۔ بھرت پور 313
بنوں 13, 123, 155, 169, 339	امبراسر (دیکھو امرتسر)
بوتگا 34	امرتسر 184, 218
بہاب دی 181, 217-8, 220, 224-5, 248	امیر بھٹی دی جھلار 342
بہاول (دیکھو بہاولپور)	انھیرے چک 181
بہاولپور 13, 123, 158, 290	ایرانے 210
بہاولے آلا 250	اینو 286-7
بیر آلا 34	باتر دی ٹھٹی 117, 147-8
بھاگ ناڑی 286	بجلی 46, 286
بھہر دانے 181, 213	بدو وال 115
بھٹنیر 126	بڈھی ٹھٹی 200-1

بھٹی دے چک 13, 127, 221	پنجد 86
بھسیناں داٹھنا 147	پنجد آلا 237, 249
بھکھر 13, 123	پنڈ (دیکھو پنڈ دا دن خان)
بھکھی 138	پنڈ دا دن خان 186, 212-3, 286
بھلوال 260	پنڈل بھٹا 17, 20, 23, 110-1
بھوانا، تھانہ 23, 69	بھٹو داسر 316, 333
بھوچریں 98, 295	بھیرو 115
بھوڑانی، 71, 117, 137, 147, 152-5, 157,	تا جاتخت پور 34
180-1, 201, 204-5, 223-4,	تپا کا لووال 179, 185, 247
226-8, 237, 264, 267-8	ترگڑیں 323
بھوسیاں پنڈیاں 144	تریموں 189, 213
بھیرہ 185-8, 212-3, 279-80, 322	تھل 271, 289
بھیرے (دیکھو بھیرہ)	ٹاک 168, 339
پاکستان 314	ٹامنی (دیکھو ٹمن)
پتیاں آلا کھوہ 59	ٹاہلا 239
پٹیا لہ 13, 123, 168	ٹبی (دیکھو ٹبی اللیرا)
پٹیا لے (دیکھو پٹیا لہ)	ٹبی اللیرا، 271-2, 287, 292, 295-6, 300,
پشاور 130, 185	304-5, 324, 326, 337
پشور (دیکھو پشاور)	ٹے (دیکھو ٹبی اللیرا)
پکے نولاں 301, 305, 324	ٹمن 13, 118, 123, 136, 140, 195,
پنجاب 11, 13, 16, 19, 26-7, 30, 74,	210, 222, 232, 316, 333
76-8, 113, 121, 123-4, 126,	ٹھنا (دیکھو ٹھنا عمرا)
182-3, 185, 202, 269, 272,	ٹھنا عمرا، 117, 137, 180, 200, 205, 227,
284-5, 308, 310, 313-4,	237
316-7, 319, 322, 332	ٹھٹی 149
پنجابے (دیکھو پنجاب)	

290, 292, 295, 297-9,	ٹھٹی 87, 153, 186, 230, 280, 323
301-3, 305, 343	ٹھٹی جلال دی 208
جھنگ، تحصیل 24, 117, 178-9, 270	ٹھٹے عمرے (دیکھو ٹھٹا عمرے)
جھنگ، ضلع 17, 20, 23-4, 69, 72-3, 110-1,	ٹھٹیاں 127
116, 178-81, 186-7, 271,	جائیسل 249
273, 305	جی 338
جھنگوں (دیکھو جھنگ)	جلہ 117, 137, 198, 205, 237
جھنگے (دیکھو جھنگ)	جلھے (دیکھو جلہ)
جھوک 137, 145, 148, 150	جمنہ 312, 315-6
جھوکیں (دیکھو جھوک)	جھوں 137, 187-8, 229, 279, 286
چاوے 131, 225, 260-1	جن (دیکھو جن بھروانا)
چٹوڑ 168	جن بھروانا 270, 296, 336
چراکے آله 226	جنو عیاں دی ڈھاک 194, 340
چک 77 جنوبی 181	جودھی 213
چلوکا 231, 247-8, 266-7	جہانیاں 331
چلوکے (دیکھو چلوکا)	جہلم 13, 118, 123, 158
چلی 286	جھامرے 340
چناب (دیکھو چناب)	جھنڈا 202, 205
چنڈل (دیکھو چناب)	جھنڈے (دیکھو جھنڈا)
چنڈلے (دیکھو چناب)	جھنگ 13, 22, 26-7, 49, 57, 70, 73, 77,
چندو دے سر 227	90-4, 97, 117, 119, 123,
چنھاں 15, 17-8, 20, 26, 32-3, 39, 45,	130, 139, 158, 169, 177,
49, 53, 64, 71, 75-7, 79, 82,	179, 181-4, 186-8, 211,
109-10, 116-20, 124, 126,	213, 215, 217, 220, 223-4,
131, 135, 146, 151, 170,	230-3, 245, 268, 271, 273,
173, 184, 189-92, 208, 211,	276-80, 282, 285-6, 288,

دندے (دیکھو دندا)	217, 234, 263-4, 271, 282,
دودا 247, 260	285-6, 299, 319-20, 323,
دورٹا 148	328-33, 341-2
دورے، بھٹکسیں 286, 323	چنیوٹ 33, 35-8, 48-9, 184-5, 279
دیرے 176	چنیوٹ، تحصیل 17, 20, 23-4, 69, 72-3,
دھرکھاناں آلے 144-5	110-1, 117, 178-81, 271,
دھنا تھوری 330	273, 281, 305, 322
دھنی 286	چوکن جھلار ہریاں دی 337
دھوکھر 34, 43, 49, 55, 58, 68, 76, 85	چوکیے 331
دھولری 213	چیلیا نوالا 115
ڈاہریں 225	چھتا 116, 130, 133-4, 145, 152-9,
ڈٹیں 323	161, 172-3
ڈپھر کے 23, 34, 93	چھچھ 137
ڈوگھے مگھاں دے 50	حبیب دے واڑے 181, 204
ڈیرہ غازی خان 273	خان گڑھ 273
ڈیرے 169	خرسانوں 104
ڈھاک (دیکھو پنجوعیاں دی ڈھاک)	خوشاب 119, 123, 136, 265
ڈھلے 225	خوشاب، ضلع 116
راجستھان 312, 316	خون پور دھوکھر (دیکھو دھوکھر)
راوی 15, 17, 32, 286	خیرے دی ٹھٹی 153, 157
رتیوں 295	خیوا 13
رجا دے آلی 144	دربار جہانیاں پیر 126
رجولی 174	دلی 24, 27-8, 30, 34, 37-40, 45, 49,
رام دیا نے 247	70, 88, 137, 152, 185
رمدانا 223-4, 237	دلیوں (دیکھو دلی)
	دندا 286, 329

سائل ہرل دے کوٹ 305, 324, 326	رمدانے (دیکھو رمدانا)
سندھ 126, 133, 168, 286, 312, 316	روس 13
سون سکسر 234	زیادے دائرہ 295
سوئن 286	ساجھا 154
سہاوے 138	سالم 131
سیدوالا 113	سانڈر بار (دیکھو سانڈل بار)
شاہ پور 179	سانڈل بار 14, 55, 68, 211, 270, 286
شاہ جیونا 117, 178	ساہیوال 163, 172, 174, 181-2, 271, 290
شاہ شین (دیکھو شین)	ساہیوال، تحصیل 179
شاہ ولایت 13, 46, 123, 127, 221	ستھراؤں 115
شاہ ولایتی (دیکھو شاہ ولایت)	تجوری 137
شجاع آباد 276	سدووال 85
شور کوٹ 273	سدھرانے 149, 160-1
شیخ جلیل 234, 238	سدھرانیں (دیکھو سدھرانے)
شین 24, 73-4, 100, 103, 295	سرگودھا، ضلع 179-81, 271
شینوں (دیکھو شین)	سرگودھے 178, 183
عرب 310	سر والا 17, 72, 186, 230, 280, 323
علی پور 155	سر والا (دیکھو سر والا)
علی پور پٹھا 272	سرہند 185
عمر آلیوں 289	سُکال دا سر 241
عنایت پور 59	سکھر 139
فروکیاں 188, 224, 231-2, 247, 280, 296	سلانوالی، تحصیل 181
فروکیں (دیکھو فروکیاں)	سلیمان 26, 40, 274, 296
فوجے دیاں ٹھٹیاں 144	سلیمان دی ماڑی 38, 40, 55, 80
قادر آباد 186, 212-3, 216, 219, 223	سلیمان دے محل (دیکھو سلیمان دی ماڑی)

ککریخین 59	قادر پور 157
ککری آلا 249	قادر پور، تھانہ 116, 181
گل 20, 34, 49, 68, 70, 76	قادر اواہد (دیکھو قادر آباد)
109-10, 180, 197, 323, 337	قادیان داٹھٹا 147
ککری 34, 68, 76, 95, 97, 180, 198	قندھار 54, 82, 137, 190, 226, 268
296, 323	کابل 75, 79, 142, 243, 286
کلکتہ 13	کالووال 186, 214, 260
کلور 247	کالووال، تحصیل 187
کلوکا 180-1, 187, 199, 230, 232, 280	کانڈی آلا 198, 204, 247-8, 259, 302
کلوکے (دیکھو کلوکا)	کانڈی وال، تھانہ 179
کلوکین (دیکھو کلوکا)	کانے آلی 237
کمالیے 21, 29, 42, 122, 175	کاواں آلی (دیکھو کاواں آلی نون)
کنجری آلے ٹھلہ 203	کاواں آلی نون 180, 189, 204, 228
کندرکی 325, 336	کچھی 95, 278, 286
کوٹ (دیکھو کوٹ سلطان)	کچھیوں (دیکھو کچھی)
کوٹ بھائی خان 231, 233	کرناں آلی 203-4, 234-5, 237, 240
کوٹ خان 117	کروالے 201, 214, 224, 250, 254
کوٹ سلطان 117, 137, 146, 154, 169	کرولیوں (دیکھو کروالے)
211-2, 227	کڑانا 26, 40, 131, 152, 189, 199, 208
کوٹ سہاگل دے (دیکھو سہاگل ہرل دے کوٹ)	226-7, 247, 295, 316, 333
کوٹ کھائی دا (دیکھو کھائی دے کوٹ)	کڑانا بار 148, 178, 194
کوٹ موہلے دا (دیکھو موہلے دا کوٹ)	کڑانے (دیکھو کڑانا)
کوٹ نور 108	کڑانے دی بار (دیکھو کڑانا بار)
کوٹ وسوا 69, 71	کڑانیوں (دیکھو کڑانا)
کوٹ وسواوے (دیکھو کوٹ وسواو)	کشمیر 123, 251

گنگے (دیکھو گنگا)	کوٹے 197
گوار دھن 315	کوٹے (دیکھو کوٹ بھائی خان)
گو جری 212	کوٹیس (دیکھو کوٹ سلطان)
گوند لاں دی بار 286	کچ 108, 126, 165
گوند لیس 190, 298	کھائی دے کوٹ 15, 111, 116, 119,
گونگا 154	163-4, 168-9, 172
گھر کی 226	کھر لیس 55, 190, 211
گھوڑی آلے 157, 160, 180, 201-2	کھر کن 187, 281
گھوڑی آلیوں (دیکھو گھوڑی آلے)	کھر کین (دیکھو کھر کن)
لاؤ نارنگ 160	کھگل جھامرے 209
لاؤ واہد 13, 294	کھلو 305
لالیاں 132, 190, 212, 214, 216-7	کھولیاں آلے 289
لا لپے (دیکھو لالیاں)	کھیوا 14, 24-5, 33, 46, 49, 53, 57,
لا لپیس (دیکھو لالیاں)	62-3, 65-8, 73, 75-6, 91,
لکیس 132, 190, 231	109
لکھنو 168	کھیوے (دیکھو کھیوا)
للیانی 337	گجرات 13, 92, 123, 143, 194
لہور 13, 27, 30, 34-5, 37, 39-41, 43,	گجراتوں (دیکھو گجرات)
49, 65, 67, 85, 88, 95, 101,	گرنے 247
172, 174, 184-6, 229, 234,	گڑھر مے 12, 223
258, 279, 318	گوتریں 147, 295, 328
لیہ 273, 278, 292	گنجا تاتا 237
لیے (دیکھو لیہ)	گنگ (دیکھو گنگا)
ماجھی سالم 13, 123, 156, 195, 286	گنگا 31, 96, 129, 223, 312
ماجھے 321, 323	گنگوں (دیکھو گنگا)

ماچھیوال 69	مکران 126
مارو 323	کے 301
ماڑی (دیکھو سلیمان دی ماڑی)	مکھیانی 297
ماڑی کے دی 69	مگھیا نے 215, 286
ماڑی شاہ بخیرے 139	ماتان 13, 39, 85, 112, 115, 119, 123,
مانگنی 212-3, 215, 242	172, 186-8, 195, 210, 232,
مانگدیاں (دیکھو مانگنی)	234, 272-4, 278-80, 285,
ماہلی 179-80	302, 310, 318, 322
ماہلی دی خنگاہ 2-201, 189, 62,	مرالے (دیکھو تو تھینہ مرالے)
متوکیاں تھکیاں 302	منجر 107
متھر (دیکھو متھر ا)	منکیرے 133
متھرا 108, 315	منگینی 49, 53, 82
متھروے 199	منگنیوں (دیکھو منگینی)
مٹیا 291, 328	مومن دے کوٹ 191
مٹیلے (دیکھو مٹیا)	موند اشتر بہہ 181, 208, 289
مٹھن کوٹ 13, 119, 123, 298	موند اں دا اشتر بہہ (دیکھو موند اشتر بہہ)
مٹھیاں 231	موندے (دیکھو موند اشتر بہہ)
محمد آلے 201	موہلے دا کوٹ 116-7, 132, 135-7, 142-3,
مدکی 115	150, 154
مدینے 301	موہن جوڈو 306
مدھرا تھیاں 186	مہنگ 179, 189
مراد آلا 148	مہنگیں (دیکھو مہنگ)
مرالیں 323	میاں مہرن 59
مرولیاں 337	میانی 186, 212-3
مصر 306	مینیں دا سر 247, 249
	نھوکیں 328

